

CONVIVIA NEOLATINA HUNGARICA 1.

**Humanista történetírás és neolatin irodalom  
a 15–18. századi Magyarországon**

CONVIVIA NEOLATINA HUNGARICA 1.



MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont  
Irodalomtudományi Intézet  
Budapest, 2015

CONVIVIA NEOLATINA HUNGARICA 1.

**Humanista történetírás és neolatin irodalom  
a 15–18. századi Magyarországon**

Szerkesztette

Békés Enikő – Kasza Péter – Lengyel Réka



MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont  
Irodalomtudományi Intézet  
Budapest, 2015

A kötet megjelenését támogatta  
a Nemzeti Kulturális Alap



© Szerzők, 2015  
© MTA BTK, 2015

ISBN 978-615-5478-15-4  
ISSN 2416-125X

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,  
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát  
egyed fejezeteket illetően is

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont  
Irodalomtudományi Intézet  
Felelős kiadó: Fodor Pál  
Nyomdai előkészítés:  
MTK BTK Történettudományi Intézet  
tudományos információs témacsoport  
Vezető: Kovács Éva  
Borító: Horváth Imre  
Tördelés: Palovicsné Tihanyi Éva  
Nyomdai munka: Prime Rate Kft.  
Felelős vezető: dr. Tomcsányi Péter

## Tartalom

Előszó.....	7
<b>HAVAS LÁSZLÓ</b>	
A magyarországi neolatin kutatások helyzete: eredmények, hiányosságok, távlatok .....	9
<b>RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES</b>	
Jacobus Publicius művei Mátyás király háborúiról és Vitéz Jánosról. Az Universitas Histropolitana vonzásában.....	17
<b>EKLER PÉTER</b>	
Augustinus Moravus Olomucensis: <i>Catalogus episcoporum Olomucensium</i> . Adatok a <i>Catalogus</i> keletkezésének történetéhez.....	25
<b>BOBAY ORSOLYA</b>	
A török terjeszkedés visszhangja Ioachimus Vadianus Mela-kommentárjában .....	32
<b>SZABÓ ANDRÁS</b>	
Majdnem történetíró. Forgách Imre befejezetlen történelmi munkája az 1588-as szikszói csatáról .....	40
<b>NAGY GÁBOR</b>	
„ <i>num Historia ... sit ... interpolata et corrupta?</i> ” Istvánffy Miklós <i>Historia</i> eja első kiadásának két szöveghelyéről .....	48
<b>CSEHY ZOLTÁN</b>	
<i>Militiae Martis</i> que decus. Adalékok Istvánffy Miklós történelmi tárgyú epitáfiumainak szövegmintázataihoz.....	57
<b>PETNEHÁZI GÁBOR</b>	
Egy kevésbé heroikus gesztus? Zrínyi ujjának mikrofilológiája avagy a <i>comma Zrinianum</i> .....	66
<b>SZVORÉNYI RÓBERT</b>	
A Báthory Zsigmondnak ajánlott történeti művek előszavai .....	74
<b>SZEBELÉDI ZSOLT</b>	
Egy közmondás lehetséges forrása Szerémi György <i>Epistolájában</i> .....	84
<b>GYULAI ÉVA</b>	
Turcissare – Verancsics Antal török-képe.....	91
<b>PALOTÁS GYÖRGY</b>	
Egy 16. századi „volusiusi <i>Annales</i> ” ellen: hogyan ne írjunk történelmet .....	109
<b>SZABÓ ANDRÁS PÉTER</b>	
A Szepesség Istvánffyja? Johannes Jantschius történeti munkája ( <i>Bellum Hungaro-Turcicum</i> ) ..	119
<b>DOMOKOS GYÖNGYI</b>	
A poéta, a rétor és a historikus. Zsámboky és az ‘ars historica’.....	130

ZSUPÁN EDINA	
Történeti források funkcióváltása alkalmi művekben. Johann Schwartzkopf leírása August, Braunschweig-Lüneburg-Wolfenbüttel hercege könyvtáráról . . . . .	138
PAP LEVENTE	
Losteiner Leonárd és <i>Chronológiája</i> . . . . .	149
TÓTH GERGELY	
Bél Mátyás, a történész. . . . .	157
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ	
Desericzky Ince védírata a magyar műveltségről . . . . .	168
RESTÁS ATTILA	
Ladislau Bartholomaeides kisebb latin nyelvű munkái . . . . .	178
TÓTH SÁNDOR MÁTÉ	
Uralkodók, hadvezérek, csaták.	
Történelmi témák a 18. századi magyarországi neolatin költészetben. . . . .	187
TÓTH SÁNDOR ATTILA	
A Fáy Dávid Alajosról, a Dél-Amerikában járt jezsuita misszionáriusról szóló emlékirat. . . . .	195
BALOGH PIROSKA	
A nyelvkérdés és a latin újságírás paradoxonai a 18. század végén . . . . .	207
BÍRÓ CSILLA	
A késő sztoa filozófiájának elemei Rajcsányi György <i>Laurus tuta</i> című lelkeségi művében . . . . .	220
SZABÓ ÁDÁM	
A felvilágosodás előzményei Magyarországon. Barkóczy Ferenc kulturális programja. . . . .	228
BÁTHORY ORSOLYA	
Az irodalmi reprezentáció műfajai. Alkalmi költemények	
Batthyány József érsek tiszteletére . . . . .	236
SIMON LAJOS ZOLTÁN	
Tityrus Szombathelyen.	
Antiárkádia Füsi Pius <i>Josephus, Mariae Theresiae filius</i> című eklogájában . . . . .	248
BÁTORI ANNA	
A tudás hálózatai. Rotarides Mihály és Wallaszky Pál: egy kapcsolat olvasatai . . . . .	259
SZABADI ISTVÁN	
Sinai Miklós klasszika-filológusi működése. . . . .	267
VÍZKELETY ANDRÁS	
Hogyan biliárdozott latinul egy brémai utazó 1841-ben a tihanyi bencés páterekkel? . . . . .	272
Abstracts. . . . .	279
A kötet szerzői . . . . .	288
Névmutató . . . . .	289

## *Előszó*

A neolatin jellegű stúdiumok az utóbbi években Magyarországon is öröndetes lendületet vettek. Nemcsak az bizonyítja ezt, hogy magyar tudósok, kutatók egyre nagyobb számban képviseltetik magukat különböző neolatin konferenciákon, de 2006-ban a szakma nemzetközi szervezete, az *International Association of Neo-Latin Studies* (IANLS) is Magyarországon tartotta soros világkonferenciáját. Mivel egyre többen és egyre szélesebb tárgykörben foglalkoznak idehaza a neolatin irodalomhoz tartozó szövegekkel, a „Hungaria Latina” Magyar Neolatin Egyesület 2012. decemberi közgyűlésén felmerült, hogy a szorosabb és főleg rendszeresebb szakmai együttműködés elősegítése érdekében szükség lenne egy, a neolatin tanulmányoknak szentelt konferenciára. Egy ilyen konferencia egyrészt lehetőséget biztosítana a kutatók közvetlen és kötetlen eszmecserejére, másrészt, minden alkalommal egy-két meghatározott témát állítva a középpontba, az eddigi eredmények számbavételén túl hozzájárulna új kutatási irányok kijelöléséhez, fontos és elhanyagolt területek felfedezéséhez. Mindemellett reményeink szerint kiegészíthetné az Ókortudományi Társaság által szervezett, és immár komoly múltra visszatekintő ókortudományi konferenciákat is.

Ennek szellemében került megrendezésére 2013. november 7–9-e között Szegeden az első magyarországi neolatin konferencia az SZTE Klasszika-Filológiai és Neolatin Tanszéke mint házigazda, valamint a Magyar Neolatin Egyesület, továbbá az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz-Barokk Kutatócsoportja és XVIII. Századi Osztálya közös szervezésében. Mivel a neolatin irodalom mind időbeli kereteit, mind az érintett szerzők számát, mind a műfajokat tekintve egészében szinte befogadhatatlan és kezelhetetlen nagyságú tudományterület, a konferencia meghirdetése kapcsán arra a döntésre jutottunk, hogy az első alkalommal csak magyar vagy Magyarországon tevékenykedő szerzőkről és műveikről várunk előadásokat. A konferencia tematikáját pedig két, önmagában is jelentős terület, nevezetesen a 15–17. századi latin nyelvű történetírás, illetve a 18. századi latin nyelvű irodalom köre igyekezünk szervezni.

A konferencia híret a szakma nagyon kedvezően fogadta. Nemcsak a nagyszámú jelentkező igazolta ezt, akiknek egy részét a szervezőbizottság kénytelen volt visszautasítani, hogy beleférjünk a két és fél napos időkeretbe, de legfőképpen az a harmincöt előadó, aki színvonalas előadásaival végig le tudta kötni és vitára tudta készíteni a szintén nem csekély számú hallgatóságot.

## ELŐSZÓ

A tanácskozás zárásaként ígéretet tettünk arra, hogy amennyiben sikerül megteremteni a pénzügyi háttérrel, törekedni fogunk a tudományos tanácskozáson elhangzott előadások írott változatainak kötetben történő közreadására. Megkeresésünkre előadóink többsége kedvezően reagált, s időközben a kötet megjelentetésének anyagi háttérét is sikerült biztosítani. Reményeink szerint a régóta várt kötetet legalább akkora szakmai érdeklődés övezi majd, mint az I. Neolatin Konferenciát, és hogy az itt olvasható tanulmányok inspirálóan hatnak a magyarországi neolatin kutatásokra.

A konferencia sikere, valamint a kötet megjelenése egyaránt örömteli események. Nem hagyhatjuk azonban szó nélkül két fájdalmas veszteségünket sem. A konferencia szakmai kereteinek kialakításakor még köztünk volt a tanácskozás tárgyául választott humanista történetírás egyik, ha nem a legkiválóbb hazai szakértője, Kulcsár Péter. Váratlan és tragikus halála azonban megakadályozta, hogy jelen lehessen az ő kutatásai által is inspirált tanácskozáson. Havas László professzor, a Magyar Neolatin Egyesület alapítója és örökös elnöke súlyos betegsége ellenére még vállalni tudta, hogy megtartsa a konferencia nyitóelőadását, de néhány hónappal később ő is elhunyt. Mivel agilitásuk, fáradhatatlan tudományos tevékenységük alapjaiban járult hozzá a magyarországi neolatin kutatások újabb keletű felvirágzásához, tisztelettel ajánljuk jelen kötetet kettejük emlékének.

A munkát 2013-ban csak elkezdtük. Most azzal a szándékkal bocsátjuk útjára az I. Neolatin Konferencia kötetét, hogy az egy sorozat, a *Convivia Neolatina Hungarica* indító darabja legyen, amire annak tudatában írhatjuk rá a kezdetet jelentő 1-es sorszámot, hogy bizvást hihetjük, lesz folytatása.

Budapest–Szeged, 2015 tavasza

Békés Enikő – Kasza Péter – Lengyel Réka



*A magyarországi neolatin kutatások helyzete:  
eredmények, hiányosságok, távlatok*

Tisztelt Hungaria Latina – Magyar Neolatin Egyesület!  
Hölgyeim és Uraim! Collegae illustrissimi!

Először is egy mentegetőzéssel kezdem. Nem magam kívántam egy teljesnek ígérkező képet adni a magyarországi neolatin kultúráról, amely olyan átfogó téma, hogy gondosabb mérlegelése mindenképpen több kutató összefogását és együttműködését igényelné. A szervezők kértek fel rá, ami egyszerre dicséri tenni akarásukat, másfelől pedig arra utal, hogy az elmúlt tíz évben magam voltam a Hungaria Latina Egyesület elnöke, s így valamiképpen hivatalos kötelezettségem folytán rendelkeznem kellene egyfajta áttekintéssel az idevágó vizsgálatok egészéről. A pontos eligazodáshoz persze mindig szükséges egy nagyobb keretbe való beillesztés, ami együtt jár a történeti múlt felvázolásával, s úgy gondolom, hogy a helyes irányban történő tájékozódás ezt a jelen esetben is megköveteli.

A magyarországi irodalom története, mint köztudott, egy latin nyelvű művel, a Szent Istvánnak tulajdonított *Intelmekkel* kezdődik. Itt most ne menjünk bele abba, hogy az említett alkotás a közép- vagy a neolatin időszakhoz tartozik-e, bár részünkről eleve tudatos állásfoglalás volt, amit a nemzetközi neolatin szervezet is elfogadott, hogy a *Hungaria Latina* keretei között a magyarországi latin műveltséget szerves egészként kezeljük. Nem kívántuk ugyanis megbontani azt a jellegzetes szellemi műveltséget, amely Európa részeként valamilyen mértékben mindig egész itthoni, illetve a hazánkkal kapcsolatos latin nyelvű műveltséget jellemezte. Ez a kiindulási pont mindenestre rendkívüli jelentőségű. Mert ez a gondolatilag és stílusosan egyaránt példamutatóan megfogalmazott középkori *Libellus* meggyőzően bizonyítja, hogy az ezredik év tájékán megszülető római típusú keresztény magyar államiság összhangban állt az egykorú Európa politikai paradigmájával, s annak valójában egy igen magas fokú, sőt újszerű változatát valósította meg. Egy olyan monarchikus formát ültetett át a Duna-medencébe, amely nem csupán a késő antik keresztény örökségből táplálkozott, de a következő századok számára is irányadónak bizonyult. A *vicariatus Dei* vagy *Christi* rendszerét honosította meg olyan módon, hogy az Nyugat-Európában is újszerű volt, a propagálására felhasznált „fejedelemtükör” műfaját pedig ott akkoriban erre a célra még nem, illetve csak századokkal később alkalmazták. Az utóbbi szempontból legfeljebb a korabeli Bizánc adhatott párhuzamokat, de az is csak áttételesen. A megszülető magyar államban ennek a magas szintű politikai gondolatnak a megfogalmazását az a latin nyelvűség tette lehetővé, amely Nyugat-Euró-

pa legkimunkáltabb és legjobban alkalmazható mediális eszköze volt, és még maradt sokáig, úgy, hogy a Magyar Királyság számára egyszerre szavatolta az európai szellemiségbe való beilleszkedést és az itt élők sajátos arculatának és igényeinek kiemelését. Az *Intelmekek* ennek megfelelően hangoztatta, hogy miként a görögöket nem lehet latin szokás szerint irányítani, a latinokat pedig a görög szabályoknak megfelelően kormányozni, ugyanúgy ezen a helyen is (*clima*) szükség van a sajátos feltételekhez való igazodásra, ami főként az elődök példájához való alkalmazkodást jelenti (8. fejezet). A Szent István gondolatait tartalmazó írásból azonban az is egyértelműen kiderül, hogy itt nem csupán a vér szerinti felmenőkről van szó, hanem egy a klasszikus görög–latin hagyományokat is magába foglaló, keresztény szellemiségről. Ez az *Intelmekek* neoplatonikus felfogásában tapintható ki, amely szervesen belesimul mind az ótestamentumi rabbinikus, mind az újtestamentumi krisztusi imahagyományba, legyen szó akár a *Credo* („Hiszekegy”) gyökereiről, amelyeket az *Intelmekek* kifejezetten össze is foglal, akár a *Pater Noster* gondolati építkezéséről. Mert a Miatyánk ugyanúgy az égben lakó Istentől indul ki, s jut el a krisztusi tanítványokon keresztül földi világunkig, az Úr segítségével kívánva megszabadítani a vétkes emberiséget bűneitől és a Gonosz kísértésétől (*sed libera nos a malo*), mint ahogy a Szent Istvánnak tulajdonított mű is az isteni akaratból eredeztet mindent. Ezt pedig a törvény és a jog szellemiségével az uralkodó közvetíté alattvalói számára a közérdek jegyében. S eközben a király következetesen elhatárolódik az *inimicus et ultor* ártó hatalmától (1, 6), amely mint sátáni erő zsarnoki önkényhez és a kárhozatba vezet. Az ég felé egyetlen út visz, s ez a szereteten, az imán és az erények ösvényén át ível a mennybe, úgy, ahogy azt a Biblia is hangoztatja, de amihez hasonló nézet már az antikoknál is megtalálható volt Platontól Cicerón át egészen a modern korig.

A zsarnoki hatalomtól való távolságtartás elvének e figyelembevételével azt is megértjük, hogy Magyarországnak előbb született meg az „Aranybullával” a maga *Magna Chartája*, mint Angliának. Ugyanúgy, ahogy még Rákóczi felkelésének is elméleti megalapozásául szolgált az államalapító király alkotása, amint azt a szabadságharc egykori vezérének részben a nemességhez, részben fiaihoz intézett uralkodói tükrei bizonyítják, amelyeknek egyik melléklete nem véletlenül épp a Szent István-i *Intelmekek* lett, amely a magyar *Corpus Iuris*nak ekképpen vált szerves tartozékává. S ebben a tudományos megalapozás szempontjából döntő szerepe volt Johannes Sambucusnak, aki nem csupán a modern magyar klasszika-filológia egyik előkészítője volt, de egyúttal ennek az akkor Európában vezető tudományágnak évszázadokon keresztül egyik nagy tekintélyű, elismert alakja is.

A latin nyelvű politikai kultúrájának azonban nem csak az *Intelmekek* kapcsán említett nagy hatású irányzata jutott el a maga különféle hajtásaival együtt a Kárpát-medencébe. Már a reneszánsz hajnalán utat talált ide hazai humanistáink révén mind az akkori új Európa-gondolat, mind a korábbi egyértelmű monarchikus berendezést felváltani kívánó azon teória, amelyet az antik Róma példája nyomán az annak örökébe lépni kívánó Velence vitt tovább és alakított a maga képére az új idők szellemében. S ennek a sikeres berendezkedésnek a terjesztőjévé lépett elő az akkor még Itáliában élő Janus Pannonius.

Szerinte Velence nagysága nem külső megjelenésében rejlik, hanem organikus fejlődésében, mert benne az antik *civitas mixta*, a „kevert államforma” elmélete öltött testet mint ideális kormányzat. Ez ugyanis egybe tudta kovácsolni a demokráciával és az arisztokratikus berendezkedéssel azt a már-már királyi hatalmat, amellyel Velencében a dózse rendelkezett, akinek olyan hivatalnoki segítők voltak, mint amilyen maga a mindezt előadó janusi panegyricus címzettje: Marcellus, ez az egész Európát bejárta és annak szellemiségét képviselő, gazdaságilag is orientált politikus személy. Az a *provveditore*, aki mérséklettel egyesíti a katonai és a polgári hatalmat. A vers megszületése idején tehát a magyar humanista eszménye a politikai kiegyensúlyozottságra épülő *civitas mixta* volt, amely révén Velence Bizánc eleste után mind a kereszténység és az egyház védőbástyájává, mind ennek megfelelően a török elleni harc mozgató erejévé lett. Az ezt megcélzó marcellusi politika ezért is talált az V. László magyar király gyámjaként fellépő III. Frigyes részéről elismerésre. Ez azonban már közelről sem esett egybe a monarchikus hatalom központosítására törekvő Mátyás király céljaival, aki ennek megfelelően került később konfliktusba azzal a Janus Pannoniusszal, aki valószínűleg megmaradt a maga Velence példájára elképzelt, „kevert államformája” mellett. Magyar vonatkozásban itt megítélésem szerint két egykorú, korszerű politikai program egymással való ütközésének lehetünk tanúi, amelyek között azonban nem a filozofikus vita döntött, hanem mint a történelemben annyiszor: a hatalom a maga durva eszköztárával, figyelmen kívül hagyva a béke humanista szavát. Mindez ugyanakkor persze nem jelenti azt, hogy a Janusétól eltérő felfogás nem kapott azért maga is hangot ugyancsak latin nyelven, csak éppen ennek megszólaltatója már nem a költő, hanem a történetíró Bonfini volt.

Latin nyelvű irodalmunk azonban sohasem merült ki pusztán a politika megszólaltatásában, hanem többek között a hit területén is termékenynek bizonyult, s nem csupán a tágabb keresztény világtól kölcsönözve, hanem annak adva is mind szellemiségében, mind önálló példatárával, illetve sajátos szintézisteremtésével. Erre a legjobb példa a Janus Pannoniusszal nagyjából párhuzamosan tevékenykedő európai híró Temesvári Pelbárt. Obszerváns ferencesként ő ugyan kitűnően tájékozott volt a skolasztikában, ám volt rálátása a friss reneszánsz humanista gondolkodásmódra is, amelyben jó iránytű volt számára Cicero iránt érzett csodálata. Ennek jegyében is építkező retorikus művészetét viszont átjárta a hazai vallási, bizonyos mértékig akár népinek is nevezhető hagyomány, s ezért alkotásai nemcsak a jelentkező anyanyelvi irodalom számára szolgáltak mintául és forrásul, hanem a korabeli neolatin európai irodalomra is hatottak, akárcsak a hazaira, szinte új dimenziót adva az irodalomban például az oly jellegzetes Szent László-kultusznak, ahogy arra Madas Edit is figyelmeztet.

E viszonylagos fénykort követően a török hódoltság alatt Nyugat-Európától sok szempontból leszakadó magyar kultúrát valamiképp újból vissza kellett juttatni a fősodorba. Ehhez próbált hozzájárulni egyfelől a magyar reformáció latin nyelvű irodalma, miként azt a Nadányi János által nálunk is meghonosított újfajta rövid országtörténet, a *Florus Hungaricus* bizonyítja, amely szinte azonnal utat talált Angliába is, igaz angol fordításban. De Nadányi a Grotius által ekkoriban megfogalmazott „emberi jogok” friss

koncepciójának is igyekezett befogadókat találni hazánkban a maga retorikus latinjával. Másrészt katolikus részről ehhez a megújuláshoz kínált a hazai neolatin irodalom számára jó alkalmat a Pannonhalmi Apátság Szent Istvánnak tulajdonított hétszáz éves alapítási évfordulója, amelynek jegyében Karner Egyed fogalmazott meg egy olyan egységes erkölcsstani, verses kézikönyvet, amely ábécérendben az egész egykorú politikai, vallási, valamint anyagi és szellemi, kulturális életet a maga teljességében áttekintette. Mindezt pedig egy filozófiailag kimunkált antropológikus szellemben, közelebbről pedig a bencés értékrendnek megfelelően, amely ekkoriban ismét a modern tudományosság egyik meghatározó tényezője lett. Különösen a salzburgi bencés iskola koncepciója érzékelhető benne nagyon jól, ami eleve széles műveltséget és átfogó szellemi horizontot tételezett fel, viszont a korabeli Franciaországtól eltérően igazodni kívánt azokhoz az elvárásokhoz is, amelyekre egy iszlám birodalom szomszédságában és egy erősen a reformáció útján haladó országban volt szüksége a többségében katolikus Európának.

A 18. század közepén azonban már Desericius, ez a piarista szerző a *Pro cultu litterarum in Hungaria*ban amellett érvelt, hogy a korabeli hazai latin nyelvű műveltség régebbi hagyományaihoz híven egyenértékű az itáliaival. A hazai keresztény műveltség tehát ismét megerősödött, s ehhez a kegyesrendi szerzetes már a korabeli Európától is megkövetelte az elismerést. Egyfelől állította, hogy bemutatása egyáltalán nem lépi túl az igazság határait, vagyis „objektív”, másrészt ennek szellemében rakta le a magyarországi irodalomtörténet alapjait, mintegy előkészítve ezzel Toldy Ferenc 19. századi irodalomtörténeti kezdeményezését. De egyúttal nemzetközi kultúrpropagandát is folytatott, amennyiben bevallott szándéka volt, hogy meggyőzze a nyájias olvasót arról: méltányosabban kell vélekednie Magyarország irodalmáról. E felfogásban voltaképpen csak egy nagyon lényeges szempont sikkadt el, az, hogy ekkor már nem Itália volt az európai civilizációs fejlődés meghatározó központja.

A magyar irodalomtörténet-írás és a forráskritikán, valamint a szigorú oknyomozáson nyugvó történelemkutatás útján haladt tovább azután a jezsuita Katona István, akinek egyik mintája rendtársa, Pray György volt, s akinek úttörő munkásságát a közelmúltban helyezte új megvilágításba a szegedi neolatin iskola, részben az MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoportjával való együttműködésben. S áttörés következett be a modern filozófiai gondolat magyarországi átültetésében és önállóvá tételében is. Rendkívül gyorsnak bizonyult például Kant korszakváltó eszméinek recepciója, mert Rozgonyi József már 1792-ben megjelentette egyik legjelentősebb művét, a *Dubia de initiis transcendentalis idealismi Kantianit*. S ez egyáltalán nem szolgai utánzás volt, hanem egy szintetizáló recepcióról beszélhetünk, amely az erőteljes Kant-kritika mellett nagymértékben épített a különféle olyan iskolák módszereire és tanításaira, amelyek vagy előkészítették a felvilágosodást, vagy annak részei voltak, vagy pedig éppen azt próbálták meg továbbvinni, akár bizonyos ellenreakciók segítségével is. Rozgonyi a hazai tradíciókkal összhangban nagy figyelmet szentel a skót iskola „common sense” értelmezése, illetve a kanti „józan ész” fogalom előzményeinek, s így jut vissza Arisztotelészig és Ciceróig. Nyomukban a „természetre alapozott ítéletek”-et tekinti olyanoknak, amelyek révén a helyes is-

meretek kibonthatók és alátámaszthatók. Ezzel az állásfoglalásával Rozgonyi nem annyira konzervatívnak bizonyul, ahogy első pillanatra talán gondolni lehetne, hanem valamilyen módon a 20. század felé is mutat, mintegy megelőlegezve a heideggeri vagy a gadameri törekvéseket.

Látjuk tehát, hogy a magyar kultúra szinkronját az egykorú Nyugat-Európával – legalábbis a 19. század közepéig – nagymértékben szellemi kultúránk latin nyelvű vonulata szavatolta, amely egyszerre volt valamiféle híd egy sok nyelvet beszélő ország tagjai között, de a határokon túli nemzetközi kapcsolatokban is ezt az összekötő szerepet töltötte be. Ez az egészséges viszonylatrendszer szakadt meg az 1800-as évek derekán, amikor felerősödtek a nemzetállami, illetve az ilyenek kiépítésére irányuló, egyébként az akkori európai trendnek megfelelő törekvések. A 20. századra ez nálunk oda vezetett, hogy a főként Horváth János nevével fémjelzett iskola alapvetően magyar nyelvű műveltségünket és az ezt hordozó irodalmat helyezte a középpontba, egyértelműen a háttérbe szorítva azt a latin nyelvű kultúrát, amely pedig századokon át meghatározó volt, s erős összetartó szerepet töltött be országon belül, de Európa felé is. Szinte természetes volt, hogy ez a latin szellemiséget némiképp alábecsülni próbáló megközelítés az 1950-es évek hazai szemléletét is messzemenően jellemezte, úgyhogy iskoláinkban, beleértve még az egyetemeket is, jószerint csak az anyanyelvű irodalomról esett szó, a latinról nem; kivételt ez alól egyedül Janus Pannonius képezett. Ráadásul ez a tendencia időben egybeesett azzal az ellentétes irányú nyugati kísérlettel, amely a II. világháború szörnyűségeiből tanulva, átgondolt módon kísérletet tett egy európai egység kialakítására, kibővítésére és megerősítésére. Ehhez pedig tudatosítani kellett a közös műveltségbeli alapokat, amelyek Európa-szerte a latin gyökerekhez kapcsolódtak. Ez a törekvés hozta magával a neolatin kutatások általános kibontakozását és elterjedését. Ezen modern kutatások „atyja” a belga Jozef IJsewijn (1932–1998) volt, aki megteremtette e vizsgálatok nemzetközi szervezetét is, az *International Association for Neo-Latin Studies* (IANLS), amely 1971-ben tartotta első kongresszusát Leuvenben, s amelynek 2001 óta Magyarország is tagja. Klaniczay Tibor nagy érdeme, hogy azonnal felfigyelt erre a törekvésre, s ő is igyekezett mind nagyobb súlyt biztosítani az idevágó magyar kutatásoknak. Többek között felújította a két világháború közötti időszakban a Horváth János-i törekvést ellensúlyozni kívánó ama nagyjelentőségű és főképp az Ábel Jenő kezdeményezését továbbvivő, Juhász László által megteremtett, de 1946-ban felfüggesztett *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum* sorozatot, amelynek mindmáig alapvető célja, hogy a közép-európai szerzőktől való, közép- és reneszánsz kori vagy még későbbi latin nyelvű, publikálatlan vagy nehezen hozzáférhető műveket és életműveket közzétegye. Ezen előzmények és a régóta épülő nemzetközi kapcsolatok megmagyarázzák, hogy viszonylag friss tagságunk ellenére 2006-ban már Magyarország rendezhetett IANLS világgongresszust Budapesten, illetve ennek előkészítő tanácskozását Debrecenben. Mindezek anyaga külön kötetekben is megjelent, s a kritikák egybehangzóan kiemelték az itt bemutatott tudományos közlemények tematikus szervezettségét, alapvetően magas színvonalát, s azt, hogy Kelet-Közép-Európa neolatin műveltsége méltán került a figyelem homlokterébe, s nem csupán az

időközben bekövetkezett politikai változások következtében. Különösen a lengyel és a magyar vonatkozások kaptak érdemi méltatást, de például a balti államok teljesítménye is kellő elismerésben részesült. Aligha véletlen, hogy hazánk a bonni világkonferencia óta mindig külön lehetőséget kapott önálló szekció szervezésére és megtartására. 2006-tól kezdve hazánk állandó felügyeleti bizottsági tagot is ad a nemzetközi szervezetnek, beleszólunk az oly fontos titkári tisztség betöltésébe, ami jelzi nemzeti kutatásaink európai és világszinten való megbecsültségét. Csak remélni tudjuk, hogy a latin oktatás nálunk mostanában tapasztalható középiskolai és egyetemi szinten való visszaszorulása nem vet véget ennek a pozitív folyamatnak, amelynek vizsgálatai jelentősen hozzájárulhatnak az európai kultúrkört megalapozó paradigmák és paradigmaváltozások történetének tisztázásához és helyes irányban való tartásához is. De e téren milyen lehetőségek is látszanak az elmondottak alapján kirajzolni? A latinisták közül többen osztják a francia episztemológus, Michel Serres nézetét, aki úgy fogalmazott, hogy napjaink túlzott szakosodása (*hyperspécialisation*) egyfajta gyászos visszatérés a „barbársághoz”. Ahhoz az állapothoz, amely egyik legfőbb veszélyeztetője oly bizonytalan európai identitástudatunknak. Ennek a nélkülözhetetlen önazonosság-érzésnek a megszerzéséhez lenne szükséges a klasszikus civilizációs gyökérzet. Ha pedig végül is „világfalunkban” valóban szellemileg-erkölcsileg kiművelt „világpolgárokat” akarunk, akkor a technika mai állása mellett lehetőség nyílik arra, hogy ezek többnyelvűek legyenek, akik tulajdon anyanyelvük birtokában, és az angol nyelv kommunikációs és adminisztratív eszközként való használata mellett, a közös „világörökség” múltbeli kincseihez is hozzá tudnak férni a legmagasabb esztétikai élvezet szintjén – éspedig a latin segítségével. E virágzó multilingvális civilizáció, ahogy egyszer az már megvalósult a Római Birodalomban és annak keresztény továbbörökítésében, most is élővé és hatékonyá tehető. Az emberi jogok megkövetelése mellett tehát ez a többnyelvűség is része lehet az alternatív globalizációnak. Szép szavak, amelyek kivitelezhetőségében azonban magam nem tudok igazán hinni. Ma a legfőbb paradigma a globalizáció, s ez egyre inkább az angol nyelv egyetemes használatával fonódik egybe, amin aligha lehet változtatni. Az viszont természetesnek mutatkozik, hogy a szükséges identitástudat szavatolásához az eddigieknél sokkal átgondoltabban, az emberiség civilizációs örökségére tudatosabban utalva, kiemeljük a múltbeli latin nyelvű szellemi örökség folyamatos és megtermékenyítő jelenlétét. Ezt persze mindennek előtt az angol nyelv esetében, illetve általánosságban az így megfogalmazódó szellemi kultúrában, speciálisan pedig az egyes nemzeti műveltségekben tegyük meg, s ezáltal tudatosítsuk és tartsuk folyamatosan ébren az emberiségben a klasszikus antik és részben keresztény, vagy úgy is mondhatnók: európai civilizációs hagyományokat.

Ebben hárulhat lényegi szerep a klasszikus antikvitás ismerete mellett a neolatin irodalmi kultúra alapos ismeretére. Ehhez pedig meg is vannak a feltételeink. Képzített felsőoktatási és kutatási központjaink vannak, amelyekről jó összefoglalást ad a Bartók István által szerkesztett *Companion to the History of the Neo-Latin Studies in Hungary* (Bp., Universitas, 2005). Ennek anyagát jól ki lehet egészíteni a benne felsorolt intézmények állandóan megújuló honlapjairól. Ehelyütt azonban eltekintek ezeknek az előszámlálásá-



tól, s csak néhány fontos tényt szeretnék kiemelni. Kifejezetten neolatin minősítés egyetlen tanszék esetében szerepel hivatalosan, s ez a Szegedi Egyetem Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézetének keretében működő Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszék, amely az elmúlt tizenöt évben az egyetemi műhelyek közül a legaktívabb szerepet játszotta egyesületünk életében, akárcsak az uppsalai és a münsteri világkonferencián. Szeged adott otthont a *Vivarium Novum* nagy rendezvényének is, mely a latin műveltségnek latin élőbeszédben való ápolását tekinti feladatának. A többi csoportnál később jött viszont létre a Károli Gáspár Egyetem neolatin köre, amely azonban önálló törekvései mellett nagyon jól kooperál más intézményekkel, így például a PPKE-vel is, ahogy azt meggyőzően dokumentálja Romhányi Beatrix és Sarbak Gábor legújabb kiadványa, a *Formulaarium maius Ordinis S. Pauli primi heremite*, mely egyúttal jelzi az OSZK-val való gyümölcsöző együttműködést is, ahol pedig tárgyunkhoz kapcsolódóan nagyon fontos bibliográfiai és egyéb munkálatok is folynak. Ugyanez érvényes az MTA BTK ITI-re is, amely folyóiratával, a 2004-ben indult *Camoenae Hungaricae*val idegen nyelven ad hírt magas színvonalon a főleg hazai neolatin irodalomtörténeti kutatások eredményeiről, bár éves megjelenése nem biztosított. Főleg magyar nyelvű az öt számot megért debreceni *Classica – Mediaevalia – Neolatina*, amelynek örökébe a még tágabb horizontú *Hereditas Litteraria Totius Graeco-Latinitatis* lépett. E kiadvány a régebbi helyi hagyományokhoz ragaszkodva nem feledkezik meg a magyarországi latin műveltségnek a görög–bizánci hagyományokkal fennálló kapcsolatairól sem.

Az MTA BTK ITI nagyszabású vállalkozásának ígérkezik az az új magyar irodalomtörténeti összefoglalás, amely a hatalmas európai szellemi-kulturális hálózatokba ágyazottan tervezi a teljes hazai s benne a latin nyelvű irodalom bemutatását. Ez egyaránt figyelembe veszi a Klaniczay-hagyományokat, vagy például az olyan eredményeket, amelyeket nem utolsó sorban Szörényi László műfaji kutatásai hoztak, főleg az eposz területén, de Kecskeméti Gábor retorikai vonatkozású munkálatai ugyancsak példaeértékűek, akárcsak Tüskés Gábor és körének hasonló metodikára épülő neolatin vizsgálódásai. Amennyiben ez a sürgető feladatként jelentkező grandiózus munka lehetőség szerint minél előbb elkészül, akkor felülemelkedhetünk azokon a hiányosságokon, amelyeket többek között a magyar irodalom neolatin vonatkozásában is *A magyar irodalom története* (szerk. Szegedy-Maszák Mihály, Bp., Gondolat, 2007) kötetei magyartak után. (Legyen itt elég a Szent István-i hagyaték mellőzésére utalnom, pedig erre igazán bőven lettek volna felkészült szakemberek, hogy csak Szovák Kornél nevére utaljak.)

De vannak még egyéb adósságaink is. Itt is csak egy közös hiányérzetünkre utalok, amely voltaképp Európa várákozását is kifejezi. Becses produktuma neolatin szövegkritikánknak a *Iani Pannonii opera quae manserunt omnia* sorozat első kötete, az *Epigrammata (Fasciculus 1. Textus)*, ed. Mayer Gyula, Török László, Bp., Balassi Kiadó, 2006). Ám a folytatás egyelőre elmaradt.<sup>1</sup> A legszebb, legalaposabb művelődéstörténeti dolgozatok

<sup>1</sup> A tanulmány leadása óta megjelent a második kötet is: *Elegiae*, ed. MAYER Gyula, TÖRÖK László, Bp., Balassi, 2014. (A szerk.)

sem csillapíthatják abbeli vágyunkat, hogy immár a teljesen friss vízű „Janus-kútból” is olthassuk szomjunkat. Persze így még nagyobb és csillapíthatatlan örömmel tesszük majd meg, folyjon az akár a számítógép „csatornáin” is keresztül!

Neolatin kutatásainknak mindenestre az utóbbi időkben gazdag lett a színskálája, gondoljunk csak az ELTE-n folyó liturgikus szövegvizsgálatokra; tudománytörténeti értékeink, így Bél Mátyás kiadásaira; vagy például a PPKÉ-n kibontakozott, az antik művekhez írt neolatin kommentárirodalom példamutató szövegkritikai feltérképezésére. De helyenként éppen így válik szembeötlővé, hogy az egyes területek és intézmények között szervezettebb lehetne az együttműködés, nagyobb lehetne az összetartás, mert valamiért Pécsset sohasem sikerült igazán bekapcsolnunk egyesületünk közös tevékenységébe, az ott folyó elismert kutatások ellenére. Magam egy neolatin kézikönyv megszerkesztésével szerettem volna előrelépni ebben az irányban az MTA Klasszika-filológiai Szakbizottsága keretében, a *Hungaria Latina* egyesülettel közösen, ám eddig nem sok sikerrel, pedig egyfajta munkaterv is elkészült, amely az idevágó hazai kutatások szisztematikus felmérését is lehetővé tenné. Talán ezen elképzelés megvalósulását is elősegíti ez a mostani konferencia, amelyre az ifjabb kutatónemzedéknek módjában állt a magyar neolatin szakemberek népes és rangos tábort összehívni nem csupán határainkon belülről, hanem azon túlról is. Szinte jelképes erejűnek érzem azt a tényt is, hogy a közelmúltban jelent meg Varsóban Jerzy Axer és Szörényi László szerkesztésében a *Latinitas Hungarica* című kötet (2013), amely a közelmúlt és a jelen mintegy húsz vezető magyar neolatin kutatójának írását tette közzé. Noha a lista közelről sem teljes, mintegy félezer lapon ismételt bizonyosságot kapunk arról, hogy a közös latin kultúra kötelékei mennyire egybekapcsolják nemzeti műveltségünk önálló egységeit, reményt adva egy eljövendő európai identitás megalapozásához. Így talán valóban kirajzolódni látszanak immár a Juhász László által egykor megálmodott *Academia Humanistica* körvonalai.

Ita fiat! Et lux perpetua luceat eis qui a nobis iam discesserunt, exempli gratia Stephanus Borzsák, praeses honoris causa pristinus et Petrus Kulcsár, peritissimus scriptorum rerum in Hungaria gestarum aliique multi felicis memoriae sodales nostri. Pro eis missa memoriae illorum dedicata atque in tono phrygio scripta etiam diebus tribulationis hodiernis celebretur animis cunctorum praesentium.

Collegae carissimi, maximas gratias pro attentione vobis ago et ex intimo pectore opto ut conventus vester prospere eveniat! Servetur a nobis in necessariis unitas, in dubiis libertas, in omnibus caritas – secuti nos omnes sententiam theologi Lutherani Ruperti Meldenii quae saepe perperam sancto Augustino adscripta est. Quocirca amici benevolentia coniuncti, ut Cicero ait, et absentes adsunt et mortui vivunt. Denique tempus conventus nostri orando et laborando feliciter praetereat. Plaudite!



RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES

*Jacobus Publicius művei Mátyás király háborúiról  
és Vitéz Jánosról*

*Az Universitas Histropolitana vonzásában*

Már egy évszázada ismert tény, hogy a hispániai származású humanista, Jacobus Publicius két magyar vonatkozású történeti munkát írt: az egyiket Mátyás király háborúiról, a másikat az esztergomi érsekről, nyilván Vitéz Jánosról. Erről a szerző maga beszél egy biztosan 1473 utánra keltezhető, autográf kéziratban, egy másik műve ajánlásában:

[...]e Lusitania decedens [...] statuerim nostrorum atque externorum hominum egregiam virtutem literarum memoria commendare, duo maxima atque aspera bella ab uno invictissimo Pannonie rege Mathia eadem tempestate gesta brevi perscripsi. Quorum alterum aduersum Johannem theucrorum maximum, alterum uero contra Georgium perfidum Boemorum regem gestum est. Nec tamen longe post sapientissimi atque sanctissimi Strigoniensis archiepiscopi preclaram vitam optimosque mores unacum Apollonie regionis situ conscriptos nostris relinquere curavi. Ut plena eius regionis notitia omnia magis magisque in aperto forent.

Az idézett közlés ismert, forrása a Bibliothèque Nationale egy 15. századi kódexe.<sup>1</sup> A két mű önálló tételként a Bibliotheca Corvinianában is helyet kapott.<sup>2</sup> A művek-ből máig nem került elő példány, létrejöttük körülményeit ezért senki sem kutatta.

Jacobus Publicius mint szerző jól ismert. Kézikönyvei, az *Ars epistolandi*, az *Institutiones oratorie* vagy az *Ars memorativa* a 15. századi német egyetemeken tankönyvül szolgáltak. Nagyon sok másolatuk ismert. Praktikus használhatóságukat a nyomdászok is fölismerték. 1475 és 1500 között ma két tucat kiadásukról tudunk. A kereslettel számoló vállalkozásokra jellemző, hogy a velencei Ratdolt nyomda 1482-es és 1485-ös kiadá-

<sup>1</sup> Paris BN cod. lat. 7809, ff. 2v–3; microfilm: MTAK A 1544/III; kiadás: *Roberti Gaguini epistole et orationes par Louis Thuasne*, Paris, 1903, II, 26; Ludwig BERTALOT, *Humanistische Vorlesungsankündigungen in Deutschland im XV Jahrhundert*, Zeitschrift für Geschichte der Erziehung und Unterrichts, 5(1915), 20; Uő, *Studien zum Italienischen und Deutschen Humanismus*, hrsg. Paul Oskar KRISTELLER, Roma (Storia e Letteratura, 129), 1975, I, 242–243.

<sup>2</sup> CSAPODI Csaba, *The Corvinian Library: History and Stock*, Bp., Akadémiai, 1973, No. 559, 560, pp. 338–339; CSAPODI-GÁRDONYI Klára, *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*, Bp., Akadémiai, 1984, No. 87, pp. 49 és 31.

saiból még ma is száz példány ismert.<sup>3</sup> De Jacobus Publiciusnak mint szerzőnek igazi reneszánszát a 20. századi memóriaelméleti kutatások hozták meg. *Ars memorativája* ugyanis képek segítségével könnyíti az alfabetizálás emlékezetbe rögzítését. Ezt a találmányát van, aki Federico da Montefeltro studiolióinak ismert intarziás ábrázolásaival rokonítja.<sup>4</sup>

Hogyan illeszthető a nyilvánvalóan oktatási célokra készült jegyzeteket produkáló szerző művei közé a két vizsgálandó történeti tárgyú elbeszélő írás? Hogy ezt megértjük, vissza kell mennünk időben és térben is oda, ahol és amikor Publicius kortársai az Alpokon innen a *studia humanitatis*t terjeszteni kezdték. Kortárs biográfia írása ugyanis csak az ő körökben képzelhető el. Vissza kell mennünk Heidelbergbe 1456. július 15-ére. Ekkor tartotta ott Peter Luder egyetemi programbeszédét arról, hogy a humanista stúdiumokat germán földre kívánja átlátni. Hogy erre mi készítette, azt ő maga mondta el hallgatóságának. Fiatalkorának vándorló kedve ösztönözte arra, hogy miután ezen az egyetemen megismerte a logika tudományának szillogisztikai bonyolultságát, hegyen-völgyön át elhagyja Germániát. Egyenest Rómába ment, majd innen Velencébe. Innen is tovább, meg sem állt Nagy Sándor szülőföldjéig. Visszatérve bejárta Itáliát „nutricem omnium scienciarum antiquissimam”. Látogatta az egyetemet Padovában. De leginkább Guarino ferrarai iskolájában gazdagította ismereteit. A bemutatkozó beszéd mintáját is, tudományát is a ferrarai mestertől vette. Húsz év vándorlás után, öregedve, őszülő fejjel, valóban elsőként vállalkozott arra, hogy Itáliából hozott tudományát a heidelbergi egyetem hallgatóival megismertesse. Tudományt hozott, de papírt nem. Tanúsítvány nélkül, azaz egyetemi fokozat nélkül ez az egyetem sem és semmilyen más egyetem sem fogadta be tanárai közé. Heidelberget ugyan, különösen az 1452-es reform után, toleráns intézménynek tartották, mégis Luder tervezett programbeszédét előzetes átvizsgálásra a kar vezetősege beérte. Nem ok nélkül. Ebben ugyan még visszafogottan szólt a latin nyelv állapotáról Germániában. Nem úgy órahirdetményében, ahol a „latinam linguam iam pene barbariam versam” restaurációját ígérte. Közleményében büszkén vallja, hogy Frigyes herceg utasítására, és főleg anyagi támogatásával tartja óráit, vagyis udvari familiáris.

Hogy mit tanított, azt éppen órahirdetményeiből tudjuk: Horatiust, Valerius Maximust, Terentium és Senecát olvastak. Ez utóbbit nem sok sikerrel, mert ez a szerző „mentes multorum perterritus”. Ezért legközelebb Ovidius *Ars amatoriájával* próbálko-

<sup>3</sup> Az adatok forrása: *The Incunabula Short Title Catalogue*, British Library, UK; <http://www.bl.uk/catalogues/istc/>.

<sup>4</sup> A követhetlenné terebélyesedett irodalomból csak néhány cím: Frances A. YATES, *The Art of Memory*, London, Routledge, Ark, Repr., 1984, 82, etc.; Sabine HEILMANN-SEELBACH, *Ars and Scientia: Genese, Überlieferung und Funktionen der mnemotechnischen Traktatliteratur in 15. Jahrhundert*, Tübingen, Niemeyer, 2000, 116–121; Robert KIRKBRIDE, *Architektur and Memory: The Renaissance Studioli of Federico Montefeltro*, Columbia, UP, 2009, passim; KISS Farkas Gábor, *Ars memoriae a 15–16. századi Magyarországon = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely, 2007, 25–27.

zott. Ezek az órahirdetmények, „intimatio” néven emlegetik őket, csak az *Artes facultas* előadásait népszerűsítették. A többi karok anyaga, órarendje elfogadott volt. Luder meghívói nem csábították a hallgatóságot. A fenyegető járvány meg a diákok érdektelensége miatt 1460-ban Ulmban, majd Erfurtban próbálkozott új tudományával. Innen Lipcsébe ment tovább 1462-ben. Még mindig mint „divi Friderici secretarius” tartotta óráit. Itt is sikertelenül. Vergilius *Bucolicá*jának olvasását kétszer is kitűzte, de nem akadt hallgatója: „puto poetas ob profundissimam multorum ignoranciam sperni et pro nihilo reputari aut vero a regentibus iuvenibus dissuaderi”. Az ifjúságnak ezek a mindenkori hangadói ennél többet is tettek, letépték hirdetéseit, és gyalázkodó föliratokat ragasztottak ki ellene. Ezekre az őszülő mester ugyanolyan stílusban válaszolt. Csak egy nyarat töltött Lipcsében, mégis erről az időszakról tudjuk a legtöbbet. Itteni szereplésének emlékeit tanítványaitól több kézirat is őrzi, közöttük van Hartmann Schedelé is. Végül is belátva, hogy gradus nélkül nem boldogul, Luder visszament Padovába, hogy korábban megkezdett tanulmányait befejezze. Ott 1464-ben Germánia ötvenéves vándor humanistáját orvosdoktorrá avatták. Új diplomájával iratkozott be a nemrég alapított bázeli egyetemre. Itt végre biztos talaj volt a lába alatt, az egyetem tanárai közé fogadta, és mint városi fizikus is alkalmazást nyert. De hamarosan itt is elfogytak hallgatói. Az Európa majd minden egyetemén dúló háború a két filozófiai irányzat, a *via antiqua* és a *via moderna* között ide is elért, és békétlen helyzetet teremtett a tanárok és a diákok soraiban is.<sup>5</sup>

Európa térképen szerencsére akadt még új egyetem: a Mátyás király és Vitéz János alapította pozsonyi, az Universitas Histropolitana. A frissen meghívott tanárok között itt találjuk a csak keresztnévvel említett *Petrus doctor arcium et mediciné*t is 1467-ben. Azonos-e ő Petrus Luderrel? Biztosan, mert éppen ebben az időben tűnt föl tanítványával, Heinrich Gundelfingennel együtt Leonhard Hüntpichler környezetében. Ez utóbbi meg az a bécsi domonkosrendi tanár, aki mint régi barát Vitéz legfőbb támasza volt a pozsonyi egyetem alapítása körüli gondok eloszlatásában.<sup>6</sup> Valamennyien ugyanekkor voltak kapcsolatban a tudományt pártfogoló tiroli Habsburg Zsigmonddal is.

<sup>5</sup> Wilhelm WATTENBACH, *Peter Luder, der erste humanistische Lehrer in Heidelberg*, Zeitschrift für Geschichte des Oberrheins, 22(1869), 33–127; Frank E. BARON, *The Beginnings of German Humanism: The Life and Work of the Wandering Humanist Peter Luder*, Diss., Berkeley, Univ. of California, 1966. (Másolatot kaptam a szerző engedélyével, a közvetítést Moravcsik Editnek köszönöm.); Uő, *Peter Luder* = VL, 5, 1985, 954–959; Uő, *Peter Luder = Deutsche Dichter der frühen Neuzeit (1450–1600); ihr Leben und Werk*, hrsg. Stephan FÜSSEL, Berlin, Schmidt, 1993, 83–95.

<sup>6</sup> Johannes VITÉZ DE ZREDNA, *Opera quae supersunt*, ed. Iván BORONKAI, Bp., Akadémiai, 1980 (BSM-RAe S. n. 3), 221; Isnard W. FRANK, *Das Gutachten eines Wiener Dominikaners für die Universität Pressburg aus dem Jahre 1467*, Zeitschrift für Ostforschung, 16(1967), 418–439; Helmut REINALTER, *Der Wanderhumanist Peter Luder und seine Beziehungen zu Herzog Sigmund von Tirol*, Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 26(1973), 148–167; KLANICZAY Tibor, *Egyetem Magyarországon Mátyás korában*, ItK, 94(1990), 582; BARON, *Peter Luder... i. m.*, 85–86.

Luder az új környezetben régi ismerősként üdvözölhette hajdani itáliai diáktársát, Janus Pannoniust. Mindketten a ferrarai Guarinót vallották mesterüknek. Luder erről így írt:

Primus ego in patriam deduxi vertice Musas  
Italico mecum, fonte Guarine tuo.<sup>7</sup>

Janus hasonlóképpen:

Primus ego Eridani patrium de gurgite ad Histrum  
Mnemonide Phoebos ducam comitanta sorores.<sup>8</sup>

Mindketten Vergiliust követik:

Primus ego in patriam mecum, modo vita supersit,  
Aonio rediens deducam vertice Musas.<sup>9</sup>

Luder is, Janus is, ki-ki a maga környezetében vallhatta magát elsőnek, és ugyanakkor mint poéták a nagy mintakép, Vergilius nyomát kívánták követni. Föltételezhetjük, hogy Európa nagy vándor humanistája itt végre az őt megértő környezetre és hatalmas pártfogókra talált. Ennek emléke őt kísérő tanítványának, Heinrich Gundelfingennek két himnikus magasztaló verse Vitéz Jánoshoz és Janus Pannoniushoz. Szövegük nem maradt fenn, csak Janus válaszverseit ismerjük 1470-ből.<sup>10</sup> Nem rajta múltott, hogy itt se járt szerencsével. Ez az év éppen a Vitéz–Janus összeesküvés éve, amely tragikus véget vetett az Universitas Histropolitana lendületes indulásának. Luder ismét továbbmenni kényszerült. Még ebben az évben beiratkozott a bécsi egyetemre. Van hír arról, hogy ott Cicero műveit olvastatta, de az artisták fakultása nem fogadta be tanárai közé. Tanítványa, Hartmann Schedel szerint Bécsben halt meg 1472-ben.<sup>11</sup>

<sup>7</sup> WATTENBACH, *Peter Luder...*, i. m., 60.

<sup>8</sup> Janus PANNONIUS, *Silva panegyrica ad Guarinum Veronensem*, 651–652; J. P., *Poemata*, Traiecti ad Rhenum, I, 37, és 319. és ismert sírverse: *Hic situs est Janus, patrium qui primus ad Histrum / duxit laurigeras ex Helicone deas = Iani Pannonii opera quae manserunt omnia*, II, *Elegiae*, ed. Julius Mayer, Bp., Balassi, 2014, 415.

<sup>9</sup> *Georgica*, III, 10–11.

<sup>10</sup> Janus PANNONIUS, *Ad poetam Henricum Germanum* (1470): *Henrice nostri quando praeclaras voles cantare / laudes praesulis; Uő, O novem cultor iuvenis dearum / patrius cui non generosa Rhenus / sed Meduseae liquor Hippocrenes / ore rigavit. = Iani Pannonii opera quae manserunt omnia*, I, *Epigrammata*, ed. Iulius Mayer, Bp., Balassi, 2006, No. 452, 453, pp. 257–260.

<sup>11</sup> Alphons LHOTSKY, *Die Wiener Artistenfakultät 1365–1497*, Sitzungsberichte d. Österr. Akad. Wien, Phil.-Hist. Kl., 247 Bd., 2. Abh., Wien, Böhlau Nachf., 1965, 178; BARON, *The Beginnings...*, i. m., 158–160, 164: (Hartmann Schedel:) „Anno iamscripto (1472) mortem obiit Petrus Luder meus primus preceptor artis humanitatis, poesim professus medicineque doctor.”

Peter Luder nem az egyetlen, de kétségkívül az első, aki arra vállalkozott, hogy az Itáliából hozott új tudományt az Alpokon innen az egyetemeken sikerrel, de ekkor még inkább sikertelenül elterjessze. Társai Germániában ugyanilyen keserves pályát mondhattak magukénak. Luder föltűnése az Universitas Histropolitana elfogadott tanárai között azt jelenti, hogy az alapítók szándéka szerint ez az egyetem már indulásakor otthont adott volna a *studia humanitatis* tanításának, és erről az akkori tudós világ rögtön tudomást is szerzett.

Amiről eddig szó volt, az előzmény és terepismeret kitűzött témánk, Jacobus Publicius történeti munkáinak megközelítéséhez. Publicius is lelkes terjesztője volt az ókori, addig kevésbé forgatott irodalmi művek tanulmányozásának, de az ő személye eddig valahogyan kevesebb figyelmet kapott. A humanizmuskutatás ugyan 1915-től ismerhette az ő órahirdetményeit is, amelyeket Ludwig Bertalot Luderével együtt publikált, de ezek is csak jóval később részesültek figyelemben.<sup>12</sup> P. O. Kristeller, Bertalot munkásságának nagy tisztelője és hagyatékának gondozója figyelt föl először az *Iter Italicum*-ban is regisztrált kéziratokra. Különösen azt találta föltűnőnek, hogy a magát Florentinusnak nevező Jacobus Publicius kézírataival leginkább németországi gyűjteményekben találkozott. Firenzei kötődését viszont egyáltalán nem sikerült földerítenie. Utóbb megoldódott a rejtély, Publicius ugyanis Hispániában született, származását maga kozmetikázta.

Más oldalról keltette föl a rejtélyes szerző Agostino Sottili érdeklődését. Sottili évtizedeken keresztül a német diákok és az itáliai egyetemek kapcsolatát kutatta. Utóbb a németországi Petrarca-kéziratok számbavétele során észrevette, hogy ezek gyakori előfordulásai valamely módon kapcsolódnak Jacobus Publicius tevékenységéhez.<sup>13</sup> Ma Kristeller és Sottili egymást gyarapító kutatásai következtében Publicius élete és munkássága jól ismert. A végeredmény Sottili Jacobus Publiciusról 1985-ben publikált kismonográfiájában olvasható.<sup>14</sup> Hogy a következőkben a témát mégis elővesszük, az azért történik, mert Bertalot és Sottili is csak egy-egy lábjegyzetben tesznek említést a szerző két ismeretlen történeti művéről.

Amit ma már tudunk az az, hogy Publicius hispániai származású volt. Első évszámhoz köthető adatunk róla: 1458. Ekkor el kellett hagynia a toulouse-i egyetemet, mert vitába keveredett valenciai származású honfitársával, Johannes Serrával valami retorikai kérdésben. Ezután csak 1464-ben hallunk megint róla. Ekkor szerepel a louvaini

<sup>12</sup> BERTALOT, *Humanistische...*, i. m., 231–232; Paul Oskar KRISTELLER, *Renaissance Manuscripts in Eastern Europe*, *Renaissance News*, 12(1959), 90; Uő, *Studies in Renaissance Thought and Letters*, II, Rome, Ed. Di Storia e Letteratura, 1985, 153. Sok tanulmányában említi ezeken kívül is.

<sup>13</sup> Augustino SOTTILI, *Note biografiche sui petrarchisti Giacomo Publicio e Guiniforte Barzizza e sull'umanista valenziano Giovanni Serra = Petrarca 1304–1374: Beiträge zu Werk und Wirkung*, hrsg. Fritz SCHALK, Frankfurt am Main, Klostermann, 1975, 272–286; Uő, *Giacomo Publicio „Hispanus”, e la diffusione dell’Umanesimo in Germania*, premessa di Francisco RICO, Barcelona, Univ. Autònoma, Fac. de Letras, 1985. A kötet másolatát Kiss Dánielnek köszönöm.

<sup>14</sup> BERTALOT, *Studien...*, i. m., 242–243; SOTTILI, *Giacomo Publicio...*, i. m., 37.

egyetem matriculájában mint „ oratorie professor et medice artis doctor Florentinus”. Ezt megelőzően járhatott Itáliában és ott szerezte meg a doktori címét is. Ettől kezdve találjuk neve mellett a „Florentinus”-t. Egy tulajdonában lévő kódexbe pedig így írta be magát: „M. Jacobus Publicius Florentinus, Italus et Latinus”.<sup>15</sup> Sottili szerint ez valamilyen saját magának adományozott „patente di nobilità umanistica”.<sup>16</sup> Ezután az egyetemi matriculák segítségével követhetjük utazásait. 1466-ban Erfurtban, 1467-ben Lipcsében, 1468-ban Kölnben és Bécsben, 1469-ben Krakkóban, 1470-ben Baselben, majd ismét Lipcsében találjuk. Csak Bécsben áll neve mellett „Hyspanus de Urbe Salamantini”. Itt talán kérték a papírjait vagy ismerőssel találkozott, aki előtt csak az igazat vallhatta. Feltételezhető, hogy 1468-as bécsi és 1469-es krakkói útja között járt Magyarországon. Ez a pozsonyi egyetem indulásának ideje. Tény, hogy Mátyás király mellett Vitéz János esztergomi érseket is megtisztelte irományával. Ez azt valószínűsíti, hogy az Universitas Histropolitana elveszett matriculájában is szerepelhetett a neve. Mivel semmi nyoma, hogy Luderékkal kapcsolatban lett volna, csak arra gondolhatunk, hogy a magyarországi kirándulásra az új egyetem híre, az itteni érvényesülés lehetősége vonzotta. Meg talán további útjaihoz remélt, meg kapott is támogatást. Az 1470-es évek elején, rövid időre, hazatért Hispániába. Majd ismét útra kelt, ezúttal Galliába igyekezett. 1474-ben fölkereste Pierre de Lavalt, Anjou René sógorát, az újonnan kinevezett reimsi érseket. A főpapnak átnyújtotta a Laval családról írt „panegyricusát”. Ennek ajánlásában említi, ahogyan a bevezetőben idéztem, azt, hogy a jövőben kiváló emberekről fog írni, úgy, ahogyan azt Mátyás király háborúiról és az esztergomi érsek életéről már megtette.<sup>17</sup> Hogy ezeket a műveket mellékelte volna, annak nincs nyoma. Referenciának ennyi is elég lehetett, és amit remélt, azt megkapta. Ezt abból gondoljuk, hogy 1475-ben Toulouseban nyomtatásban megjelentette a bevezetőben említett *Ars memorativáját*. Hamarosan követte ezt egy párizsi kiadás is. Utolsó adatunk Publiciusról az ezt követő évtizedből való. A francia király hajdani diplomatáját, Robert Gaguint akarta fölkeresni. Verses ajánlkozása nem, csak az idős humanista neki címzett válaszverse ismert.

Publicius hat év alatt járta végig a német egyetemeket. Néhol csak egy fél év jutott a tanításra, útjára mégis nagyon sok kézirat emlékeztet. Ezek tanítványainak jegyzeteit vagy azok másolatait tartalmazzák. Fönmaradtak órahirdetményei is. Ezek ugyanúgy tanúsítják a cédulaháborút, mint azt Ludernél láttuk. Mit tanított? Mindenekelőtt saját praktikus kézikönyveit, amelyekről a bevezetőben volt szó. Az ókori szerzők közül Vergiliust, Horatius *Ars poeticáját*, Cicerót meg Terentiust. Az újabbak közül az *Ilias Latinát*, Nagy Szent Vazult, Szent Jeromost és a *Griseldis históriát*, persze latinul. A tananyagban szerepelt modern episztologyűjtemény is. Például olvasták Aeneas Sylviusnak sokszor idézett levelét Habsburg Zsigmondhoz a latin nyelv ismeretének fontos-

<sup>15</sup> Wilhelm SCHUM, *Beschreibendes Verzeichniss der Amplonianischen Handschriften: Sammlung zu Erfurt*, Berlin, 1887, 607–608, cod. quart. 363. A bejegyzés nyilván még doktorátusa előttről való.

<sup>16</sup> SOTTILI, *Note biografiche...*, i. m., 272.

<sup>17</sup> Lásd az 1. jegyzetet.



ságáról. De szerepelt az Eurialus és Lucretia-történet is mint példatára az episztola-írásnak. Publicius tananyagában az újdonság Petrarca műveinek tanulmányozása volt. Minden említéskor a költő *poeta laureatus* címét is szerepeltette. A jelenség mögött nem nehéz fölismereni, hogy Publicius számára is ez volt a vágyott, de el nem ért elismerés. Petrarca neve nem volt ismeretlen a németországi egyetemeken. A neki tulajdonított *Ars punctandit* már korábban is tanították. Publicius ezen kívül, egyéb művei mellett, Petrarcának a leveleire fordított nagy figyelmet. Különösen azokra, amelyek az *orator* vagy a *poeta* képzésének szükségességét tárgyalják. Rendszeresen szerepelt óráin az „Animi cura philosophum querit, eruditio lingue oratoris est propria” kezdetű levél (Fam. I 9). Ez Ciceróra és Horatius *Ars poetica*-jára támaszkodik. Alaposan és sokszor tárgyalták Petrarcának a „sanctissima peregrinacio”-ról írott levelét (Fam. IX 13), amely Philippe de Vitry költőhöz és komponistához szól. Fő mondanivalója éppen a poétát célozza meg azzal, hogy a nemes és fölfelé törekvő lélek sajátja megismerni távoli vidékeket, az ott élő emberek szokásait, mert „experientia doctos facit [...] mater est artium”. A magyarázat során különös hangsúlyt kapott az „intolerabilis mollities”, mert ez az akadály, rendszerint, az utazásnak. Nem kétséges, hogy Publicius a vele született vándorlásra készítetéshez Petrarcánál megtalálta az ezt magyarázó ideológiát. Hogy hatott tanítványaira, azt éppen a peregrinációt ajánló levél magyarázatait legrészletesebben tartalmazó kézirat bizonyítja, amelyben a szöveghez több *accessus* is található.<sup>18</sup> Ez a kézirat Hieronymus Münzeré volt, aki később maga is nagy utazást tett Európa nyugati felén.<sup>19</sup> Talán nem véletlen, hogy feljegyzései éppen az ibériai félsziget nevezetességeiről, lakóinak szokásairól tudósítanak a legrészletesebben. Münzer a Schedel-krónika munkatársa is volt, ami ugyancsak a megismerhető világgal kapcsolatos ismeretek iránti igényéről tanúskodik.

A megismert életpályába itt valahogyan bele kellene illeszteni Publicius két magyar vonatkozású történelmi művét. Csak föltételezzük, hogy hirtelen összetakolt irományokról lehetett szó. A szerzőnek ideje sem, és affinitása sem volt forrásművek összegyűjtéséhez. Árulkodó, hogy a legyőzött török császárt Johannesnek nevezi. Ez talán azt bizonyíthatja, hogy az átnyújtott művekről nem őrzött magánál másolatot. Amit itt Magyarországon alkotott, az leginkább a laudáció vagy aduláció műfajába illeszthető. Ilyen a Laval családról készült mű is, amely ma is olvasható. Történeti közlés ebben csak annyi, hogy eredetüket Nagy Károlyig vagy Lajos királyig tudják visszavezetni. A szöveg többi része rétori teljesítmény.

Az elveszett művekről szóló híradás annyiban mégis figyelemre méltó, hogy tanúsítja Jacobus Publicius magyarországi útját. Ha ezt összekapcsoljuk a Peter Luder és a Henricus poétáról közölt adatokkal, akkor bizonyossá válik, hogy az Universitas Histro-

<sup>18</sup> Francesco PETRARCA, *Le familiari*, ed. Vittorio ROSSI, I, Firenze, Sanzoni, 1933, 45–48; II, 1934, 246–256; SOTTILI, *Giacomo Publicio...*, i. m., 24–29.

<sup>19</sup> Münzer terjedelmes itineráriuma csak Hartmann Schedel másolatában maradt fenn: München, BSB Clm 431.

politana megalapítása pillanatától fogva beletartozott az európai egyetemek hálózatába. A jövő-menő tanárok itt találkoztak még, Európa keleti határán, a latin nyelvet értő és használó közönséggel, és legfőképpen a *studia humanitatis* megbecsülésével.

Mielőtt végleg lemondanánk arról, hogy valaha is szívesen és érdeklődve kézbe vegyünk Publicius magyar vonatkozású műveit, vegyünk kézbe újra legalább a Vitézről írt sorait:

sapientissimi atque sanctissimi Strigoniensis archiepiscopi preclaram  
vitam optimosque mores unacum Apollonie regionis situ conscriptos  
nostris relinquere curavi. Ut plena eius regionis notitia omnia magis  
magisque in aperto forent.

A szöveg kiadásában Bertalot az *Apollonie régiót*, kérdőjellel ugyan, de *Poloniére* javította. Pedig ott a szerző szerint valóban *Apollonie* áll. Publicius itt a tyanaei Apollónioszra emlékeztet, aki az ismeretek megszerzéséért elment az ismert világ végéig, sőt még azon túl is. A mondat Jeromos 53. levelére utal.<sup>20</sup> Ebben az egyházatya a peregrináció fontosságáról ír, és azt a példák sokaságával, a tyanaei Apollónioszsal is illusztrálja. Ez a levél is szerepelt Publicius tananyagában. A Vitéz-szöveg folytatása: „ut plena eius regionis notitia omnia magis magisque in aperto forent” már Petrarca-ra utal, a tőle tanultakra, a peregrináció hasznosságát illetően. Egyetlen mondatba foglalta itt össze Publicius mindazt, amit tanított, és amit élete során, úgy tűnik, kedve szerint, követett is. A messi latin földről jött arra a vidékre, ami neki már a világ végét jelentette. Itt pedig igyekezett kíváncsi szemmel körülnézni, a látottakat és hallottakat föl is jegyezni és azokat ismertté is tenni. Ezek között olyan közlések is lehettek, amelyek gyarapítanák a korra vonatkozó ismereteinket. Ezért mégiscsak kívánatos volna, hogy valahol, egy kézírathalmaz mélyéről Jacobus Publicius Magyarországot illető művei napvilágra kerüljenek.

<sup>20</sup> *Hieronymi epistulae*, rec. Isidorus HILBERG, I, Vindobonae, Lipsiae, 1910 (CSEL, 54), 442–465; BERTALOT, *Humanistische...*, i. m., 231.



EKLER PÉTER

*Augustinus Moravus Olomucensis: Catalogus  
episcoporum Olomucensium*

*Adatok a Catalogus keletkezésének történetéhez\**

Augustinus Moravus Olomucensis (Augustin Olomoucký, Olmützi Ágoston, 1467–1513) krakkói és padovai tanulmányok után 1496-tól II. Ulászló magyar és cseh király budai udvarában tevékenykedett a cseh kancellária szolgálatában. Komoly egyházi javadalmakat élvezett; a Sodalitas Litteraria Danubiana (Dunai Tudós Társaság) meghatározó szereplője volt.<sup>1</sup> A halálának 500. évfordulója alkalmából tartott nemzetközi konferencia (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2013. november 13.)<sup>2</sup> több fontos, további elemzést igénylő kérdést vetett fel, közülük tartozik Augustinus Moravus élete utolsó szakaszának és ekkor megjelent műveinek vizsgálata.

A *Catalogus episcoporum Olomucensium* (a továbbiakban *Catalogus*) Augustinus Moravus Olomucensis életművének sajátos darabja.<sup>3</sup> A *Catalogus* ajánlólevele Thurzó Sza-

---

\* Jelen írás a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00177/13/1), valamint munkahelyem, az Országos Széchényi Könyvtár támogatásával készült. Hálásan köszönöm Marta Vaculínovánek, Bobay Orsolyának, Kovács Eszternek (Országos Széchényi Könyvtár), Helena Saktorovánek, Martin Rothkegelnek, Sarbak Gábornak és Kiss Farkas Gábornak a szíves szóbeli közléseket. A szövegközlések a *Catalogus* Bayerische Staatsbibliothekban (München) őrzött példánya (4<sup>o</sup> H. Eccl. 170) alapján készültek. Írásomat Havas László professzor úr († 2014) emlékének ajánlom.

<sup>1</sup> Augustinus Moravus Olomucensis életére és tevékenységére vonatkozóan elsősorban lásd: Gustav BAUCH, *Zu Augustinus Olomucensis*, Zeitschrift des Deutschen Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens, 8(1904), 119–136; *Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě. Enchiridion renatae poesis Latinae in Bohemia et Moravia cultae*, založili Antonín TRUHLÁŘ a Karel HRDINA, pokračovali Josef HEJNÍČ a Jan MARTÍNEK, Vol. I., Praha, Academia, 1966, 111–116; Ivo HLOBIL–Eduard PETRŮ, *Humanism and the Early Renaissance in Moravia*, Olomouc, Votobia, 1999, 157–158; Ralf Georg CZAPLA, *Augustinus Moravus = Deutscher Humanismus 1480–1520: Verfasserlexikon*, herausgegeben von Franz Josef WORSTBROCK, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 2005, Band 1., Sp. 61–72.

<sup>2</sup> A konferencián elhangzott előadások tartalmi kivonatait lásd: *Augustinus Moravus Olomucensis 500. International symposium to mark the 500<sup>th</sup> anniversary of the death of Augustinus Moravus Olomucensis (1467–1513). 13<sup>th</sup> November 2013, National Széchényi Library, Budapest*, editor Péter EKLER, National Széchényi Library – Institute for Literary Studies of the Hungarian Academy of Sciences – Eötvös Loránd University, Bp., 2013. Az előadások szerkesztett változatait tartalmazó tanulmánykötet megjelenés előtt áll.

<sup>3</sup> CATALOGVS EPISCOPORVM OLOMVCENSIVM. [In fine:] Viennae Pannoniae ab Hieronymo Philoualle, et Ioan. Singrenio, in re excussoria partiaris[!]. VIII. EID. MAR.

niszlónak (Stanislaus/Stanslav Thurzó/Thurzo, 1470–1540) szól,<sup>4</sup> aki 1497 és 1540 között olmützi püspök volt.<sup>5</sup>

A legújabb szakirodalom, elsősorban pedig Peter Wörster már részletesen foglalkozott a *Catalogus* felépítésével, forrásaival, későbbi kiadásaival *Humanismus in Olmütz* című monográfiájában (1994); megállapításaira, eredményeire az alábbiakban utalni is fogok.<sup>6</sup>

Jelen írás az ajánlólevél vizsgálatával igyekszik elhelyezni a *Catalogus* Augustinus Moravus életművében. Tanulmányunk a *Catalogus* 1511. évi nyomtatott kiadására koncentrálna. Nem kívánunk foglalkozni a *Catalogus* későbbi kiadásaival, és nem óhajtunk szólni a *Catalogus* forrásairól sem.

A *Catalogus* első nyomtatott kiadása még Augustinus életében megjelent, 1511 márciusában Bécsben, Johannes Singrenius és Hieronymus Vietor műhelyében. A negyedrét méretű nyomtatvány impresszumából hiányzik a megjelenési évszám, de különböző (elsősorban nyomdászattörténeti) ismérvek alapján csak 1511 jöhet számításba.<sup>7</sup>

A kiadvány terjedelme 12 levél. Két ajánló költeménnyel kezdődik. Johannes Cuspinianus (1473–1529) verse az olvasónak, Joachim Vadianus (1484–1551) verse a szerzőnek szól.<sup>8</sup> Ezt Augustinus Thurzó Szaniszlónak szóló ajánlólevele követi,<sup>9</sup> ami után Thurzó köszönő sorai állnak.<sup>10</sup> A *Catalogus* első fejezete előtt Augustinus tízsoros költeménye olvasható még.<sup>11</sup> A püspökök életét, tevékenységét bemutató katalógus a kezdetektől a Tas z Boskovicot (Tas Černohorský z Boskovic, Prothasius von Boskowitz und Černahora, ?–1482; püspök: 1457–1482) említő fejezetekig terjed. Augus-

<sup>4</sup> fol. [A<sup>v</sup>]: „REVERENDISSIMO AC RELIGIOSISSIMO patri domino Stanislao Olomucensis ecclesiae pontifici optime merito Augustinus decretorum Doctor eiusdemque ac Brunnensis ecclesiarum praepositus Secretarius Regius. S. P. D.”; fol. A2: „Vale ex Buda. vii. Nonas Decembris.”

<sup>5</sup> *Hierarchia catholica medii aevi sive summorum pontificum, s. r. e. cardinalium, ecclesiarum antistitum series ab anno 1431 usque ad annum 1503 perducta [...] edita per Conradum EUBEL, Monasterii, MDCCCCI, 228; Hierarchia catholica medii et recentioris aevi sive summorum pontificum, s. r. e. cardinalium, ecclesiarum antistitum series. Volumen tertium saeculum XVI ab anno 1503 complectens, quod [...] inchoavit Guilelmus VAN GULIK [...], absolvit Conradus EUBEL [...] Editio altera, quam curavit Ludovicus SCHMITZ-KALLENBERG, Monasterii, MDCCCXXIII, 262.* Legújabbán lásd: Tomáš BALETKA, *Gli inizi dell' episcopato di Stanislav Thurzo, vescovo di Olomouc, e la curia di Roma*, Bollettino dell'Istituto Storico Ceco di Roma 7, (2010), 41–46.

<sup>6</sup> Peter WÖRSTER, *Humanismus in Olmütz: Landesbeschreibung, Stadtilob und Geschichtsschreibung der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, N. G. Elwert Verlag, Marburg, 1994, 145–155 (Kultur- und geistesgeschichtliche Ostmitteleuropa-Studien, Bd. 5.).

<sup>7</sup> *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts* (a továbbiakban VD16), K 8.

<sup>8</sup> „Cuspinianus Lectori.” (fol. A); „Doctissimo Augustino Morauo: supremo Regis Vngariae Secretario Ioachimus Vadianus.” (fol. A).

<sup>9</sup> Lásd a 4. jegyzetet.

<sup>10</sup> fol. A2: „STANISLAUS DEI GRATIA Episcopus Olomucensis Reuerendo ac excellentissimo iuris pont. Doctori domino Augustino Olomucensis et Brunnensis ecclesiarum preposito ac Regio supremo Secretario integerrimo. S. P. D.”; fol. [A2<sup>v</sup>]: „Datum Olomuncii. xi. Ianuarii.”

<sup>11</sup> „Eiusdem Augustini Decastichon” (fol. [A2<sup>v</sup>]).

tinus utal a Tas z Boskovic utáni *sedis vacantia*-ra,<sup>12</sup> és említi Filipec Jánost, aki néhány évig az olmützi püspökség adminisztrátora volt. A katalógus Thurzó Szaniszló püspöksége megkezdésének említésével zárul. A nyomtatvány Peter Eberbach (Petreius Aperbacchus, 1480–1531) Augustinusnak címzett huszonegy sor terjedelmű versével fejeződik be.<sup>13</sup>

Augustinus Moravus – a Thurzónak címzett ajánlólevélben és a *Decastichon* című ajánlóversben megfogalmazott gondolatok szerint – az új püspököt az elődök életútjával, a püspökség korábbi történetével kívánja megismertetni, és követendő példákat óhajt nyújtani Thurzónak. Augustinus levelét – az 1511. évi kiadás szövege alapján – teljes terjedelmében idézzük.

REVERENDISSIMO AC RELIGIOSISSIMO patri domino Stanislao Olomucensis ecclesiae pontifici optime merito Augustinus decretorum Doctor eiusdemque ac Brunnensis ecclesiarum praepositus Secretarius Regius. S. P. D.

CORripuit me nuper, Reuerendissime praesul, nescio an curiosior uel religiosior potius (ut ita dicam) scabies, ecclesiae nostrae pontifices, in eum, quem reuerendissime dominationi tuae nuncupatim dedico ac mitto Catalogum referendi. Quidue per eorum tempora memorabile gestum sit, non ingratum ueluti auctarium addendi, dolebam enim eos, per quos orthodoxae christianae religionis[!] apud nos exordium coepit et tanquam per manus tradita, ad haec usque tempora defluxit, aeui iniuria obsolescere nullisque annalibus, seu litterariis monumentis commendatos, caeca nocte ac obliuione inuolui debere, quo nihil infoelicus in rebus humanis accidere reor. Quale enim hominis ac belue discrimen, si terra et corpora simul et nomina obruuntur? Quod ne his, qui ecclesiae tuae olim praefuere, accidat, pro uirili mea prouidi breueque id licet ac compendiarium opusculum in tui gratiam congessi. Nolim tamen reuerendissima D[ominationio] tua mihi succenseat de ea me pauca in praesens scripsisse, quae maiore longe praecognio, quam quisquam eorum, quos retuli, pensanda foret. Nouit enim ea, ecclesiae praescripto neminem nisi mortuum in diuorum Apotheosim referendum fore. Nescio ergo, an tanta gloriae huius dulcedo reuerendissimam D[ominationem] tuam capiat, ut pro ea emori uelit, arbitror sane, uiuentis

<sup>12</sup> „MOrtuo Prothasio ecclesia Olomucensis longo tempore antistite suo caruit, quindecimque fere annis [i. e. ab anno 1482 usque ad annum 1497] apud administratores ad hoc per Capitulum designatos administratio et spiritualium et temporalium fuit.” (fol. B5<sup>r-v</sup>).

<sup>13</sup> „Ad Iureconsultiss. D. Aug. Regium auricularium Petrei Aperbacchi. Hend.” (fol. [B6<sup>r</sup>]). Eberbachra lásd Conradin BONORAND, *Aus Vadians Freundes- und Schülerkreis in Wien*, Verlag der Fehr’schen Buchhandlung, St. Gallen, 1965, 23, 41 (Vadian-Studien. Untersuchungen und Texte, 8).

a me potius praeconia expectare, quam mortua, quantumuis diuturniora perennioraque elogia expetere, quin etiam uetus est graecorum adagium, Herculem nemo laudat, quem nemo uituperat. Ita ergo (optime ac sanctissime praesul) eorum, quorum et ordinem et sedem tenes, exempla oculis tuis subiice, ut ad bonorum ueluti ideam quandam, te (quod hactenus egisti) componas et formes, prauorum autem sacrilega opera, ut pestem quandam declines. Vale ex Buda. vii. Nonas Decembris.

Thurzó a válaszlevélben megígéri Augustinusnak, hogy követni fogja tanácsát. Thurzó leveléből a vonatkozó részt idézzük, szintén az 1511. évi kiadás szövege alapján:

Quod autem me tua eleganti praecursoria epistola hortaris et inuitas, ut maiorum meorum (qui rectam uitae secuti sunt uiam) documenta et uestigia imiter et sequar, Agis iterum probi et integerrimi fratris et amici officium, atque utinam tui simillimos complures fratres haberemus, staret sponsa mea (quae caelesti prouidentia adhuc benignissime fouetur) longe illustrior, praeciosior ornatiorque, ut igitur tuis salutaribus consiliis obsecundem, enitar, dilecte Augustine, et elaborabo maxime, ut ad eorum pontificum consuetudinem et morem me praestem, qui amplioem et magis gratam sui memoriam reliquaerunt. (fol. [A2v])

Elgondolkodtató tény, hogy a *Catalogus* nyomtatott kiadása (1511) tizennégy évvel az után jelent meg, hogy Thurzó elfoglalta püspöki székét (1497), viszont semmilyen érdemi információt nem tartalmaz Thurzó püspökségére vonatkozóan.

Wörster a fent már említett helyen alaposan megvizsgálta ezt a kérdést. Szerinte az tűnik logikusnak, hogy a Thurzónak szánt ajánlás és a püspök Augustinusnak írt válaszlevele 1497 körül, vagyis a püspöki hivatal megkezdésekor készülhetett, és nem 12–13 évvel később. Sajnos az 1511. évi nyomtatott kiadásban egyik levél keltezésében sem található évszám (lásd a 4. és 10. jegyzetet), ezért nem tudhatjuk, hogy a levelek mikor készültek! Thurzó hivatali idejéről a *Catalogust* olvasva semmit sem tudunk meg. Ha Augustinus a *Catalogust* az 1511. évi megjelenést közvetlenül megelőző időszakban állította össze, érthetetlen, hogy az miért nem szól Thurzó püspöki hivatalának addig eltelt szakaszáról. Az 1511. évi kiadásban található ajánlóversek 1510–1511-ben készülhettek.<sup>14</sup>

A Wörster által jelzett kérdés tehát indokolt. Az Augustinus által összeállított *Catalogus* geneziséhez (és – szerintünk – a kérdés megértéséhez) legutóbb Martin Rothkegel tett közzé nagyon fontos, kéziratban fennmaradt adatokat. Rothkegel szerint

<sup>14</sup> WÖRSTER, *i. m.*, 148–150. Wörster szerint Cuspinianus és Eberbach ajánlókölteményei nagy valószínűség szerint 1510 végére vagy 1511 elejére datálhatóak, lásd WÖRSTER, *i. m.*, 149.

Augustinus műve kéziratos formában már 1505-ben kész volt. Ezt tanúsítja Augustinus ajánlólevele Thurzó Szaniszlónak, amelynek dátumában 1505 olvasható. (Ez a kéziratos forrás nem maradt fenn. Rothkegel ennek 1508-ban készült pergamen-másolatát találta meg és közli. A másolat feltételezhetően az olmützi káptalan számára készült, mivel a káptalani könyvtár állományából származik.)<sup>15</sup>

Augustinus tehát Thurzó püspöki szolgálatának kezdete (1497) után, igaz, jó pár év elteltével (1505-ig bezáróan), de még bőven a nyomtatott megjelenés (1511) előtt összeállította a *Catalogust*. Valószínű továbbá, hogy a mű nyomtatott megjelentetése Johannes Cuspinianus és Joachim Vadianus ösztönzésére és közreműködésével történt meg.

Augustinus Moravusnak élete végén (1511–1513) megjelent saját művei, illetve a hozzá köthető, szintén ugyanekkor megjelent kiadások sajátos csoportot alkotnak.<sup>16</sup> Ez a pár év Augustinus életének utolsó szakasza; már nem Budán, hanem ismét szülővárosában, Olmützben él. Ezen nyomtatványok szoros kapcsolatban állnak egymással: általános jellemzőjük, hogy a fiatal Vadianus „szerepel” Augustinus műveiben, kiadásaiban, illetve „bábáskodik” az Augustinustól kapott vagy vele kapcsolatban álló szövegek megjelentetésében. Az ebben a időszakban megjelent öt mű – egy strassburgi kivételtől eltekintve – mind Bécsben látott napvilágot, és mind az öt *editio* az Augustinus és Vadianus, illetve Cuspinianus közötti kapcsolatról tanúskodik. A *Catalogus* is ezek közé tartozik.<sup>17</sup>

<sup>15</sup> Martin ROTHKEGEL, *Der lateinische Briefwechsel des Olmützer Bischofs Stanislaus Thurzó: eine ostmitteleuropäische Humanistenkorrespondenz der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, Hamburger Beiträge zur Neulateinischen Philologie, LIT Verlag, Münster, 2007, 64–65, 101–104; továbbá Uő, *Ungarn und die Türkenkriege im Spiegel der Briefe des Olmützer Bischofs Stanislaus Thurzó aus den Jahren 1501–1540*, Comenius-Jahrbuch 20(2012), 109; valamint Martin Rothkegel szíves szóbeli közlése (2014. február).

<sup>16</sup> CATALOGVS EPISCOPORVM OLOMVCENSIVM (1511); LIBELLVS DE LAPIDIBVS PRECIOSIS NVPER EDITVS (1511); ANTILOGION GVARINI ET POGGII, de praestantia Scipionis Africani, et C. Iulii Caesaris, nuper Doctissimi Augustini Morauī cura, in lucem editum (1512); [...] SYLVA ITEM CAMILLI PALEOTTI BOnoniensis, cui Titulus Amor, mire amoena, et iam primum in lucem aedita (1513); QVAE IN SEQVENTIBVS HABENTVR. Bessarionis Cardinalis Niceni, et Patriarchae Constantinopolitani, Oratio de Sacramento Eucharistiae, et quibus verbis Christi corpus perficiatur. EIVSDEM Epistola ad Graecos. (1513).

<sup>17</sup> EKLER Péter, *Adatok, megjegyzések Augustinus Moravus Olomucensis és Joachim Vadianus kapcsolatához, valamint Augustinus Moravus utolsó éveire = Arianna*, felelős szerkesztő ORLOVSZKY Géza, Bp., ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2014 (megjelenés előtt).

## Összefoglalás

Augustinus Moravus Olomucensis születése, származása révén eleve szorosan kötődött Olmützhöz és Morvaországhoz. Valószínűleg már régebb óta érdekelte a püspökség története és annak feldolgozása. Olmützi és brünni javadalmakat élvezett: olmützi kanonok, később prépost; valamint brünni kanonok, majd prépost volt.<sup>18</sup>

A *Catalogus* elkészítése, összeállítása 1505-ig megtörtént – ezt igazolja Augustinus ajánlólevele Thurzónak (1505), illetve Thurzó válasza Augustinusnak (1506).<sup>19</sup> 1511 elején Augustinus véglegesen hazaköltözött Budáról szülővárosába, Olmützbe. A *Catalogus* 1511. évi nyomtatott megjelenítésében Cuspinianus és Vadianus játszhatott aktív szerepet. A Wörstert érthetően „zavaró” kérdés tehát Rothkegel magyarázata és szerény megfigyeléseink révén így – remélhetőleg – megoldást nyerhet.

## Egyéb megjegyzések, kitekintés

A)

Említést érdemel, hogy – még 1494-ben – Augustinus 1494. évre szóló prognosztikonja Bohuslav Hasištejnský z Lobkovicnak (Bohuslav Lobkowicz von Hassenstein) mint „designatus episcopus Olomucensis”-nek szóló ajánlással jelent meg.<sup>20</sup> (Az ajánlásból egyébként kiderül, hogy Augustinus tagja az olmützi káptalannak.)<sup>21</sup> Bár Bohuslavot a káptalan olmützi püspökké választotta, VIII. Ince pápa a döntést nem erősítette meg. VIII. Ince halála után ismét őrá esett a káptalan választása, azonban VI. Sándor pápa sem erősítette meg a döntést.<sup>22</sup> A püspökség élére később – mint ismeretes – Thurzó Szaniszló került.

<sup>18</sup> Augustinus a *Rukovet’...*, i. m. szerint 1497-ben brünni kanonok, 1498-ban olmützi prépost volt, lásd *Rukovét’...*, i. m., 112. Jan Martínek és Dana Martínková szerint Augustinus 1494-ben már olmützi kanonok volt, és 1497–1498-ban brünni kanonok és olmützi prépost, lásd *Bobuslai Hassensteinii a Lobkowicz epistulae*, ediderunt Jan MARTÍNEK et Dana MARTÍNKOVA, Leipzig, Teubner, 1969–1980, tom. 2. *Epistulae ad familiares*, 214. Ralf Georg Czapla szerint Augustinust 1498-ban kinevezték olmützi préposttá, de ténylegesen csak 1506-ban tudta a tisztséget betölteni, lásd CZAPLA, i. m., Sp. 63. Augustinus az *Antilogion* megjelenítésekor (1512) már brünni prépost, lásd a 24. jegyzetet.

<sup>19</sup> Nem az 1511. évi nyomtatott kiadásban jelent meg, hanem a korábbi, kéziratos forrásban található ajánlásról van szó, amire fent már utaltunk, lásd ROTHKEGEL, *Der lateinische Briefwechsel*, i. m., 64–65., 101–104.

<sup>20</sup> „Augustinus Moravus Olomucensis Reuerendissimo Domino Bohuslao de Hassenstein Designato Episcopo Olomucensi. S. P. D.” (*Iudicium. Anno Domini. 1494.*, fol. [1.]).

<sup>21</sup> „...et ego scilicet sacratissimo nuper canonicorum tuorum collegio ascriptus...”, lásd *Bobuslai Hassensteinii a Lobkowicz epistulae*, i. m., 40, 214.

<sup>22</sup> Bohuslav LOBKOWITZ VON HASSENSTEIN, *Opera poetica*, ed. Marta VACULÍNOVÁ, Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, K. G. Saur Verlag, München und Leipzig, 2006, II. lap. Az esetre vonatkozóan lásd továbbá: Jan MARTÍNEK–Dana MARTÍNKOVÁ, *Žádost moravské šlechty papeži*



B)

A Thurzó Szaniszlóval való levélváltás<sup>23</sup> mellett – szintén ezekből az évekből – figyelmet érdemel Augustinus levele Thurzó Szaniszló testvérének, Thurzó Jánosnak (1466–1520; boroszlói püspök: 1506–1520), és Thurzó János válasza. Augustinus Moravus az *Antilogion* kiadását (Bécs, 1512. május, lásd a 16. jegyzetet) ajánlja a boroszlói püspöknek.<sup>24</sup> Részletet idézünk az ajánlásból:

Quos quidem dignitatum ordines, quum eorum, qui in Romana olim R. P. praestitere, praeclaris exemplis haud dubio assequutus fueris, quae subscisiuis adhuc temporibus uersare, diligentiusque euoluere non cessas, Opusculum, quod Antilogion de Scipionis Africani Caiique Iulii Caesaris praestantia inscribi placuit, numini tuo pontificio nuncupatim statui dedicandum, proque ea, qua me humanitate et beuiuolentia[!] complecteris, Calcographorum typis, tuis felicissimis auspiciis, in multa exemplaria traducendum. (fol. [A3v])

Minden bizonnyal hasznos lenne, ha újabb megfigyelések tudnák árnyalni az Augustinus Moravus és Thurzó Szaniszló (általában pedig a Thurzó család) közötti kapcsolatról kialakult képet. Az esetlegesen előkerülő újabb dokumentumok elemzése tovább pontosíthatná a Thurzó Szaniszló (és Thurzó János) irodalompártolásáról és könyv kultúrájáról szerzett eddigi ismereteinket.<sup>25</sup>

---

*Alexandru VI. o potvrzení Bobuřlavy z Lobkovic olomouckým biskupem*, Listy filologické – Folia philologica, Roč. 102, Čís. 2/3 (1979), 145–147. A közlemény latin nyelvű összefoglalója (*De supplicibus nobilium Moravorum litteris, quibus Bobuřlaus a Lobkowicz designatus episcopus Olomucensis pontifici maximo commendatus est* címmel) a 147. lapon található.

<sup>23</sup> Rothkegel kiadásában az Augustinus és Thurzó Szaniszló közötti levelezésre két további levelet találunk, lásd ROTHKEGEL, *Der lateinische Briefwechsel, i. m.*, 14. és 15. számú levelek. (Rothkegel kiadásában összesen tehát 4 levél található az Augustinus és Thurzó Szaniszló közötti levélváltást illetően: num. 6–7, num. 14–15.)

<sup>24</sup> fol. A3: „REVERENDISSIMO IN CHRISTO PATRI ET domino D. Ioanni Turso. Episcopo Vratislaviensi, Augustinus Morauus, Iurispont. professus Olomuncensisque ac Brunnensis Praepositus. S. P. D.”; fol. [A3v]: „Vale feliciter, optime mi, ac indulgentissime princeps. Olomuncii ex aedibus nostris, Calendis Februariis. An. incar. dei M. D. XII.”

<sup>25</sup> A vizsgált korszakban tevékenykedő Thurzó püspökökre vonatkozóan kiindulásképpen lásd: WENZEL Gusztáv, *Thurzó Zsigmond, János, Szaniszló és Ferencz négy egykorú püspök a bethlenfalvi Thurzó családból, 1497–1540: Olvastatott a M. T. Akadémia 1877. október 22-ki ülésén*, Bp., a M. T. Akadémia könyvkiadó-hivatala, 1878. A hazai szakirodalomban Thurzó Jánosról és Szaniszlóról újabban Jankovits László írt: JANKOVITS László, *Jacobus Piso levelezése Erasmusszal = Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*, ediderunt Enikő BÉKÉS et Emericus TEGYEY, Societas Neolatina Hungarica, Sectio Debreceniensis; Institutum Doctrinae Litterarum Academiae Scientiarum Hungaricae, Debrecini et Budapestini MMXII, (Classica – Mediaevalia – Neolatina, VI), 91–98. A Thurzók könytáiról, a nekik ajánlott kiadásokról legújabban Helena Saktorová írt: Helena SAKTOROVÁ, *Turzovské knižnice, (Osobné knižné zbierky a knihy dedikované členom rodu Turzovcov)*, Martin, Slovenská národná knižnica, 2009; a Thurzó Szaniszló könyvtárát érintő részt lásd a 166–178. lapokon (a *Catalogus* a 171. lapon), a Thurzó Jánosét lásd a 137–146. lapokon (az *Antilogion* a 141. lapon).

BOBAY ORSOLYA

*A török terjeszkedés visszhangja Ioachimus Vadianus  
Mela-kommentárjában*

A török terjeszkedés Konstantinápoly eleste után egyre valóságosabb fenyegetést jelentett a keresztény Európára nézve. Az ezzel kapcsolatos félelmek mélyen gyökerestek a korabeli emberek gondolatvilágában. A Bécsben élő Johannes Cuspinianus humanista orvos és historiográfus például arról számol be, hogy gyerekként az apai házban hallott Konstantinápoly bukásáról, amely félelmetes hatást gyakorolt rá.<sup>1</sup> A török kérdéssel a humanista szerzők számos műben foglalkoztak, az önálló munkák mellett azonban az ókori szerzőkhöz írott kommentárok lemmáiban már nem minden esetben jelenik meg a téma. Ebből a szempontból Ioachimus Vadianus helvét humanista első alkalommal 1518-ban, Bécsben megjelentett, az 1. századi római földrajzi szerző, Pomponius Mela *De situ orbis* című művéhez írott magyarázata kiemelkedik a korszak kommentáriródmájából. Ugyanakkor a Vadianusszal és életművével foglalkozó korábbi monográfiák részletesen nem tárgyalják Vadianus török-képét, tanulmányunk tehát ennek a vizsgálatát tűzi ki céljául. A török kérdés már Vadianus korai humanista műveiben, például a Bécsbe érkező Jagelló Zsigmondot köszöntő beszédében is megjelenik. A kommentárban már külön szereplő, az uralkodói propagandára, illetve a török kérdésre vonatkozó olvasatok egymással összefüggésben állnak.<sup>2</sup> A kommentárban megjelenő, a török kérdéssel kapcsolatos fejtegetésekben a Kulcsár Péter által retorikus történettudományi irányzatnak nevezett szemléletmód hatását figyelhetjük meg, amelyben az események okainak keresése helyett az *inventio* és az *eloquentia* játszik jelentős szerepet.<sup>3</sup>

Vadianus sok kortársához hasonlóan a törököket nem csupán a kereszténység el-lenségeinek, hanem az antik kultúra elpusztítójának is tekintette. Bécsben élve minden bizonnyal személyesen is átélhette a Mohács előtti évtizedben uralkodó fenyegetett

<sup>1</sup> Hans ANKWICZ-KLEEHOVEN, *Der Wiener Humanist Johannes Cuspinian*, Hermann Böhlau Nachf., Graz–Köln, 1959, 5.

<sup>2</sup> *Oratio coram invictissimo Sigismundo rege Poloniae et c. in conventu Caesaris et trium regum, nomine Universitatis*, Viennae Austriae per Ioachimum Vadianum Poetam laureatum habita, cum carmine in laudem eiusdem Regis annexo, in quo quaedam de isto conventu continentur, Impressit Viennae Nonis Augusti Anno M.D.XV.

<sup>3</sup> KULCSÁR Péter, *A humanista történetírás = Uő, Humanista történetírás Magyarországon (Tanulmányok)*, Bp., Lucidus Kiadó, 2008, 71.



légkört,<sup>4</sup> tehát nem csupán elméleti megállapításokat fogalmazott meg, hanem olyan kérdésekről szolt, amelyek közvetlenül érintették őt. A *Catechesis in geographiam* című, elsőként az 1522-es Mela-kiadás paratextusában szereplő földrajztudományi traktátusban hangsúlyozza, hogy a török terjeszkedés és a támadások fenyegetése miatt az utazás is nehezebbé vált, ami a földrajztudomány művelése szempontjából is hátrányos, hiszen sok helyet nem lehet személyesen felkeresni.<sup>5</sup> A historiográfiai érdeklődést Perrine Galand-Hallyn már Vadianus költészetelméleti munkájában, a *De poetica et carminis ratione*-ban (1515) is feltételezi.<sup>6</sup> Ha elfogadjuk az állítását, és azt összevetjük azzal a ténnyel, hogy a mű az 1513-ban tartott egyetemi előadás írott változata, akkor a historiográfiai érdeklődést már a kommentár megjelenése előtti években is feltételezhetjük.

### A török terjeszkedés megjelenése a Mela-kommentár lemmáiban

Az oszmán fenyegetés bemutatása mindössze hét lemmában fordul elő a kommentárban, tehát nem tartozik a hangsúlyos témák közé. A hét lemmában négy különböző témakör jelenik meg: 1. a törökök mint az antik világ örökségének elpusztítói; 2. a törökök rémtettei; 3. a történelmi események leírása; 4. a törökök elleni eredményes küzdelem lehetősége. Az előbb említett témák ugyanakkor nem minden esetben jelentik azt, hogy egyértelmű kategóriákat állíthatunk fel, hiszen számos alkalommal egymás mellett, egyazon leírásban több szempont is megjelenik. Az oszmán terjeszkedés ellen vívott eredményes harc témájának bemutatása saját művében, az *Epitome trium terrae partium*-ban nagyobb hangsúlyt kap, ennek köszönhető a magyar vonatkozású eseményeknek, például Nándorfehérvár ostromának a leírása. Mindez azt bizonyítja, hogy fontosnak tartotta a 15. század magyarországi törökellenes küzdelmeit, de a kommentár által szűkre szabott keretek nem tették lehetővé ezek bővebb tárgyalását. Vadianus a török terjeszkedés okozta károk közül jelentősebbnek ítéli az antikvitas örökségének elpusztítását, mint a törökök rémtetteit, amelyeket a keletről induló hódító háborúk következményeként jelenít meg, hasonlóan a Római

<sup>4</sup> Vadianus tanárától, Johannes Cuspinianustól is szerezhetett ezzel kapcsolatos értesüléseket, aki az 1510-es években Miksa szolgálatában Magyarországon is folytatott diplomáciai tevékenységet, amelynek részét képezték az 1513-tól fokozódó török támadások elhárítása érdekében folytatott tárgyalások. (KLEEHOVEN, *i. m.*, 64.)

<sup>5</sup> „Cumque hodie, et linguarum diuersitate et, quod magis obstat, gentium religioni nostrae infestarum immanitate datum non sit ut ad uetuste diligentiae immitationem terras peragrare, maria ingredi, insulas uisere facile queamus.” *Pomponii Melae De orbis situ libri tres, accuratissime emendati, una cum Commentariis Ioachimi Vadiani Heluetii castigatioribus, et multis in locis auctioribus factis, id quod ca[n]didus lector obiter, et in transcurso facile deprehendet, Ioachimi Vadiani Heluetii rudimentaria in Gaeographiam Catechesis*, Basileae Anno MDXXII, 35.

<sup>6</sup> *Latinitas Perennis*, Vol. I., *The Continuity of Latin Literature*, ed. Jan PAPPY, Wim VERBAAL, Yanick MAES, Leiden, Brill, 2006, 196.

Birodalom egykori provinciáinak idegen kézre kerüléséhez. Görögország esetében sokkal tragikusabbnak gondolja a hódítás tényét, szemben – az ókori és korabeli adatokat szintén együtt megjelenítő – Thracia-fejezetnek a török kérdéssel kapcsolatos szkholionjaival. Vadianus az ókori *Thracia inferiori* a korabeli bolgár, a korabeli *Thracia inferiori*nak nevezett tájegységet pedig a bosnyák területekkel azonosítja,<sup>7</sup> majd hozzáfűzi, hogy manapság mindkét terület nyitva áll a törökök előtt.<sup>8</sup> Az előbb említett területekről írva azonban egyszerű ténymegállapításként közli a hódítás megtörténtét, az ókori Görögországgal kapcsolatban, a *De situ orbis* I. könyvének Macedonia-leírásához kapcsolódó, *Graeciae laus* címet viselő szkholionban viszont már jóval tragikusabb hangot üt meg. Görögország elfoglalását tehát Vadianus különösen borúlátóan szemlélte, hasonlóan a korábbi itáliai humanistákhoz, például Leodrisio Crivellihez, aki a *Pro expeditione contra Turcos* című, a II. Pius által tervezett kereszties hadjárat támogatására írott költeményében megemlíti, hogy annak egyik célja a görög városok elfoglalásának megbosszulása volt.<sup>9</sup> Ennek hátterében az itáliai hatáson túlmenően az I. Miksa által vallott, a görög császárságnak a török kiűzése utáni helyreállítását célzó törekvések visszhangját sejthetjük.<sup>10</sup>

Vadianus azonban nem csupán az eseményeket szeretné bemutatni, hanem az is fontos célja, hogy hatást gyakoroljon az olvasóra, valamint érzékeltesse a veszedelem nagyságát, ezért több esetben élénk színekkel ecseteli a török által véghezvitt pusztítást. Az ókori Hydrus városhoz, a mai Otrantóhoz kapcsolódó szkholionban a hangvétel még inkább elkomorul, hiszen Vadianus arról számol be, hogy a várost a kommentár leírása előtt néhány évvel a törökök ostrom alá vették, amelynek során a város lakosait megölték, és számos erőszakos tettet követtek el.<sup>11</sup> A Vadianus által leírt esemény 1480-ban történt, amikor Ahmed pasa hadiflottája elfoglalta Otrantót, amelyet végül 1481-ben, az otrantói expedíció során foglalt vissza az I. Ferdinánd nápolyi király által vezetett keresztény sereg. A város ostromának említése nem csupán a Mela-kommentárban, hanem a *Rerum Ungaricarum decades* Martinus Brenner által írt előszavában is szerepel. Brenner a Nándorfehérvár ostromáról szóló szakasz

<sup>7</sup> „Multi, quorum numero et Pomponius est, totam eam regionem, quae trans Danubium a Savi confluentia adusque Dalmatarum Macedonumque montana procurrit, Thraciae nomine comprehenderunt.” *Ioachimi Vadiani Helvetii Pomponii Melae in librum secundum, i. m.*, 147.

<sup>8</sup> „Minor tota citra est, et Bossuae ut uolunt, nomen habet: Utraque hodie Turcae patet, ut eius continentis reliquiae quoque.” *Uo.*

<sup>9</sup> „Est operae pretium, Graiasque ulciscere urbes...” Leodrisio CRIVELLI, *Pro expeditione contra Turcos = De expeditione Pii papae adversus Turcos*, Appendice, 111. Leondrisius CRIBELLUS, *De expeditione Pii papae adversus Turcos*, a cura di Giulio C. ZIMOLO, Bologna, Zanichelli, 1950.

<sup>10</sup> KLEEHOVEN, *i. m.*, 122.

<sup>11</sup> „Hydrus. Alii urbis magis quam montis meminere: ea hodie Hidruntum dicitur, nota clade paucis retro annis a Thurca illata, oppidanis omnibus necatis, et matribus familias constupratis.” *Ioachimi Vadiani Helvetii Pomponii Melae in librum secundum, i. m.*, 177–178.

előzményeként említi meg a Hydrus elleni támadást, amelynek következtében a török már az egész földkerekséget rettegéssel töltötte el.<sup>12</sup>

Vadianus tehát egyes eseményeket, amelyeket különösen rettenetesnek talál, élénk színekkel ecsetel, más, mai szemmel sokkal jelentősebbnek tűnő történeteket (például Konstantinápoly ostromát) pedig nem fejt ki részletesen. A történelmi események leírásának másik példáját láthatjuk az Euboia szigetéhez kapcsolódó lemmában, ahol Vadianus, miután összefoglalta a Plinius és Sztrabón műveiben található ismereteket, semlegesebb hangvételben ír a sziget elfoglalásáról.<sup>13</sup> A harmadik, Naupactos városához kapcsolódó lemmában pedig az antik auktorok véleményétől elszakadva csupán a város korabeli nevét, Lepantót és a korabeli eseményeket közli. Vadianus ugyanakkor azt is szem előtt tartja, hogy olvasói számára pozitív példákat közvetítsen, és hangsúlyozza, hogy lehetséges az ellenség ellen való eredményes fellépés. A Rodosz szigetéhez kapcsolódó lemmában Vadianus elsőként a sziget antik múltját mutatja be, részben Vitruviusra támaszkodva, ami azt mutatja, hogy naprakész ismeretekkel rendelkezett az ókori tudományos irodalom minden ágára kiterjedően, hiszen az ókori építészeti szakkönyv első nyomtatott kiadása mindössze hét évvel a Mela-kommentár előtt, 1511-ben jelent meg. A lemmát záró megjegyzésében végül Vadianus az ókor és a saját kora közötti kontinuitásra utalva hangsúlyozza, hogy Rodosz megőrizte ókori hírnevét, hiszen itt számos alkalommal sikerült győzedelmeskednie a keresztény seregeknek az oszmán hódítókkal szemben.<sup>14</sup>

### A török-kép változása az *Epitome trium terrae partium*ban

Vadianus a Mela-kommentár megjelenése után mintegy húsz évvel jelentette meg *Epitome trium terrae partium* című munkáját. A kommentár és az *Epitome* intertextuális kapcsolatai a török-képre is kiterjednek: Vadianus sok esetben azonos eseményeket tárgyal hasonló szempontok alapján, tehát feltételezhetjük, hogy az *Epitome* írása során a kommentár szövegéből indult ki, a legtöbb esetben a bővítés eszközével élve. Az ázsiai és európai események leírása közötti eltérés ugyanakkor a két mű további párhuzamait is feltárja. Az ázsiai események esetében gyakoribb a tárgyilagos, pusztán eseményközlésre szorítkozó leírás, a török európai terjeszkedése esetében viszont Vadianus sokkal tragikusabb hangot üt meg, ahogy azt már a Mela-kommentár esetében is megfigyel-

<sup>12</sup> „An non Mahumetem, eundem qui destructo Graecorum imperio, Hydrunto in Italia expugnato, ad haec in Asia Trapezuntio Imperatore e medio sublato, Orbis terror dici volebat...” *Antonii Bonfinii Rerum Ungaricarum decades quattuor*, Basileae, 1568, 14.

<sup>13</sup> „Hodie nigri ponti insula, quam haud multis retro annis Turca cepit, ut alia prope omnia Graeciae.” *Ioachimi Vadiani Helvetii Pomponii Melae in librum secundum, i. m.*, 145.

<sup>14</sup> „Rhodos hodie Christiana multis e Thurca partis uictoriis insignis est.” *Ioachimi Vadiani Helvetii Pomponii Melae in librum secundum, i. m.*, 191.

hettük. Az *Epitome* témáit és a török kérdés témájának tartalmi jegyeit véleményem szerint két tényező határozza meg: egyrészt a megjelenés 1534-es dátuma, hiszen a Mela-kommentár megjelenése óta eltelt években számos esemény zajlott le, amelyekkel Vadianus bővíthette az általa tárgyalt témák körét. Ugyanakkor az *Epitome* esetében Vadianusnak már nem kellett ragaszkodnia a kommentárműfaj sajátosságaihoz, tehát szabadabban fogalmazhatta meg önálló észrevételeit is. A két mű közötti, az intertextuális bővítés által meghatározott párhuzamokat az *Epitome trium terrae partium*ban nagyrészt a historiográfiai szempontok határozzák meg. Ennek megfelelően, bár a török hatalom felemelkedéséről a kommentárban nem esik szó, Vadianus későbbi munkájában már foglalkozik ezzel a kérdéssel is.<sup>15</sup>

A magyarországi törökellenes háborúk kapcsán a kommentár és az *Epitome* között további eltéréseket tapasztalhatunk, hiszen az utóbbiban jóval nagyobb szerepet kapnak a magyarországi események, főként a 15. század törökellenes háborúi, ezzel szemben a 16. századi eseményekről, például az *Epitome* megjelenése előtt néhány évvel korábban lezajlott mohácsi csatáról csupán rövid beszámolót olvashatunk.<sup>16</sup> A nándorfehérvári győzelem leírását a kommentár Rhodosz-lemmájával állíthatjuk párhuzamba, mivel az szintén a török elleni eredményes (ám a későbbi eseményeket elhárítani mégsem képes) küzdelmet mutatja be. Nándorfehérvár ostromának kapcsán felborul az általunk várt kronológiai sorrend: az eseményeket ugyanis a későbbi, török szempontból sikeres ostrom leírásával kezdi, majd ezt követően olvashatunk a korábbi, kudarcos végződött próbálkozásokról. Itt tehát a historiográfiai szemléletmód sajátos célok szolgálatába állított alkalmazásáról beszélhetünk, hiszen az események kronológiai sorrendje felborul annak érdekében, hogy a keresztény szempontból kudarcnak tekinthető esemény leírása után szerepeljen a pozitív példaként bemutatott, sikeres kimenetelű ostrom. A leírás olvasásakor további bizonytalanságokat fedezhetünk fel az események és a helynevek tekintetében. Az 1521-es ostromról beszámolva Vadianus nem írja le a Nándorfehérvár nevet, a várost Belgrádként vagy latin nevén (Alba Graeca) említi meg.<sup>17</sup> Az 1456-os események és a török számára sikertelen ostrom leírásakor sem szerepel a város magyar neve, ehelyett Vadianus a hozzá közeli Zimony (Taurunum) váráról ír. Zimony említéséhez kapcsolódik a Hunyadi és Kapisztrán közötti ellentétek tárgyalása is, amelynek során pozitívabb színben tünteti fel a ferences szerzetes alakját. Szerinte őt rendtársai és a magyarok is a győzelem kivívójaként tisztelték,

<sup>15</sup> „Ex eo enim tempore Turcae per Asiam celebres esse, et victoriarum successionibus elati, aspirare ad regnum coeperunt, brevisque post tempore omni Asia sunt potiti.” *Epitome trium terrae partium Asiae, Africae et Europae compendiarium locorum descriptionem continens, praecipue autem quorum in Actis Lucas, passim autem Euangelitae et Apostoli meminere*, Tiguri [Zürich], apud Frosch., anno M. D. XLVIII, 341.

<sup>16</sup> „Demum anno Domini 1521 vivente adhuc Vladislao rege, eius Ludovici patre, qui et ipse nuper infelici praelio cum Turcis inito periit, ingentibus copiis terra atque undis obsessum Selinus Turcarum Imperator expugnavit.” *Uo.*, 71.

<sup>17</sup> *Uo.*, 71.

Hunyadi azonban kisebbíteni igyekezett az érdemeit, és a maga javára fordítani azokat.<sup>18</sup> Vadianusnál tehát összemosisodik egymással Nándorfehérvár és Zimony vára, ami arra utalhat, hogy az általa használt forrásokat felületesen olvashatta vagy nem megfelelően értelmezte.

A magyarországi törökellenes harcok mellett Vadianus több, a Mela-kommentárban tárgyalt témát is bővebben fejt ki. Ide tartozik Konstantinápoly elfoglalása, valamint a török európai terjeszkedése is. Az *Épitome trium terrae partium* erőteljesebben jelentkező historiográfiai szemléletmódjának jelét láthatjuk Konstantinápoly 1453-as ostromának és elfoglalásának leírásában is, amelyben szintén az intertextuális bővítést figyelhetjük meg. Vadianus a város történetével összefüggésben, az események menetébe illesztve tárgyalja Konstantinápoly bukását, a kommentárral párhuzamos témákhoz képest kiemelkedően nagy terjedelemben. A retorikus történetírást már meghaladó historiográfiai koncepciónak megfelelően az események előzményeit és okait is bemutatja, nem elhallgatva a keresztények számára kedvezőtlen információkat sem. Az ostrom következményeit bemutató, több humanista toposzt felvonultató szövegrészt követően azt sem felejt el hangsúlyozni, hogy Konstantinápoly elfoglalásában a Palaiologosz uralkodókat is felelősség terheli, akik 1300-ban a görög helytartók lázadásának leverésére török csapatokat hívtak segítségül. Az oszmán hódítók ezt követően könnyűszerrel tudtak sikeres hadjáratokat vívni a keresztény területek ellen. A város elfoglalását csapásként érzékelő európai közhangulatot mutatja, hogy az *Épitome* későbbi szakaszában, a Chersonesust leíró fejezetben ismét előkerül a téma. Itt Vadianus azt hangsúlyozza, hogy az Európából küldött felmentő seregek sem tudták ellenkező irányba fordítani az ostrom végkimenetelét.<sup>19</sup> A kommentár és az *Épitome* közötti párhuzamok első példaként a török görögországi terjeszkedését említhetjük meg. Az események leírását szintén a témabővítés szándéka határozza meg: Vadianust már nem kötik a kommentár nyújtotta tartalmi és formai keretek, tehát bővebb beszámolót tud nyújtani. Egyes esetekben azonban ennél összetettebb kapcsolatokat figyelhetünk meg a szövegek között, amikor Vadianus az *Épitome trium terrae partium* alcímének megfelelően<sup>20</sup> az antik szerzők által felsorolt földrajzi ismeretek mellett az Újszövetségben található, és a kommentárban még nem szereplő geográfiai tudnivalókat is megemlíti. Erre vonatkozó példaként említhetjük meg Thesszaloniké városát, Pál apostol igehirdetésének színhelyét, amely a bizánciak hitvány magatartása miatt

<sup>18</sup> „Hoc est Taurunum, quod Ungari semel mirabili opera Ioannis Capistrani servatum ferunt, atque inde apud sodales Franciscanos illi honores propemodum triumphales decreti, invito quidem Ioanne Huniade, viro nobili et magnanimo, qui Capistrano contempto, hanc servati oppidi gloriam soli sibi debere affirmabat...” *Uo.*, 71–72.

<sup>19</sup> „Etenim auxilia Friderichum tertium Maximiliani patrem, aliquando Bizantio summissis constat, si forte retineri et defendi a Turcarum incursione posset.” *Uo.*, 420.

<sup>20</sup> Lásd a 15. jegyzetben.

veszett el.<sup>21</sup> Véleményem szerint a bővítő elemek szerepe itt az lehet, hogy fokozza a keresztény szempontból is rendkívül lényeges helynek számító Thesszaloniké elfoglalásának tragikumát. Az intertextuális vonatkozásokat ugyanakkor a külső történelmi események is befolyásolják, hiszen például Rhodoszt még mint a török elleni eredményes küzdelem jelképét említi meg a kommentárban, az *Epítome*-ban viszont már nem, hiszen a szerző a mű későbbi, a Földközi-tenger szigeteit bemutató fejezetében közli, hogy a törökök 1522-ben, a Mela-kommentár megjelenése után négy évvel foglalták el a szigetet.<sup>22</sup> Az európai terjeszkedéssel kapcsolatos további információk a *Dalmatia* címet viselő, jóval komorabb képet közvetítő fejezetben található, amelyet szintén jellemeznek egyrészt a historiográfiai, másrészt pedig az intertextuális szempontok. Vadianus ennek megfelelően szintén múltbeli párhuzamokat keres a török terjeszkedés bemutatásakor, amelyet az egymást követő római<sup>23</sup> és népvándorlás kori hódítással kapcsol össze, majd ezeket hozza párhuzamba a török hódítással.<sup>24</sup> A későbbiekben Vadianus morális szempontokat hangsúlyozva a helytelen európai magatartásra szeretné irányítani a figyelmet, amelynek a következménye például az is, hogy a törököknek adót fizető Ragusa és Velence csak anyagi áldozatok vagy megalázó békefeltételek által tudják függetlenségüket biztosítani.<sup>25</sup>

### Összegzés

A török kérdés jelentőségét mutatja, hogy az megjelenik Vadianus bécsi korszakában született és későbbi műveiben egyaránt. A témával kapcsolatos szövegrészletekben több párhuzamot is találhatunk a kommentár és az *Epítome trium terrae partium* között, azonban az utóbbi munkában jóval nagyobb mennyiségben fordulnak elő az erre vonatkozó utalások, amiből arra következtethetünk, hogy a két mű között eltelt évek eseményeinek hatására Vadianus gondolkodásában más hangsúlyt kapott a török hódí-

<sup>21</sup> „Dolendum autem hanc praeclaram et tantarum rerum memoria celebrem urbem, quae haud multis retro annis in Venetorum potestate erat, a Ioanne illis Manuelis Imperatoris Constantinopolitani filio tradita, iam in Turcarum manu et ditioe esse.” *Uo.*, 112.

<sup>22</sup> „Dubium fastumne atque insolentia nostrorum, an Turcarum odio ueteri, nec satiabili regnorum cupiditate, anno enim Christi 1522 diuitem, munitam, et populosam urbem, toties antea frustra petitam et obsessam, Turca haud multis diebus cepit, omni simul eius agri ditioe adiecta.” *Uo.*, 516.

<sup>23</sup> „Regio fertilis et populosa, hodieque preclaris oppidis habitata, quanquam florentissimam quondam et innumeris ciuitatibus cultam Augustus Caesar graui bello illato fregit vastauitque, multis oppidis dirutis.” *Uo.*, 122.

<sup>24</sup> „Dein Gothi per Pannonias ingressi, haud minore clade affecere. Postremo et a Turcarum acerrimis incursionibus vexata, afflictaque est.” *Uo.*, 122.

<sup>25</sup> „Oppida notiora sunt Epidaurus, diuersum ab Epidamno Macedoniae. Iuxta cuius ruinas hodie Ragusium cernitur, clarum cum arce munitissima, suique iuris, nisi quod annuo tributo Turcam placat. Longius a mari nobilis ciuitas Scodra, quam Scutarim vulgo vocant, aliquando sub ditioe reipublicae Venetae, nunc Turcae pariet, duriusculis pacis firmande conditionibus illi concessa.” *Uo.*, 122.

tás kérdése. Az antikvitáshoz való kapcsolódás ugyanakkor a historiográfiai szempontok előtérbe kerülésével párhuzamosan egyre kisebb szerepet kap. Az *Epitomé*ben sok esetben mint a korabeli események kiindulópontja, az egyes eseményekhez vezető ok-sági láncolat legelső tagja szerepelnek az ókori történelmi vonatkozások, más esetekben viszont már az antikvitástól való teljes elszakadást figyelhetjük meg.



SZABÓ ANDRÁS

*Majdnem történetíró*  
*Forgách Imre befejezetlen történelmi munkája*  
*az 1588-as szikszói csatáról*

Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratára őriz egy 10 lapos kéziratot, amely az alábbi címet viseli: *Emerici Forgach Pannonii baronis Gyemesii, comitis Trenchiniensis narratio de victoria nostrorum ad Zixoviun in Hungaria, anno millesimo quingentesimo octuagesimo octavo.*<sup>1</sup>

A szerzővel, Forgách Imrével korábban már részletesen foglalkoztam,<sup>2</sup> ezért most a már ismert, többször leírt tényeket még egyszer nem mondom el. Csak annyit röviden, hogy Forgách Ferenc történetíró öccséről, s a humanista műveltségű Forgách Mihály nagybátyjáról van szó, aki szintén nagyon képzett volt, s részese a késő humanista „*respublica litteraria*” hazai és nemzetközi levelezésének. A kutatás egyre több apró mozaikot ad hozzá a róla fennmaradt töredékes képhez, s ennek következtében a jelentősége egyre inkább nőni látszik. Legutóbb Théodore de Bèze-hez írott, 1591. decemberi levelének kiadásából derült ki,<sup>3</sup> hogy ő finanszírozta annak a Parlagi Jeremiásnak a tanulmányait, aki később hazatérve feltehetően szerzőjévé vált egy grammatikának a felföldi szlávok által használt szlovakizált cseh irodalmi nyelven, benne az ezen a nyelven írandó időmértékes verselés poétikájával is.<sup>4</sup>

A történelmi eseményt, amiről a mű szól, szintén tárgyaltam már korábban,<sup>5</sup> ezért csak röviden jelzem, hogy egy nagyra nőtt török büntetőhadjáratról, s az arra következő győztes csatáról van szó. Mivel Szikszó mezőváros hosszú évekig megtagadta a törököknek az adófizetést, 1588 őszén a török helyőrségekből összegyűjtött mintegy 11 000 fős sereg, amely négy ágyút is vitt magával, indult az elpusztítására. Október

<sup>1</sup> Országos Széchényi Könyvtár kéziratára, Fol. Lat. 4034. (Ezentúl: *Kézirat.*)

<sup>2</sup> SZABÓ András, *De Sigetho Hungariae propugnaculo (Zrínyi-album), Wittenberg 1587.* (hasonmás kiadás kísérőtanulmánya), Bp., Akadémiai, 1987 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 15), 8–12; SZABÓ András, *Forgách Imre = Magyar művelődéstörténeti lexikon, középkor és kora újkor*, III., szerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2005, 161–162; András SZABÓ, *Das Zrínyi-Album (Wittenberg 1587) im Lichte der neueren Forschung = Militia et Litterae. Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa*, hrsg. von Wilhelm KÜHLMANN und Gábor TÜSKÉS, unter Mitarbeit von Sándor BENE, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2009 (Frühe Neuzeit, 141), 151–153.

<sup>3</sup> BALÁZS Mihály, *Forgách Imre és Béza levélváltása = Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat Kft., 2013, 28.

<sup>4</sup> *De litteratura Slavorum Germanissima. O trečitej spisbe Slovákov*, vydal a preložil Daniel ŠKOVIERA, Bratislava, Stimul, 2005. – Škoviera nem fogadja el, hogy az Országos Széchényi Könyvtárban található kézirat (Oct. Lat. 15.) szerzője Parlagi lett volna.

<sup>5</sup> SZABÓ András, *Az 1588-as szikszói csata és propagandája*, HK, 112(1999), 851–860.



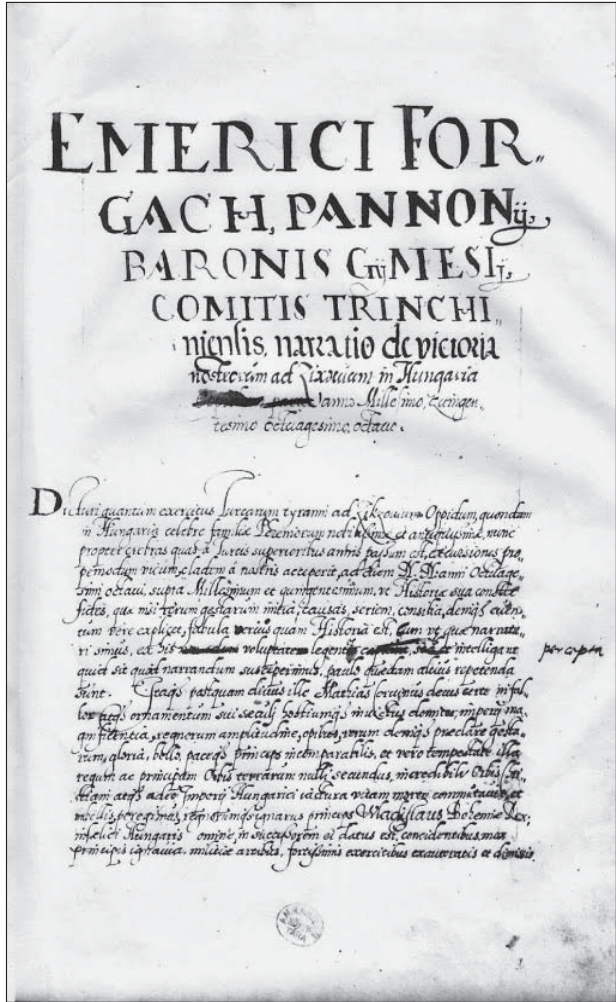
8-án este, az égő város fényénél kezdődött el az az ütközet, amelyben a másik oldalon a magyar és német végvári katonák küzdöttek Rákóczi Zsigmond egri főkapitány vezetésével. A létszámfölény ellenére (a magyar–német had csak mintegy 2500 főből állt) a véres éjszakai csatában a törökök teljes vereséget szenvedtek, szekereiket, ágyúkat elveszítették, rengetegen elestek és fogságba estek. Ez volt a korabeli „békeidőszak” legnagyobb ütközete, talán éppen itt kezdődött el az összecsapásoknak az az eszkalálódása, amely elvezetett a tizenöt éves háború kitöréséhez. Mivel a fővezér, Rákóczi Zsigmond a református egyház egyik legnagyobb támogatója volt, akinek vizsolyi birtokán ekkortájt kezdődtek el az első teljes magyar Biblia kinyomtatásának előkészületei, a magyarországi egyháziak és a külföldön tanuló diákok óriási propagandát csináltak az ütközetnek, s ebbe a hírverésbe tökéletesen beleilleszkedett Forgách Imre műve is. Forgách az 1570-es években a Kassa melletti Nagyidán élt első feleségével, Perényi Erzsébettel, Rákóczi eközben a közeli Szendrő várában katonáskodott, tehát ismerniük kellett egymást. Sőt, Forgách Mantskovit Bálint nyomdással is kapcsolatban állt, s korábbi nagyidai udvari papja, Ceglédi János, 1588-ban éppen Vizsolyi lelkésze volt; ezek arra engednek következtetni, hogy a trencsényi nagyúr valamilyen módon a vizsolyi Biblia létrehozásában is részt vett. Ezt erősíti meg az a tény, hogy ugyanakkor közeli baráti kapcsolatban volt a morva Žerotín (Zierotín) családdal, akiknek birtokán meg éppen akkor a cseh protestáns Bibliát nyomtatták.<sup>6</sup>

Nézzük meg közelebbről ezek után a kéziratot! A tíz levél egyetlen kéz írása, a szerző állandó íródeákjáié (1. kép). Jól azonosítható, mert ugyanő írta le például Forgách 1586. október 11-én kelt levelét Polycarp Leyser wittenbergi teológiaprofesszorhoz.<sup>7</sup> Egy másik kéz folyamatosan javítja a szöveget, s kisebb-nagyobb toldásokat szúr be a lapszélen, illetve a sorok felett. Egy nagyobb beszúrás írásképe világosan bizonyítja, hogy ezek a javítások, kiegészítések magától a szerzőtől származnak (2. kép). Nézzük meg például azt a levelet, amelyet mostohafiához, Thurzó Györgyhöz írt 1596. augusztus 3-án!<sup>8</sup> A magyar nyelvű levelet íródeák írta (egy másik), de alatta ugyanazt latin nyelven hosszan kifejti Forgách a saját keze írásával (3. kép). A levél tartalmára még visszatérek, de maradjunk most még a szikszói ütközetről szóló kéziratnál. Az írásképből kiindulva kizártnak tűnik, hogy az íródeák tollbamondást jegyzett volna le, a kalligrafikus, könyvirásszerű betűformálás azt sugallja, hogy egy autográf fogalmazványt próbált meg olvashatóvá tenni. Nem tudjuk, miért szakad meg a szöveg éppen akkor, amikor a csata elkezdődött volna.

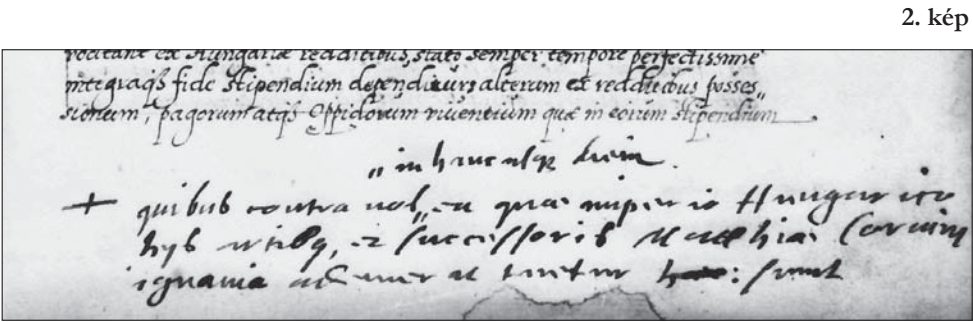
<sup>6</sup> SZABÓ András, *Morva–magyar kapcsolatok a XVI. század második felében = Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi, 1994, 173–174.

<sup>7</sup> FORGÁCH Imre levele Polycarp Leyserhez, Trencsén, 1586. október 11., Herzog August Bibliothek, Handschriftenabteilung, 86. 10. Extravagantes ff. 77–78. – A levelet alumnusa, Cibrádi Mihály vitte magával mint ajánlást.

<sup>8</sup> FORGÁCH Imre levele Thurzó Györgyhöz, Bruno [= Brno?], 1596. augusztus 3., Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, E 196. Thurzó család levéltára, 25. cs., III. cs., 231. sz.



1. kép



2. kép



nek számított, 1583-ban Selmezbánya város véleményét is kikérte ebben az ügyben, majd az ő véleményükkel megerősítve kijelentette, hogy csak az országgyűlés illetékes ebben a vitában dönteni. Végül az 1587–1588-as országgyűlés vonakodva és fél-szívvel engedett naptár kérdésében a királyi akaratnak, s a felföldi vármegyék, illetve az evangélikus városok fokozatosan beadták a derekukat, csak a reformátusok tartottak ki 1600-ig.<sup>10</sup> A közbeeső időben teljes zűrzavar uralkodott a keltezesekben, Forgách nyilván olyan hivatalos forrást használt, amelyet megfogalmazója az új naptár szerint keltezett, de egy nappal eltévesztette a csata időpontját. A szerző 1591-es, Bézához írott levele már kettős datálást tartalmaz, az új naptárt használja, de mivel tudja, hogy a svájciak azt még nem fogadták el, ezért a régi szerintit is odaírja, így lesz a levél kelte december 14/24.<sup>11</sup> Ez azt jelenti, hogy a szikszói csatáról szóló szöveg keletkezését minél korábbra kell tennünk, a legvalószínűbb, hogy 1588/1589 telén került papírra.

A mű egyetlen rövid ismertetője és elemzője Bartoniek Emma volt, aki több tekintetben tévesen értelmezte azt. Először is úgy vélte, hogy Forgách Imre bátyjának, Forgách Ferencnek a szellemében igyekezett fogalmazni, másrészt azt gondolta, hogy egy elszigetelt történelmi esemény leírása elé rak egy aránytalanul nagy bevezető részt.<sup>12</sup> Már utaltam rá, hogy a szikszói csata korántsem volt elszigetelt esemény, beleillik a tizenöt éves háborút előkészítő események sorába. De hogy állunk ezzel a bevezetővel és annak történelemszemléletével? Kétségkívül aránytalanul hosszúnak tűnik a bevezető rész, de ennek elsősorban a szöveg befejezetlensége az oka. A szerző rögtön az elején a klasszikus latin történetírás szavaival szögezi le, hogy elbeszélése az eseményekhez hű kíván lenni, mert enélkül *fabula* lenne, és nem *historia*.<sup>13</sup> Pirnát Antal klasszikussá vált tanulmánya óta tudjuk, hogy a prózai latin nyelvű történetírás a kor szemléletében a legmagasabb rendű irodalmi tevékenység volt, szemben az ekkor Magyarországon még kevésre értékelt fikciós műfajokkal, a poézissal.<sup>14</sup>

Forgách ezt követően rátér az előzményekre, s az elbeszélést Mátyás királynál kezdi, akinek uralkodása számára is a virágkort jelentette. Míg róla a legmagasabb fokú dicséret hangján beszél, addig II. Ulászlóról egy jó szava sincs, szerinte ő az oka minden bajnak. S rögtön szembetalálkozunk azzal a kérdéssel is, amely a 16. század magyarországi gondolkodóinál lépten-nyomon felmerül: mi az oka Magyarországnak

<sup>10</sup> ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*, Bp., Akadémiai, 1977 (Humanizmus és reformáció, 6), 289, 292–293; SEBŐK Marcell, *Humanista a határon: A késmárki Sebastian Ambrosius története (1554–1600)*, Bp., L'Harmattan, 2007 (Mikrotörténelem, 1), 135–148.

<sup>11</sup> *Correspondance de Théodore de Bèze*, Tome 32 (1591), éd. Hippolyte AUBERT, Alain DUFOUR, Hervé GENTON et Beatrice NICOLLIER, Genève, Droz, 2009 (Travaux d'humanisme et Renaissance, 466), 185–190.

<sup>12</sup> BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Bp., MTA Könyvtára, 1975, 250.

<sup>13</sup> *Kézirat*, f. 2r.: „...ut historiae sua constet fides, quae nisi rerum gestarum initia, causas, seriem, consilia, denique eventum vere explicet, fabula verius quam historia est...”.

<sup>14</sup> PIRNÁT Antal, *Fabula és história*, ItK, 88(1984), 137–149.



romlásának? Forgách Ferenc a magyar főnemesség erkölcsi züllését tette felelőssé a történetekért, míg a reformáció szerzői azt hirdették, hogy Isten a bűneinkért büntet minket a török hódítással. Forgách Imre nem foglal határozottan állást ebben a kérdésben, csak két lehetőséget ad meg: az első szerint nem létezik örök birodalom, s mindegyik történetében van egy „fatalis periodus”, amikor szükségszerűen bukni kell, a másik alapján pedig a nép megszorodott bűnei okozzák a romlást.<sup>15</sup> Ez a második variáció egyértelműen a reformáció történelemszemléletének hatását mutatja (bár nem ellentétes a bátyja felfogásával sem), a „gens” bűneiről van szó, s nem csak a vezető rétegről, a „fejedelmekéről”. A „fatalis periodus” elmélete később nagy karriert fut be a magyarországi és erdélyi történelemszemléletben, különösen az 1657-es lengyelországi katasztrófát magyarázó művekben. Az eszmetörténeti kutatás egy 1599–1602-ben megjelent németországi kompilációra, Gregor Richter görllitzi lelkész *Axiomata Historica* című művére hivatkozik ezzel kapcsolatban,<sup>16</sup> de nekünk itt kicsit messzebbre kell visszamennünk. A reformáció történelemszemléletének egyik alapművében, a Melanchthon és veje, Caspar Peucer által írt *Carion-krónika*-ban olvasható az alábbi mondat éppen Magyarországgal kapcsolatban is: „Concidunt ergo initia Monarchiae in Germania, regnorum Ungariae ac Poloniae, et principum familiae Hugonis Capeti in Gallia, a quo tempore, cum elapsa sit fatalis periodus annorum quingentorum, metuendum est his regnis omnibus, magnas et fatales imminere mutationes...”.<sup>17</sup> Az elméletet ismeri és említi Károlyi Gáspár is a *Két könyv*-ben, azonban Dániel prófétára hivatkozva elutasítja azt.<sup>18</sup> Később Peucer nyomán megtalálható ez kicsit módosult formában (ötszáz helyett hétszáz esztendővel) Johann Heinrich Alstednél is, aki ezt írja *Thesaurus Chronologiae* című művének későbbi kiadásában: „Periodos etiam septingentorum annorum attulisse mutationes regnis et rebus publicis insignes, historiarum series docet.”<sup>19</sup> Alstedtől a gyulafehérvári iskolában ezt tanulták a diákjai, nem véletlen, hogy a történelmi katasztrófa bekövetkeztekor ehhez a magyarázathoz nyúltak.

Visszatérve Forgách Imre művéhez, érdekes és lényeglátó sajátossága a munkájának, hogy a középkori királyságot „Magyar Birodalomnak” nevezi, amelynek saját tartományai (szinte királyságai) vannak, Moldva, Havasalföld, Szerbia, Bulgária, Dalmácia, Horvátország, Szlavónia. „Hungarici Imperii provinciae – regna dixeris.”<sup>20</sup> Ugyan-

<sup>15</sup> *Kézirat*, 2v.

<sup>16</sup> SZABÓ András Péter, „De profundis”: Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában, *Századok*, 146(2012), 1136.

<sup>17</sup> [Philipp MELANCHTHON], *Tertia pars chronici Carionis [et liber quartus]*, exposita et aucta a Gaspare PEUCERO, Wittenberg, haereses Georgii Rhau, 1563, 146–147.

<sup>18</sup> *Károlyi Gáspár a gönci prédikátor*; kiad. SZABÓ András, Bp., 1984 (Magyar Hírmondó), 16.

<sup>19</sup> Johann Heinrich ALSTED, *Thesaurus chronologiae, in quo universa temporum et historiarum series in omni vitae genere...*, editio quarta, Herborn, 1650, 514–515.

<sup>20</sup> *Kézirat*, f 2v.

ezt mondja a legfrissebb magyar történelmi szakirodalom is.<sup>21</sup> Forgách a török hódítás-hoz elérve hosszán beszél a hódoltság, valamint a hódítók társadalmáról, majd ugyancsak részletesen (talán egyoldalúan el is túlozva) a lakosság szenvedéséről. Innen jut el a végsőig kizsigerelt Szikszó lázadásáig, az adófizetés megtagadásáig. Érdekesen és szélsőségesen fogalmaz, amikor a jelent ábrázolja: szerinte a legjobb országrészeket (mint amilyen a Szerémség) elfoglalta a török, „nos extremas tantum oras, quae Poloniam, Silesiam, Moraviam, Austriam et Styriam attingunt, loca aspera, montosa, inculta, horrida et sterilia [...] habemus.”<sup>22</sup>

Forgách a humanista történetírás klasszikusokon alapuló nyelvét használja, bár ő maga egyetlen külföldi egyetem anyakönyvében sem szerepel, nem zárható ki, hogy megfordult olyan helyen, ahol elpusztult az anyakönyv (mint Strassburgban) vagy hanyagul, illetve egyáltalán nem vezették (mint Itáliában). A műfaj sajátossága, hogy ennek ellenére viszonylag kevés klasszikus utalást tartalmaz, ezek egyike az „Iro et Codro pauperiores” (azaz: nagyon szegények).<sup>23</sup> A kifejezés Martialison, Iuvenalison keresztül jut el Janus Pannonius epigrammájába, Erasmus *Adagiájá*ba és Oláh Miklós versébe.<sup>24</sup>

A történelmi munka elbeszéli a török büntetőhadjárat megindulását, és bemutatja az oszmán büntetőhadjárat résztvevőit. A Magyar Királyság tisztségviselői természetesen értesülnek egy ekkora hadsereg mozgásáról, de sokáig nem tudják, hová mennek. Horváth János putnoki kapitány jelzi aztán a végleges célpontot, Szikszót. A törökök megérkezve rohammal elfoglalják a mezővárost, amelynek lakosai többségében elmenekültek. Mintegy hatvan ember, köztük öregek, gyerekek és nők is, az erődített templomban védekeznek, este hat órára azonban azt is elfoglalják az ostromlók, akik aztán tábort vernek. Ekkor érkezik meg a magyar–német sereg, amelynek személyi összetételét és létszámát Forgách aprólékosan részletezi. Majd Rákóczi Zsigmond dicsérete következik, aki egy humanista történelmi műhöz illően rövid (nyilvánvalóan fiktív) beszédet mond a katonáinak.<sup>25</sup> (Legalább három nyelven kellett volna beszélnie, hogy mindenki megértse, magyarul, németül, és a burgund lovasok kedvéért franciául.) Ezután jön a keresztyén sereg hadrendjének rövid leírása, s a kézirat itt véget is ér.

Kinek szólt volna a mű? Bartoniek Emma arra tippelt, hogy felesége rokonainak,<sup>26</sup> Forgách harmadik házastársa ugyanis egy szász hercegnő volt. Az biztos, hogy a török hódoltság viszonyainak ilyen részletességű ismertetése, külföldi, főleg német birodalmi olvasóközönséget feltételez, ők voltak ugyanis a magyarországi végvárvonal

<sup>21</sup> PÁLFFY Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*, Bp., História – MTA Történettudományi Intézete, 2010 (História Könyvtár, Monográfiák, 27), 32–38.

<sup>22</sup> *Kézirat*, 3v.

<sup>23</sup> *Kézirat*, 4r.

<sup>24</sup> IANI PANNONII *Opera quae manserunt omnia, volumen I, Epigrammata, fasciculus I. Textus*, ed. Julius MAYER, Ladislaus TÖRÖK, Bp., Balassi, 2006, 173.

<sup>25</sup> *Kézirat*, 9r–v.

<sup>26</sup> BARTONIEK Emma, *i. m.*, i. h.

fő anyagi fenntartói, az ő segítségükkel volt elképzelhető bármilyen hadi siker. Milyen forrásai lehettek a szerzőnek? Azt láttuk korábban, hogy valamilyen új naptárt használó hivatalos jelentést olvashatott, de nem ismerte a pontos dátumot, nem tudta például azt sem, ki volt Szendrő várának főkapitánya 1588-ban.<sup>27</sup> A megírásnak mindenképpen kezdeti stádiumában maradt félbe ez a mű, erre utal a rengeteg szövegjavítás, ekkor még nem vehette fel a közvetlen kapcsolatot a résztvevőkkel, legfőképpen Rákóczi Zsigmonddal.

Ha a pontos műfajt akarjuk meghatározni érdemes újra elővenni azt a Thurzó Györgyhöz írott levelet, amelyet én a kézírás meghatározásához használtam. Ebben ezt írja: „Az fejérvári harcról, kiben kegyelmed jelen volt, és Filek vétele felől való históriát, melyet én magam szerzettem, im oda küldém kegyelmednek, kérvén, ha kegyelmed szembe léssen Pálffy [Miklós] urammal, kérjje meg, ha igaz-é a narratio, és mely helyen kellyessék emendálnom.” Aztán saját kezével és latinul hozzátészi: „Animi tantum gratia, nec enim historicum me profiteor, modo ne etiam, si quod inter occupationes perpetuas meas exiguum, perraro essem nactus, frustra tererem, unius alteriusve horae opulla, exaravi narratiunculas has meas, quae constanter affirmo nunquam me serio aut relegisse, aut saltem aspexisse, usque adeo sepositae iacebant inter cartas neglectae.”<sup>28</sup> A kötelező szerénység megnyilvánulását nem kell komolyan vennünk: az, hogy továbbra is igyekszik a fontosabb ütközetekről beszámolót írni, s azt a szereplőkkel kiigazíttatni, illetve kiegészíttetni, egyfajta korlátozott történetírói ambíciót jelez. Persze jóval kevesebb ez, mint bátyjának kommentárjai, de mégis több, mint amit a másik testvére, Forgách Simon csinált, aki Ferenc munkáját magyar nyelvű széljegyzetekkel kísérte. A szikszóihoz hasonló beszámolók nyersanyagát képezhetik (képezheték) egy olyan nagyobb, összefoglalóbb történeti munkának, mint amilyen később Istvánffy Miklós műve lett.

Az 1593. őszi székesfehérvári ostromról és Fülek visszavételéről szóló szövegek sajnos nem maradtak ránk, azonban az 1588-as szikszói csatáról szóló töredékes szöveg így is jól beilleszthető Forgách Imre munkásságába, aki kezdeményezője volt az 1587-ben Wittenbergben megjelent Zrínyi-albumnak is. Egy művelt, történelmi érdeklődésű főnemes tett kísérletet kora nevezetesebb csatáinak megörökítésére, így lett belőle „majdnem történetíró”.

<sup>27</sup> *Kézirat*, 7r.

<sup>28</sup> Lásd a 8. jegyzetet!



„num Historia ... sit ... interpolata et corrupta?”

*Isthvánffi Miklós Historiaeja  
első kiadásának két szöveghelyéről*

Az, hogy egy nemzet a neolatin irodalmában milyen képet örökített magáról és másokról, olyan országban is monográfia tárgya,<sup>1</sup> amelyet csekélyebb humanista hatás ért, mint Magyarországot. Négyszáz éve halt meg a kora újkori magyarországi latin nyelvű történetírás legnagyobb hatású szerzője, Isthvánffi Miklós, *Historiaeja* azonban soha nem jelent meg Magyarországon, negyed évezrede pedig más nyelvterületen sem.<sup>2</sup> A forrásai feltáratlanok<sup>3</sup> (így összegyűjtésre vár a benne örökített sok antik reminiszcencia<sup>4</sup> is), modern fordítása nincs. Isthvánffi életének és történeti művének figyelmen kívül hagyásával önként mondunk le azokról az ismeretekről, amelyeket a fél évszázadon át közhivatalt viselő, az egyetem nélküli és protestánsná váló országban katolikusnak megmaradó, humanista műveltségű arisztokrata közölni akart Magyarország 16. századi viszonyairól.

Az alábbiakban a *Historiae* Antonius Hierat-féle kiadásának<sup>5</sup> két szöveghelyével foglalkozom. E tartózkodó fogalmazásnak az az oka, hogy a mű autográf kézírata csak részben áll rendelkezésünkre. Az Udvari Könyvtár igazgatójának írt levélből tudhatni,

<sup>1</sup> Hans HELANDER, *Neo-Latin Literature in Sweden in the Period 1620–1720, Stylistics, Vocabulary and Characteristic Ideas*, Uppsala Universitet, 2004 (Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Latina Upsaliensis, 29), különösen 319–408.

<sup>2</sup> A kéziratok, kiadások, fordítások jegyzéke: *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentibus ab initio usque ad annum 1700*, composuit KULCSÁR Péter, Bp., 2003, 252–254.

<sup>3</sup> A mű egy része forrásainak feltárásával egyetlen mű foglalkozik: FODOR Henrik, *Isthvánffy Miklós históriájának forrásai (II. Ulászló kora)*, Pécs, 1940 (Specimina dissertationum Facultatis Philosophicae Regiae Hungaricae Universitatis Elisabethinae Quinqueecclesiensis), 177. Egy-egy szerző forrásként való használatáról: NAGY Gábor, *Bonfmi-szöveghelyek Isthvánffy Miklós Historiaejában*, Irodalomtudomány, 2001/1–2, 57–69., illetve UŐ, *Adalék a Verancsics-hagyaték felhasználásához Isthvánffy Miklós Historiaejában*, Publicationes Universitatis Miskolciensis Sectio Philosophica, XI/1. 47–54.

<sup>4</sup> Az, hogy a „vert hadunk csonthalmain” előképe közvetlenül Tacitus leírása a teutoburgi csatamezőről vagy esetleg az *Annales*-ből gyakran merítő Isthvánffi szövege (a Veszprémet 1552-ben feladó, lemészárolt katonákról: „quorum albertia ossa etiamnum ibi cumulatim conspiciuntur”, XVII, 322), nem megállapítható. A számos egyértelmű emlék példájául íme, egy vergiliusi párhuzam: „Igitur Beatrix gravi ea cura sauciato animo, cum quiescere [...] non posset...” (II, 22); „At regina gravi iam dudum saucia cura / vulnus alit... / multa viri virtus animo [...] recursat / [...] / ...nec placidam membris dat cura quietem.” (*Aeneis*, IV, 1–5.)

<sup>5</sup> Nicolai ISTHVANFFII Pannonii *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*, Coloniae Agrippinae, MDCXXII, sumptibus Antonii HIERATI (a továbbiakban e kiadásra a liber és a lap számának megadásával hivatkozom).

hogy 1618-ban már két részre volt osztva.<sup>6</sup> Az első alkalmasint azonos azzal, amely ma az I–XX. könyvként ismert<sup>7</sup> – a két felidézendő szöveghely azonban nem ebben a részben található.

A Hierat kiadásában a XXXIV. könyv után olvasható rövid szöveg két mondatából az első ez:

„Cum auctor huic operi supremam manum apponere vellet ideoque ad spectandum coronationem Matthiae regis Posenium profectus esset ibique cum Benedicto Turocio, necessario suo ad ripam Danubii equitaret, subita apoplexia tactus est, quam paralysis dextrae partis sequuta est, ob quam usum scribendi amisit.”

Annak, aki a *Historiaet* végigolvasta, e mondat nyelvezete több újdonsággal szolgál. Az első a szerző egyes szám harmadik személyű megjelenése (*cum auctor [...] vellet*) – Istvánffy ugyanis a harmincnégy könyvben történetíróként első személyben fogalmazott.<sup>8</sup> (Minden más esetben harmadik személyben írt magáról.)<sup>9</sup> Újdonság a tárgygyal álló gerundium (*ad spectandum coronationem*) is: ilyen nem található a *Historiae* könyveiben, miközben a várható gerundivumos szerkezet használata folyamatos.<sup>10</sup> Aligha tévedés annak feltételezése, hogy az idézett mondat forrása Balásffy Tamás boszniai püspök rövid, utoljára negyed évezrede megjelent Istvánffy-életrajza.<sup>11</sup> Azt, hogy a püspök szövegén ki, mikor és miért változtatott, nem tudom.

<sup>6</sup> Hans Ludwig von Ulm birodalmi alkancellár a Pozsonyban, 1618. március 24-én kelt levelében javasolta Tengnagelnek, hogy az kerítsen még valakit a *Historiae* átolvasásához, „weil es zween Thomi seind”. A levél közlése: HOLUB József, *Istvánffy Miklós Históriaja 1622-i kiadásának történetéhez*, Magyar Könyvszemle, 1959, 281–283, itt 282, 4. jegyzet.

<sup>7</sup> Országos Széchényi Könyvtár, Budapest (a továbbiakban: OSZK); Kézirattár (Kt.) Quart. Lat. 2316.

<sup>8</sup> Lásd például: „causas non est mihi animus referre, postquam nec rebus Ungaricis, quas scribere institui, quadrare videntur” (V, 61); „si res ab eius [sc. Iohannis regis] ducibus eodem tempore in Illyrico prosperere gestas brevibus expediam” (IX, 144 – ezt az igealakot ötször használja, magát mint író említve); „Me res admonet, ut praeter nostrorum res gestas, quas memoriae tradere constitui, caetera paucis disseram.” (XVI, 277); „Eodem etiam fere tempore (ne hoc quoque, tametsi rebus, quas scribere institui, haud satis congruum praetermittam)...” (XX, 394); „Non sum nescius Balassium et Dobonem tam libellis, quam sermone suam recte factorum conscientiam atque innocentiam frequenter obiectasse...” (XXV, 511) stb.

<sup>9</sup> Például: „Ante discessum duas tabellas per Nicolaum Isthvanffium Doboni et Balassio misit, quibus nomen suum subscripserat...” (XXIV, 510); „Iam redactae in potestatem hostium arces erant, cum caesar datis Ratispona literis Nicolaum Isthvanffium Budam ad purpuratum misit eas repetitum...” (XXV, 547).

<sup>10</sup> Például: „ad spectandam regiae inaugurationis pompam” (I, 6); „ad oppugnandam universis viribus Agriam” (XVIII, 330); „ad Budam Deo auspice brevi recuperandam, quam ad coniungendas Ungariae superioris vires et copias” (XXVIII, 622) és sok száz másik.

<sup>11</sup> Első kiadása: *Petri Lambecii Commentariorum [...] liber primus...*, Editio altera opera et studio Adami Francisci Kollarii, Vindobonae, 1766, 714–719.

*Vita Nicolai Isthvanffii*

...nec tamen ei supremam manum imponere aut emendare licuit.

Cum enim in comitiis coronationi regiae indictis prope Danubium equitaret, subita apoplexia simul et dextrae partis membrorum resolutione tactus est, ob quem morbum ipse scribendi munus et facultatem amisit.

A Hieratnál olvasható változat:

Cum auctor huic operi supremam manum apponere vellet ideoque...

...ad spectandum coronationem Matthiae regis Posonium profectus esset ibique cum Benedicto Turocio, necessario suo ad ripam Danubii equitaret, subita apoplexia tactus est, quam paralysis dextrae partis sequuta est, ob quam usum scribendi amisit.

A XXXIV. könyv utáni közlés második mondata a következő:

„Quapropter sequentium librorum epitomen confecit, ut et ipse ea corporis debilitate oppressus officium utcunq̄ue perageret, et legentibus rerum gestarum series continuato ordine proponeretur.”

A Balásffi által írt életrajzban e szavak nem fordulnak elő, az Istvánffiról sokat tudó püspök nem is említette a mű folytatásának szándékát – éppenséggel azt írta, hogy a szerzőnek nem adatott meg a végső simítások elvégzése. Nem utalt folytatásra életrajza végén sem, amikor arról írt, hogy Istvánffi, lesújtott hazáját gyakran emlegetve és jobbat remélve, kevésbé foglalkozott a saját bajával.<sup>12</sup>

E betoldás állításai kétségtelenül figyelemre méltók. Istvánffi a *Historiaet* a Vinicán 1608. január 27-én kelt, Rudolfnak címzett, nyomtatásban soha meg nem jelent ajánlásában ismételten befejezettnek nevezte: „opus [...] assiduitate [...] et vigiliis absolutum [...] ad finem perduxi”.<sup>13</sup> Ha utóbb meggondolta magát és elhatározta a mű folytatását, vajon mikor döntött így? Arra, hogy ez 1608 eleje és novembere között történt volna, egyelőre nem találtam forrást. Ha az őszi országgyűlésen bekövetkezett részleges bénulása után, akkor viszont feltehető, hogy nem 1613 tavasza előtt. Ekkor ugyanis, április 12-én, így írt Vinicáról Thurzó György nádornak: „Hol penigh Nagod az en Lucubratiom<sup>14</sup> felol ertekezik, kivanvan azt hogi megh eltemben evulgaltassanak; azokrul azt irhatom Nagodnak, hogi miulta az betegsegh kit Nagod iol tud, reameset volt, azulta semmit sem munkalkodhattam az dologban...”<sup>15</sup>

<sup>12</sup> „Convaluit tamen Dei optimi maximi et medicorum ope, sed ita, ut dextrae partis membra tremore quodam adhuc vacillent, et ipse quidem, quantum valetudine conceditur, patriae afflictæ memoriæ frequenter usurpando et tacitis votis meliora quaeque sperando aliis rebus postponere solet.”

<sup>13</sup> OSZK Kt. Quart. Lat. 2316. 5r.

<sup>14</sup> Azt, hogy a *lucubratio* a *Historiaera* utal, erősíti a *dedicatió*ban a műre használt „vigiliis”. Az alább említett betegség a részleges paralízisre vonatkozhatik.

<sup>15</sup> Štátný archiv v Bytêi; Oravský komposesorat – Thurzovská korešpondencia, Inv. è. 252. 1612.4.12. = MNL OL Filmtár X 7496 C 783.

Akárhogy is, a mű kéziratához tartozó címlapon (2r), amelyen évszámként 1614 áll, már a „Libri XXXVIII” olvasható.

Gond van a történetek előadásának „continuato ordine” folytatásával is. A harmincnégy könyv döntően 1490–1607 közötti eseményeket idéz fel, azaz átlagban kb. három év jut egyre. (Arról, hogy melyik könyv mely évek történéseit tárgyalja, a *Historiae* elolvasása nélkül is képet alkothatunk.)<sup>16</sup> A mű vége e tekintetben meglehetősen egyenletes. A XXX. könyv az 1595 októbere és 1597 vége közötti, a XXXI. az 1599 végéig, a XXXII. az 1601 végéig, a XXXIII. az 1602 januárjától 1604 novemberéig, a XXXIV. pedig az 1605-től 1607 decemberéig tartó időszak eseményeit eleveníti fel. A XXXV–XXXVIII. könyv tervezete teljes aránytalanságot mutat: a szerző a XXXV-ben egy hónapot tervezett felidézni (1608. február 3-ig), a XXXVI-ban és a XXXVII-ben csaknem ötöt (1608. június 27-ig, illetve november 18-ig), a XXXVIII-ban azonban bő négy évet (1613. március 27. utánig). Meglepő az is, hogy Istvánffy, aki harmincnégy könyvön keresztül mindig figyelt Erdélyre, e tervezetek szerint nem szándékozott megemlékezni a fejedelemségről, tehát sem az uralomváltásokról, sem – egyebek között – az ottani katolikusok üldözéséről.<sup>17</sup>

A másik itt felidézendő szöveghely közismert. Arról tudósít, miként fogadta 1605 őszén Bocskai István a koronát az Oszmán Birodalom nagyvezírétől. Ehelyütt nem foglalkozom a visszautasítás Kees Teszelszky által ismételten érintett kérdésével,<sup>18</sup> csak Istvánffy szövegét hasonlítom össze forrásával, Bocatius *Relatiójával*, ahogyan az a propalatinus kéziratot hagyatékában meglévő példányában olvasható.<sup>19</sup> Íme, a nagyvezír által a Bocskai mentegőzésére mondottak:

Istvánffy (XXXIV, 837.)

Ad quae Mehemetes „Non sum nescius” inquit „earum rerum, quae vel tum, vel postea in Transsilvania actae sunt.

Sed velim, consideres animo ac conferas eorum populorum statum, qui Sigismundo regnante et faedus nobiscum observante...

Hans Bock (125v–126r)

...ad quae etiam pluribus hortamentis et argumentis Vezirius ipsum conatus est incitare ob oculos ipsi ponens...

...collationem status Transylvanici illius qui fuit olim Sigismundo et Transylvanis foedus cum Turcis semel ictum sancte observantibus deinde vero spe melioris fortunae idem rumpentibus et fide temerata non indignas luentibus poenas.

<sup>16</sup> Lásd STARCK Andor, *Istvánffy Miklós és Historia Regni Hungaricija = Értesítő a kegyes tanrendiek debreczeni algymnasiumáról 1894–1895. iskolai évben*, Debrecen, 1895, 3–64, itt: 31–32.

<sup>17</sup> A Báthory elleni 1610. évi összeesküvés megtorlásaként a katolikusok, különösen a jezsuiták ellen hozott törvények: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek, I–XXI (1540–1699)*, szerk. SZILÁGYI Sándor Bp., 1875–1898 (Monumenta Hungariae Historica III/B. I–XXI.), VI, 170–172.

<sup>18</sup> Először nyomtatásban: *A Bocskay-korona és koronázás mítosza*, Confessio, 30(2006)/3, 54–59.

<sup>19</sup> OSZK Kt. Fol. Lat. 3606/2 f. 119–130. Az alábbiakban erre hivatkozom.

...tranquillus et plane aureus fuit, cum eo, in quem postea rupto melioris fortunae faedere incidere, ferre proprus et miserimo...

...cuius recordatione vos Ungaros aequae et Transsilvanos cautiores posthac et sapientiores fieri decet ac sedulo et diligenter animo metiri, quam genuino erga vos odio Germani ferantur et, quod hactenus abunde experti estis...

...quam vos ab illis defendi non possitis et potius sub inani defensionis spe acerrimum quotannis bellum in visceribus vestris instaurari et non, nisi cum excidio et ruina patriae vestrae infeliciter et improspere ab iis geri et administrari videatis.

Gratulari igitur merito potestis facta iam nobiscum pace ac societate, quibus nunquam deinceps vestrae genti hostile quippiam nedum inferendi, verum neque cogitandi animus sit, quin potius certa sit sententia contra quosvis hostes, quandocumque poscat necessitas, opportunitatem adferendi.

Neque vero dubitari de conservanda per nos libertate vestra debetis, quandoquidem principes nostri e clarissima et potentissima Osmanica progenie orti iis omnibus, qui ad fidem patrociniumque suum confugiendum duxissent...

...quoad in officio permansere, tuendis et ab omni iniuria vindicandis nullo unquam tempore defuerunt.

Contra usitatum maxime Germanis est omnia polliceri, iurare, dicta scriptis roborare et tandem fallere, nihil periuria curare.

Tunc aurea et Saturni (ut ita dicam) fuisse tempora insulamque fortunatam Transylvaniam deinde sub iugo Germanico misere devastatam et ad extremam perductam miseriam.

Quorum recordatione iam Hungaros merito cautiores et sapientiores fieri, ut qui satis abunde sint hactenus experti, quam egregie sint sub rege suo Germanico defensi, fortuna et successibus aducti [? abducti?] nationem illam nunquam synceram erga Hungaricam gentem fuisse.

Sub specie defensionis quotannis bellum Hungariae esse illatum.

Gratulari vero iam sibi merito sciunt Hungari, de tandem iam semel facta cum Turcis amicitia et inita societate nunquam genti huic dispendium allatura, sed patrocinium contra quosvis hostes suos ubicumque et quandocumque necessitas efflagitaverit allatura benevolentia sincero amore eosdem complexura.

Fugiant etiam quicumque dubitet de libertatibus antiquis quocumque nomine vocitatis, sartis, tectis inviolabiliterque conservandis non secus ac si de gente et prosapia Ottomanica et Turcica essent oriundi.

Non cadere hoc in domum Ottomanicum ut promissa et pacta per eandem vicissim aliquando violentur, dum modo alii fidem debitam praestent et in officio maneant.

Germanis et ipsorum regi plusquam usitatum et solenne promittere et non praestare, pererare [? pererrare?] decipere, fallere.

Et sane est et fuit semper Turcarum genti fides, iustitia, pietas, ut, si iam semel inceptam societatem integram inviolatamque conservaveritis, propediem re ipsa experiamini, quanta vos patriamque vestram felicitas, opulentia, tranquillitas, quies rerumque omnium ubertas et copia exceptura sit.

Porro te imprimis, Stephane princeps, qui ad imperium obsequiumque Achomatis, orbis terrarum principis invicti confugere, quam acerbissimo Germanorum iugo collum submittere maluisti, eius nomine regem appello, coronam sceptrumque et ense vexillumque trado, summam potestatem, honorem, auctoritatem ad haec ornamenta adiicio hortorque,

ut ea, quae incepisti, in eo colendo et imperia eius capessendo via pergas.

Vos vero Ungari eam huic, quam regi debetis, obedientiam praestabitis...

...neque amplius a Germanis aureos quantumvis montes pollicentibus vos hactenus satis superque deceptos magis decipiendos permittatis!”

Ea pietate, ea iustitia et ea virtute Turcas esse, ut, si gens Hungarica iam semel inchoatam amicitiam continuet et consolidet, brevi sit expectura, quanta regnum et coronam Hungaricam sit exceptura felicitas,

...modo pede, quo coepissent, iret et pergeret.

Germanis aureos quantumvis montes pollicentibus diffideret et amplius ita misere se falli non pateretur.

Látható, hogy Istvánffi szövegének forrása Bocatius műve,<sup>20</sup> a kassai polgár egy kifejezése olykor többször is visszatér a propalatinus változatában. A kivételt a nagyvezírnek a Bocskait királlyá nyilvánító, illetve a Bocskai környezetéhez intézett szavai jelentik. Istvánffi itt láthatóan mást is követett – mégpedig saját magát, legalábbis elsődlegesen. Amiként ugyanis a hatalomkereső Bocskai a János királyéhoz hasonló helyzetbe kerülhetett az Oszmán Birodalom szultánjától kérve uralmat magának, úgy Istvánffi az esemény elbeszélésekor az 1529. évi hadjáratáról visszafelé tartó Szülejmánnal elmondott szavait ismételte meg, amelyekkel a szultán Budát és a koronát János kezébe adta.

<sup>20</sup> Erre természetesen korábban már felfigyeltek, például: *Adparatus ad historiam Hungariae sive collectio miscella monumentorum ineditorum partim, partim editorum, sed fugientium*, conquisivit ... Matthias BÉL, Posonii, MDCCXXXV, 329. Bocatiusnak az Istvánffi kéziratban levő, illetve a BÉL által kiadott szövege több helyen jelentősen eltér egymástól.

Szülejmán – János király (X. 166.)

...te in fratrem et amicum meum recipio regemque Budae et in Ungaria declaro, opem et tutelam meam in posterum quoque polliceor. Habes hic coronam sceptrumque ac caetera regia ornamenta, quae ut accipias ac beneficii mei memor esse velis partoque mea opera regno diu fruaris illudque ad posteros feliciter transmittas, hortor et cupio.

Vobis vero, proceres aequae iubeo, ut ... huic regi vestro omnem honorem deferre et obedire contendatis.

Lalla Mehmed – Bocskai István (XXXIV, 837.)

...te imprimis, Stephane princeps, qui ad imperium obsequiumque Achomatis, orbis terrarum principis invicti confugere, quam acerbissimo Germanorum iugo collum submittere maluisti, eius nomine regem appello, coronam sceptrumque et ense vexillumque trado, summam potestatem, honorem, auctoritatem ad haec ornamenta adiicio hortorque...

Vos vero Ungari eam huic, quam regi debetis, obedientiam praestabitis...

Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy Istvánffi Bocatiusnak a német ígéről írt szavait is felhasználta. Bár nem tekintette a németet a másik pogánynak, időnként ellenérzését is kifejezte. Ennek egy esete, amikor a műve elején elbeszéli Miksa támadását és az 1491. évi pozsonyi békekötést, természetesen Bonfinit követve. Amíg azonban ennek szövegében a feltételeket hallva a nemesek készek voltak ezerszer inkább meghalni, mint ily rút egyezség feltételeihez hozzájárulni,<sup>21</sup> addig Istvánffinál ezerszer inkább vállalták a halált – a germán szolgaság helyett.<sup>22</sup>

A korona Bocskainak történt átadását illetően Bocatius a hatalmasok beszélgetésének csak egy részéről értesült („Haec et alia partim mihi intellecta et audita, partim autem non...”), később távozott is, ám a korona behozatalára visszament, legalábbis így örökítette meg a történeteket. Istvánffi ez esetben is őt követte:

Hans Bock (127r)

(2) Accepit haec princeps, gratias agit, deprecatur autem coronae donatae maiestatem, et cum protestatione solenni vezerio indicata dono et muneris se loco a potentissimo Turcarum, non ad usum accipere coronam.

Istvánffi (XXXIV, 837.)

Eam Boscaius accepit quidem, sed praefatus (quod unicum in omni vita modestiae eius exemplum sit) se loco muneris non ad usum aut regiae dignitatis signum accipere...

<sup>21</sup> Vö. „denunciarent se milies morituros prius, quam tam turpes federis condiciones approbarent”. Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, I–IV/I, edd. I. FÖGEL, B. IVÁNYI et L. JUHÁSZ, Bp., MCMXLI (BSMRAe), 85, II, V.

<sup>22</sup> Vö. „magno sublato murmure et clamore milies se morituros potius, quam Germanorum servitutem subeant, exclamarunt”. *Uo.*, II, 20.



- (1) ...corona quoque capiti imponitur... ...neque interim alterius caput redimiri eo posse...
- (3) Constaret enim Germanorum imperatorem adhuc viventem non nisi iuxta leges, libertates et consuetudinem regni Hungariae rite legitimeque ceremoniis patriae suae usitatis electum fuisse. ...donec, qui prior insignitus fuisset, in vivis supersit.
- (4) Sibi per conscientiae integritatem in praeiudicium patriarum legum nihil licere facere.
- (5) Coronam simul ac ipse accepit, magnifico domino Georgio Zechii tradit. ...Georgio Secio statim tradidit,
- (6) Mos est, inquit, ut eiusmodi diadema apud aliquem e magnatibus Hungaricis, cuius perspecta sit fidelitas, adservetur. ...moris apud Ungaros esse, inquit, diadema a viro quopiam forti ac fide virtuteque praestanti servari...

A propalatinus szövegének egyetlen eleme, amelyik nem található meg Bocatiusnál, a zárójeles megjegyzés: (*quod unicum in omni vita modestiae eius exemplum sit*). E tagmondatot régóta szokás Istvánffi Bocskai-ellenességének<sup>23</sup> jeleként értelmezni. Istvánffi Bocskai-képe nem egyszínű ugyan, de tény, hogy 1598 óta folyamatosan és nem titkoltan igen rossz véleménye volt a királya ellen forduló úrról. Ami e tagmondatban inkább figyelemre méltó, az a szóhasználat. Az „in omni vita” egyszer fordul elő a *Historiae* harmincnégy könyvében, és egyszer sem találkoztam vele Istvánffi általam ismert csaknem harmadfélszáz levelében. A „modestia” másutt nem fordul elő a *Historiae*ban, amiként az általam ismert leveleiben sem – Bocatiusnál azonban másutt olvasható. Az „exemplum est” kifejezés nem található meg másutt a *Historiae*ban (van viszont *exemplum praebere*, ~ *dare* stb.), amiként az említett levelekben sem. Legyen bár e tagmondat az újdonságok tagmondata, az 1622. évi kiadásban is zárójeles megjegyzés elhelyezésére számos ennél illeszkedőbb megoldást találni,<sup>24</sup> a coniunctivus állítmány pedig nem kijelentő.

<sup>23</sup> Például Bél szerint Istvánffi a mértéktelenség sokkal több példáját megfigyelhette volna Bocskai életében, vö. „nisi infenso ultra modum in Botskaium animo fuisset.” BÉL, *i. m.*, 330.

<sup>24</sup> „Azt Bocskai elfogadta ugyan, de előrebocsátva (ami egész életében a mértéktelenség egyetlen példája)...”. Az előrebocsátás a mértéktelenség? Másutt például: „...consilium de industria Ungaros celasse, quod ii Moldaviam omnem et eas precipue arcas a Carolo et Ludovico ac Sigismundo regibus restauratas munitasque (quod inscriptiones saxi portarum incisae hodieque testantur) ad se et regnum Hungariae pertinere affirmarent, nec ei decreto cessuri viderentur...” III, 33.

Egyetértve a címben idézett Wallaszky Pállal,<sup>25</sup> nincs alap azt állítani, hogy jezsuiták nyúltak volna bele Isthvánffi szövegébe az 1622. évi kiadás előkészítésekor. Ha azonban a koronát fenntartással elfogadó Bocskai mértékletességére utaló zárójeles megjegyzés mégis betoldás, akkor korhű. Hierat az előszóban megírta, hogy a *Historiae* szövegét csaknem két éve kapta meg, tehát valamikor 1620-ban. 1620-ban Bethlen Gábor második éve hadakozott a Magyar Királyság ellen, a Szent Korona a birtokában volt, nyáron királlyá is választották. Sokakat foglalkoztathatott a kérdés: vajon mértékletes lesz, vagy megkoronáztatja magát?

---

<sup>25</sup> *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus* a Paulo WALLASZKY. Budae, 1808<sup>3</sup>, 215.

CSEHY ZOLTÁN

## Militiae Martisque decus

### *Adalékok Istvánffy Miklós történelmi tárgyú epitáfumainak szövegmintázataihoz*

Istvánffy Miklós költészete megítélésének története se nem túl kiterjedt, se nem túl méltányos: egy a szövegközöttségre, az intertextusra építő alkalmi költészetről van szó, mely jóformán csak a maga kontextusában életképes. Ez az életképesség elsősorban párbeszédkészséget jelent: otthonosságot a neolatin kortárs költői beszédmód terepein, a megszólalás biztonsági játékát és legitimációs erejét. Ez a *lusus* jellegű alkalmiség a nyelvi megformálás hagyománydiskurzusába ágyazódva teremt meg saját érnyeit, melyek távol állnak a romantikus egyediség gesztusrendszerétől, az invenció az újramondás eleganciájában, illetve a múlt esztétikai applikálhatóságának természetében érvényesül. A humanista szövegalkotás alaphelyzeteiről fokozatosan megfelelkező modern irodalomkritikai attitűd egyre kevésbé érzékeny azokra a párbeszéd-generáló energiákra, melyek az esztétikumot a referencialitást hagyománykontextusba öltöztető szövegekkel össze nem egyeztethető módon értelmezik. Holik Flóris antik kontextusban kísérelte meg vizsgálni a verseket, ám ez a típusú konfrontáció sem filológiai aprómunkával nem párosult, se nem kísérelte meg rekonstruálni a hagyományhorizont lehetséges tereit.<sup>1</sup> Istvánffy gyakorlatilag feltérképezetlen antik irányultsága ugyanis nem az aranykori szerzőkre, illetve a látványosan megidézett Catullusra fókuszál elsősorban, hanem hellenizáló megfontolásokra fogékonyan nyúl az *Anthologia Palatina* fogadalmi verseihez, epigrammáikhoz. E görög hagyomány pedig az antik irodalom margójára, peremére szorult, és esztétikatörténeti értelemben máig szinte kiaknázatlan. A családtörténeti kutatásokban is maradandót alkotó<sup>2</sup> Holub József, aki szövegkiadóként is értékes munkát végzett,<sup>3</sup> megjegyzi, hogy Istvánffy „...nemcsak prózában írt kifogástalan latinsággal, hanem nagy ügyességgel és könnyedséggel verselt is latinul, sőt megpróbálkozott a görög versírással is. Ebben is Sambucus volt a mestere”, ám az epigonköltészet népes táborába száműzi.<sup>4</sup> Az ihlettelenség és a költői invenció kontrollálatlan misztikuma mindkét szerzőtől távol állt. Téglásy Imre meggyőzően vezette le Zsámboky költészetesztétikai gondolkodásának egyik fontos tézisé, miszerint a költői révület eltúlzása az önkritika hiányához s így a mű esztétikai defektusaihoz vezet. *Ars* és *ingenium* tehát a higgadtság égisze alá sorolandó: ha el is uralkodik a révü-

<sup>1</sup> HOLIK Flóris, *Istvánffy, mint költő*, ItK, 32(1922), 140–146.

<sup>2</sup> HOLUB József, *A Kisasszonyfalvi Istvánffy-család*, Turul, 27(1909), 112–123.

<sup>3</sup> Nicolaus ISTVÁNFFY, *Carmina*, ed. Iosephus HOLUB, Ladislaus JUHÁSZ, Lipsiae, Teubner, 1935.

<sup>4</sup> HOLUB József, *Istvánffy Miklós Históriaja haditörténeti szempontból*, Szekszárd, 1909, 16.

let (*furor poeticus*), a józan világba való visszatérést kövesse higgadt ön-, illetve radikális műbírálat.<sup>5</sup> A költészet racionalizációja és az ihlet detronizálása a posztromantikus irodalomértés számára elfogadhatatlan.

A kliséköltészet iskolás világába száműzött Istvánffy<sup>6</sup> a Radéczy-kör kapcsán vált újra érdekessé: itt is inkább kultúrtörténeti figuraként, aki egy intellektuális környezet költői dokumentátora lesz.<sup>7</sup>

E kontextus fontossága tagadhatatlan: ráirányítja a figyelmet egy pozsonyi költői-intellektuális környezet esztétikai és önreprezentációs alapmodelljére is, nevezetesen a padovai évek „rítusainak” magyarországi honosítására. E kontextualizálás az Istvánffy-féle kisköltészet intertextuális hátterét is feltérképezhetővé teszi. Az itáliai hatásgócok legfontosabbja a *Carmina Quinque Illustrium Poetarum* című kötet költőinek szövegvilága, nevezetesen Pietro Bembo, Andrea Navagero, Baldassare Castiglione, Giovanni Cotta és Marco Antonio Flaminio költeményei.<sup>8</sup>

Az Istvánffy-féle kisköltészet történelmi tárgyú szegmenseinek alapjellegét érdemes más műfaji-tematikus csoportokhoz viszonyítva vizsgálni. Istvánffy kisköltészeti alkotásait az alábbi szövegtípusokba sorolhatjuk:

- a) *lusus pastoralis*ok
- b) fordítások (görögből latinra és latinból görögre)<sup>9</sup>
- c) *sodales*-versek (epigrammák, alkalmi költemények)
- d) episztolák (elégikus beütésekkel)
- e) *commemoratiók*
- f) epitáfiumok
- g) szakrális költemények.

A *lusus pastoralis*okat, a *sodales*-verseket, illetve néhány epitáfiumot korábbi dolgozataimban már elemeztem, s igyekeztem feltárni e tematikus-műfaji csoportok hatásgocait, a megidézett és beépített szövegek intertextuális játékaiknak hozadékát,

<sup>5</sup> TÉGLÁSY Imre, *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1988, 136–138.

<sup>6</sup> BÓTA Károly, *Istvánffy Miklós*, Bp., 1938.

<sup>7</sup> BARLAY Ö. Szabolcs, *Radéczy püspök híres hársfája. Egy négyszáz évvel ezelőtti irodalmi kör*, Vigilia, 41(1976), 744–748; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Hortus Musarum: Egy irodalmi társaság emlékei*, Bp., Magyar Iparművészeti Főiskola Typo-Grafikai Tanszéke, 1984. Illetve: Uő, „*Nympha super ripam Danubii*.” *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., Balassi, 2002, (Humanizmus és reformáció, 28), 219–241.

<sup>8</sup> Erről bővebben: CSEHY Zoltán, *Istvánffy, a költő* = Uő, *Parnassus biceps. Kötetkompozíciós eljárások és olvasási stratégiák a humanista, neolatin és a régi magyar költészetben*, Pozsony, Kalligram, 2007, 169–188.

<sup>9</sup> Istvánffy 1570-ben írt egy görög kétsorosot is a gazdagság mindent lebíró hatalmáról, melyet saját maga (möglegzősen terjengősen) fordított latinra. Külön érdekesség, hogy görögre ültette át Sannazaro egyik latin epigrammáját.

illetve azoknak az önreprezentációs modelleknek a karakterét, melyek alapjaiban értelmezik és jelölik ki az Istvánffy-féle poézis helyét, lehetőségeit és határait.<sup>10</sup> A *lusus pastoralis*ok műfajspecifikus allúziókkal, intertextusokkal leterhelt szövegek, egy ár-kádikus világ kulisszái közt hordozzák magukban az esetleges allegória lehetőségeit, ám e miniatürizált idillek kontextushangsúlyos segédlet nélkül a műfaji konvencióknak megfelelően ezt önmagukban nem garantálják. Navagero és Flaminio *lusus*saihoz hasonlóan Istvánffy is megőrizte a műfaji integritás stabil formáit és sémáit, illetve a hellenizáló attitűdöt, a diskurzuson belüli megidéző funkció miatt viszonylag csekély jelentősége, hírértéke van a szövegek közti párbeszédnek (legfeljebb a dekorativitás térfelén). A *sodales*-versek esetében viszont a diskurzuson belüli megidéző funkció látványosan kiterjed az ókori (catullusi) szövegekre is, de a központi mozgatóerő Janus Pannonius kultusza, ebből kifolyólag a hazai kontextus primátusa erős referencialitással és alkalmisággal. Egy antik és reneszánsz típusú csoportöntudat szólamának a kimunkálása zajlik e versekben, épp ezért sokkal jelentékenyebb a szövegek párbeszéde, az intertextusok is termékenyebbek, hiszen a hagyománykonstruálás mechanizmusaihoz járulnak hozzá.

Az itáliai és a magyar(országi) kontextus kettős mintázata e *sodales*-versekben vetül először egymásra. A *De Iano Pannonio episcopo Quinqueecclesiensi* című, 1565-ben Pozsonyban írt költemény nyitó szakasza mutatja ezt a kettős hatást:

Istvánffy 26, 1–2.

Iane, pater, nostrum qui quondam primus ad Istrum  
**Duxisti Aonides ex Helicone deas**

Flaminio, Carmina, 2, 5 (De se aegrotante)

Iane pater, nostrae quondam spes una iuventae,  
Iam condes manibus lumina nostra tuis:

Janus Pannonius

Hic situs est Janus patrium **qui primus ad Istrum**  
**Duxit laurigeras ex Helicone deas**

<sup>10</sup> CSEHY Zoltán, *Magán- és közélet Istvánffy Miklós sírverseiben = Magistrae discipuli. Tanulmányok Madas Edit tiszteletére*, szerk. NEMERKÉNYI Előd, Bp., Argumentum, 2009, 57–65. Illetve: Zoltán CSEHY, *Vita pubblica e vita privata negli epittaffi di Miklós Istvánffy = Vita pubblica e vita privata nel Rinascimento*, ed. Luisa SECCHI TARUGI, Firenze, Franco Cesati Editore, 2010, 285–293. A Nicasius Ellebodus Casletanus-sírvershez lásd még: MIKÓ Árpád, *Ianua mortis. Nicasius Ellebodus (1535–1577) síremléke. Adalék a Radéczi-kör műpártolásához = Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. GALAVICS Géza, HESNER János, KESERŰ Bálint, Szeged, 1990, 419–429; Zsuzsanna KOVÁCS ROMANO, *Nicasius Ellebodus Casletanus tra Padova e Posonio = Rapporti e scambi tra umanesimo italiano ed umanesimo europeo*. „L'Europa è uno stato d'animo” a cura di Luisa ROTONDI SECCHI TARUGI, Nouvi Orizzonti, Milano, 2001, 679–690.

Istvánffy egyfajta intarziás technikát alkalmaz: Flaminio és Janus Pannonius véletlenszerűen találkoznak a versben. Flaminio Janus istent említi, a kezdet és a vég, a múlt és a jövő kettős időszimbólumát, Janus Pannonius pedig elképzelt sírversét fogalmazza. Ez az intertextuális játék, amellyel, hogy a beavatottak szórakoztatónak találják, mitológiai és allegorikus többletjelentéssel is felruhazza a költeményt. Ez a különös *commemoratio* Flaminioét más ponton is megidézi: „sive elegos, pulchrum *sive epigramma facis*” (26, 4), Flaminionál: „*sive epigramma facis iuncto pede*” (Carm, 2, 25, 4). Ez a Flaminio-vers Navagero költői erényeit magasztalja hasonlóan, mint Istvánffy Januséit. A vers mintázatába beépülnek továbbá Tito Vespasiano Strozzi-intarziák is, akinek több költeménye is kapcsolatba hozható Janus Pannoniusszal. Pl.: „Te facile *antiquis vatibus esse pareni*” (26, 8), Strozzi: „Me duxi magnis *vatibus esse parem*.” (Erot. 4, 28, 28). A vers zárlata és idézett formái megoldásai megidézik Strozzi Janus Pannoniushoz adresszált szerelemapológiájának címét is (*Apologia pro amore ad Ianum Pannonium Antiquis vatibus comparandum, qui postea creatus est Quinqueecclesiensis episcopus, ut sinat se placito indulgere Amori*, Erot., 1, 8).

Hasonló mozaikos szerkezetet tükröz az 55. sírvers, mely Liszthi Jánosnak állít emléket. Liszthius (vagy Liszthi) János veszprémi, majd győri püspök 1577-ben halálozott el. Művelt egyházi ember lévén fiát (egyházi pályára csak neje 1561-ben bekövetkezett halála után lépett) a kiváló humanistára, Hugo Fremanus-Blotiusra bízta, jó kapcsolatokat ápolt Purkircherrel, illetve a Radéczy-kör több tagjával.<sup>11</sup> A sírvers nyitó struktúrája Naldo Naldi nyomán keletkezhetett:

Naldi (Epig., 33, 6, 3–4):

Scipidae quamvis animum mentemque benignam  
**Iactitet** in patriam **Martia Roma suam.**

Istvánffy (55, 1–2):

**Martia Roma suum iactet** super astra Catonem,  
Maeonides Pylii melliflua ora senis

A második Istvánffy-sor Marco Antonio Flaminio kevésbé enigmatikus sorával rokonítható: Flaminio (Carm. 1, 59, 7): „*Nestora melliflua potis es superare loquela*”. Liszthi egyszerre lett Cato és Nestor, s halála miatt Pannonia úgy hánykolódik a világóceánon, mint egy gyöngé sajka. A hagyományba való beágyazás és a neolatin gesztusrendszerrel való szinkronba hozás az Istvánffy-féle stilizációs technika maximuma. Ugyanez érvényes az intertextusok sikeres alkalmazására is: Istvánffy legjobb szövegeiben a szöveg stigmatizálódik, és ezek a stigmák jelzik azokat a lehetőségeket, melyek értelmez-

<sup>11</sup> Vö. MENCSEK Ferdinánd, *A Paduában tanuló Blotz Hugó levelezése erdélyi és magyarországi barátjaival (1571–1574)*, Erdélyi Múzeum 27(1910), 22–50.

hetővé teszik a verset a hagyomány szövegtestén is. A költő azonban gyakorta csak protézisként kezel egy-egy frappáns vagy kézenfekvő sémát, s az nem szervesül a szövegbe, pusztán nyelvi funkciót tölt be, és nem nyit meg intertextuális diskurzust, vagyis csak és kizárólag elsődleges és alkalmi jelentése van. Az értelmezési lehetőségek és az olvasatok rendszerében ez okozza a legtöbb galibát: a korábbi értelmezők, mint Holik vagy Bóta érzéketlenek az intertextuális játékokra, s az ismerős elemeket (ha felfedezik egyáltalán) pusztán protézisként kezelik, s ezáltal a vers asszociációs lehetőségei szimplifikálódnak.

Az 1564-ben elhunyt Fekete János két sírversében Istvánffy nem szokványos technikát alkalmaz: az elsőben (13.) magát a holtat beszélgeti, azaz a sír geniusát, a másodikban pedig Nagyváthy Ferenc nevében szól (14.). Az első költeményben egy Bembo-panelt (*Herculis Strozæae epitaphium*) lát el Fekete nevéből adódó szójátékkal:

Istvánffy (13, 1–2):

Hic mihi Ioanni **fatalia stamina** Nigro  
Praesequit nigris invida mors manibus.

Bembo (Carm. 30, 3–4):

Inicere manus iuveni et **fatalia duris**  
**Stamina pollicibus** persecuere Deae.<sup>12</sup>

A sír a vándort szólítja meg, az antik és humanista konvencióhoz igazodva, majd a sír állítatójának (Michael de Stenishnak) kíván hosszú életet és köszöni a nyughelyet. A Nagyváthy nevében 1564-ben írt szöveg (14.) tágabb mitológiai apparátust mozgósít. A két nyitó sor („Ut maestae extinctum flebant Phaetonta sorores / Qua fluviorum rex labitur Eridanus”) megokolttá teszi azt a feltételezést, hogy Istvánffy Pontano *Eridanus* című kötetét idézi meg, nevezetesen a 2. könyv 18. versét, az *Eridanus Phaetontem consolatur* címűt, a Laodamia-motívum pedig talán Marullus *De Laodamia et Protesilao* című epigrammájára utalhat. Az imitációs technika frappáns egésszé szerveződő mozaik-szerűségének köszönhetően mindvégig kreatív tud maradni.

„Nemcsak történelmében emlékezik meg az 1566. évi eseményekkel kapcsolatban Báthori András és Erdődy Péter bán haláláról, hanem sírfeliratban is emléket állít nekik” – írja Bóta,<sup>13</sup> s ezzel jelzi Istvánffy epitáfiumainak azt a csoportját is, melynek referenciális értelmezéséhez célszerű felhasználni a költő történetírói alkotását. Báthori András 1519–1520-ban macsói bán, majd királyi kincstartó, Erdődy Péter pedig 1547-től Zala megye főispánja, majd 1557-től 1566-ban bekövetkezett haláláig horvát bán volt. A szintén 1566-ban elhunyt Báthorit Dévényben érte a halál október hetedikén.

<sup>12</sup> Bembo hasonló módon írt 35. versében is: „Te iuvenem rapuere Deae fatalia nentes / stamina” (Carm., 35, 1–2).

<sup>13</sup> BÓTA, *i. m.*, 14.



Istvánffy e sírversben bizarr módon jeleníti meg az élet kisszerűségét (a podagra emlegetésével<sup>14</sup> és talán Verino *Carlias*ának szövegét megidézve).<sup>15</sup> Az Erdődy-szöveg szintén idéz helyenként *Carlias*-fordulatokat, ezúttal a heroikus térfélről:

Istvánffy (43, 2):

Petre, iaces, olim **belloque insignis et armis**

Verino (Carl. App. 1, 592):

Gens praeclara fide **belloque insignis et armis**

A Verino-sor pedig alighanem Mussatóra (Obsid., 3, 37) vezethető vissza: „Ut genere antiquo, sic belloque insignis in armis”. E költeményben lelni még Orazio Romano-motívumot (Istvánffy 43, 3 – Orazio Romano, Carm. 8, 114 „*sine nomine pulvis*”), de a korábban idézett panelek némelyike is ismétlődik.

Hasonló módon szerveződik reális birtok- és hatalmi viszonyokat és történelmi eseményeket megjelenítő elemek és humanista panelek (beleértve a szinonimikus önis-méltést is) kombinációjából a Dobó István-epitáfium (például Ermolao Barbaro, Carm. 5, 1 – Istvánffy 48, 1, vagy Callimachus Experiens, Carm. 36, 61– Istvánffy 48, 3, illetve Naldi, Eleg. 2, 6, 46 – Istvánffy 48, 3).

A héroszi karakterek sorában kiemelkedő helyet érdemel a „magyar Cid”, azaz Thury György (1519?–1571) ipolysági, lévai majd kanizsai kapitány, akinek haláláról Istvánffy történetírói munkájának 24. könyvében számol be részletesen. Thury legendás erejű héroszi hősként jelenik meg, akit csellel és csalárdsággal tud csak legyőzni az ellenség („Turcarum fraude peremptus”, Istv. 52, 2): Orosztony falu közelében Rajk és Kiskomárom közt tör rá Malchus hatszáz lándzsás lovassal, majd egy Memi nevű török végez vele. Megcsonkított, lefejezett testét Zrínyi György temetteti el nagy pompával. A sírvers Verino heroikus *Carlias*át idézi meg több helyen is:

Istvánffy (52, 1):

**Militiae Martisque decus** celeberrimus armis

Verino (Carl. App. 5, 436):

**Militiae pacisque decus**

Istvánffy (52, 3):

Par cui non **Telamone satus nec fortis Achilles**

<sup>14</sup> A „dira podagra” fordulat felidézi Enea Silvio Piccolomini híres *Pius papa contra podagram* c. tréfáját: „Et dignus latria, dira podagra, fuge!” (Carm. Var., 32, 2).

<sup>15</sup> Vö. ISTVÁNYFY (42, 1): „Batorem Andream nulli virtute secundum...”, Verino (Carl., 3, 320–321): „Ricceriumque ducem nulli virtute secundum / Uggeriumque dedi”.

Verinus (Carl. 6, 492–93):

Qui gestat latum transfosso pectore vulnus  
Eacide **Telamone satus, fortissimus Ajax.**

Thury Telamon, Akhilleusz és a hüdraölő Tirünthiosz magyar párja lesz, mitológiai magasságokba emelkedő hérosz, az epitáfium pedig a komparatív epigramma szabályai szerint alakul. Tirünthioszt Istvánffy valószínűleg egy festményen láthatta, ugyanis kéziratos kötetének utolsó lapján (86a)<sup>16</sup> szerepel egy *De quadam pictura* című vers a költő keze írásával, mely egy közismert mitológiai allegóriát alkalmaz a konkrét politikai helyzetre:

„Qualis monstrorum domitor Tiryntius heros,  
Omphaleo nevit pensa sub imperio,  
Talis Turca ferox alio non victus ab hoste,  
Aspice, faemineis vincitur obsquiis.”

A Pápán 1571-ben elhunyt Enyingi Török Ferenc hősiessége szinte az életkép erejével hat: Istvánffy ragyogóan ötvözi a társadalmi és magánélet elemeit (53. vers). Török sírverse az *Anthologia Latina* egyes szövegsémáira támaszkodik (612.), illetve az epitáfium közhelyeire,<sup>17</sup> melyeket a magyar helynevek és a személyes sorsra vonatkozó valóságreferenciák képesek étellel megtölteni.

A Zágrábban 1566. november 21-én írt Zrínyi-sírvers (32.) kiváló példája az eredendően ausoniusi genealógiájú sírversnek, melyben „a gyász pátosza helyett a személyes ethosz dominál.”<sup>18</sup> Ez alighanem Istvánffy retorikai szempontból legjobban megszerkesztett alkotása: mintha a scaligeri séma illusztrálása lenne.<sup>19</sup> Verselése sem a szokványos disztichon: a heroikusra hangolt tragikus *commemoratio* hexametert kívánt. A konvencionális kezdést, a *Hic iacet...* formulát a magasztalás után, a személyes genealógia elé iktatta be a költő, s ezáltal retorikailag erős egységbe kovácsolta Zrínyi családi és társadalmi énjét. Zrínyi halálát Istvánffy történeti műve 23. fejezetében írja le, elmondja, hogy bár a mellén golyótalálat érte, tovább küzdött, míg végül a jobb szeme és a füle közé fúródó másik golyó végzett vele. Fejét a janicsárok parancsnokának, Alinak utasítására levágták, Szulejmán táborában pedig közszemlé-

<sup>16</sup> MTAK Kézirattár K 35/II.

<sup>17</sup> Vö. például: John McMANAMON, S. J., *Funeral Oratory and the Cultural Ideas of Italian Humanism*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill–London, 1989; Hanna SZELEST, *Valete Manes inclitorum rhetorum (Ausonius’ „Commemoratio professorum burdigalensium)*, *Eos*, 63(1975), 75–87. Illetve: Uő, *Die Spottepigramme des Ausonius*, *Eos*, 64(1976), 33–42.

<sup>18</sup> Michael ALBRECHT, *A római irodalom története II.*, ford. TAR Ibolya, Bp., 2004, 1060.

<sup>19</sup> Julius Caesar SCALIGER, *Poetics libri septem*, Leipzig, 1561, 168. Hasonmás kiadása August BUCK előszavával: Stuttgart–Bad Cannstatt, Frommann–Holzboog, 1987.

re tették. Ha a vers intertextuális hátterét akarjuk feltárni a valóságvonatkoztatásokra utaló jegyek után, feltűnő mennyiségben jelennek meg a heroikus költészetre emlékeztető fordulatok, kivált Verino *Carlías* című eposzának elemei. Mivel a vers intertextuális hálózatát már korábban feltártuk, a párhuzamos helyek felsorolásától ezúttal eltekintünk.<sup>20</sup> E párhuzamokra hagyatkozva elmondható, hogy Istvánffy lép-ten-nyomon megidézve a humanista epikus költészet egyes dokumentumait, az epikus szélesség illúzióját csempészte bele költeményébe, s áttételesen arra is ügyelt, hogy kapcsolatot teremtsen a magyar múlttal, illetve Verino révén megidézze a Hunyadiak környezetét is.

---

<sup>20</sup> CSEHY Zoltán, *Magán- és közélet...*, i. m., 62–63.

## Függelék

## Istvánffy egyes tematikus-műfaji szövegcsoportjainak jellege

	lusus pastoralis	sodales-versek	commemoratiók	történelmi tárgyú (politikai) epitáfiumok	magánéleti, baráti epitáfiumok
<i>intertextusok, allitációk párbeszédképessége</i>	protézis jellegű	aktualizálás, humor	a megidézett személy munkáira fókuszál	heroikus, epikus szélességet teremt	bukolikus, elégikus regisztert mozgósító
<i>referencialitás</i>	teljes fikció, legfeljebb bújtatottan allegorikus	alkalmiság, társasági reprezentáció, stilizált csopordentitást kifejező	erőtéljes és egyértelmű	erőtéljes és egyértelmű	erőtéljes és egyértelmű
<i>a neolatin költészethez való viszony</i>	Navagero, Flaminio, Bembo, Castiglione, Cotta	Flaminio, Janus Pannonius, Pontano	Flaminio, Navagero, Janus Pannonius	Verino, Strozzi, Mantuanano	Flaminio, Navagero, Bembo, Castiglione
<i>az antik hagyományhoz való viszony</i>	grécizáló (AP)	Catullus, Martialis	Ausonius	metaforikus, tárgyi	műfaji, architextuális
<i>domináns forma</i>	disztichon	hendecasyllabus, disztichon	disztichon	hexameter, disztichon	hexameter, disztichon
<i>műfaji (retorikai) stabilitás</i>	maximális	változékonyság, varietas			
<i>funkció</i>	fiktív, irodalmi	mitizáló, alkalmi	mitizáló, hagyományépitő	inadekvát, irodalmi, mitizáló	adekvát funkciójú sírvers

*Egy kevésbé heroikus gesztus?*

*Zrínyi ujjának mikrofilológiája, avagy a comma Zrinianum<sup>1</sup>*

A Szigetvárat 1566-ban a túlerővel szemben az öngyilkos kirohanásig védelmező Zrínyi Miklós közismert történetét a 16. századtól kezdve számos történeti, irodalmi és művészeti alkotás megörökítette. A romantikus hős- és nemzetideálnak, ami úgy a horvát, mint a magyar nemzeti identitásra máig kihat, a szigetvári hős az egyik legkorábban kanonizált alakja lett, a nemzeti pantheon olyan ércszobra, amelynek ragyogását (nálunk legalábbis) az egyébként kortárs történetíró, Forgách Ferenc nyilvánvalóan rosszindulatú, de az igazság magvát nem nélkülöző portréja sem tudta kikezdeni.<sup>2</sup> Nem is csoda, hiszen amíg Forgách műve kéziratban terjedt a 18. század végéig, addig Zrínyi históriájának vagy inkább legendájának textuális kanonizációja már igen korán, a 16. század utolsó harmadában végbement, hiszen a meghatározó elemek lényegében már ekkor bekerültek abba a történetbe,<sup>3</sup> amit az utódok (a dédunoka eposzától

<sup>1</sup> A tanulmány létrejöttét az MTA Posztdoktori Ösztöndíja tette lehetővé, valamint a MÖB Bécsi Collegium Hungaricum-Ösztöndíja segítette.

<sup>2</sup> Forgách Ferenchez és művéhez lásd: *Ghimesi Forgách Ferenc nagyváradai püspök magyar históriája 1540–1572*, közli MAJER FidéL, bev. TOLDY Ferencz, Pest, 1866 (*Monumenta Hungariae Historica, Scriptorum XVI*); a továbbiakban: MHH FORGÁCH); magyarul, BORZSÁK István fordításában: *Emlékirat Magyarországi állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemé alatt = Humanista történetírók*, szerk. KULCSÁR Péter, Bp., Szépirodalmi, 1977 (Magyar Remekírók), 567–1041; Zrínyi jellemzése a XVI. könyvben: MHH FORGÁCH 327, ill. *Emlékirat 860–861*. A műről vö. még BARTFAI Szabó László, *Ghimesi Forgách Ferencz váradi püspök évkönyvei*, tekintettel művelődéstörténeti adataira, Bp., 1904; BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, s. a. r. RITÓÓK Zsigmondné, Bp., 1975, 222–249; András SZABÓ, *Zeitgeschichte und Öffentlichkeit im 16. Jahrhundert. Der Fall von Ferenc Forgách = Freiheitsstufen der Literaturverbreitung. Zensurfragen, verbottene und verfolgte Bücher*, hg. József JANKOVICS–S. Katalin NÉMETH, Wiesbaden, 1998 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 18), 37–48.

<sup>3</sup> A legendaképződés folyamatának egyik legfontosabb állomása volt a Forgách Imre költségén 1587-ben, Wittenbergben kiadott Zrínyi-album, amelyben alkalmi költemények, illetve Samuel Budina alábbiakban tárgyalandó históriája mellett a Forgách Ferenc *Commentarij*ében szereplő ostromleírás is megjelent. Ez két szempontból is fontos: egyrészt a 18. század végéig ez volt az egyetlen nyomtatásban megjelent részlet a váradi püspök történeti művéből, másrészt – vélhetően az író öccsének, az albumot kiadó Forgách Imrének köszönhetően – Zrínyi negatív jellemzése a szövegből teljesen kimaradt, és helyette olyan, a heroikumot nagyban fokozó, de a *Commentarij*ben eredetileg nem szereplő részletek kerültek be az *Epitoméba* (*Zigethi Hungariae claustris praestantissimi vera descriptio et obsidionis epitome. Ex illustris Francisci Forgachii [...], sui temporis historiarum commentariis, bona fide de verbo ad verbum descripta, nunquam antehac visa et nunc primum in licem emissa*), mint például a szigetvári amazon története, vagy a Budinánál szereplőhöz hasonló,

a különböző horvát, magyar, német és egyéb nyelvű feldolgozásokig) csak tovább variáltak.<sup>4</sup> Az alábbiakban nem ezekről az elemekről lesz szó, hanem egy olyan mozzanatról, ami a gyorsan mitizálódó Zrínyi-történetből már igen korán kiesett, ám ezzel együtt mind a referenciális, mind pedig a mitikus, avagy irodalmi olvasatra érdekes lehetőséget kínál.

1566. szeptember 7-én hajnalban Zrínyi egy utolsó beszédet intézett mintegy kétszáz, a belső várba szorult katonájához. A külső vár már nagy lánggal égett, a füst mindent belepett, a védők minden tartalékukból kifogytak. Samuel Budina (1541 k.–1570)<sup>5</sup> Szigetvár bevételéről írott historiájában<sup>6</sup> e szavakat adja hőse szájába:

Valamennyien világosan látjuk, hogy e helyen, még ha akarnánk, se tudnánk kitarítani és a döntést tovább halogatni, három okból sem. Először is, mivel a lángok és a tűzvész martaléka leszünk; másodsor, mivel nagyon kevesen vagyunk, harmadszor, mivel nincs több élelmünk, a gyermekek és asszonyok az éhségtől és szomjúságtól pedig veletek együtt elpusztulnak. Azért tehát, miért akarjunk itt megsülni? Gyerünk, menjünk ki a külső várba, derék vité-

---

emelkedett hangvételű *ultima oratio*. Vö. WACZULIK Margit, *Szigetvár 1566. évi ostroma az egykorú történetírásban = Szigetvári emlékkönyv (Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára)*, szerk. RÚZSÁS Lajos, Bp., Akadémiai, 1966, 287–307, 289–291; SZABÓ András, *De Sigetho Hungariae propugnaculo (Zrínyi-album)*, Bp., 1987, Bevezetés, 22–23; Uő, *Das Zrínyi-Album (Wittenberg 1587) im Lichte der neueren Forschung = Militia et Litterae. Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa*, hg. Wilhelm KÜHLMANN–Gábor TÜSKÉS–Sándor BENE, Tübingen, Max Niemeyer, 2009, 151–159.

<sup>4</sup> A Zrínyi-album volt a közvetett forrása többek közt Friedrich August Werthes 1790-ben, valamint Theodor Körner 1812-ben megjelent Zrínyi-drámájának is, vö. Robert SEIDEL, *Siegreiche Verlierer und empfindsame Amazonen. Friedrich August Clemens Werthes Trauerspiel 'Niklas Zrínyi oder die Belagerung von Sigeth' (1790) = Militia et Litterae*, 258–274; Roman LUCKSCHEITER, *Theodor Körners Zrínyi-Drama und die Faszination von Tod und Niederlage = Militia et Litterae*, 274–285; Kálmán KOVÁCS, *Theodor Körners Zrínyi. Die Wiedergeburt des Nikolaus Zrínyi um 1800 = Militia et Litterae*, 285–304. A Zrínyi-hagyomány összefoglalásáról és politikai célú felhasználásáról vö. Reinhard LAUER, *Siget. Heldenmythos zwischen Nationen = Erinnerungskultur in Südosteuropa*, hrsg. Reinhard LAUER, Berlin, De Gruyter, 2011, 189–216.

<sup>5</sup> Budináról, ill. a később megemlített olasz fordításáról vö. Sofia ZANI, *Povijest Segeta Grada (Historia di Sigeth): l'eroe, l'autore, il testo, la traduzione italiana = Per Jan Slaski: magiaristi, polonisti, slavisti italiani festeggiano il suo settantesimo compleanno con scritti*, a cura di A. CECCHERELLI, Padova, Unipress, 2005, 425–436.

<sup>6</sup> *Historia Sigethi, totius Sclavoniae fortissimi propugnaculi, quod a Solymano Turcarum Imperatore nuper captum Christianisque ereptum est, ex Croatico sermone in Latinum conversa per M. Samuelem Budinam Labacensem*, Viennae Austriae, ex officina Caspari Stainhofferi, 1568. A szöveg változatlan formában szerepel az 1587-ben megjelent Zrínyi-albumban, valamint Simon Schard, ill. Jacques de Bongars gyűjteményében is. S. SCHARDIUS, *Historicum opus in quatuor tomos divisum (...) Tomus IV, Rerum gestarum, quae incurrerunt in Maximiliani II. Caesaris imperium ... ab anno Domini M D L X V usque ad annum Domini M D L X X II*, Basileae, Henricpetri, 1574; Jac. BONGARSIIUS, *Rerum Hungaricarum scriptores varii, historici, geographici. Ex veteribus plerique, sed iam fugientibus editionibus revocati*, apud heredes Andreae Wecheli, Francofurti, 1600.

zek, mutassuk a középső ujjunkat az ellenségnek és csapjunk össze velük vízül, hogy halálunk és elmúlásunk után közülünk ki-ki örök hírnevet és dicsőséget szerezhessen.<sup>7</sup>

A szóban forgó mozzanat *a mutassuk a középső ujjunkat az ellenségnek (mediumque digitum hostibus ostendamus)*, amit csak egyféleképpen, azzal a bizonyos ma is használt obszcén gesztussal azonosíthatunk. De mit akarhatott valójában a szerző ezzel a félmondattal kifejezni, ami felett még a modern magyar fordító is zavarba jött, és a szöveghelyet egyszerűen „elkente”<sup>8</sup> Kétségtelen, hogy Budina a történet legpatetikusabb pillanatában egy – manapság legalábbis – igen közönségesnek számító gesztust idézett fel. De közönségesnek számított-e mindez saját korában is? És vajon ugyanazt a mai globális popkultúrában is elterjedt gesztust értette-e alatta?

Ha a kor kedvelt és igen bőséges *sententia*-gyűjteményéhez, Erasmus *Adagiájához* fordulunk, örömmel nyugtázzhatjuk, hogy a kifejezés szerepel benne, ráadásul ugyanabban a maihoz hasonló, obszcén értelemben, ahogyan Martialis és Iuvenalis idejében az ókori Rómában is használták.<sup>9</sup> Ez tehát azt jelenti, hogy ha a korszak (és a földrajzi térség) átlag-, vagy közműveltségének talán nem is, de az ún. humanista műveltségnek mindenképpen az egyik (többé vagy kevésbé) ismert eleme volt.

Mindezek után három további kérdés adódhat: 1. Budina saját invenciójáról, afféle humanista színezőelemről beszélhetünk a nonverbális gesztus emlegetésével kapcsolatosan, vagy egyéb források is fellelhetőek, amelyek a szöveghelyünk referencialitását erősíthetik? 2. Ha léteznek egyéb források, megállapítható-e az egymáshoz való viszonyuk, ami az ominózus félmondat eredetére nézve is releváns lehet? 3. Mi a valószínűsége annak, hogy az adott szituációban Zrínyi ténylegesen valami hasonlót mondhatott?

<sup>7</sup> „Iam cuncti in praesentia videmus, quod hoc in loco longius moram protrahere et perseverare, etsi velle-mus, non possumus, idque tribus de causis. Prima est, quod hic flammis et incendio consumimus; altera, quod nostrum admodum pauci sunt; tertia, quod commeatu caremus, vobisque infantes et mulieres fame siti que pereunt. Quapropter, cur igne hic conflagrare volumus? Sinitote, exeamus foras in exteriorem arcem, strenui milites, mediumque digitum hostibus ostendamus, et cum eis fortiter manus conseramus; ut post interitum et mortem, quisque nostrum famam sibi et gloriam comparet sempiternam.”

<sup>8</sup> *Budina Sámuel Históriaja magyarul és latinul Szigetvár 1566. évi ostromáról*, ford. MOLNÁR Imre, Szigetvár Várbaráti Kör, Szigetvár, 1978, 22–23: „Mindnyájan látjuk már most, hogy ezen a helyen tovább tartózkodni nem lehet, még ha akarnánk is. Ennek három oka van: először, mert a tűzben a lángok martaléka leszünk; másodsor, mert már nagyon kevesen vagyunk; harmadszor, mert nincs élelmünk. Asszonyaitok és gyermekeitek már az éhségtől és a szomjúságtól pusztulnak el. Hát miért vesszünk el itt a tűzben? Menjünk ki a külső várba, és mint derék vitézek, mérközzünk meg az ellenséggel, verekedjünk meg velük, hogy halálunk és elestünk után közülünk mindenki megszerezze magának az örök dicsőséget.” Ugyanezt a fordítást lásd még: Zrínyi énekek és feljegyzések. Horvát, szerb, bosnyák és szlovák népi énekek, szerk. FRANKOVICS György, Frankovics és Társa Kiadó, Pécs, 2002, 41.

<sup>9</sup> Ad. 1368: medium ostendere digitum. *Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami II-3*, ed. M. SZYMAŃSKI, Amsterdam, Elsevier 2005, 376. Erasmus a klasszikusok közül Martialisra, Persiusra, Iuvenalisra, valamint Diogenész Láertioszra hivatkozik, lásd *Uo*.



A végéről kezdve a sort: egy harctéri szituációban természetesen nagyon is elképzelhető, hogy a magasztos mondanivaló netán a törökre vonatkozó (ráadásul, mint később látni fogjuk, nem is annyira öncélú) káromkodás kíséretében nyerhetett megfogalmazást, ehhez még horvát vagy magyar nemzetkarakterológiai vonatkozásokat sem kell felidézniünk,<sup>10</sup> elegendő, ha a katonaélettel rendszerint együtt járó szabadszájúságra utalunk.

A gesztus tulajdonképpeni formája és megvalósulása ugyanakkor, pontosabban hogy ez mennyiben egyezett a fenti idézettel, meglehetősen kétséges. Budina latin törtéijának forrása, mint ismeretes, Zrínyi fiatal titkárának, az ostromot túlélő és a török fogságból Zrínyi György által kiváltott Ferenac Črnkónak az elbeszélése volt.<sup>11</sup> Črnko jelenleg hozzáférhető szövegében ugyanakkor minden egyezik a Budinánál olvashatóakkal, csak az obszcén gesztus említése hiányzik:

I ovo jur vidimo vsi da da ovdi našega ostanka dalje ne more biti, zač ako bismo vse otili, tako ne moremo pred silom i ognjem ostati. Jedan je uzrok da gorimo, a drugi da smo s malim, a treći da jiliša nimamo i da vam dica i žene od žeje pomiraju. Zato ča očemo totu goriti? Hodimo, vitezi, van iz toga grada u veliki grad i ondi se pobimo na lice s našimi neprijateljima i ondo pomirimo da nam bude po našoj smrti dobar i pošten glas!<sup>12</sup>

Az eltérésre két magyarázat lehetséges: vagy szerepelt korábban (akármilyen formában), de az egymást követő redakciók során mint afféle zavaró elem egyszerűen kigyomlálásra került; vagy egyáltalán nem volt része a horvát szövegnek, vagyis egy Budina által kitalált hangulati elemről van szó, ami aztán nem is terjedt tovább. A problémára jelenlegi tudásunk szerint nincs válasz: Črnko törtéijája ugyanis csak 1911-ben került elő, glagolita írásban, a számunkra hozzáférhető szöveg tehát eleve egy rekonstrukció eredménye.<sup>13</sup> Nem ismeretes az sem, hogy a horvát szöveg hány változatban terjedt el eredetileg, és ezek milyen viszonyban álltak egymással, vagyis ezek alapján nem zárható ki, de nem is bizonyítható, hogy Budina, aki a jelenleg rendelkezésre álló változat alapján meglehetősen szorosan követte forrását, ebben az esetben is egy abban ténylegesen szereplő fordulatot próbált volna meg latinra átültetni.

<sup>10</sup> Gondolok itt például a Dubnici Krónikában fennmaradt, első lejegyzett, magyar nyelvű harctéri káromkodásra, 1355-ből: *Wezteg kurwanewfyja zaros nemeth, iwtattok werenkewth, ma yzzywok thy werthekbeth.*

<sup>11</sup> Kiadása: Ferenac ČRNKO, *Podsjeđanje i osvojenje Sigeta = Opsada Sigeta I*, szerk. Milan RATKOVIĆ, Zagreb, 1971 (Serija Reprint Izdanja Liber Croaticus), 1–27; Ferenac ČRNKO, *Povijest Segeta grada*, Zagreb, 1930.

<sup>12</sup> *Opsada Sigeta I*, 20–21. A kiadó jegyzete alapján a „digitum medium ostendere” helyett itt szereplő „na lice” fordulat tkp. „szemtől szembe”, „melllet a mellnek feszítve” értelmet takar. Itt köszönöm meg Bene Sándornak a horvát szöveg hely értelmezéséhez nyújtott segítségét.

<sup>13</sup> A szöveg hagyományáról vö. Milan RATKOVIĆ, *Ferenac Črnko i njegov opis podsjeđanja i pada Sigeta = Opsada Sigeta I*, 27–34, ill. BAJZA József, *Zrínyi és Karnarutić*, ItK, 47(1937), 131–141; 135–137.

Ha Budina *Históriájának* utóéletében kutakodunk, a kép még talányosabb lesz. A ljubljana humanista művét ugyanis még a megjelenés évében lefordították németre, valamint egy évvel később olaszra is. A német változat fordítója nem ismert,<sup>14</sup> viszont még 1568-ban rögtön két kiadást is megért, egyet Augsburgban, Hans Zimmermann nyomdájában,<sup>15</sup> egyet pedig Bécsben, ugyanannál a Caspar Stainhofernél, akinél a latin szöveg is megjelent.<sup>16</sup> A címléírás alapján nem zárható ki, hogy a fordító a horvát és a latin változatot egyaránt ismerte.<sup>17</sup> Zrínyi beszédének vonatkozó helyén az alábbiakat olvashatjuk:

Laßt uns /ir redlichen brüder hinnauß in das ausser schloß gehn/da wollen wir den feinden die feygen zeigen/und redlich mit inen kempffen/das ein jeder under uns/im nach seinem tod ein ewig lob machen/welcher da umbkompt/ der wirt on zweyffel ein kind der ewigen seligkeit sein/der aber dar non kompt/ und das leben lenger verlihen wirt/ der wirt ewig lob allenthalben derwegen haben und bekommen.<sup>18</sup>

Hogyan lesz a *digitum medium ostendere*-ből *feygen zeigen*, vagyis a magyarban *fittyet hány*, *fityiszt mutat* kifejezés? Két eset lehetséges. Vagy a *füge* volt előbb, vagy a *digitus impudicus*-nak is nevezett *medius*. A német fordító vagy valóban ismerte mindkét változatot, és a kifejezést a hozzá ebből a szempontból közelebb álló, számunkra mostanra elveszett horvát változattól fordította (amiben tehát kb. a délszlávban ma is használta-

<sup>14</sup> Carl Göllner *Turcicája* mindkét kiadást egyszerűen Budina neve alatt tünteti fel. Vö. Carl GÖLLNER, *Turcica I–II: Die europäische Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts; III: Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert*, Bucureşti–Baden-Baden, 1961, 1968, 1978; Nr. 1235–1236.

<sup>15</sup> *History von Eroberung der ansehnlichen Vesten Sigeth Welche der Türckisch Kaiser Solimannus im Jahr 1566 den 7. Septembris eingenommen, erstlichen von einem ansehnlichen deß Herren Graffen von Serin seligen Diener in Crabatischer Sprach beschriben, und von denen so auch mit und bey gewesen Lateinisch. Jetzt aber menigklich und sonderlich allen Hoben Potentaten zu einer Christlichen warnung un Nachgedencken wie die diser Zeit hoch beschwerliche schwebende innerlich Krieg abgeschnitten, zu friden und ainigkeit gebracht werden, unnd disem erschrocklichen mächtigen Wütterlich dem Türgken künfftig, desto mehr vorstand und abbruch geschehen möge, ins Teütsch Transferiert. Getruckt zu Augspurg durch Hans Zymmerman.*

<sup>16</sup> *Historij von Eroberung der ansehlichen Vesten Sigeth welche der Türckisch Khaiser Solimanus im Jar 1566 den 7. Septembris eingenommen. Erstlich von einem ansehlichen des Herrn Grauen von Serin seligen diener in Crabatischer Sprach beschriben und denn so auch mit unnd bey gewesen in Lateinisch, jetzt aber dem gemeinen man und sunst meinglich zugefallen in Teutsch transferiert. Gedruckt zu Wienn in Osterreich durch Caspar Stainhofer in s. anna Hof.* Budina krónikájának két későbbi, kéziratban maradt német fordítását lásd: Zrínyi Miklós *a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok II*, kiad. BARABÁS Samu, Bp., 1899 (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria, 30), 489–501. Az ominózus szövegrész egyik sem tartalmazza.

<sup>17</sup> Lásd a két előző jegyzetet.

<sup>18</sup> *History von Eroberung...*, [31]. Az augsburgi kiadásnak a müncheni Bayerische Staatsbibliothekban őrzött, az interneten hozzáférhető, digitalizált másolatát használtam.

tos *pokažimo fige* idióma szerepelhetett), vagy csak a latin alapján dolgozott, de a *digitus medius* annyira idegennek találta, hogy a hasonló értelmű, bevett német kifejezéssel helyettesítette.<sup>19</sup>

A történet azonban nem csak nyelvtörténeti vagy kultúrantropológiai vonatkozásai miatt érdekes. A kiadások időben és térben olyan esnek egymáshoz, hogy nem lehetünk biztosak: az ismeretlen német fordító Budina nyomtatott szövegét használta-e vagy netán egy olyan kéziratból dolgozott, amilyen például a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv anyagában ma is hozzáférhető?<sup>20</sup> Amennyiben megengedjük, hogy kézirat másolatból dolgozott, azzal részben utat nyithatunk annak a feltételezésnek is, hogy a csak kéziratban terjedő horvát históriának is a birtokában lehetett, mégpedig egy olyanak, amiben a *comma Zrinianum* is szerepelt. (Mindehhez természetesen már csak egy olyan fordítót kellene találni, aki horvát, német és latin műveltséggel is rendelkezett, ami ha nem is lehetetlen vállalkozás, e tanulmány megírásakor mégis eltekintettem tőle.)

Budina művének a németen kívül még egy további fordítása ismert: a velencei spanyol követ titkára, az 1565-ös máltai, illetve az 1566-os magyarországi török hadjáratról korábban már spanyolul és olaszul is kompilatív jellegű történeti munkát író Alfonso Ulloa (1530–1570)<sup>21</sup> tollából 1569-ben és 1570-ben jelent meg Szigetvár bevételének olasz nyelvű históriája Torinóban, illetve Velencében.<sup>22</sup> Ulloa fordítása feltehetően csak a latin alapján készült (nincs arról adat, hogy bármiféle szláv nyelvismerettel bírt volna), a szöveg ugyanakkor nem követi olyan szorosán forrását, ahogyan azt akár Budina, és a horvát szöveg vagy a német fordítás, és a horvát és/vagy latin história esetében megállapítottuk. Nem tartalmazza az ominózus gesztust sem, de érzékelhető, hogy a fordító legalább hangulatában megpróbálta átültetni a Budinánál olvasottakat:

A che dunque aspettar, che 'l fuoco ne uccida? Usciamo, usciam fuori, o miei soldati animosi: usciamo, usciam fuori, o miei guerrieri fortissimi: & gagliardamente urtando ne' Turchi, facciamo lor costare la nostra morte carissima; dalla

<sup>19</sup> Idekívánkozik a kérdés, de túl messzire vezetne a kibontása, hogy amennyiben a korabeli magyarra akar-nánk átültetni a kifejezést, akkor milyen fordulattal kellene élnünk, tekintve, hogy Baranyai Decsi *Adagiá-*jában a *Nagy vyát mutatni; auagy: meg gugolni* fordítás szerepel. *Adagiorum graecolatino-ungaricorum chiliades quinque (...)* Ioannis Decii Baronii, Barthphae, excudebat Jac. Klöß, 1598. Reprint: Bp., ELTE, 1978.

<sup>20</sup> HHStA, Ungarische Akten 93 (1566), fol. 199–208. A szöveg apróbb eltérésektől eltekintve megegyezik Budina nyomtatott *Históriájával*. Ezúton köszönöm Hende Fanninak, hogy a levéltári kéziratban a kérdéses szöveghelyet számomra megnézte.

<sup>21</sup> Ulloáról és Szigetvár bevételéről írott históriájáról vö. Chiara M. CARPENTIERI, *Su alcune edizioni a stampa di argomento ungherese conservate presso la Biblioteca Trivulziana a Milano*, Rivista Studi Ungheresi, Nuova serie 11 (2012), 26–47, 34–39; ill. A. RUMEU DE ARMAS, *Alfonso de Ulloa, introductor de la cultura española en Italia*, Madrid, 1973; *Turcica III (Kämpfe im Mittelmeer ind im Donauraum)*, 144. Korábbi történeti műveiről vö. *Turcica* Nr. 1251, 1252.

<sup>22</sup> *Historia di Zigaret ispugnata da Suliman Re de' Turchi l' anno 1566*, nuovamente mandata in luce, in Torino apresso Gio. Criegher, 1569; ill. Venetia, Zaltieri, 1570. Vö. *Turcica* Nr. 1253; CARPENTIERI, *i. m.*, 2012, 35.

quale che altro a noi può venire, che lode e gloria perpetua? Non sia di voi, fedelissimi, che voglia temere. Uccidam fino all'estremo spirito questi barbari: & poi che pur convienci morire, facciam prima le nostre vendette, indi cadiamo tinti e del loro sangue e del nostro. Chiunque in questo conflitto morrà, salirà di subito al cielo in grembo di Dio & ivi goderà beatitudine eterna. Ma se alcun di noi vivo rimarrà dopo quest' ultimo sforzo, quanto glorioso sia presso al mondo? Io, io farò il primo, soldati, ch' uscirò contra questi cani. Me contra lor vedrete avanti ogni altro scagliarmi. Voi arditamente seguitemi & combattete etiandio dopo la mia morte animosamente, fin che o le ferite, o la stanchezza vi atteri.<sup>23</sup>

Látható, hogy a szöveg, hála többek közt az ismétléseknek (*usciamo, usciam fuori*), ha lehet, még patetikusabb, mint Budináié; s felmerül a kérdés, hogy Ulloa a heroikumot kímélendő hagyta-e ki a *medius digitus*, vagy netán azért, mert az olaszban nem talált hasonló értelmű fordulatot? A „bemutatás” mediterrán országokban ma is elterjedt változatának a *corte de manga*-nak, avagy a *bras d'honneur*-nak kora újkori használatára sajnos semmilyen adatot nem találtam, de tekintve, hogy ma sincs rá olasz kifejezés, elképzelhetőnek tartom, hogy a korabeli venetóiban sem létezett olyan idióma, amit Ulloa a gesztus nyelvi átfordítására használhatott volna. A törökökre vonatkozó, dehonesztáló tartalmat viszont, más formában ugyan, de transzponálta a fordításában: a *cani* (kutyák) és a *barbari* hangulatában tökéletesen megfelel a megvevő gesztusnak, bármelyik ujjal vagy akárhány kézzel tette volna is azt Zrínyi, kultúráról és elbeszéléstől függően.

Ugyanakkor, ha a referenciális olvasat felől nézzük, a gróf gesztusának konkrét funkciója is lehetett: nevezetesen, hogy a törököt minél nagyobb számban a belső várba csalogassa, hogy az ott elhelyezett puskapor késleltetett felrobbanása aztán minél többüket elpusztítsa. Forgách előadása szerint:

Hihetetlenül nagy embervesztés volt ennek a győzelemnek az ára, mert nemcsak az élők, hanem még szinte a holtak is bosszút állottak az ellenségnek: egy sziklakövekből épített toronyba, amely tele volt löporral és tüzérségi lövedékekkel, mikor már végképp nem reménykedhettek, égő gyújtózsínórt vezettek ügyesen. Így a vár elestével, midőn a megszámlálhatatlan sokaság betódult, és nemcsak a várat, meg a várost lepte el az egész táborból odaözlő sok főemberrel együtt, hanem a körös-körül elterülő síkságot is: akkor robbant fel a löporraktár, és a mindenfelé hulló lövedékek és sziklák, amerre csak csapódtak, sűrű ellenséges sorokat töröltek le a föld

<sup>23</sup> A szövegrszét az 1570-es velencei kiadás bécsi ÖNB-ben őrzött példányából idéztem. Carpentieri már hivatkozott cikkében ugyanebből a kiadásból, rövidebb formában szintén idézi a részletet: CARPENTIERI, *i. m.*, 2012, 38.

színéről (...) a sebesültek, félholtak, haldoklók, megégettek és széttépett emberi részek látványa a roppant hullahegyekkel egyetemben borzalmas volt.<sup>24</sup>

A bán nem csupán meghalni akart tehát, hanem lehetőleg még annyi törököt magával vinni a másvilágra, amennyit csak lehetséges volt. A kérdés ezek után csupán az, hogy a *törökök* milyen gesztust tarthattak elég sértőnek ahhoz, hogy a Zrínyi életét kioltó sortüzet követően maguk is tömeges rohamot intézzenek a várvédők maradéka ellen?

Mindez azért fontos, mert ha a fentiek szerint interpretáljuk a gesztust (akár megtörtént, akár nem), akkor azzal valójában az epikus/mitikus olvasat felé is közelítünk: hiszen a lőportorony felrobbantásának reménybeli fő célpontja ki más lehetett, mint (a bán tudtán kívül akkor már halott) Szulejmán? Akinek elpusztítása nyilvánvalóan a védők korabeli olvasatában is a történet ideális zárata lett volna, s ha Zrínyi olyan emberfeletti erővel nem is rendelkezett, ahogyan azt dédunokája eposzában gyönyörűsége sorai megörökítették, mint a bölcs íjász,<sup>25</sup> feltehetőleg mindent rendelkezésére álló eszközök bevetetett, hogy áhított célját, ha el nem is érheti, legalább minél jobban megközelítse. Bármit is próbált meg tehát konkrétan közölni az ostromlókkal közvetlenül a kirohanás előtt, az gyalázkodó tartalmát tekintve megegyezhetett az eposzbéli *oratio ultima* szavaival:

Vérszopó szelendek, világnak tolvaja,  
Telhetetlenségednek eljött órája;  
Isten büneidet tovább nem bocsátja,  
El kell menned, vén eb, örök kárhozatra.<sup>26</sup>

<sup>24</sup> *Emlékirat*, 859–860. Ford. BORZSÁK István. MHH FORGÁCH, 325.

<sup>25</sup> ARISZTOTELÉSZ, *Nikomakhoszi etika*, 1094a; MACHIAVELLI, *A fejedelem*, VI, 3: „Akárcsak az óvatos íjászok, akiknek a célpont, ahol sebesíteni akarnak, túl messzinek tetszik, és tudván, meddig visz íjuk, magasabbra céloznak, mint a kitűzött pont; nem azért, hogy olyan magasságba röpiésük nyilukat, hanem, hogy ilyen magas célzással oda küldjék, ahová akarják.” Ford. LUTTER Éva. <http://mek.oszk.hu/00800/00867/00867.htm#bm7> (2014. 05. 25.).

<sup>26</sup> *Szigeti veszedelem*, XV, 98. strófa.

SZVORÉNYI RÓBERT

*A Báthory Zsigmondnak ajánlott  
történeti művek előszavai*

Ha a Báthory Zsigmondnak, Erdély fejedelmének ajánlott történeti tárgyú, vagy a történetírás kérdéseivel foglalkozó műveket számba vesszük, a következőket sorolhatjuk fel:

Reinold Heidenstein, *De bello Moscovitico commentariorum libri sex* (Cracoviae, 1584.)<sup>1</sup>  
Veit Marchthaler, *Rerum a Sigismundo [...] Transylvaniae principe contra Turcas gestarum brevis enarratio* (Wien?, 1595.)<sup>2</sup>

Joannes Jacobinus, *Brevis enarratio rerum a serenissimo Transylvaniae principe Sigismundo anno MDXCV. gestarum* (Claudiopoli, 1596.)<sup>3</sup>

Baranyai Decsi János, *Syntagma institutionum iuris imperialis ac Ungarici* (Claudiopoli, 1593.)<sup>4</sup> c. értekezése, amely bár jogi témájú, előszava foglalkozik a történetírás kérdéseivel.

*Az Caius Crispus Salustiusnak két historiaia*, Szebenben, 1596.<sup>5</sup> Sallustius-fordításának előszava is kitér a történelem tanulmányozásának hasznára.

*Commentarii de rebus Ungaricis, 1592–1598.*<sup>6</sup> Végül Baranyai Decsi tervbe vett, de ránk csonkán maradt, és talán teljes egészében soha el sem készült történeti művének előszava is Báthory Zsigmondnak szól.

Tehát az első ilyen mű szerzője Reinold Heidenstein, porosz származású diplomata és jogász volt, aki 1553-ban született Königsbergben, és 1620-ban halt meg. 1582-ben Báthory István lengyel király titkára lett. Három évvel később lengyel indigenátust nyert. Szoros viszony fűzte Jan Zamojski nagykancellárhoz, és titkári hivatalát megtartotta III. Zsigmond lengyel király alatt is. Zamojski 1605-ben bekövetkezett halála után Heidenstein befolyása csökkent. 1612-ben lemondott hivataláról

<sup>1</sup> Estreicher XIII. 80. Az OSZK [Ant. 1507] jelzetű példányát használtam.

<sup>2</sup> VD 16 M942. Az OSZK-ban [App. H. 562] a jelzete.

<sup>3</sup> RMNy 780. Az OSZK [RMK II. 262] jelzetű példányát használtam.

<sup>4</sup> RMNy 719. Az OSZK [RMK II. 241/1] jelzetű példányát használtam.

<sup>5</sup> RMNy 786. Az OSZK [RMK I. 286] jelzetű példányát használtam.

<sup>6</sup> BARANYAI DECSI János *Magyar története 1592–1598*, kiad. TOLDY Ferencz, Pest, 1866, (Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek, 17).

és nyugat-poroszországi, Sulęczynoban fekvő birtokaira vonult vissza. Evangélikusként született, 1591-ben áttért a katolikus hitre.<sup>7</sup>

Heidenstein Báthory Zsigmondnak ajánlott történeti műve Krakkóban jelent meg, először 1584-ben *De bello Moscovitico commentariorum libri sex*, azaz *Az Orosz háborúról szóló feljegyzések hat könyve* címen.

Ezt a művet Heidenstein mint *secretarius regius*, azaz királyi titkár jegyezte. A mű tárgyaül Báthory István 1579 és 1581 között vívott három livóniai hadjárata szolgált. A háborúban Báthory István győzött, Oroszország békekötésre kényszerült, és lemondott Livóniáról. Azzal kapcsolatban, hogy miért Báthory Zsigmondnak, a király unokaöccsének ajánlja művét Heidenstein, 11 évvel a havasalföldi hadjárat előtt a következőket írja:

„Először is, felséges fejedelem, amikor nagybátyádnak, a legdicsőbb királynak a tetteiről írtam, senkit sem találtam, akinek méltóbb módon kellett volna ajánlanom azokat, mint neked, akire úgy tűnt, hogy nemcsak e dicsőség nagy része vonatkozik a rokonság jogán, és mintegy örökségképpen, hanem akivel kapcsolatban mindenki azt várja, hogy a hasonló dolgok dicsőségére fellobbantva nem kisebb igyekezettel maga is majd egykor áhítozni fog.”<sup>8</sup>

Heidenstein előszavában először leírja a *historia* és a *commentarii* közötti különbséget, bemutatja, milyen a jó történetíró. Szerinte az ideális a kortárs történetíró, aki saját tapasztalatai alapján írja le az eseményeket, így ő tudja az igazsághoz leghívebben rögzíteni azokat, ráadásul számtalan ember közös tudása kötelezi az igazságtól való el nem térésre.

Ha a kortárs történetíró maga nem volt is szemtanú, közvetlen információkhoz juthat azoktól, akik részesei voltak a rögzítendő eseményeknek, így a többi szemtanú is megszólaltatható, akiknek egyes tudása egyesül a történet leírójának tudásában. Heidenstein elmondja, hogy Báthory István dicső haditetteinek tolmácsolásához a *commentarii*, a feljegyzések műfaját választja, követendő példaként pedig Iulius Caesar lebegett a szeme előtt. Heidenstein szerint tehát az a műfaj, amit feljegyzéseknek hívnak, a rendes históriának mintegy szolgálója, azokat, amiket a história feldíszít, egyszerűen és csupaszon írja meg. A feladata az, hogy a lehető legigazabbul mesélje el, hogy

<sup>7</sup> Kurt FORSTREUTER, *Heidenstein Reinhold = Neue Deutsche Biographie*, VIII, hrsg. von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Berlin, Duncker & Humblot, 1969, 251–252.

<sup>8</sup> „Primum Sigismunde illustrissime, cum de rebus a patruo tuo clarissimo rege gestis scriberem, cui rectius dicere eos debebam, quam tibi, nullum reperiebam: ad quem nimirum non modo magna pars gloriae huius propinquitatis iure ac quasi haereditate pertinere videbatur, verum quem ad similium rerum gloriam iam incensum non minori contentione ipsum etiam olim aspiraturum omnes expectarent.” Reinold HEIDENSTEIN, *De bello Moscovitico commentariorum libri sex*, Krakkó, 1584, A3a.



mik történtek. Az ilyen fajta feljegyzéseknek is van egyfajta sajátos választékossága és művelt emberhez méltó tisztasága.<sup>9</sup>

Hogy Heidenstein miért ajánlotta Báthory István dicső haditetteiről szóló művét 1584-ben, még annak életében unokaöccsének, Zsigmondnak, csak találgatni tudjuk. Lehet, hogy a művet Báthory István rendelte meg, hogy saját dicső tetteinek megörökíttetésével hasonló tettekre sarkallja Zsigmondot?

Időrendben a következő szerző, aki Báthory Zsigmondnak ajánlotta történeti művét, a német Veit Marchthaler, aki kereskedő létére belekóstolt a történetírásba is, érdeklődési köre igen széles volt, egy a perzsa királyokról szóló arab kézirat kiadását is szorgalmazta,<sup>10</sup> miközben magyarországi útleírást is készített. 1564 és 1641 között élt. 1600 utáni életéről pontos dokumentáció maradt fenn: városi hivatalokat viselt Ulmban. 1582 és 1600 között szinte folyamatosan Magyarországon élt, üzleti megbízásokat teljesített a neves bécsi bankár és kereskedő, Lazarus Henckel érdekében.

1595-ben, a nyomtatási hely feltüntetése nélkül, Apponyi Sándor katalógusa úgy véli, talán Bécsben jelent meg a *Rerum a Sigismundo [...] Transylvaniae principe contra Turcas gestarum brevis enarratio* című műve. Ebben, noha a címe Báthory Zsigmond 1595-ös havasalföldi hadjáratának leírását ígéri, valójában Erdély történetét tekinti át a kezdetektől egészen a dicsőséges hadjáratig. Művének margináliái megmutatják, miként jut el a szerző a régi tudósoknak a szerencse forgandóságával kapcsolatos különböző vélekedéseitől Erdély dicséretén át Zsigmond törökök felett aratott győzelméig, és a szerző ehhez való gratulációjáig. Marchthaler előszavában nem titkolja, hogy a mű megírásának indoka az volt, hogy gratuláljon Zsigmondnak győzelmeihez és diadalmeneteihez. Azt is leírja az előszóban, hogy rövid elbeszélése nem saját tapasztalatain alapszik, hanem kétes hitelű beszámolóik írásain. Így kéri Zsigmondot, ha ezek folytán valami hiba csúszott volna a műbe, tanúsítson elnézést.<sup>11</sup>

Marchthaler a Henckel bécsi bankház magyarországi és erdélyi megbízottjaként, amely finanszírozója volt a tizenöt éves háborúnak, talán a gazdasági kapcsolatok elmélyítése és a szívélyes viszony érdekében írta dicsőítő művét.

<sup>9</sup> *Uo.*, A2a-b: „Nam ut de caeteris taceam, ei, quam commentarios vocari iam obtinuit, quae iustae historiae quasi subserviens, ea quae illa exornet, simpliciter ac nude scribit, quis nescit iure ab omnibus propemodum concessum iam esse, ut etiam sine ullo orationis ac praeceptoru(m) ornatu, quam verissime saltem quae gesta sint, narret? Hoc igitur scriptionis genere, bellum, quod a patruo tuo Stephano Poloniae rege, cum Ioanne magno Moscoviae duce gestum est, a me pertextum, non tam ut ab historico, quam a qualicumq(ue) narratore, ad te nunc mitto.”

<sup>10</sup> NÉMETH S. Katalin, *Utazások Magyarországon és Erdélyben. (Veit Marchthaler: Ungarische Sachen, 1588.)*, ItK, 2002, 3–23.

<sup>11</sup> HEIDENSTEIN, *i. m.*, A2b: „[...] non potuerim intermittere, quin quod a Tua C. hoc anno Turcica rabies senserit vulnus, exili admodum sermone referrem, deque speciosis inde tuis victorijs ac triumphis communis laetitiae socius, congratularer.” Illetve *Uo.*, A3a: „Sicubi autem etiam in brevi hac synopsi et epitome (quibus ob loci distantiam periculosae referentium fidei et scriptis standum erat) aliquis error obrepsit: Tua illum Celsitudo Sigismundi olim Hungariae regis exemplo dissimulando condonare [...] dignetur.”

A rákövetkező évben, 1596-ban, Kolozsvárt jelent meg Joannes Jacobinus *Brevis enarratio rerum a serenissimo Transylvaniae principe Sigismundo anno MDXCV. gestarum* című műve. Jacobinus valószínűleg 1574-ben született Kolozsváron, unitárius vallású, szász patríciuscsaládból. Idővel Jacobinus Kolozsvár városának jegyzője lett, ezt a tisztséget 1598. november 1-jéig viselte; és ekképp írja alá mind a *Brevis enarratio...* c. történeti művét, mind a *Chorus musarum* c. lakodalmi köszöntő versét. A gyulafehérvári udvarban volt secretarius Mária Krisztiánának, Báthory Zsigmondnak, Báthory Andrásnak, Vitéz Mihálynak, Csáky Istvánnak. Jacobinus 1603-ban Székely Mózes mellé állt, s az ő secretáriusa lett, Bethlen Farkas legalábbis ekként említi meg a brassói csata áldozatai közt, ahol urával együtt Radul vajda ellen harcolva 1603. július 17-én elesett.<sup>12</sup>

Címe alapján azt gondolhatnánk, hogy esetleg Marchthaler művét vehette alapul Jacobinus az 1595-ös havasalföldi hadjárat lejegyzése során, de a hasonló cím, és ugyanazon dedikált ellenére két teljesen különböző munkáról van szó, annál is inkább, mivel Marchthaler mások beszámolóira támaszkodik, Jacobinus viszont, mint szemtanú, mint az események részese ír. Az előszóban ezt el is mondja: „De mivel felségetek havasalföldi tetteinek, ha nem is meghatározó módon, de részese voltam, úgy ítéltem, hasznos lesz a fáradság, ha azokat nem megírva – az ugyanis nagyobb tehetséget kívánna – hanem csak csiszolatlan stílusban *összeszerkesztve* felségeteknek ajánljam.”<sup>13</sup>

Jacobinus kifejti ajánlásában, hogy mi a történelem haszna, méltósága és gyönyörűsége:

„Ugyanis ha azokat a dolgokat nézzük, amelyeket méltán keresünk a szabad művészetekben, a hasznot, a méltóságot és a gyönyört, abból az okból kell ajánlani leginkább a történelmet, mert belőle értjük meg, hogy mi történt egykor sokakkal, könnyen megtanuljuk, és az élénk helyezett példákból magunk alkotjuk meg cselekvéseink szabályát, határozzuk meg egész életünk rendjét.”<sup>14</sup>

<sup>12</sup> *Jacobinus János erdélyi kancellár formuláskönyve (1602)*, kiad. BÓNIS György, VALENTIN Antal, Kolozsvár, 1947, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt, 7–12.

<sup>13</sup> JACOBINUS, *Brevis enarratio... i. m.*, A3b: „[...] verum quia rebus Transalpinicis ab T. Seren. gestis, nonnulla ex parte non praefui quidem, sed interfui, operae pretium me facturum iudicavi, si eas no[n] quidem descriptas (id enim maius requirit ingenium) sed rudi tantum Minerva compilatas tuae Sereniss. dedicarem Celsitudini.”

<sup>14</sup> *Uo.*, A2a: „[...] etenim si ea, quae merito in artibus liberalibus requiruntur, fructum, dignitatem et voluptatem spectemus, eo maxime nomine commendanda est historia, quod cum ex ea intelligimus, quid olim multis evenerit, facile erudimur atque exemplis propositis ipsi nobis normam componimus actionum nostrarum vitae[ue] totius instituimus rationem.”

Szerinte a történelem haszna, „hogy benne, mint valamifajta színházban a szemünk elé tárul a szerencse forgandósága, az országok változásai, [...] nyugalomban *ülve* tanuljuk meg, hogy mi az, ami kerülendő, és mi a kívánatos.”<sup>15</sup>

„Méltósága is van a történelemnek, mert a leghatalmasabb királyok és fejedelmek [...] viselt dolgairól, [...] továbbá a [...] népek boldogulásáról és dicsőségéről, [...]”<sup>16</sup> mesél.

„A történelem nem nélkülözi a gyönyörűséget sem, mert egyrészt minden tudomány és minden szabad emberhez méltó megismerés gyönyörködtet minket, másrészt pedig hihetetlen gyönyört iszik magába a lélek és a legédeesebb táplálékkal él, míg a régi dolgokat olvasva élvezi a leghíresebb férfiak társaságát. Királyok, fejedelmek, híres hadvezérek és a legbölcsebb államférfiak közt forog, mintegy elébe tárt festményen szemléli őket maga előtt.”<sup>17</sup>

A történetírás feladata az, hogy maradandó írásművet hozzon létre, amely az emlékezést segíti, a tetteket halhatatlanná teszi, hogy a dolgok ne merüljenek feledésbe.

Ezek után Jacobinus azzal indokolja művének megírását, hogy sok minden van, mi emlékezésre méltó, de mind közül a havasalföldi győzelem a legméltóbb a dicsőségre.

Bartoniék Emma állapította meg, hogy „a 17. századi magyar és erdélyi történetírás erősen kiaknázta Jacobinus szép kis munkáját, mint egy dicsőséges hadített egyetlent, s egyben legmegbízhatóbb forrását, magáról Jacobinusról pedig elismeréssel, sőt szeretettel emlékezik meg.”<sup>18</sup> S ez valóban így van, felhasználta művét az erdélyi történetírók sora Baranyai Decsi János, Somogyi Ambrus, Bethlen Farkas. Két historiás ének alapjául is szolgált még a 16., illetve a 17. században.

A következő szerző Baranyai Decsi János, aki három művét is Zsigmondnak ajánlotta.

Baranyai Decsi Decsen született, Tólna vármegyében. Tanult Debrecenben, majd Kolozsvárt. Losonczi Bánffy Farkas fejedelmi tanácsúr őt választotta 1587-ben Ferenc nevű fia mellé útítársul, hogy elkísérje annak peregrinációján. Baranyai Decsi 1589-ig Wittenbergben tanult, majd Strasbourgban folytatta tanulmányait. Ezután hazatért, és

<sup>15</sup> *Uo.*, A2b: „[...] in qua, veluti in theatro quodam ob oculos ponuntur fortunae vicissitudines, regnorum mutationes, [...] ex quibus quae vitanda nobis sint, quaeve expetenda [...], sedentes in otio docemur.”

<sup>16</sup> *Uo.*, A2b: „Habet etiam dignitatem suam historia, enarrat enim res gestas inter summos reges et principes, [...] porro salutem populorum et gloriam [...]”

<sup>17</sup> *Uo.*, A2b: „Neque vero voluptate caret historia, nam cum omnes artes omnisque libero homine digna cognitio nos delectat, tum vero incredibilem haurit animus voluptatem aliturque pabulo suavissimo, dum vetera legens fruitur consuetudine clarissimorum virorum, versatur inter reges virosque principes, inter praeclaros bello duces et sapientissimos rerumpub[licarum] moderatores, intuetur veluti in tabula picta [...]”

<sup>18</sup> BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Bp., Akadémiai, 1975, (kézirat gyanánt), 305.

mivel a mintegy ötévnyi külföldi tartózkodása alatt a török elpusztította otthonát, övéivel együtt Erdélyben, Kolozsváron talált menedéket Báthory Zsigmond fejedelemisége alatt, 1592 végén. Ezt követően a marosvásárhelyi iskola tanára lett, 1595-től pedig rektora. 1601-ben itt halt meg.<sup>19</sup>

A következő három művét ismerjük, amely történeti tárgyú, vagy kapcsolatba hozható a történetírással, és amelyeket egyaránt Báthory Zsigmondnak ajánlott.

1593-ban Kolozsváron jelent meg a *Syntagma institutionum iuris imperialis ac Ungarici* című értekezése, ami bár jogi témájú, előszava foglalkozik a történetírás kérdéseivel. Ebben vázolta fel a magyar történetírás történetét és jelölte ki feladatát.

Három évvel később, 1596-ban, Szebenben jelent meg Sallustius-fordítása, *Az Caius Crispus Salustiusnak két historiaia*. Ennek előszava is kitér a történelem tanulmányozásának hasznosságára.

Végül a *Commentarii de rebus Ungaricis* előszava is Báthory Zsigmondnak szól.

A *Syntagma* keletkezéséről Baranyai a bázeli teológiai professzorhoz, Johann Jacob Grynaeushoz írt levelében ír. Ebből kiderül, hogy magyar nemes és tekintélyes urak megbízták őt, hogy külföldi jogtudósokat kérjen föl a magyar, illetve a római jog összevetésére, amit azok, a magyar törvények nyelvezetének döbbenetes barbársága miatt visszautasítottak, így Baranyai, kénytelen volt, ahogy mondja: „[...] részint mások segítségével egyrészt Strasbourgban, másrészt Wittenbergben, [...] a római és a magyar jog rendelkezéseit egy rövidke kérdésekből és válaszokból egybefoglalt Syntagmába”<sup>20</sup> összeszerkeszteni.

Ez a mű, ha úgy tetszik egy 16. század végi magyar jogharmonizációs kísérlet, amely azonban visszhangtalan maradt. Ugyanakkor a mű ajánlása és az olvasókhöz írt terjedelmes előszava a historiográfia számára fontos forrásul szolgál. Baranyai az olvasóhoz szóló előszavában kifejti, hogy a honi tudományosság minden területen kitűntette magát, még költőink is akadnak, de két tudományterületet elhanyagolt, ez pedig a jogtudomány és a történelem. A Zsigmondnak szóló ajánlásból és az előszóból kihámozható alapgondolat egy jelöletlen Cicero-helyre vezethető vissza:

„Cur ergo non idem in iure civili, praesertim cum in causis et in negotiis et in foro conteramur, satis instructi esse possumus ad hoc dumtaxat, ne in nostra patria peregrini atque *advenae* esse videamur?”<sup>21</sup> „Hát miért nem lehetünk a polgári jog területén is – kü-

<sup>19</sup> LUX Etelka, *Baranyai Decsi János = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, I. Bp., Balassi, 2003, 207–209.

<sup>20</sup> „... [...] partim ab aliis cum hic Argentinae tum Witebergae adjutus, concinnavi institutiones iuris imperialis et Ungarici in unum Syntagma brevissimis quaestionibus et responsionibus comprehensum [...]” *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*, kiad. SZABÓ András, Szeged, JATE, 1989 (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 22), 57–58. Nr. XXVI. A levél Strasbourgban kelt, 1592. február 5-én.

<sup>21</sup> CICERO, *De oratore*, ed. KUMANIECKI, Kazimierz F., Leipzig, Teubner, 1969, 97. [Liber I, caput 58, 249.]

lönösen mivel a peres ügyekben, intézkedésekben és a fórumon kopik el életünk –, eléggé megtalálva ahhoz, hogy ne tűnjünk a saját hazánkban idegennek és jövevénynek?”<sup>22</sup>

A Zsigmondnak szóló ajánlásból és az előszóból az erre épülő gondolatok a következők, először is a joggal kapcsolatban:

„Siquide[m] nihil est, quod minus e republica sit, quam principem *in sua patria* peregrinum ac hospitem esse legesq[ue], quarum et conditor defensorq[ue] bonarum, et corrector malarum esse deberet, ignorare.” Azaz: „Semmi sem kevésbé államérdek, mint hogy a fejedelem a maga hazájában idegen és vendég legyen, és ne legyen ismerője a törvényeknek, melyek közül a jókat alkotnia és védelmeznie, a rosszakat pedig javítania kellene.”<sup>23</sup>

Megfontolandó továbbá:

„Erit enim sine cognitione huius facultatis peregrinus, hospes ac advena *in ea patria*, in qua praesidium clientibus, opem amicis, cunctis civibus lucem ingenij ac consilij porrigere et quasi totius oraculum reipublicae esse debeat.” Azaz: „Ugyanis ennek a tudománynak a megismerése nélkül idegen, vendég és jövevény lesz [aki jogtudományt nem ismeri] abban a hazában, amelyben híveinek védelmet, barátainak segítséget, az összes polgárnak a szellem és a bölcs tervezés fényét kellene nyújtania, és az egész állam mintegy jóshelyének kellene lennie.”<sup>24</sup>

„His enim lucubrationibus videor effecisse, ut et vixisse me posteritatis [...] *patriaeque* studiosum testarer et tantam saltem legum cognitionem assequer, ne in ijs prorsus hospes ac peregrinus essem.” Azaz: „Ezekkel a munkálkodásaimmal ugyanis úgy tűnik elértem, hogy bizonyossá vált, hogy az utókor [...] és a haza javára is törekedve éltem, és a törvényeknek legalább akkora ismeretére tettem szert, hogy ne legyek azokban egyenesen vendég és idegen.”<sup>25</sup>

A történelemmel kapcsolatban is megtaláljuk a cicerói gondolatot:

<sup>22</sup> CICERO *Összes retorikaelméleti művei*, szerk. ADAMIK Tamás, Pozsony, Kalligram, 2012, 268. Ford. ADAMIK Tamás.

<sup>23</sup> BARANYAI DECSI János, *Syntagma*, a3b.

<sup>24</sup> *Uo.*, a6a.

<sup>25</sup> *Uo.*, a7b–a8a.

„Si unus quidam scriptor barbarus, nomine Marcus, maiorum nostrorum originem ac res gestas in adversaria non retulisset: peregrini certe ac hospites *in ipso natali solo* esse cogeremur.” Azaz: „Ha egy bizonyos barbár író, név szerint Márk, őseink eredetét és tetteit nem jegyezte volna fel keze ügyébe eső lapokra, bizonyosan idegeneknek és vendégeknek kényszerülnénk lenni épp a szülőföldön.”<sup>26</sup>

A *peregrinus* és a *hospes* kifejezések határozzák meg Baranyai Decsi gondolatmenetének lényegét. Vagyis a jogtudomány elhanyagolása oda vezet, hogy saját hazánkban válunk idegenekké, vendégekkel és jövevényekké. A hazai tudományra vár tehát a római és a magyar jog együvé rendezése. Ezt Baranyai Decsi vállalja is, és el is végzi. De a történetírással sem más a helyzet. Ha nem vállalkozik hazai tudós saját történetünk megírására, akkor szintén jövevények és idegenek leszünk tulajdon hazánkban. Ezért kívánatos, hogy az ezen a téren alkotó minden szerző minden művét és töredékét összegyűjtve az egész magyar történelem igaz módon, röviden és tisztán, egészen a kezdetektől Baranyai Decsi saját koráig egy műbe és rövid összefoglalásba legyen szerkesztve, még hozzá a mieink részéről.<sup>27</sup> Baranyai Decsi ezt a feladatot is vállalná.

Sallustius-fordításának előszava is kitér a történelem tanulmányozásának hasznosságára. A címlével után kezdődik a fordító ajánlása Zsigmondnak. Ezt követi *Az olvasókhoz* című előszó, amely magyar nyelvű, és 1595. szeptember 29-én kelt.

Miért fordította le Baranyai Decsi Sallustiuszt? Mert hasznosnak ítéli – ahogy mondja: „minden rendbélieket, de főképpen az fejedelmeket, urakat, nemeseket és egyéb főrenden valókat *édesíténém* az históriának olvasására, melyekből mind egyéb jó és tisztességes dolgokat, s mind pedig hadviselésben való eszességet és jó módot tanulhatnának”<sup>28</sup> meg akarja mutatni, „mint kellene tisztességes multságokkal magokat gyönyörködtetni”<sup>29</sup>. Hiszen „valamennyi vers ebben az históriában vagyon, annyi bölcs értelem és tanúság adatik ezekből minden renden való embereknek”<sup>30</sup>.

Elmondja javaslatát, mely szerint „az mi nemzetünkben levő fő tudós embereknek is igen jó volna tisztességes multságban avagy idejekben való dolgoknak históriáját megírniok, avagy Iulius Caesar, Livius, Tacitus, Curtius és egyéb efféle bölcs histo-

<sup>26</sup> *Uo.*, a8a.

<sup>27</sup> „Sed, ut mea quidem fert opinio, ad perfectionem antiquitatis nostrae hoc desideratur, ut collatis omnibus omnium in hoc genere scriptorum monumentis ac fragmentis universa rerum Ungaricarum historia vere, breviter ac pure inde usque a primordio ad hanc nostram memoriam, in unum quoddam corpus ac breve compendium redigatur et quidem redigatur a nostratibus, ne semper accersita peregrinorum industria, nostram orbi accuset infantiam ac negligentiam plus(ue) certe barbaram.” *Uo.*, a8a.

<sup>28</sup> BARANYAI DECSI János, *Az Caius Crispus Salustiusnac két historiaia*, Szeben, 1596, (: )1b.

<sup>29</sup> *Uo.*, (: )3a.

<sup>30</sup> *Uo.*, (: )2a és (: )1b–(: )2a.

rikusoknak írásokat magyar nyelvre fordítaniok. Úgy tanulnának eszességet, és úgy tudnák megböcsülneni efféle munkákat.”<sup>31</sup>

Végezetül pedig örömét szeretné megosztani Zsigmond 1595-ös győzelmeivel kapcsolatban, amelyet így fogalmaz meg: „az kegyelmes Isten az mi fejedelmünk által megvereté és megszegyeníté, nem különben, mint amaz nagy Góliátot megveré régen az kis Dávid által.”<sup>32</sup>

A harmadik munka, vagyis a *Commentarii de rebus Ungaricis* ajánlásából megtudjuk, mi a célja a történetírásnak:

„Ha ugyanis a fejedelmek nagyszerű tetteit tudós emberek írásban nem rögzítik, jogos magasztalással nem dicsőítik, bizony, a sír, mely testünket eltakarja, hírüket is beborítja, nevüket is kitörli az utókor emlékezetéből.”<sup>33</sup> (Kulcsár Péter fordítása.) Ezt pedig nem engedheti meg Baranyai.

Tudja, hogy amire vállalkozik, nem egyszerű feladat:

„[...] a történetírás nehéz és veszedelmes dolog. Először is azért, mert a tettekhez méltó szavakat kell találni, amit közönséges elme nem mindig old meg dicséretesen. Aztán, ha valami bűnt megrósz, sokan rosszindulatnak és irigységnek hiszik; ha egyesek erényét dicséred, ügyeskedésnek és hízelgésnek tulajdonítják. [...] A legnagyobb nehézséget pedig az okozza, a legjobb ítélőképességet az követeli, hogy az elbeszélés folyamán a közreműködőket sem szabad megsérteni, de a szent igazságnak is épségben kell az utókorra szállania.”<sup>34</sup>

Miért ajánlotta (ezt a) művét (is) Zsigmondnak? „De ne akarjak világoskodni a napnak: bár sok minden visszariaszthatott volna attól, hogy munkámat, bármilyen is legyen az, Felségednek bemutassam, mégis Felséged páratlan kegyelmessége, az a pártfogás és jószág, amivel mind a tisztas tudományokat általában, mind személy szerint engem támogatott, arra készítetett, hogy munkámat mindenekelőtt Felségednek ajánljam.”<sup>35</sup>

De mit is jelentett ez a pártfogás? Megvilágítja ezt annak a levélnek a részlete,<sup>36</sup> amit Baranyai Decsi írt Hunyadi Ferencnek 1596. augusztus 16-án. Ebben beszámol

<sup>31</sup> *Uo.*, (:):2b.

<sup>32</sup> *Uo.*, (:):3a.

<sup>33</sup> BARANYAI DECSI János *Magyar története, i. m.*, 29.

<sup>34</sup> *Uo.*, 30.

<sup>35</sup> *Uo.*, 35.

<sup>36</sup> „A mint Németországból visszatértem, egészen ezen ország díszítésére szenteltem magamat, azt gondolván, hogy kibujdosott rokonaimmal együtt itt majd tanulmányaimra nézve valamely kissé nyugalmasabb állomást nyerek. Ezen szándékkal ajánlottam a Felséges fejedelemnek azt a valóban nagy fáradsággal szerkesztett „Syntagma”-mat. De nemcsak, hogy méltó jutalmát nem nyertem ezen munkámnak, de még a felét sem kaptam vissza költségeimnek. Nemsokára ezután, fényes föltételekkel a pataki gymnasium igazgatójára meghívtak, bizony akaratom ellenére tartottak vissza azok a szomorú halállal kimúlt pártfogóim,



arról, hogy bár három művét is a fejedelemnek ajánlotta, a viszonzás, amit munkájáért kapott, vajmi kevés. Menedék és letelepedés mellett rangos állást is várt. A történetírással kapcsolatos nagyívű terveibe legjobban az udvari történetírói poszt illeszkedett volna, de reményeiben csalatkoznia kellett, amelynek így adott hangot ugyanebben a levélben: „Amens ego sim, si vel litteram unquam in cuiusquam honorem scripsero”, vagyis: „Bolond legyek, ha valaha bárki tisztességére egy betűt is írok.”

A szóban forgó, történeti tárgyú munkák előszavából kirajzolódik, hogy a szerzők tevékenységük terepét elsősorban a kortárs történések rögzítésében látták, és a *commentarii* műfajában valósították meg. A közelmúltban történt dicsőséges tettek megörökítése is bajos dolog, de rögzíti a szerzők saját korának eseményeit, ami egyben alkalmas a hódolat bizonyítására is. Az még feltárára vár, hogy milyen egyéni indokok ösztökölték őket az itt felsoroltakon kívül műveik megírására.

---

és nagy támogatás reménységével ezen iskola igazgatójává tettek. Mit tettem itt, minden támogatástól s a szokott fizetéscskétől is csaknem egészen megfosztva, álljon más tudósok ítéletén, én törekedni fogok, hogy a maradék előtt, ha a végzet úgy akarja, annak bizonyosságát adjam. Azt bizonynal merem állítani, hogy egy magam, ily nagy szorultságra jutva is, többet tettem az ifjuság oktatásában, mint haton azok közül, a kikről látjuk, hogy azt igen fényes fizetésért teszik. De ezen fáradsággal sem elégedve meg, hogy más tudós férfiakat is hasonlókra s nagyobbakra ösztönöztek, s a fejedelem kegyét és segélyét megnyerjem, szorgalmam más kisebb mutatóványain kívül, még két meg nem vetendő fontosságú munkámat ajánlottam fel a minap a Felsőfejedelemnek. Egyik volt az általam magyarra fordított Sallustius, melyet midőn a Felsőfejedelemnek ajánlottam, ugyan az történt velem, a mi Theodorus Gazával, ki midőn Aristotelesnek azt az állatok történetéről irt roppant nagy munkáját görögből lefordítva, ha nem csalódom, Julius pápának ajánlotta, attól oly édes kevés pénzt kapott, a mennyire a könyv díszes kötését becsülték volt. Csak annyiban volt Gaza nálam szerencsésebb, a mint illett is, hogy ha ő többet nem, legalább a kötés árát megkapta, nekem pedig, tőlem még azt is megtagadtatván, minden munkám és fáradságom kárba veszett. Magyarország története pedig, melyet körülbelül öt évi folytonos munkával összeszedegtettem és tehetségem szerint egybe állítottam, mennyi izzadságombba került, istent hívom bizonyossággal, mert az emberek ítéletét a kellőnél igazságtalanabbnak tapasztalom. Midőn ezen dolgozatomat is a Felsőfejedelemnek ajánlottam, s azért valami útiköltséget kértem, mind abból, amit megnyerni ohajtok vala, semmit nem nyerhettem. Mit tegyek hát? Vajjon azoknak szenteljem munkáimat, a kik se nem kívánják, sem ingyen elfogadva sem becsülik?” Ford. KONCZ József. Az idézet helye: KONCZ József, *A Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története (1557–1895)*, Marosvásárhely, Mentor, 2006<sup>2</sup>, 19–20. A latin nyelvű levél szövegét Szabó Károly közölte. SZABÓ Károly, *XVI. századi magyar tudósok levelei*, TT, 1881, 470–493.

SZEBELÉDI ZSOLT

*Egy közmondás lehetséges forrása  
Szerémi György Epistolájában*

Szerémi György 16. század közepéről egyetlen kéziratban fennmaradt *Epistola de perdicione regni Hungarorum* című műve valóságos kincsbányát jelent a közép- és neolatin filológusoknak, a magyar nyelvtörténészeknek, irodalomtudósoknak és művelődéstörténészeknek.<sup>1</sup> Már régóta ismert tény ugyanis, hogy az *Epistola* jelentősége nem elsősorban történeti forrásértékében, hanem nyelvi, művelődés- és társadalomtörténeti adataiban keresendő. A munkának e szempontokat figyelembe vevő elemzésével közelebb juthatunk a korabeli plébániai iskolában végzett, ám a magas szintű humanista műveltséget nem elsajátító réteg gondolkodásmódjához. Közismert dolog, hogy a humanisták előszeretettel színesítették műveiket különböző régebbi munkákból vett bölcsességekkel, szellemes szentenciákkal, és sokszor nem titkoltan csupán műveltségük csillogtatása végett tűzdelték tele irományaikat, leveleiket ilyen, többnyire antik szerzők munkákból származó idézetekkel. Noha tudjuk, hogy ez gyakran nem járt az adott mű valódi ismeretével – az idézetek sok esetben florilégiumokból származtak –, mégis sokat elárul egy-egy szerző kultúrafelfogásáról az, hogy milyen jellegű idézeteket választ. Ez alapján Szerémi könnyen elhatárolható a humanista kortársaitól, hiszen idézetei elsősorban nem ókori profán munkákból és kisebb számban egyházatyáktól, hanem döntően a Szentírásból származnak. Mindössze egy alkalommal idézi Szent Ágostont, akkor is helytelenül.<sup>2</sup> Az idézetek mellett az *Epistolában* szép számmal olvashatók közmondások latinul és magyarul. Külön figyelmet érdemelnének ezek a magyar nyelven lejegyzett, specifikusan magyar frazeológiai egységek, de jelen előadásomban csupán egyetlen latin nyelvű, ám később a népnyelvben magyarul is meggyökeresedett közmondás eredetét, és annak az *Epistolába* való bekerülésének lehetséges módozatait kívánom bemutatni.

A latin szöveg vizsgálata közben két helyen is ugyanarra a meglehetősen obszcén mondatra figyeltem fel. Szapolyai János gyengekezűségének és határozatlanságának ábrázolására Szerémi mindkét esetben a következő közmondást használja: „*Sub*

<sup>1</sup> A kézirat az Országos Széchényi Könyvtárban Cod. Lat. 4020 jelzet alatt található; SZERÉMI György, *II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543 (Latin címe: Epistola de perdicione regni Hungarorum)*, ed. WENZEL Gusztáv, Pest, 1857 (Magyar Történelmi Emlékek, 1), 1–410.

<sup>2</sup> Cod. Lat. 4020 71<sup>r</sup> = WENZEL, *i. m.*, 222.

*mollī pastore lupus lanam caccat*”;<sup>3</sup> azaz „Kényelmes pásztor alá gyapjat szarik a farkas”. Az Erdélyi–Juhász féle fordításban a fordítók a mondatot szemérmesebben, de rendkívül frappánsan „Gyapjút piszkol a farkas a tétlen pásztor alá” formában ültették át magyarra.<sup>4</sup> A közmondásra rajtam kívül már Szádeczky Lajos is felfigyelt egy 1892-ben megjelent tanulmányában. Ő ezt még úgy értékelte, mint a szerző sajátos kifejezését a gyengeség ábrázolására, vagyis közmondásként feltehetőleg nem ismerte.<sup>5</sup> Pedig ennek magyar nyelvű megfelelője már Kovács Pál 1794-ben megjelent, szólásokot és közmondásokat tartalmazó gyűjteményében is megtalálható.<sup>6</sup> O. Nagy Gábor mutatott rá arra, hogy egy eredetileg latin nyelvű, de 1577-ben Kolozsvárott magyar fordításban kinyomtatott trufa-gyűjtemény volt Faludi legfontosabb forrása.<sup>7</sup> A latinul általában *Dialogus Salomonis et Marcolfi* néven emlegetett műnek magyarul a kissé hosszúsú *Salamon királynac, az Dávid kiraly fianac Markalfjal valo trefa beszedeckenec rövid Könyue* címet adták, és ebben többek között az általunk vizsgált mondat is szerepel ekképpen: „Lágy pásztor előtt a farkas gyapjat szaric, de a kemény előtt nem.”<sup>8</sup>

Az említett trufa-gyűjteményben a Bibliából jól ismert Salamon király és az egyszerű, ámde ravasz Markalf nevű parasztember tréfás párbeszéde olvasható, ahol Markalf a józan paraszti eszére támaszkodva rendre túljár a bölcse király eszén. Noha a népkönyv legkorábbi változatait csak 15. századi másolatokból ismerjük, a történet magja már a késő ókorban is létezhetett. Erre következtethetünk Gelasius pápa 5. századból fennmaradt, tiltott könyveket tartalmazó listájából, ahol szerepel egy *Contradictio Salomonis* című tétel.<sup>9</sup> A középkorban a *Dialogus* ismertségének már jóval több bizonyítékát találjuk meg. A 9–10. századból ismert óangol nyelvű *Salamon and Saturn* című költeményben feltűnik a történetre való utalás, továbbá a *Dialogus* hatása Egbert von Lüttich 10. században összeállított, *Fecunda ratis* című, iskolai használatra szánt szentenciagyűjteményében is kimutatható.<sup>10</sup> Az ezredfordulót követően Türoszi Vilmos (1130 k.–1186) is említést tesz a Jeruzsálemi Királyság történetét feldolgozó művében a nép körében akkor már jól ismert Markalfról, és annak Salamon királlyal folytatott párbeszédéről.<sup>11</sup> Vilmos még idézetet is hoz a *Dialogus*ból, amely ráadásul szó szerint megegyezik a későbbiekben fennmaradt latin kéziratokból ismert szövegrészletekkel. Ebből Ipolyi Arnold egy 1855-ben megjelent tanulmányá-

<sup>3</sup> Cod. Lat. 4020 47<sup>r</sup>; 52<sup>v</sup> = WENZEL, *i. m.*, 142; 161.

<sup>4</sup> SZERÉMI György, *Magyarország romlásáról*, ford. ERDÉLYI László, JUHÁSZ László, Bp., 1961.

<sup>5</sup> SZÁDECZKY Lajos, *Szerémi György élete és emlékirata*, Bp., 1892, 77.

<sup>6</sup> KOVÁCS Pál, *Magyar példa és Közmondási*, Győr, 1794, 25.

<sup>7</sup> O. NAGY Gábor, *A magyar frazeológiai kutatások története*, Bp., 1977, 42–49; vö. *Faludi Ferencz költeményes maradványai*, II. kötet, ed. Révai Miklós, Győr, 1787, 117–141.

<sup>8</sup> A tanulmányhoz az eredeti nyomtatvány alapján készült újabb kiadást használtam. *Salamon és Markalf Históriaja. Markalf meséje és ötven találós kérdés*, szerk. bev. LENGYEL Dénes, Bp., 1943, 21.

<sup>9</sup> IPOLYI Arnold, *Salamon és Markalf*, Új Magyar Múzeum, 1855, 269.

<sup>10</sup> EGBERT VON LÜTTICH, *Fecunda ratis*, ed. Ernst VOIGT, Halle, 1889, 41–42.

<sup>11</sup> IPOLYI, *i. m.*, 268.

ban joggal következtetett arra, hogy ekkor már nagyjából abban a szerkezetben és azzal a szöveggel létezhetett a népkönyv, mint ahogyan a 15. századból fennmaradt kéziratokból ismerjük.<sup>12</sup>

Adataink szerint a 15. század második felében Magyarországon is biztosan ismerték a történetet. A Béldi-kódexben megtalálható a szöveg egy rövidebb latin nyelvű töredéke, a század végén, 1492-ben pedig Váradi Péter levelezésében is felbukkan a népkönyvre való utalás. Tinódi Lantos Sebestyén Szerémi *Epistolájával* egykorú költeményében pedig ugyancsak megjelenik Markalf alakja. Így nem meglepő, hogy Szemerkenyi Ágnes *Szólások és közmondások* című modern gyűjteményében több eltérő változatban is megtalálható e latin frazeológiai egység magyar megfelelője, amely tehát vitathatatlanul a magyar nyelvű közmondáskincsünk részét képezi.<sup>13</sup>

Ezek után a magyar változatot félretéve érdemes a latin variánst vizsgálat alá venni. Walter Benary 1914-ben elkészítette a szöveg kritikai kiadását, így könnyen kikereshető belőle a közmondás.<sup>14</sup> A forrásokban így maradt ránk a mondat: *Molli bergario lupus lanam cacat*. Teljesen egyértelmű, hogy Szerémi *Epistolájában* és a *Dialogusban* ugyanarról a közmondásról van szó. A népkönyvben a *pastor* helyett használt *bergarius* szó arra utalhat, hogy a *Dialogus* fennmaradt szövegei francia nyelvterületről származnak. Jóllehet úgy tűnik, hogy a Szerémi művében olvasható közmondás eredete Salamon és Markalf történetében található meg, a szembevetendő különbségek miatt mégsem állíthatjuk, hogy ez képezte az *Epistola* közvetlen forrását. Ez irányú kétségeimet csak tovább növeli egy másik, 13. század eleji forrásunk, amelyben Szerémi szóhasználatához sokkal közelebb álló, sőt egy esetben a szórendet leszámítva teljesen megegyező alak is található.

Alanus ab Insulis (1125/30 k.–1203) leggyakrabban *Liber parabolarum*ként emlegetett, 1202-ben elkészült munkájának fennmaradt változataiban háromféleképpen szerepel a Szerémi által is idézett közmondás: *Sub molli pastore capit/rapit/cacat lanam lupus*. Látható, hogy mindhárom esetben teljesen azonos a közmondás, annak csupán az állítmánya változik. Mi lehet az oka a változatok létrejöttének? Alanus döntően nyomtatásban fennmaradt szövegvariánsai leginkább a *capit*, ritkábban a *rapit* állítmányt hozzák. A *cacat* változatot egyedül a Migne által kiadott *Patrologia Latina*ban találhatjuk meg, de ez nem más, mint a ciszterci szerzetes Carolus de Visch 1654-es antwerpeni kiadásának egyszerű újranyomása.<sup>15</sup> Az állítmány eltérésére Visch a szövegközléshez írt rövid bevezetőjében találjuk meg a választ. Állítása

<sup>12</sup> *Uo.*, 269.

<sup>13</sup> SZEMERKENYI Ágnes, *Szólások és közmondások*, Bp., 2009, 1134.

<sup>14</sup> *Salomon et Marcolfus. Kritischer Text mit Einleitung, Anmerkungen, Übersicht über die Sprüche, Namen- und Wörterverzeichnis*, ed. Walter BENARY, Heidelberg, 1914.

<sup>15</sup> ALANI MAGNI DE INSULIS, *Liber parabolarum = Opera moralia paraenetica et polemica*, ed. Carolus de VISCH, Antwerpen, 1653, 421–436.

szerint ugyanis a kiadása alapját képező nyomtatványok mellett felhasznált egy igen régi kéziratot is, és a szöveghez csatolt kritikai apparátusából az is kiderül, hogy a nyomtatványokban használt *capit*-tal és *rapit*-tal szemben, e régebbi kéziratban található meg a *cacat* ige. Ebből tehát bizonyos, hogy mindenképpen létezett egy *cacat* igét tartalmazó változat is, vagyis nem kétséges a Salamon és Markalf dialógusában, illetve a *Liber parabolarum*ban található közmondás közti kapcsolat, mindössze annak módja kérdéses.

Véleményem szerint két lehetőség áll fenn. Először is elképzelhető, hogy a saját műve megírásakor Alanus közvetlenül felhasználta a *Dialogus* szövegét. A *bergario* és a *pastore* szavak különbözőségére lehetséges magyarázat, hogy Alanus a *Dialogus* egy olyan korábbi, ránk már nem maradt szövegváltozatát ismerte, amelyben még a *pastore* szó szerepelt, vagy a *bergario*-t önkényesen javította a közismertebb szóra. Sokkal valószínűbbnek tartom viszont a másik eshetőséget. Úgy gondolom ugyanis, hogy a Salamon és Markalf dialógusában olvasható frazeológiai egységek egy része ekkor már Európa-szerte önálló életet élt, és a közmondások térhódítása már nem függött a leírt változattól, hanem természetükből fakadóan számos változatban verbális úton terjedtek. Ezt a feltevésemet támasztja alá a 14. századi, angol nyelvű, *Vision of Piers Plowman* című költemény, amelynek egyik szövegváltozatában a Szerémi által használt közmondás szó szerint megtalálható (*Sub molli pastore lupus lanam cacat*).<sup>16</sup> Ha a szerző konkrétan használta volna valamelyik fenti forrást, akkor felmerülhet a kérdés, hogy miért nem pontosan írta le azokat? Vagyis szerintem ez esetben is az író az általa ismert közmondást fejből vetette papírra, úgy, ahogyan ő maga is ismerte.

A *Liber parabolarum*ban olvasható variánsok állítmánybeli eltéréseire van kézenfekvő magyarázat. Amennyiben az eredeti szövegben *capit* vagy *rapit* állt, akkor minden bizonnyal a másoló, ismervén az obszcén változatot, maga javította át az igét a számára helyesnek vélt formára. Mivel Alanus munkáját oktatási célokra használták, bármi is állt az autográf kéziratban, az obszcén hangvétel elkerülése végett a másolók többsége érthető módon a finomabb megfogalmazást részesítette előnyben. Ugyanezen okból a nyomdászok is a *capit*, illetve *rapit* állítmányokat tartalmazó változatokat sokszorosították, így írásban ezek terjedtek el. Akárhogy is történt, Salamon és Markalf dialógusában található meg a közmondás magja, amely a 16. századra már minden bizonnyal számos változatban közzsájon forgott latinul.

Mindezek után számba kell vennem, hogy Szerémi honnan ismerhette ezt a közmondást, és az hogyan kerülhetett bele az *Epistola* szövegébe? Hiába egyezik Szerémi idézete szó szerint a fenti források némelyikével, a feltett kérdésre nehéz határozott választ adni. Az *Epistola* egy lazán szerkesztett mű, a gördülékeny, leginkább a korabeli hétköznapokban használt vulgáris latinsághoz közel álló stílusából kitűnik, hogy Szerémi viszonylag gyorsan és többnyire emlékezetből dolgozott. A mű papírra vetése

<sup>16</sup> Piers Plowman by William LANGLAND, *An edition of the C-text*, ed. Derek PEARSALL, University of California Press, 1978, 172.

közben nem igazán használt forrásokat, ami egyes idézeteinek pontatlanságából is kimutatható. Nem kell azt feltételeznünk tehát, hogy írás közben a vizsgált közmondást tartalmazó forrás valamelyike feltétlenül a keze ügyében volt. Noha a *Vision of Piers Plowman* költemény mondatával tökéletesen egyezik az *Epistolában* használt közmondás, mégis nagy biztonsággal kizárhatjuk a lehetséges források közül. Kétséges ugyanis, hogy Magyarországon bárki is ismerte volna a művet, főleg annak olyan szövegvariánsát, amelyben szerepel a latin mondatunk. Az pedig semmiképpen sem reális, hogy Szerémi egy számára teljesen ismeretlen nyelven írt szöveget akár iskolás évei alatt, akár élete során bármikor is olvasott volna. Alapvetően tehát két lehetőség maradt: vagy korábban olvasta – akár iskolai tanulmányai során – a *Dialogust* vagy a *Liber parabolarumot*, és onnan tanulta meg ezt a közmondást, vagy valaki mástól szóban hallotta és jegyezte meg.

Amennyiben az első lehetőséget vizsgáljuk, és Alanus munkáját feltételezzük forrásnak, nem juthatunk biztos eredményre. Mészáros István kutatásaiból tudjuk, hogy a késő középkori és kora újkori iskolák tananyagában kiemelt szerepet kapott a latin nyelvű szentenciák memorizálása, és német nyelvterületen a *Liber parabolarum* is a kedvelt tankönyvek közé tartozott.<sup>17</sup> Magyarországon azonban a fiatal növendékek elsősorban a *Dicta Catonis* gyűjteményből tanultak, de persze nem kizárt, hogy egyes iskolákban más gyűjteményeket is használtak erre a célra, de arra nincs konkrét bizonyítékunk, hogy Magyarországon széles körben elterjedt volna a *Liber parabolarum*. A másik probléma Alanus művével az, hogy Szerémi iskolás évei idején, a 15–16. század fordulóján többször kinyomtatott szöveg kizárólag a *capit* és a *rapit* ige használatával jelent meg. Nem zárható ki, hogy valahol Magyarországon is létezett *cacat* állítmányt tartalmazó kézirati változat, de joggal feltételezhetem, hogy inkább a nyomtatott verziók jutottak el nagy számban erre a vidékre. A Salamon és Markalf párbeszédéhez viszonyított jelentős eltérés pedig arra enged következtetni, hogy Szerémi nem az iskolai szentencia-memorizálás során ismerte meg a közmondást, mert ez esetben furcsa lenne a különbség.

Jóval valószínűbbnek tűnik számomra, hogy Szerémi a személyes ismeretségéhez tartozó személyek egyikétől hallotta a közmondást. A fent elmondottak alapján már érveltem amellet, hogy a mondat latin nyelvű változata széles körben ismert volt Európában. Magyarország esetében viszont nem kerülhető meg két fontos kérdés. Egyrészt, hogy a közmondást a 16. század első felében elsősorban milyen nyelven ismerték, másrészt pedig, hogy milyen kulturális közegben számított elterjedtnek? O. Nagy Gábor a már említett tanulmányában kísérletet tett az első kérdés megválaszolására. Ő elképzelhetőnek tartotta, hogy a közmondást magyarul használták, már a magyar nyelvű fordítást megelőző időkben is.<sup>18</sup> Álláspontjának alátámasztásaként Heltai Gáspár 1575-ben megjelentetett *Krónikáját* idézte, ahol is elő-

<sup>17</sup> MÉSZÁROS István, *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*, Bp., 1972, 39.

<sup>18</sup> O. NAGY, *i. m.*, 48.



fordul a „*lány pásztor*” kifejezés abban az értelemben, ahogyan a közmondásban is használatos.<sup>19</sup> Véleményem szerint azonban ez még nem bizonyítja, hogy a közmondás már a magyar ajkakon is elterjedt volt. Nem szabad elfelejtenünk, hogy mindössze két évvel később éppen Heltai nyomdájából került ki a Salamon és Markalf diálogusának első magyar fordítása. Ferenczi Zoltán a *Magyar Könyvszemlé*ben publikált tanulmányában pedig hathatósan érvel amellett, hogy nagy valószínűséggel maga Heltai készítette 1574 vége felé a fordítást.<sup>20</sup> Ezért mindössze csak azt látom bizonyítottnak, hogy Heltai és környezete ismerte a közmondást, de nem feltétlenül magyarul, hanem németül – hiszen a fordítás minden bizonnyal e nyelvből készült –, illetve latinul. Úgy tűnik, hogy Heltai csupán felhasználta a számára tetszetős „*lány pásztor*” szókapcsolatot a saját krónikájában. Az *Epistola* szöveghelye is közvetve éppen a magyar elterjedés ellen szól. Szerémi ugyanis az általa magyarul ismert közmondásokat magyarul írta le, ám ezt a frazeológiai egységet latinul vetette papírra. Ez inkább azt mutatja számomra, hogy ő maga sem magyarul, hanem inkább latinul hallotta és jegyezte meg a mondatot.

Ezek után lehet már következtetni, hogy Szerémi korában mennyire széles körben, és milyen kulturális közegben terjedt el a közmondás? Mivel az eddigi adataink szerint Szerémi működésének idején inkább csak latinul ismerték, kézenfekvő, hogy a műveltebb, de a latin nyelvet minimum jól értő réteg körében számított elterjedtnek. Ezzel pedig már könnyen belátható, hogy hogyan juthatott Szerémi fülébe. Udvari káplánként személyes ismeretség fűzte a legtöbb, külföldi egyetemeket is megjárt művelt humanistához, akik között nyilván akadtak olyanok, akik olvasták valamelyik említett műben a közmondást, vagy tanulmányaik során hallották valakitől, és szóban tovább terjesztették. Szerémi e közegben forgolódva nagy eséllyel hallhatott ilyen élcelődő megjegyzéseket, és amelyek tetszettek neki, azokat meg is jegyezte. Valószínűleg ez a helyzet a vizsgált közmondásunkkal is, amit később be is illesztett az *Epistolába*. Mindenesetre azt gondolom, hogy az alsóbb néprétegek felé való terjedésének ekkor még a nyelvi tényezők gátat szabtak, szélesebb anyanyelvi ismertsége csak a magyar nyelvű fordítás megjelenése utánra tehető.

Úgy vélem, hogy a bizonytalanságok ellenére nem volt teljesen eredménytelen a vizsgálódásom. Az eddigi ismeretek alapján határozottan állíthatom, hogy a magyar közmondáskincs részét képező „*Lány pásztor előtt a farkas gyapjat szaric*” frazeológiai egység – igaz még csak latin nyelven – a magyarországi irodalomban először Szerémi György *Epistolájában* jelenik meg. A közmondás gyökere a középkorban népszerű, Salamon és Markalf párbeszédét tartalmazó trufa-gyűjteményben lelhető fel, de a középkor folyamán egész Nyugat- és Közép-Európában ismertté vált, és nemcsak írott formában, hanem szóban is számos változatban terjedt. Arra viszont nincs elég bizonyítékunk, hogy a magyar fordítás megjelenése előtt a közmondás magyar megfelelője

<sup>19</sup> HELTAI Gáspár, *Krónika a magyarok dolgairól*, szerk. KULCSÁR Margit, 1981, 436.

<sup>20</sup> FERENCZI Zoltán, *A „Salamon és Markalf” című népkönyv kiadásairól*, MKsz, 20(1896), 52–60.



kialakult a nyelvünkben. Az *Epistola* latin változata is inkább azt támasztja alá, hogy a nép közötti terjedésének alapját a Heltai nyomdájából kikerülő magyar fordítás teremtette meg, addig legfeljebb csak rögtönzött szóbeli fordításai léteztek. Sajnos arra sem lehet biztos választ adni, hogy Szerémi esetében a vizsgált közmondás közvetlenül a fent említett forrásokból származik, de szinte biztosnak látszik, hogy a közmondások gyakori terjedésének megfelelően azt csupán hallotta valakitől, majd művének papírra vetésekor emlékezetből írta le.

*Turcissare – Verancsics Antal török-képe*

Verancsics Antal (Antonius Verantius, Antun Vrančić, 1504–1573) pécsi, később egri püspök, majd esztergomi érsek, I. Ferdinánd, majd II. (I.) Miksa király isztambuli orátora, azaz főtárgyalója már követségei előtt is „testközelbe került” az oszmán világgal, hiszen a Balkánon, a dalmát tengerparton, Šibenikben (olaszul: Sebenico) született, ahová családja a török elől menekült az 1482-ben török uralom alá került Boszniából. Apja, Franjo Vrančić 1482-ben már a városban születik, kereskedőként tekintélyes patrícius lesz,<sup>1</sup> és a közeli Trogirból (Trau) választ feleséget, Statileo (Statilic) Margitot, Statileo János († 1542) későbbi erdélyi püspök testvérét. Unokatestvérük volt Petrus Berislavus (Petar Berislavić, Beriszló Péter, 1445 k.–1520) későbbi horvát bán és veszprémi püspök, így Verancsicsnak mind Statileo, mind Beriszló a nagybátyja volt.<sup>2</sup>

Beriszló a Magyar Királyságban építette világi, egyházi és katonai karrierjét, és a török elleni balkáni harcok egyik jeles hadvezéréként halt meg.<sup>3</sup> Ivan Tomko Marnavich/Marnavich (1579–1637) 1620-ban életrajzot jelentett meg róla,<sup>4</sup> részben Verancsics Antaltól származó adatok alapján,<sup>5</sup> amely plasztikusan tárja elénk a Statileo–

<sup>1</sup> Ivan Kukuljević SACKINSKI, *Glasoviti hrvati proslub vjekova: niz zivotopisa*, Zagreb, Matice hrvatske, 1886, 43.

<sup>2</sup> LÖKÖS István, *Croatohungarica: hrvatsko-madarske književnopovijesne teme*, Zagreb, Matica hrvatska, 2008, 38.

<sup>3</sup> A Magyar Királyságban kariert befutott horvát humanistákról bővebben: Michael BORO PETROVICH, *The Croatian humanists: cosmopolites or patriots?*, Journal of Croatian Studies – Annual Review of the Croatian Academy of America, 20(1979), 17–36.

<sup>4</sup> *Vita Petri Berislavi Bosnensis, episcopi Vesprimensis, Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae, Bosnaeque bani etc. Joanne Tomco Marnavich Bosnensi*, Venetiis, Apud E. Deuchinum, 1620. Szövege megjelent: *Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái*, szerk. SZALAY László–WENZEL Gusztáv, I–XII, Pest, Eggenberger Ferdinánd, 1857–1875 (Monumenta Hungariae Historica II, Scriptores MHHS 2–6, 9–10, 19–20, 25–26, 32), III (MHHS 4), 219–281.

<sup>5</sup> „[e]jusdem Petri [Berislavi] res gestas ex diversis authoribus, imprimis vero ex Joannis Statilii Transylvani episcopi, Nicolai item Statilii, necnon Antonii Verantii Strigoniensis archiepiscopi, aliisque eorum temporum scriptoribus carptim excerptas tenerem [...]” (Joannes Tomko Marnavich levele Georgius Draskovich apáthoz. 1621. aug. 1.); „Habeo totius hujusce rei fidos ad posteritatem testes, litteras sororis ejusdem Petri, post ejus obitum ad Antonium Verancium transmissas, eo ipso annulo, qui penes me est, obsignatas.” (Vita Petri Berislavi [...] Joanne Tomco Marnavich Bosnensi). *Verancsics Antal összes munkái*, i. m., 220, 227.

Verancsics–Beriszló családban elevenen élő képet a törökről mint a család és a horvát–bosnyák–magyar nép legfőbb ellenségéről. Beriszlót Bosnyák (*Bosnensis*) melléknéven ismerték, és a híres törökverő életrajzának egyik története szerint Bali Voyvoda, a boszniai oszmán vezér szemtől szembe kerül Beriszló püspökkel és hadvezérrel, akit nem sokkal korábban a törökök „lederviseztek”. Beriszló azonban a csatában buzogányával fejbe vágja, és ezekkel a szavakkal gyalázza: „latrok hadvezére és fejedelme, aki barbár kivagyisággal eltelvén, a keresztények legbátrabb vezéreit inkább nyelvével, mint fegyverével szokta sértegetni.”<sup>6</sup> A püspök halála is legendás, hiszen a törökök a korenicai (ma: Horvátország) ütközetben embertelen kegyetlenséggel végeznek vele egy csatában, szekercékkel és kövekkel verik, arcát a felismerhetetlenségig összezúzzák, és a fejét is levágják, amikor felismerik benne a rettegett törökverő bánt. Beriszló fejét katonái később az út szélén találják meg.<sup>7</sup> Beriszló halálakor unokaöccse, Verancsics Antal 15 éves volt, s a történetek remekül érzékeltetik azt a törökellenes közeget, amelyben „szocializálódott”.

Verancsics Szapolyai János király és nagybátyja, Statileo János erdélyi püspök szolgálatában követi megbízásokat teljesített, s az unokaöccse, Verancsics Faustus által írt életrajza szerint János király az 1530-as években háromszor is elküldte Boszniába, Gázi Huszrev szandzsákbéghez (Ghāzī Khusrow/Gazi Hüsrev bég 1480–1544), és Mehmed Mihalgovics, más néven Gazi Mehmed Mihajlovics (Gazi Mehmed bey Mihalzade) boszniai béghez.<sup>8</sup> Követségei megerősíthették Verancsicsban az otthonról hozott, majd a János király – mint a török kényszerű és kelletlen szövetségese – mellett tovább erősödött negatív török-képet.

<sup>6</sup> „Turcae [...] banum inexpertum dervisionem per contemptum appellantes, dervis enim idem est Turcis, quod Latinis sacriculus, praelio sese accingunt [...] Hiccine, inquit, Balivoyvoda est, dux et latronum princeps, qui barbarica jactatione plenus, Christianorum fortissimis ducibus lingua magis quam armis insultare consuevit, quique me amentissimum dervisionem, brevi suum mancipium futurum hesterna die, inter latronum calices minitabatur. Tum arrepta clava ferrea ad caput Balivoivodae ictu gravissimo incussit.” *Verancsics Antal összes munkái, i. m., 235, 237.*

<sup>7</sup> „Juvenes eum deserunt, Turcae vero in eum omnes unum intendunt, digladiare contendunt, nec tamen ense vim hostium sentit, nisi lapidum, securium et id genus jactorum [...] banus securim et saxorum jaculationibus confoditur, ut vix hominis speciem prae se ferret, praeter coxae dextri pedis vulnus, nullum aliud postea in cadavere est notatum [...] Fuere quidam ex Turcis, qui non cognoverunt banum, sed aliquem ex ejus custodibus crediderunt, cognito tandem caput amputaverunt, captivoque ferendum dederunt [...] pauci insequuti Turcas, qui caput auferebant, eosdem fugarunt, in eaque trepidatione caput bani in viam abjecerunt [...] reperto et capite et cadavere intacto [Joannes Carolus Carlovich] Bihachium deportat; inde postea Joannes Statilius, tunc temporis praepositus Eursiensis, postea episcopus Transylvaniae, bani consobrinus Vesprimium deportandum curavit ac ibidem honestissime tumulatur.” *Verancsics Antal összes munkái, i. m., 276–277.*

<sup>8</sup> „[I]egatione est profectus. Ter in Boznam ad Husztrepum et Mechmetum Michaellem ejus Provinciae Praesides.” Faustus VERANTIUS, *Vita Antonii Werantii Archiepiscopi Strigoniensis et Cardinalis ac per Hungariam Locumtenentis* = Martinus Georgius KOVACHICH, *Scriptores rerum Hungaricarum minores hactenus inediti* (SRHM), I, Buda, Regia Universitas, 1798, 194–201. Itt: 195.

A törökök iránti ellenszenvét, sok János-párti kortársához hasonlóan, nem volt könnyű összeegyeztetnie a Szapolyai udvarában és politikájában képviselt törökbarátsággal, ami végül Verancsics pártváltásához vezetett.<sup>9</sup> A töredékesen fennmaradt, a közte és fivére, Mihály közötti, első konstantinápolyi útjáról szóló dialógusban Verancsics Mihály felveti, hogy a törökországi utazás a közvélekedés szerint olyan veszélyes, mintha valaki akarattal tűzbe vagy vízbe vetné magát, onnan ugyanis eddig vagy betegek jöttek vissza a követek, vagy ott lelték halálukat. Antal, saját elmondása szerint, a követséget azért vállalta, hogy segítse a királyt a török háborúk és hódítás miatt pusztuló Magyar Királyság régi státusába való visszaállításában, hálából, hogy a király szolgálatába fogadta. Erdélyben ugyanis, régi urainál, akik képtelenek voltak a törökök segítségével megmaradni, ő maga is kénytelen volt törökösösködni (*turcissare*), azaz „együtt üvölni a farkasokkal”, úgy érezte magát ott, mintha idegen ember telkén építette volna fel a lakóházát.<sup>10</sup> A *turcissare* hapax legomenont Verancsics (vagy valamilyen kortársa) minden bizonnyal a Dalmáciában is használt olasz alapján alkotta a törökösen viselkedni, öltözködni jelentésű *turchiszzare* vagy *turcheggiare* szóból. Bartoniek Emma kora újkori historiográfiájának Verancsics-fejezetében a *turcissare* magát az erdélyi török pártot, azaz Szapolyai és utódai törökpolitikáját jelenti.<sup>11</sup> Verancsics már Szapolyai szolgálatában tudja, hogy nem szabad hinni a török esküvéseinek és hitleveleinek, hiszen a keresztények a „barbároknak” Mohamed törvényeinek betűje szerint eredendő ellenségei, ezért ha a nekik adott szavát egy török megszegi, sőt hamis esküvel megcsalja őket, nem büntethető.<sup>12</sup>

Verancsics máskor is hivatkozik az iszlám előírásaira: szerinte Szulejmán szultán Mohamed törvényeinek engedve járt el (*Mehemetti sui lege astrictum*), amikor ágyasát, Roxolanát (Verancsics Hszathia néven ismeri Hürrem szultánát), későbbi feleségét elengedte háreméből. „Miután a török férfiak rab asszonyaikat egy meghatározott ideig használták, néhány év elteltével kötelesek őket szabadon elengedni, ha ők ma-

<sup>9</sup> VERANCSICS Antal, *Dialogus cum fratre suo Michaele (De itinere et legatione sua Constantinopolitana dialogus)*, 1558 = *Verancsics Antal összes munkái, i. m.*, I. 268–288; *Verancsics Antal összes munkái, i. m.*, III, 1–7.

<sup>10</sup> „ANT. Sic visum principi, sic patronis, immo et Deo Optimo Maximo, qui me et illinc amovit, providentia sua ineffabili, ubi cum iis, qui sine Turcis stare non poterant, non aliter turcissare cogebar, quam qui juxta vetus proverbium cum lupis ululant; et eo loci collocavit, in quo neque conscientiae, neque honori, neque fortunae meae firma deest securitas. Et si rem ipsam bene introspecies, et divinorum arcana altius expendis, facile mecum, Michael, illud sacri carmen decantabis: non fecit taliter omni nationi. Quid enim fuit aliud status ille, quam in alieno fundo aedem ponere, spe alienorum aetatem inaniter consumere, et scienter perperam facere?” *Verancsics Antal összes munkái, i. m.*, I, 275.

<sup>11</sup> BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Kézirat gyűjtemény, sajtó alá rend.: RITOÓK Zsigmondné, bev.: KLANICZAY Tibor, Bp., MTA Könyvtára, 1975, 43.

<sup>12</sup> „[b]arbaro, cui Christiani vel ex Maumetti lege nominatim dati sunt pro hostibus, iisque quum fidei frangere tum eosdem juramentis fallere impune licet.” *Verancsics Antal összes munkái, i. m.*, I, 186.

guk is a szabadságra áhítoznak.”<sup>13</sup> A történet szerint az oszmán udvar háremeinek ágyasai egyfajta „szerződés” szerint szolgálják a szultánt, és szolgaságukból, akár csak a római jogban, vagy a feudális gyakorlatban, uruk „manumittálhatja” őket.

Verancsics Paolo Giovióhoz 1548. május 22-én Velencéből írt levelében Werbőczy István törököktől szabadult szolgájának dicstelen halálát is a török katonai és politikai elit sajátos gondolkodásának tudja be. Bár a szolgát a szultán törvényesen elengedte, mégis meg kellett halnia, hiszen a törökök nemigen tűrik el a nyelvüket és szokásaikat – s ezzel a leigázott népekkel szemben alkalmazott hamisságukat és fortélyaikat (*doli et technae*), valamint álnokságukat (*malignitati turcicae*), ármányaikat (*calumnias*) – jól ismerő magyarokat. Verancsics már Szapolyai pártján elutasítja a törökökbe vetett bizalmat, jelezve, hogy pártváltásának egyik alapvető oka volt Izabella és János Zsigmond udvarának „törökösége”: „Minden reményünket a barbár győztesek sikereibe vetjük, pedig bármennyire is osztjuk mindenben a véleményüket, csak egy évet vagy nem sokkal többet tudunk majd kihúzni a nagy szabadságban, azt is szolgaság, félelem és veszedelem közepette.”<sup>14</sup>

Különösen érdekes, amit Verancsics a törökök kikérdezési módszereiről ír a Giovio-levelben, hiszen ez a modern kriminalisztikának is bevett gyakorlata a tanú- és fogolyvallatásoknál. Szapolyai, majd özvegye udvarának konstantinápolyi követei úgy tapasztalták, hogy a törökök kétszer, háromszor, sőt többször is kikérdezik ugyanarról a dolgról őket, többször elmondatják velük a teljes szöveget az elejétől a végéig azért, hogy vajon hol változtatják meg ugyanannak a történetnek a menetét, kifelejtenek-e egyetlen szót is. Ráadásul többször megszakítják a beszélőket, hogy megzavarodva és megrettenve elakadjon a hangjuk és elhagyja őket lelki erejük, és így a küldötteket hamisságra hajlamosnak, uraikat pedig gyanúsnak tüntessék fel a szultán előtt. Ezért Erdélyből már szívesebben küldenek a tudományokban kevésbé kiművelt hírvivőket Törökországba, a műveltek ugyanis, tudásuktól eltelve, esetleg többet merészelnék mondani a ravaszkodó nép (*captiosam gentem*) előtt, mint amennyit rájuk bízta, s így a törökök csalónak és hazugnak gondolhatják őket.<sup>15</sup>

Verancsicsnak, miután 1549-ben I. Habsburg Ferdinánd király hűségére tért, és elvállalta a két konstantinápolyi követséget (első: 1553–1557, második: 1567–1568)<sup>16</sup> nem változott meg, nem lett árnyaltabb, megértőbb a törökökről alkotott, családi örökségül kapott véleménye, igaz, minderről nem ír nyíltan követi jelentéseiben. Az első követségnek kivételes tagja volt Melchior Lorck (Lorch, Lorichs, 1526–1583) dán rajzoló, festő és fametsző, akinek informatív fametszet-sorozata csak évtizedekkel

<sup>13</sup> „Solimanum... Mehemetti sui lege astrictum, qua ductus, permiserat etiam ab se illum [= Hazsathiam], ut liberam discedere. Nam postquam certo quodam annorum spatio abusi sunt Turcae captivis mulieribus, eas manumittere coguntur, si modo eae ipsae ad libertatem aspirarint.” *Uo.*, 193.

<sup>14</sup> *Uo.*, 192.

<sup>15</sup> *Uo.*, 196–197.

<sup>16</sup> *Első portai követség 1553–1557 = Verancsics Antal összes munkái, i. m., III–IV (MHHS 4–5); Második portai követség 1567–1568. Verancsics Antal összes munkái, i. m., V (MHHS 6).*



1. kép: Melchior Lorck: Busbecq, Verancsics és Zay portréja. Isztambul, 1556/1557, fametszet. GYULAI (2008) 1., 3/1–2. kép alapján

halála után, 1626-ban jelent meg egy Frankfurtban kiadott albumban.<sup>17</sup> Lorck Isztambulban a követség tagjairól, így Busbecqról, a komáromi naszád parancsnokáról, Zay Ferencről (1498–1570), és magáról Verancsicsról is készített fametszetes portrét (1. kép).<sup>18</sup> Melchior Lorck török témájú fametszet-sorozatában egyébként van egy, amely a keresztény uralkodók egyik isztambuli követét ábrázolja abban a kaftánban, amelyet a követség idején kapott ajándékba, hogy ebben járuljon a szultán elé (2/1–2. kép).<sup>19</sup>

<sup>17</sup> *Deß Weitberuehmten Kunstreichen und wolerfahrnen Herrn Melchioris Lorichs Flensburgensis Wolgerissene und Geschnittene Figuren zu Rosß und Fuß, sampt schönen Türkischen Gebäuden und allerhand was in der Türckey zu sehen. Alles nach dem Leben und der perspectivae Jederman vor Augen gestellet. Jetzo zum Erstenmahl allen Kunstliebenden Malern, Formschneidern, Kupfferstechern, und auch allen Kunstverständigen und derselben Liebhabern zu Ehren und gefallen an den Tag gegeben.* Hamburg, Michael Hering, 1626.

<sup>18</sup> GYULAI Éva, *Egy közép-európai tudós portréjához: Verancsics-ikonográfia = Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*, szerk. CZOCH Gábor, HORVÁTH Gergely, POZSGAI Péter, Bp., Korall Társadalomtörténeti Egyesület, 2008, 162–186.

<sup>19</sup> *9. Abriß: In was Habit und Kleydung Christlicher Herrschafft Legaten und Gesandten für den Türkischen Sultan gebracht werden. Deß Kunstreichen, Weitberuehmten und Wolerfahrnen Herrn Melchioris Lorichi Flensburgensis Wolgerissene und geschnittene Figuren zu Rosß und Fuß, sampt schönen türkischen Gebäuden und allerhand was in der Türckey zusehen. Alles nach dem Leben und der Perspectiva jederman vor Augen gestellet in Kupffer und Holz. Jetzo zum drittenmahl mit einem Register oder die Figuren auß dem Original Manuscripto, auch allen Kunstliebenden Malern, Formschneidern, Kupfferstechern, auch allen Kunstverständigen und derselben Liebhabern zu Ehren und Gefallen an den Tag gegeben.* Tobias Gundermann, Hamburg, 1646 (Példány: Bibliothèque nationale de France, département Réserve des livres rares, Rés. J-636); Robert von SPALART, Jakob KAISERER, *Versuch über das Kostum der vorzüglichsten Völker des Alterthums, des Mittelalters und der neuern Zeiten: Nach den bewährtesten Schrifstellern bearb. 2. Abtheilung oder Mittelalters 4. Theil*, Wien, Jos. Schalbacher, 1807, Tab. XLV/71.





2/1. kép: Melchior Lorck: Keresztény követ Konstantinápolyban, 1582. Fametszet. LORCK (1646) alapján



2/2. kép: Keresztény követ viselete a szultáni udvarban, SPALART-KAISERER (1807), Tab. XLV/71 alapján

A kaftán keresztény követeknek, főembereknek, uralkodóknak való adományozása bevett szokás volt a török diplomáciában. A forrásokból nem derül ki, hogy Verancsics milyen kaftánt kapott követsége idején, a Konstantinápolyban készült Lorck-metszeten ugyanis a 15–16. századi magyar nemesi elit viseletét, a prémes subát viseli. Verancsics már János király és fia udvarában megismerkedett a „felkaftánozás” szokásával. A Giovio-levéiben írja: „Ami pedig a Szulejmán császártól az előkelőknek adott ajándékokat illeti: csak arannyal díszes kaftánokat kaptak, nyakdíszet nem. Mivel a törökök nem viselik, ilyen ajándékok adása nincs náluk szokásban, csak a keresztény fejedelmeknél. E helyett féltényérnyi szélességű, arannyal és ékkövekkel díszített, mívés munkával készült öveket ajándékoznak, ilyesfajta ajándékokat adtak a szultán fiai is János fiának [1541-ben, a szultán táborában], amikor [a csesemőt] visszaküldték az anyjához.”<sup>20</sup>

<sup>20</sup> Verancsics Antal összes munkái, i. m., I (MHHS 2), 183.





**3. kép: Ismeretlen művész:  
Bethlen Gábor gyulafehérvári  
palotájában fogadja Juszuf Mutaher  
konstantinápolyi követet. 1630 k.,  
részlet. BERGÉ (2013) alapján**

A „felkaftánozás”, azaz a Konstantinápolyban megjelenő követek, előkelő vendégek drága kaftánba öltöztetése ismert szokás volt. Toldalagi Mihályt, Bethlen Gábor portai követét és kíséretét 1615-ben követtársaival együtt felkaftánozzák ugyan Konstantinápolyban, végül azonban nem kerülnek a szultán elé. 1621. március 2-án 40 kaftánt osztanak ki Konstantinápolyban a Fényes Portától búcsúzó követeknek. Hasonlóan drága kaftánt küldött a szultán a szövetséges, vazallus fejedelmeknek, előkelőknek is, Juszuf aga, Toldalagi Mihály naplója szerint, 1626 őszén kaftánokat is hozott Erdély uralkodójának.<sup>21</sup> Amikor 1625-ben Bethlen Gábor gyulafehérvári udvarában fogadta Juszuf Mutaher aga török követet, díszes kaftánban ül az asztalfőn török vendégei között egy korabeli festményen, amelyet 2013-ban árveztek el Párizsban (3. kép).<sup>22</sup>

<sup>21</sup> *Az öreg Toldalagi Mihálynak az öreg Rákóczi György fejedelem tanácsának és marosszékeknek főkapitányának emlékezetül hagyott írása = Erdélyi Történelmi Adatok*, szerk. MIKÓ Imre, I, Kolozsvár, Ev. Ref. Főtanoda, 1855, 223–242.

<sup>22</sup> *Ecole de l'Europe de l'est vers 1630: Réception de l'ambassadeur ottoman Yousouf Mouttaber Agha par le prince de Transylvanie Gabriel Bethlen, au château de Gyulafehérvár, en 1625*. Toile, H: 60 cm, L: 87 cm.

Thököly Imre is leírja naplójában, hogy a konstantinápolyi udvarban hogyan „kaf-tánozták fel” őt és kíséretét kétszer is – 1693. november 3-án és 1694. augusztus 22-én – a nagyvezír előtt, akit a köntösére adott csókkal kellett köszöntenie.<sup>23</sup>

Verancsics is írt útinaplót első, 1553. évi isztambuli utazásáról, a kézirat azonban a Hadrianopolisba (ma: Edirne, Törökország) való megérkezéssel megszakad. A latin nyelvű útinaplót, amelyet Verancsics örökösei őriztek, először 1774-ben jelentette meg Alberto Fortis Velencében, majd nemsokára Londonban is közzétették.<sup>24</sup> Küldöttségének tagja, Dernschwam német nyelvű útinaplója egészen a 20. századig kéziratban maradt, csak 1923-ban publikálták.<sup>25</sup> Verancsics útinaplója mellett a fivérével, Mihállyal folytatott, említett dialógusában is megemlékezik első konstantinápolyi utazásáról, s megjegyzi, hogy a törökök a fejedelmek követeit, még a szövetségeseiktől érkezetteket is, ellenségnek tekintik, s már a határon kísérőt adnak melléjük, akik éjjel-nappal mellettük vannak, látszólag azért, hogy megóvják őket az út veszélyeitől, de sokkal inkább azon okból, hogy ne nézelődhessenek, és ne küldjenek vagy kapjanak leveleket. Verancsics balkáni utazásának tapasztalatait két szóval foglalja össze: barbárság és zavarodottság (*barbaries et perplexitas*). A balkáni tájra, az ősi városokra, hegyekre, folyókra, egyéb helyekre egyrészt a leromlás és elhagyatottság jellemző, másrészt az, hogy mindezek elvesztették ősi nevüket, és új néven (azaz törökül) hívják őket. A helyiektől, azaz a törököktől, illetve a kereskedőktől pedig hiába érdeklődtek az utazók, az utóbbiak félték bármire is válaszolni, a török lakosok pedig olyan zavarosan feleltek, hogy a kérdezők alig értettek valamit. Voltak olyanok, akik saját falujuk nevét sem tudták, amikor a földrajzi neveket kérdezték tőlük, a hegyet Hegynek, a folyót Folyónak nevezték.<sup>26</sup>

A napló tanúsága szerint Verancsicsot rögtön első isztambuli utazása során, 1553-ban valódi „kulturális sokk” éri, pedig láttuk, hogy nagybátyját, aki neveltetését is tá-

---

*Vente aux enchères publiques Paris – Pierre Bergé & associés: Tableaux, bijoux, mobilier, objets d'art dont la collection de S. provenant des Flandres.* Lundi 10 juin 2013 – Drouot-Richelieu, Paris, Pierre Bergé & associés, Paris, Imprimerie Nouvelle, 2013 [Árverési katalógus], Paris, 2013, 31–35 (Lot 92).

<sup>23</sup> *Késmárki Thököly Imre naplója 1693–1694 évekből*, szerk. NAGY Iván, TORMA Károly, MTA, Pest, 1863, MHHS (II, Scriptores), 15, 266, 462.

<sup>24</sup> Antonius VERANTIUS, *Iter Buda Hadrianopolim Anno MDLIII exaratum ab Antonio Verantio [...] Nun primum e Verantiano Carthophylacio in lucem editum* = Alberto FORTIS, *Viaggio in Dalmazia I–II*, Venezia, Aloysius Milocco, 1774, I, Supplementum, i–xlvi; Antonius VERANTIUS, *Antonii Verantii Sebenicensis Iter Buda Hadrianopolim = Travels into Dalmatia*, ed. Alberto FORTIS, London, J. Robson, 1778, 549–580; *Verancsics Antal összes munkái, i. m.*, I (MHHS 2), 288–334; részletét közli: Josephus KOLLER, *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*, I–VII, Posonii et Pestini, Sumptibus Joannis Michaelis Landerer de Fűskút, 1782–1812, V, 340–344.

<sup>25</sup> Hans DERNSCHWAM'S *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55)*, ed. Franz BABINGER, München–Leipzig, Duncker&Humblot, 1923 (Studien zur Fuggergeschichte, 7); Hans DERNSCHWAM, *Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*, szerk. TARDY Lajos, Bp., Európa Kiadó, 1984 (Bibliotheca Historica).

<sup>26</sup> *Verancsics Antal összes munkái, i. m.*, I (MHHS 2), 268–288; III (MHHS 4), 1–7.

mogatta, szárnyai alá vette Magyarországon, milyen kegyetlenül veszejtették el a törökök. Verancsics és kísérete egy különös csoporttal találkozik Isztambul felé, lovak és öszvérek hátára vetett kosarakban embereket szállítanak, egy részük arcát részben kendővel fedték el. Verancsics kérdésére, hogy kik ezek a maskarák, azt válaszolták: foglyok, akiket „nagy tételben” vettek a (balkáni) végváraknál. A fogvatartók, azaz rabszolga-kereskedők Ázsiából, Trákiából jöttek, és az olcsó árut hazájukba szállítják, hogy ott drágábban eladhassák a rabszolgákat. Az álarcosok fiatalok vagy nemesebb emberek, akiket így óvnak a naptól és portól, hogy kelendőbbek legyenek, de arcuk eltakarása arra is jó, hogy ne ismerjék fel őket rokonaik, ha véletlenül szülőhelyük mellett szállítanák őket. Verancsics így vélekedik útinaplójában: szörnyű volt látni, hogy az embert úgy árulják és olyan olcsón, mint a barmot.<sup>27</sup>

A magyar király követének hasonló megrázó élményben volt része, amikor kíséréttel éppen átkelni készült a Morava folyón Drevent falunál. A király küldöttsége itt is törökökkel találkozott, vezetőjük kitűnt gazdag viseletével. A törökök öt egyiptomit, más néven cigányt vezettek, akik egy hatalmas láncsal voltak egymáshoz kötve és jajveszéltek. A törökök elmondták, hogy ők adószedők, akik egyrészt pénzbeli, másrészt gyerekadót (*impuverum tributum*), azaz *devshirmét* hajtanak be. Hans Dernschwam is leírja ezt a furcsa menetet naplójában, szerinte a cigányok vétke az volt, hogy nem tettek eleget adózási kötelezettségüknek.<sup>28</sup> Verancsics szerint a gyerekadót korábban öt évenként szedték be a törökök, de ekkorra már a törvényben előírtnál gyakrabban, két vagy három évente követelik. „Elborzadtam, micsoda istentelen dézsma ez és micsoda gyalázat”, írja.<sup>29</sup> Az élmény kapcsán a szerző megjegyzi, hogy a keresztény gyermekek összefogdosását (azaz a devshirmét) nem azonnal vezetik be a törökök a meghódított területeken, hanem csak valamivel később, amikor már megfelelően berendezkedek. Jó

<sup>27</sup> „Turcas quosdam assequimur, qui equos ac mulos plenis hominum corribus pellebant oneratos, parsque eorum, qui gestabantur in hunc modum, persona linei panni habebant tectas facies, pars vero apertas. Quae res etiam mihi praebuit causam quaestionis. Novitas enim ejusmodi in solo tam a nostro alieno monstri cujuspiam fecerat speciem. Quid inquam sibi velint personae Dionysiales? quid ea hominibus jumenta onerata? Mercatores ne sint an furtivi aliqui? Responsum est, onera captivos esse, caeterum qui persona tegebantur, juniorum et nobiliorum notare conditionem, quibus caveretur ne solis ardore ac pulverum injuria facies illorum laedantur, et si qui forte fuissent suffurati e propinquis locis, ne agnoscantur. Reliquos mercatores esse, et alios ex ultima venisse Thracia, alios ex Asia, tamquam extime ad confinia prodire consuesse, ut captivos ex copia vilis emant, carius in patria vendituri. Horrendum profecto et lamentabile fuit spectaculum, videre hominem venalem ut pecus et tractari tam viliter.” *Verancsics Antal összes munkái, i. m.*, IV (MHHS 5), 302.

<sup>28</sup> DERNSCHWAM, *Erdély, Besztercebánya...*, i. m., 145.

<sup>29</sup> „Ubi autem fluvium coepissemus trajicere, alii Turcae occurrunt, inter quos unus erat caeteris habitu, vestituque amplior, et eos quinque Aegyptii, quos nunc Ciganos sive Cinganos appellamus, una eadem catena collo vincti et ordine tracti sequebantur, lamentabiles voces edentes et egestatem excusantes. Quaesivi tum ii quinam forent et quae causa catenarum? Retulere, exactores esse tributorum, quae tam ex pecuniis, quam quae ex impuberibus proveniunt. Exhorruui nefarias decumas et contumeliam.” *Verancsics Antal összes munkái, i. m.*, IV (MHHS 5), 302.



4. kép: Melchior Lorck:  
Török ló és rakománya, 1582.  
Fametszet.  
LORCK (1626) alapján

lenne, ha ezen azok is elgondolkodnának, írja, akik a török hatalma alá vágyakoznak, és azt gondolják, hogy a török nép könyörületes a keresztényekkel. A görögöket, Mysia (azaz Kis-Ázsia) lakóit, a trákokat és másokat ugyanis már leigázták, most már a Magyar Királyság népét is a hatalma alá hajtotta a török. Ez a megjegyzése minden bizonynyal az I. Ferdinánddal szemben álló Erdélynek és a török szövetségben bízó politikusainak szól, ez várhat mindenkire, a török senkinek nem kegyelmez.<sup>30</sup>

A követség művész tagja, Melchior Lorck 1582-es évszámmal jelzett fametszetei között van egy különös lap, amelyen kendővel eltakart arcú nagyobb és két kisebb alak látható, a felnőtt a lovon ül, a két gyermeket (?) pedig a ló két oldalára szerelt ládákban helyezték el, ezekben egyébként, jól láthatóan, további apró testek vannak bezúfolva. A rejtélyes lap ábrázolása megdöbbentő hasonlatosságot mutat Verancsics leírásával (4. kép).<sup>31</sup> Lorck először 1626-ban, Frankfurtban megjelent albumában nem volt képaláírás, az 1646. évi kiadás elé azonban a szerkesztő beillesztett egy „tartalomjegyzéket”, amely, a cím szerint, az eredeti kéziratból való (*Jetzt zum drittenmahl mit einem Register oder die Figuren auß dem Original Manuscripto*).<sup>32</sup> Bár ez a kiadás sem rendelí hozzá pontosan a regiszter címeit az egyes metszetekhez, az eredeti képleírások között szerepel kettő, amelyek illenek a különös lovas ábrázoláshoz, illetve Verancsics szövegeihez.

<sup>30</sup> Verancsics Antal összes munkái, i. m., IV (MHHS 5), 302.

<sup>31</sup> LORCK, i. m., (1626).

<sup>32</sup> LORCK, i. m., (1646), címlap.



A Lorck-féle regiszter ezen pontjai szerint ugyanis a keresztény és török gyerekeket adó címén elszakítják szüleiktől, és kezdetben Karamaniában és Kilikiában (azaz Anatólia déli tengerpartján és Kis-Ázsiában) neveltetik őket városi és falusi családoknál egészen 10–12 éves korukig, majd innen a szultáni udvarhoz kerülnek vagy janicsárnak képezik ki őket. Lorck másik leírása a fogoly keresztényekről szól, akiket a törökök, mint a barmokat árulják széltében-hosszában.<sup>33</sup> Mind Verancsics, mind az 1555-ben I. Ferdinánd által Isztambulba küldött Lorck egyaránt azt a középkor óta ismert toposzt ismétli, hogy a törökök a keresztény foglyokat úgy árulják, mint a barmokat.

Verancsics egyébként történeti munkájában is többször elborzadva meséli el a törökök kegyetlenségeit. Szulejmán 1521. évi hadjáratánál írja: Zimony (ma: Zemun, Szerbia) bevétel után, Marko Skoblić horvát származású várkapitánynak azokat a társait, akik az ellenség kezébe kerültek, a táborba hurcolták, és az egész hadsereg szeme láttára lemészárolták. Magát a vezért pedig egy elefánt elé vetették, hogy azzal, akivel a férfiak nem bírtak, egy hatalmas vadállat végezzen. Ez a halálnem nem a hős bátorságát kisebbitette, hanem a kegyetlen, irigy ellenségre hozott gyalázatot, hiszen a török a hősiességgel szemben nem fegyverrel, hanem egy hatalmas vadállattal állt ki.<sup>34</sup> Verancsics történeteit mindenképpen hitelesíti, hogy – a legtöbb humanista kortársával ellentétben – ő a családja, honfitársai, sőt saját tapasztalatai és élményei alapján mondja el a törökök kegyetlenkedéseinek véget nem érő sorozatát.

Egyedülálló a Verancsics-corpusban a Perhát pasa vesztéről szóló rövid latin novella, amely Szulejmán szultán udvari némájának hősiességét meséli el, aki élete árán mentette meg ura életét. Verancsics itt általában is beszél a Fényes Porta némáiról, akik külön csoportot képeztek az udvar szolgálattevői között. Ősi török szokás, írja, s a babonából hosszú idő alatt már vallásos hiedelem lett, hogy a némákat szinte szentként tisztelik, jövendőmondó képességet tulajdonítanak nekik, bántásuk istentelenségnek számít, és a gazemberség jelének és a vallásos érzület hiányának tudják be, ha a magas hivatalban lévő és előkelő férfiaknak nincs effajta emberük.<sup>35</sup> Jól ismert, hogy a szultán

<sup>33</sup> № 68. *Wie der Christen Kinder, so der Türck in ihrer Kindheit zum Tribut von ihren Eltern genommen, unnd anfänglich zu Caramannia oder Cilicia bey der Burgerschaftt oder Bauersleuthen biß in das 10. oder 12. Jahr auffgezogen, hernach aber an de Türkischen Hoff beruffen, oder aber zu den Janischaren gebracht werden. [...] № 96. Einer auß den gefangenen Christen, welche von den Türcken hin unnd wider nicht anderst als wie das Vieh verkaufft werden.* LORCK, *i. m.*, (1646), [f2]; Lorck képmagyarázatait, a forrás megjelölése nélkül, illetve a törökországi fametszetei alapján készült török viseletképeket közli: SPALART, KAISERER, *i. m.*, (1807), 276–290, Tab. XXX–XLVII. Ugyanezt a képet 1688-ban a szekerekkel nem rendelkező tatár családok sajátos utazásának illusztrációjaként közli egy hamburgi képes kiadvány: *Viele von den Tartarn (ich rede von denen, so mit den Türcken zu Felde geben) pflegen auch in Ermangelung vorangezogter Wagen ihre Habseligkeit sambt Weib und Kind auff die Pferde zu setzen, bey bösem Wetter mit groben Filtz-kappen überzogen, und zwar an beyden Seiten des Sattels in grossen kasten oder Körben, wie ein solcher Weib un Kinder March in dieser Figur zu sehen ist.* [Eberhard Werner HAPPEL], *Thesaurus exoticorum*, Hamburg, Wiering, 1688, 160.

<sup>34</sup> *Verancsics Antal összes munkái, i. m.*, I (MHHS 2), 13.

<sup>35</sup> *Verancsics Antal összes munkái, i. m.*, I (MHHS 2), 34–36.

és előkelői udvarában gyakoriak voltak a néma szolgák, ezeket azonban a források szerint inkább testőröknek, sőt kivégzésék végrehajtására használták, egyébként Busbecq is említi a gyilkolásban is képzett néma testőröket török leveleiben.<sup>36</sup> Verancsics „novellája” azonban árnyaltabb, a török mentalitásra jellemzőbb képet ad az udvari némákról.

Verancsics két isztambuli követségeinek levelezése, ellentétben társai török írsaival és saját töredékes naplójával, hivatalos jelentések sorozata, a körülötte lévő világ, a korabeli Konstantinápoly, a török élet alig jelenik meg leveleiben, amelyeket egyébként mindig követtársával együtt ír a királynak a tárgyalások aktuális menetéről, a követi utasítások teljesítéséről. A törököket ugyanis nem mint humanista tudós tekintette és szemlélte követségei során, hanem mint a Habsburg uralkodó – a törökök legfőbb ellenfele – hivatalnoka, politikusa, diplomatája (ezért nem írt, írhatott könyveket és egyéb műveket, a kortárs humanistákkal ellentétben, az iszlámról, a törökök szokásairól).

A követi tárgyalagosság és óvatosság azonban nem tartotta vissza, hogy figyelmesse uralkodóját a török kormányzati politika és diplomácia fő sajátosságaira és veszélyeire. A hivatalos jelentések néha árulkodóak, s olykor Verancsics személyes véleménye, sőt javaslata is megjelenik bennük. Első követsége alkalmával egyik ilyen sajátosságának, sőt követendő példának tartja Verancsics a törökök kémtevékenységét, hírszerzői hálózatuk ugyanis az egész birodalmat átfogja, a katonai vezetők egyben kémek is, és egyetlen dívánt sem tartanak Konstantinápolyban, ahol ne jelenne meg egy kém a legújabb hírekkel, illetve ahonnan ne küldenének ki újabb felderítőket. Hogy ez ármány vagy erény, miért is kellene ezt egy ellenségnél mérlegelni, kérdezi Verancsics, fő, hogy a Magyar Királyság hadvezetőinek és katonáinak saját éles fegyverüket – a kémkedést – kellene alkalmazniuk ellenségükkel szemben.<sup>37</sup>

A török kormányzás és politikai kultúra egyik jellemzője idegen népek megtévesztése, bizonytalanságban tartása. 1557 januárjában írja Verancsics Bécsbe: már decemberben kihírdették Drinápolyban, hogy februárban háború lesz, de voltak, akik szerint ennek nem kell különösebb jelentőséget tulajdonítani, mivel a török nép sajátja, hogy minden évben háborút hirdet, hogy így tartsa félelemben szomszédjait. Verancsics, úgy érzi, követként nem várhat semmi jót, mivel a szultán megingathatatlan, semmilyen józan megfontolás nem hat rá, ezért a magyar király csak a fegyverekben bízhat céljai elérése érdekében, minden más eszköz hiábavaló.<sup>38</sup>

Verancsics második, 1567–1568. évi követségekor már gyakorlott főkövetként utazik és tárgyal. Küldöttségének tagja Marc’Antonio Pigafetta (1540–?) vicenzai had-

<sup>36</sup> „At erant muti aliquot, quos Turcae habent in deliciis, validi et robusti homines, ad caedem Mustaphae destinati.” Ogier Ghislain de BUSBECQ, *Augerii Gisleonii Busbequii D. Legationis Turcicae Epistolae quatuor*, Andreas Wechel, Frankfurt, 1595, f. 22v.

<sup>37</sup> *Verancsics Antal összes munkái, i. m.*, IV (MHHS 5), 220.

<sup>38</sup> *Verancsics Antal összes munkái, i. m.*, IV (MHHS 5), 225.

mérnök is, akinek Bécestől Isztambulig tartó utazásáról szóló naplója még a szerző életében megjelent Londonban.<sup>39</sup> Ugyancsak a második követség tagja volt, saját költségen, Michael von Saurau stájer földbirtokos, aki szintén naplót írt az isztambuli útról, ez azonban kéziratban maradt.<sup>40</sup> Verancsics már jól ismerte a törököket, II. Szelim szultán (1566–1574) udvarában folytatott több hónapos tárgyalásai során azonban újabb benyomásokat szerzett az oszmán politikai kultúráról. Megtudta, hogy mivel a török uralkodóknál nincs jogos örökösödés, kénytelenek fegyverrel és apagyilkossággal megszerezni ősiktől a hatalmat (*Armis et parricidio avitum imperium sortiuntur*), ezért a szultánok politikájukban nem követik elődjüket, saját kényük-kedvük szerint uralkodnak.<sup>41</sup> A tárgyalásokon a főpap legfontosabb tárgyaló partnere Szokollu Mehmet Pasa (1506–1579) nagyvezír volt, aki egyébként a Balkánon született keresztény szülőktől, majd a gyerekadó folytán janicsárrá lett. Verancsics levelezésében két olasz levél maradt fenn,<sup>42</sup> valószínű, hogy a tárgyalásnál is használták ezt a nyelvet. A nagyvezír néha ironikus stílusban tárgyalt a követekkel, így amikor II. Miksa császár utasítására elé tárták, hogy a törökök megszegették a fegyverszünetet, mert ezer török katona Szlavónia határán foglyokat ejtett és marhákat hajtott el, majd két bég háromezer lovasval és gyalogos katonával megostromolta a Magyar Királyság területén Zákány várát, a pasa felnevetett: „Ti, gyaurok, nem veszitek észre, hogy Isten hogyan kelt félelmet bennetek? Ha 10-12 muzulmán kerül elétek, Isten elvakítja szemeteket és elméteket, így 2 vagy 3 ezret láttok!” A keresztény követek hasonló iróniával feleltek.<sup>43</sup>

Verancsics jelentéseiben, konstantinápolyi útinaplójában általában idegenkedéssel, megdöbbenéssel, sőt megvetéssel nyilatkozik a törökökről, politikai machinációikról, krudélis viselkedésükről. Néha azonban megjelenik az elismerés, sőt a csodálat hangja is, ekkor a művelt dalmát előkelő, a humanista tudós véleményét halljuk. Különös hatással vannak rá az oszmán építészet remekei, a kőhidak, a 21 lyukú Musztafa-hidat (ma: Svilengrad, Bulgária) csodálatos műalkotásnak tartja, és részletesen leírja útinaplójában.<sup>44</sup>

Humanista tudósként azonban, a *Monumentum Ancyranum* másokkal együttes felfedezése mellett, neki köszönhetjük, hogy az ún. Codex Verantius a magyar királyi levéltárba került. Verancsics Faustus innen adta át Hans Löwenklau (Johannes Leunclavius,

<sup>39</sup> *Itinerario di Marc Antonio Pigafetta gentil'huomo Vicentino*, London, John Wolfe, 1585; Pigafettáról vö.: Florio BANFI, *Pigafetta Marcantonio, Veranzio Antal katonai szakértője*, HK 37(1936), 58–74.

<sup>40</sup> Michael von SAURAU, *Orttenliche Beschreybung der Rayss geben Constantinopel: mit der Pottschaftt von Kaysser maxmillian dem anderen in die durgkey abgefördigt, anno im 1567*, ed. Konrad WICKERT, Erlangen, Universitätsbund–Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg, 1987 (Erlanger Forschungen Reihe A, Geisteswissenschaften, 40).

<sup>41</sup> *Verancsics Antal összes munkái, i. m.*, V (MHHS 6), 131.

<sup>42</sup> *Verancsics Antal összes munkái, i. m.*, V (MHHS 6), 201–208.

<sup>43</sup> Verancsics Antal jelentése, Konstantinápoly, 1567. okt. 27. *Verancsics Antal összes munkái, i. m.*, IV (MHHS 5), 144.

<sup>44</sup> VERANTIUS, *Iter Buda Hadrianopolim Anno...*, i. m., xxvii, xl–xlii.



1541–1594) német humanista tudósak és orientalistának, aki előbb német, majd latin fordításban, egy másik kézirattal együtt, felhasználta munkájában.<sup>45</sup> Löwenklau egyébként 1584–1586-ban maga is járt Isztambulban Heinrich von Liechtenstein von Nikolsburg császári követ kíséretjeként. Az útjokról szóló, Melchior Besolt által készült leírás Löwenklau szerkesztésében jelent meg.<sup>46</sup>

A Verancsics-hagyatékából, sajnálatosan, hiányoznak azok a források, amelyek a humanista püspököt mint kéziratok, kódexek felkutatóját állítják elének. Ezért értékes az a levél, amelyet német barátjának, Johann Albrecht Widmannstetternek (1506–1557), humanista néven Lucretiusnak, a neves orientalistának és Korán-fordítónak írt Konstantinápolyból. A levélben Verancsics tudatja Lucretius barátjával, hogy az általa kért könyveket görögök, örmények és zsidók szüette, elhagyott ládáiban próbálta felkutatni, de csak két héber művet talált, ráadásul a Widmannstetter által kért fordításokkal együtt, ezeket Busbecq-vel el is küldi. Hozzáteszi, hogy a maronitákról semmit sem sikerült felkutatnia. Widmannstetter egyébként Ferdinánd királynak is gyűjtött kéziratokat, és a bajor királyi könyvtárat (ma: Bayerische Staatsbibliothek) V. Albert bajor herceg (1550–1579) Widmannstetter könyvtárával és kéziratgyűjteményével alapozta meg. Kérdés, hogy a Verancsics által küldött héber kódexek vagy nyomtatványok megvannak-e.<sup>47</sup>

Verancsics a törökök által Isztambulba vitt corvinák felkutatásával is beírta magát a művelődéstörténetbe: Konstantinápolyból, többek között, egy Horatius-kódexet

<sup>45</sup> „Recitabimus autem haec de Caliphis, ut alia pleraque rata nostrae huius historiae, de duobus sumpta potissimum libris; quorum ope nos, in perficienda tanti laboris lucubratione plurimum adiutos, perlubenter et ingenue fatemur. Horum unum mihi concessit utendum vir nobilis et amplissimus, Faustus Verantius, Cesaree regieque maiestati a secretis in archivis regni Ungarie repertum inter cetera, quae patruus ipsius, reverendissimus et illustrissimus antistes, Antonius Verantius, primum Agriensis Praesul, inde Strigoniensis Archiepiscopus, aliquot legationibus ad Portam Osmaneam magna cum laude obitis, bene de re publica Christiana meritis, post se reliquit.” Johannes LEUNCLAVIUS, *Historiae Musulanae Turcorum, de monumentis ipsorum exscriptae libri XVIII. Commentarii duo cum onomastico gemino*, Frankfurt am Main, Andreas Wechel, 1591, 31. Löwenklau és a Verancsics-hagyaték kapcsolatáról bővebben: Ács Pál, *Pro Turcis and contra Turcos: Curiosity, Scholarship and Spiritualism in Turkish Histories by Johannes Löwenklau (1541–1594)*, *Acta Comeniana* 25(2011), 25–46.

<sup>46</sup> *Deß Wölgeborenen Herrn Heinrichs Herrn von Lichtenstein von Nicolsburg Röm. Kezs. Maiest. Abgesandten Reyß auff Constantinopol im 1584. Jr*, beschrieben durch Melchior BESOLT = *Neuwe Chronica türckischer Nation von Türcken selbs beschrieben [...] Alles jetzo durch Hansen Lewenklaw von Amelbeuern [...] ververtigt*, Frankfurt am Main, Andreas Wechsel, 1595, 515–531.; Az útinaplót közli: Harald WANGER, *Bilder aus der Geschichte Liechtensteins von der Urzeit bis 1712*, Vaduz, Amtlicher Lehrmittelverlag, 1980, 48–75.

<sup>47</sup> „Verancius Joanni Alberto Lucretio S(uo). Librorum eorum causa, quos inquirere mihi provinciam injunxisti, omnia fere in hac urbe perverti Graecorum, Armeniorum et Judaeorum neglecta jam et multa carie perfecta scrinia. Sed praeter duos hebraicos cum desideratis abs te interpretibus non inveni, eosque ad te per Augerium Busbecchum collegam nostrum misi. De Maroniticis nullum offendi vestigium, quorum hic etiam memoria interiit.” Verancsics Antal levele Johann Albrecht Widmannstetterhez, Konstantinápoly, 1555. jún. 1. *Verancsics Antal összes munkái, i. m.*, IV (MHHS 5), 54.



5/1–2. kép: A British Museum Horatius-kódexének Mátyás-portréja és címoldala. British Library, Lansdowne MS 836, ff. 2v, 3. British Library<sup>©</sup> felv.

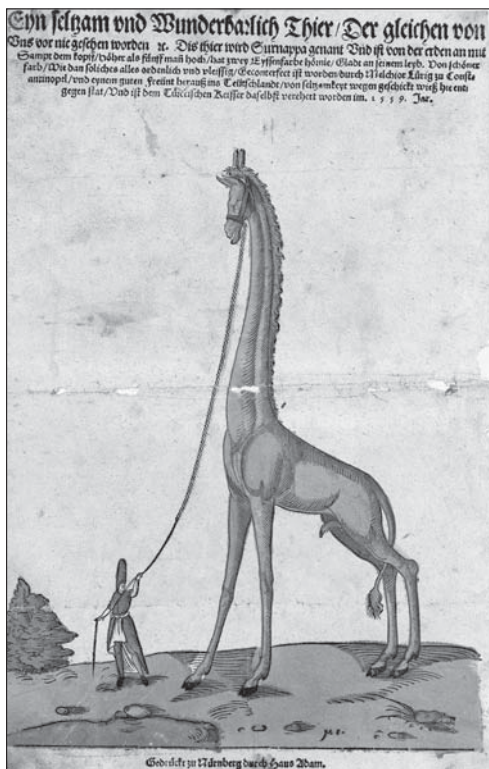
hozott a magyar királynak, a kódex beírása szerint.<sup>48</sup> A corvina ma a British Library kézirat-gyűjteményében található, és nemcsak Horatius műveit, hanem Iuvenalis szatíráit, sőt a középkorban igen népszerű római költő, Aulus Persius Flaccus (34–62) szatíráit is tartalmazza, ugyanakkor Mátyás egész oldalas portréja is megtalálható benne (5/1–2. kép).<sup>49</sup>

Az Österreichische Nationalbibliothek őriz egy corvinát, egy Aquinói Szent Tamás-kódexet.<sup>50</sup> Ezt szintén Verancics „menekítette ki” Isztambulból, a bécsi császár-

<sup>48</sup> *Ex Bibliotheca Regis Mathiae Dono Reverendissimi Episcopi Quinqueclesiensis D(omini) Antonij Verantii Amici Honor(andissimi) Constantinopoli.* KNOFF Lajos, *A British Museum Korvin-kódexének címlapja*, MKSz, 20(1896/1), 1–8, 2.

<sup>49</sup> *Qu(inti) Horatii Flacci Epistolae* (ff. 3–31); *Ars poetica* (ff. 31–39v); *Sermones* (ff. 40–79); *Carmina* (ff. 79v–149); *Junii Iuvenalis Satirae* (ff. 150–221); *Auli Persii Flacci Volaterrani Satirae* (ff. 222–234), British Library, London, Lansdowne MS 836.

<sup>50</sup> Thomas AQUINAS, *Catena aurea seu Continuum in Lucae evangelium*, Österreichische Nationalbibliothek Wien, ÖNB Cod. (Lat.) 1391 (Theol. 47).



6. kép: Melchior Lorck:  
Zsiráf Isztambulban, 1559.  
Fametszet (Zentralbibliothek, Zürich<sup>©</sup>)

ri könyvtár tudós könyvtárosa, Hugo Blotius (1533–1608) bejegyzésének tanúsága szerint.<sup>51</sup> Egyébként Verancsics követtársa, a nagy műveltségű Zay Ferenc, aki törökül is tudott, szintén hozott magával egy corvinát Konstantinápolyból, ugyancsak egy Szent Tamás-kódexet, amelyet ma a prágai Nemzeti Könyvtár őriz.<sup>52</sup> A kódexet, a magyar és latin nyelvű possessori bejegyzés szerint, a Zay család zayugróci (ma: Uhrovec, Szlovákia) udvarházában őrizték, utolsó ismert tulajdonosa csömöri Zay László, Zay Ferenc báró fia volt.<sup>53</sup>

Verancsics és Teuffenbach, elvégezvén feladatukat, 1568 áprilisában tértek vissza Magyarországra, innen Bécsbe mentek a császárhoz, igaz, az ígért ajándék nem volt

<sup>51</sup> *Sanctus Thomas super Lucam, liber in pergameno scriptus, ex bibliotheca regis Mathiae Constantinopoli a Verrantio allatus, in folio – Sanctus Thomas super Lucam ex bibliotheca Regis Mathiae Constantinopoli a Verrantio allatus.* ÖNB Cod. 1391 (C 780) f. 1. Vö.: Viskolcz Noémi, *Corvinák Bécsben a 16–18. században – Görög szerzők latin fordításai*, MKSz, 124(2008/3), 272–291.

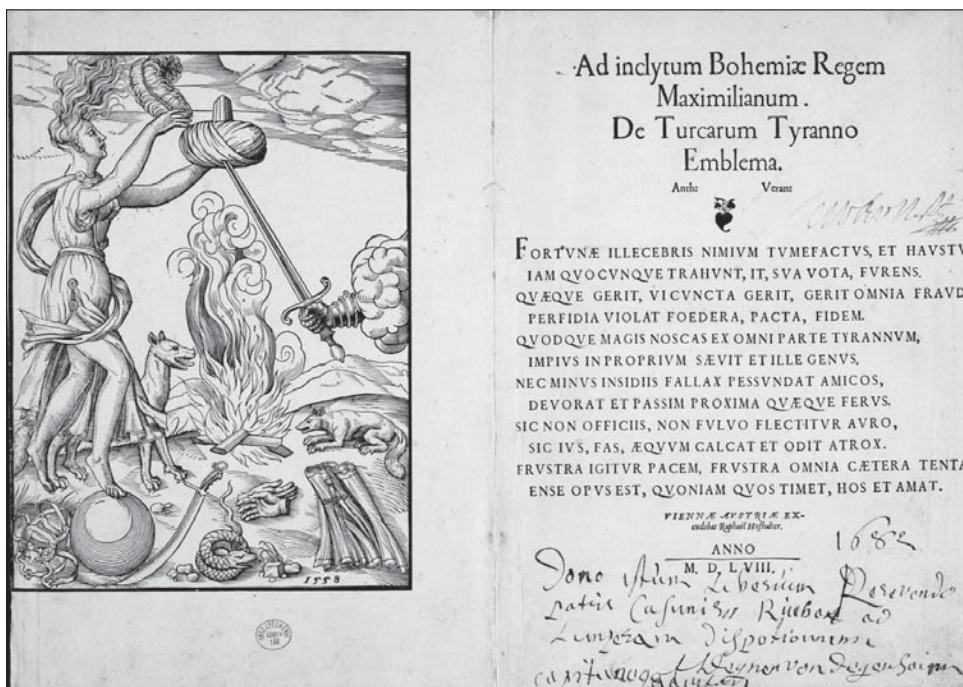
<sup>52</sup> Thomas AQUINAS, *Commentarium in librum De coelo et mundo Aristotelis*, Statni Knihovna ČSR Praha, VIII. H. 73.

<sup>53</sup> *Matthias Király Bibliotekayabol ualo köny, melyet hoztam uala Ugroczy ud[v]arbol – Unus ex libris Nicolay Zay de Czemer m. p.*, Statni Knihovna ČSR Praha, VIII. H. 73 f. 1r.



náluk, *camelopardust*, vagy ahogyan Törökországban hívják, zsiráfot akartak ugyanis hozni a császárnak. Tárgyalópartnerük, a pasa azonban megtagadta tőlük, mondván: igen ritka állat, és a szultán nem akar megválni tőle, sok katona ugyanis a félelemtől megrettent lovát a zsiráfhoz viszi, hogy tőle tanuljon bátorságot.<sup>54</sup> Talán ugyanarról az európaiak szemében csodának tűnő példányról van szó, amelyet Melchior Lorck még 1559-ben látott a török Portán, igaz, ő úgy tudta, Törökországban „surnappa” néven ismerik. Az isztambuli zsiráfról Lorck rajzot is készített, s elküldte Németországba egy barátjának. A rajz Nürnbergben fametszetes röplapon jelent meg (6. kép).<sup>55</sup>

Verancsics a törökökről, illetve I. Szulejmánról alkotott véleményét közel négy éves első isztambuli követsége után, 1558-ban, meglepő módon, nem memorandumban, hanem egy divatos költői és képi alkotásban fogalmazza meg. Bécsben egy lapos



7. kép: Antonius Verantius: De Turcarum Tyranno Emblema, Bécs, 1558. Fametszet. OSZK®, GYULAI (2011) 4. kép alapján

<sup>54</sup> „Camelopardus, sive gyraffa (ut nunc vocatur) negata est nobis, sed promissa alia, quam affirmavit passa exspectari; sine autem hac praesenti noluisse carere suum principem ob raritatem ferae, quodque multi viri militares equos suos timiditate infames admovere ad eam soleant, ut discant esse animosiores.” *Verancsics Antal összes munkái, i. m., V (MHHS 6), 262.*

<sup>55</sup> *Eyn seltzam vnd Wunderbarlich Thier, Der gleichen von Vns vor nie gesehen worden etc. Dis thier wird Surnappa genant... Vnd ist dem Türckischen Keisser daselbst verehert worden im 1559. Jar.*, Gedrückt zu Nürnberg durch Hans Adam [1559], Zentralbibliothek Zürich, Inv. Nr. 000003341.

nyomtatványt jelentet meg Miksa főhercegnek, vagy ahogyan az udvarban nevezték, cseh királynak, a török ügyek felelősének címezve (7. kép).<sup>56</sup> A vers Szulejmán politikai portréjának pontos lenyomata, kifejezései egy kegyetlen uralkodót állítanak elénk. A költeményben mindaz szerepel, amit a főkövet négyéves missziója során tapasztalt a szultánnal kapcsolatban, illetve a korabeli keresztény politikai gondolkodás tartott az oszmán uralkodóról: hadi szerencséje elbizakodottá tette, minden politikai és katonai tette erőszakkal terhelt, alapvető módszere a cselvetés. Megszegi a szerződéseket, a békét, és nemcsak ellenségeivel, hanem övéivel szemben is őtrjögő erőszak jellemzi. Szulejmánt, aki minden törvényességet áthág, nem lehet „megvenni”, sem hízélgés, sem kincs nem tántorítja el szándékától. Végül a költő a vers címzettjéhez, Habsburg Miksához és az olvasóhoz fordul: hiába is próbálsz békét kötni a szultánnal; kardra van most szükség, és nem békealkudozásokra. Mert Szulejmán csak a fegyverek szavából ért, csak azokat becsüli, akiktől fél (*quos timet hos et amat*).<sup>57</sup> Emlékszünk, hogy konstaninápolyi levelében is erre a konklúzióra jutott a humanista tudós, diplomata, akinek attitűdjétől egyébként a legtávolabb a fegyverek álltak.

---

<sup>56</sup> GYULAI Éva, *Ense Opus Est – Verancsics Antal emblémaverse I. Szulejmán szultánról, 1558*, Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica, XVI(2011)/Fasc. 2, 129–167.

<sup>57</sup> GYULAI, *Ense Opus...*, i. m., 133.

*Egy 16. századi „volusiusi Annales” ellen:  
hogyan ne írjunk történelmet\**

Az önálló történelemszemlélet a 15–16. század fordulóján kezdett kikristályosodni a nyugati történetírásban. A humanista elméletírók nagy többsége még mindig a cicerói és a horatiusi közhelyeket tekintette alapelvnek. Hogy milyen a jó történetírói munka, és egyáltalán lehet-e önálló művészetként (*ars*) tekinteni rá, arra majd a 16. század első felében a *trattatist*nek nevezett olasz tudósok csoportja fogja megadni a választ.<sup>1</sup> A retorizált történetírás elméletének létrejöttét azonban sok esetben megelőzte az új elképzelések gyakorlatban történő alkalmazása. Különösen igaz ez Verancsics Mihály<sup>2</sup> történetírói szemléletére. 1536-os elégiájában számos érvet hozott fel Valentinus Polidamus történeti munkája ellen, amelyek sok esetben tartalmi és gondolati egyezést mutatnak az *ars historica* elméletéről szóló későbbi munkákkal. Miként az ókorban a neóterikus Catullus megvetette a régimódi Volusius verses történeti eposzát, úgy Verancsics sem mehetett el szó nélkül Polidamus újkori *caecata chartája* mellett. Meggyőződésének adott hangot, miközben végig szeme előtt lebegett a horatiusi intelem: „jó és bölcs kritikus sose tűr el pongyola verset, / feddi a durvát, és áthúzza sötéttel a kócost / tollal könyörtelenül.”<sup>3</sup>

Valentinus Polidamus orvos és igazi vándorhumanista volt, aki a 16. század első felében élt.<sup>4</sup> Számos irodalmi műfajban – költészetben, prózában, történetírásban, levéltudományban – kipróbálta magát, de voltak vallásos témájú értekezései is. Johann von Maltitz meissenai püspöknek írt levele szerint a németországi Meissen közelében született.<sup>5</sup> Polidamus életéről rendkívül keveset tudunk. Valamikor 1518 előtt a Né-

\* A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával, a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

<sup>1</sup> Ernst BREISACH, *Historiográfia*, Bp., Osiris, 2004, 195–196.

<sup>2</sup> A dalmáciai humanistára a továbbiakban egységesen a magyaros névvel (Verancsics Mihály) utalok. Nevét latinos formában Michael Veranciusként írta alá az autográf leveleiben.

<sup>3</sup> HORATIUS, *Ars poetica*, 445–447. Ford. MURAKÖZY Gyula.

<sup>4</sup> *Dictionnaire Historique et Critique*, ed. Pierre BAYLE, T. XII, Paris, Desoer Libraire, 1820, 199; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Bp., Hornyánszky, 1905, 1336; továbbá Maria CYTOWSKA, *Twórczość literacka Walentego Polidama*, Meander 29(1974/1), 30–37; Henryk BARYCZ, *Historja Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu*, Kraków, Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1935, 64–65.

<sup>5</sup> „...ego palam in ea provincia cum natus sum, tum educatus, in qua quidem est pulcherrima atque florentissima diocesis tua” – Valentinus POLIDAMUS, *Libri aliquot de Re medica*, [...] *Epistolarum libellus*, [Basileae],

met-római Császárság koszorús költője lett.<sup>6</sup> 1531 és 1536 között Krakkóban élt, ahol élénk irodalmi tevékenységet folytatott. Összesen hat kötetet jelentetett meg, melyek elégiákat, prózai munkákat, számos parafrázist és Erasmus alkotásainak újradíását tartalmazták.<sup>7</sup> Ezekben azonban több volt a túlzás és panegyrista elem, mint az igazi költői intuíció. Számos vagyonos pártfogója akadt, mint például Piotr Tomicki, Krzysztof Szydłowiecki, Seweryn Boner, Jan és Hieronymus Łaski. Erasmus-kiadásai ellenére a krakkói „antierazmista” csoportosulás tagjai közé tartozott. Ezt a leuveni egyetem volt tanárának, Joannes van Campennek (1499–1538) 1534. március 28-án kelt levele is megerősíti.<sup>8</sup> Az *Acta Rectoralia* szerint 1535 őszéig tartózkodott Krakkóban.<sup>9</sup> Valamilyen vitája akadt egy ruhakereskedővel, és ezt követően a rektori bíróság elé idézték. Ezt követően Kassán börtönbe került, és vagyonát is elvették tőle.<sup>10</sup> Krakkói barátainak (Jan Dziaduski, Łukasz Górki) segítségével szabadult ki. Ezután Lipcsébe utazott, ahol az egyetem orvosprofesszora lett. Folyamatosan tartotta a kapcsolatot lengyel barátaival. Bázelen 1540-ben jelent meg nyomtatásban orvosi munkája, a *De re medica*, amelyet Andrzej Valentinisnek ajánlott.

Polidamus nemcsak elégiákat, epigrammákat, orvosi és vallási tárgyú műveket alkotott, hanem kipróbálta tehetségét a történetírásban is. Krakkóban nyomtatásban négy történeti munkája jelenhetett meg. Némelyiknek csak az előszava és az ajánlása maradt fenn: *Exordium narrandi de chronica regum Hungariae* (1532); *Chronica Hungarorum* (1534);<sup>11</sup> viszont a *Historia de rebus gestis Bobemorum* (1535) és a *De origine ac rebus gestis Hungarorum liber primus* (1536) teljes szövege fennmaradt. A csehek történetét I. Ferdi-

apud Robertum Winter, 1540, (k. 7b). Idézi BARYCZ, *i. m.*, 64. BAYLE, *i. m.*, 199; SZINNYEI, *i. m.*, 1336. még olasz származásúnak tartották.

<sup>6</sup> John L. FLOOD, *Poets Laureate in the Holy Roman Empire*, T. III, Berlin, Walter de Gruyter, 2006, 1563–1564.

<sup>7</sup> *Oratio in caput quintum Matthei* (1531); *Oratio de rege regum Christo* (1531); *Elegia de Christiana resurrectione*; *Carmen heroicum de operibus iustorum*; *Epigrammata illustrium virorum* (1532); *De laude medicinae*; *Elegia et contio de puero Jesu*; *Elegia de Christiana resurrectione* (1532); *Querela communis populi de pace ad Christianos principes contra ethnicos* (1534); *Petri Thomicii episcopi Cracoviensis et regni Poloniae vicecancellarii epithaphium* (1536) stb. – Karol ESTREICHER, *Polnische bibliographie*, T. 24, Krakau, 1891–1908, 445–447.

<sup>8</sup> „Est hic Polidamus et nudius tertius advenit Hercules quidam, qui ambo nihil habent, quo sese ostentent, quam quod de Erasmo male loquuntur nec sentiunt se rideri ab omnibus.” – *Acta Tomiciana*, T. XVI, Poznań–Wrocław, 1852–1999, nr. 216.

<sup>9</sup> Vö. BARYCZ, *i. m.*, 64; CYTOWSKA, *i. m.*, 30.

<sup>10</sup> BARYCZ, *i. m.*, 65; CYTOWSKA, *i. m.*, 30–31; FLOOD, *i. m.*, 1564.

<sup>11</sup> Polidamus tervbe vette Magyarország történetének megírását a kezdetektől egészen saját koráig (*usque ad tempora nostra scripta*). Az 1534-es kötetében egy töredék is található *Liber sextus* [...] *Chronica Hungarorum*... címmel. – ESTREICHER, *i. m.*, T. 24, 446. Ebben a kettős királyság előképeként ábrázolja László és Salamon 11. századi trónviszályát. Salamon bűnéként kiemeli azt, hogy vetélytársa ellen a kunokat hívta be az országba. – TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *Humanizmus és nemzeti irodalom*, Bp., Akadémiai, 1966, 124.



nándnak, míg az 1532-es és az 1534-es magyarok történetét Werbőczy Istvánnak, az 1536-ost pedig Szapolyai Jánosnak ajánlotta. Łaski szolgálatában mind a Habsburgok felé, mind pedig a Szapolyai-oldal irányában tett irodalmi gesztusokat. Műveinek ajánlásai alapján krakkói tartózkodása alatt számos magyar támogatója (Szapolyai János, Czibak Imre és Brodarics István) is akadt. Politikai állásfoglalása azonban nem egyértelmű. Az egy könyvből álló *De rebus gestis Bohemorum* művében már észrevehető, hogy Polidamus történeti érdeklődése elsősorban a mesés eredettörténetekre összpontosul. Leírja a két mondabeli uralkodó, Zechius (!) és Lech történetét, valamint Csehország kivételes földrajzi adottságait. Ezután tért vissza a magyarok eredetének leírásához. Erre az érdeklődésére derít fényt a Brodaricsnak ajánlott epigrammája, amely az 1532-es kötetben a Werbőczynek szóló ajánlás után áll.<sup>12</sup>

Polidamus büszkén írta az 1534-es kötete címlapjára, hogy oly választékosan írta meg a magyarok történetét, ahogyan az elterjedt faragatlanság, tudatlanság, önhittség és gőg miatt (*propter rudis ingenii, inscitiae, arrogantiae, superbiaeque dominatum*) nagyon kevés keresztény szerző írhatta volna meg. Ugyanakkor költői képességeiről és stílusáról a modern kutatók elmarasztalóan szólnak. Barycz szerint a nyelvezete, amikor prózában ír, helyes és megfelelő, ám kissé terjengős, nehezen érthető és homályos. Képzelőereje kicsi és lélektelen. Költészete elsősorban az erasmista témák utánzásának tekinthető.<sup>13</sup> Még az érdemeit méltató Cytowska is megjegyzi, hogy Polidamus érdeklődése nem egy irodalmi műfajra korlátozódik, még ha a többiben nincs is kellő szaktudása. Elsősorban az orvostudomány szakértője volt, s csak másodsorban tekinthető igazi költőnek.<sup>14</sup> Mint látható, a modern irodalomtörténészek nem értékelik sokra Polidamus irodalmi tevékenységét, érdemes azonban röviden áttekinteni, hogyan ítélték meg teljesítményét kortársai.

Polidamus történetírói és írói képességeiről Pietro Bembo (1470–1547) rendkívül elmarasztalóan nyilatkozott. A Krakóban tartózkodó Franciscus Bonerushoz<sup>15</sup> írott 1535. március 1-ei levelében említést tett Polidamus egyik, általa csak *Historiae* címmel illetett történeti munkájáról.<sup>16</sup> A levélből közelebbit nem tudunk meg a munka tartalmáról, annál többet a stílusbeli hiányosságairól. Bonerus a kéziratról Bembo véleményét kéri (*quam ad me impressam misisses, iudicium tibi afferem meum [...] accurate diligenterque perscriberem*), tehát Polidamus munkáját valószínűleg még nem nyomtatták ki. Ez esetben az 1535-ös *Historia de rebus gestis Bohemorum*-ról, vagy az 1536-os *De*

<sup>12</sup> „Mitto Sarmatiis librum tibi, praesul, ab oris / Dat qui Pannonia nomina clara soli...” A nyomtatvány a varsói Biblioteka Narodowában (továbbiakban: BN) található, jelzete: XVI. Qu. 367.

<sup>13</sup> BARYCZ, *i. m.*, 65. Trencsényi szerint sokat írt, de gyakran igen felületes volt. – TRENCSÉNYI-WALDAPFEL, *i. m.*, 124.

<sup>14</sup> CYTOWSKA, *i. m.*, 37.

<sup>15</sup> ESTREICHER, *i. m.*, T. 13, 260.

<sup>16</sup> Pietro Bembo, *epist.* VI, 56. = Petri BEMBI *Epistolae omnes quotquot extant, Latinae puritatis...*, Argentorati, Lazari Zetzneri Bibliop., 1609, 624–625.

*origine ac rebus gestis Hungarorum*ról lehet szó. A művet nem lehet egyértelműen beazonosítani, azonban Bembo ítélete annál többet mond. Polidamus elbeszélésében jóformán nincs semmi (*cum nihil sane prosis*), Bonerus mégis a védelmébe veszi. Bembo azt tanácsolja, hogy a kinyomtatása előtt Polidamus javítsa ki és alaposan csiszolja meg munkáját (*id ut corrigeret, historiamque purgaret ac perpoliret suam*). Az itáliai humanista nem tud és nem is akar dicsérően szólni erről a munkáról. Caesar, Sallustius és Livius munkáival összehasonlítva Polidamus alkotását (*ad quos si Polidami historiam comparaveris, quam is proxime ad optimum scribendi genus accedat, quam ab eo distet*) silánynak minősíti, amely ítéletet Bonerusnak is be kellene látnia. Maga is írni kíván egy *historiát*, így hát kritikáját ne érezze kellemetlennek magára nézve. Viszont nem akar ostobának látszani, ha elismerne egy rossz könyvet, de irigynek sem akar tűnni, ha becsmélne azt.

Verancsics Mihály (1514?–1571) szintén megfogalmazta saját véleményét és maró kritikáját Polidamus művéről. Ő Statileo János erdélyi püspök unokaöccse, valamint a jelentős karriert befutó Verancsics Antal testvére volt.<sup>17</sup> Gyermekkorát szülőföldjén töltötte. Valószínűleg nagybátyja segítségével tanulmányokat folytatott Padovában, Bécsben, majd Krakkóban. Rövid tanulmányait követően került Szapolyai udvarába. A krakkói egyetemre 1527 augusztusában iratkozott be, ahol legfontosabb támogatója Piotr Tomicki krakkói püspök volt.<sup>18</sup> Szűk két évtizedig kisebb-nagyobb megszakítással Lengyelországban élt. 1544-ben testvérének tanácsára hazaköltözött. Életének krakkói szakasza irodalmi szempontból igen termékenynek bizonyult.<sup>19</sup> Műveiből kitűnik, hogy Verancsics széles érdeklődésű, tipikus 16. századi humanista volt. Történetírói jártasságát nemcsak az 1539-es nászdalának narratív szerkezete, hanem a thuküdidészi felfogásban az 1536-os évről írott történeti munkája;<sup>20</sup> valamint az a tény is igazolja, hogy aktívan részt vett testvére végül el nem készült történeti munkájának szerkesztésében.<sup>21</sup>

Még krakkói tartózkodása alatt jelent meg Polidamus prózai munkája, a *De origine ac rebus gestis Hungarorum*.<sup>22</sup> Verancsics talán erről a történeti munkájáról mondott bírálatot még ugyanebben az évben egy igen kemény és satirikus hangvételű, 126 soros elégiában. Ez egyrészt következik abból, hogy a Magyarország történetét megíró szer-

<sup>17</sup> Az életére vonatkozó fontosabb szakirodalmakra lásd PALOTÁS György, *Őt sarjam, őt emeld magatokhoz királynak!* – Szapolyai Jánost dicsőítő querelák a 16. század első feléből, ItK, 117(2013/4), 432–463, 6. jegyzet.

<sup>18</sup> Lásd *Album studiosorum Universitatis Cracoviensis*, ed. Adam CHMIEL, T. II, Kraków, 1892, 238.

<sup>19</sup> ESTREICHER, *i. m.*, T. 33, 352–353.

<sup>20</sup> VERANCICSICS Mihály, *Liber de rebus hungaricis 1536*, lásd OSZK, *sign.* Fol. Lat. 422, T. II, fol. 14–26.

<sup>21</sup> ACSÁDY Ignác, *Verancsics Antal és Szerémi György*, ItK, 4(1894), 21–23; 32.

<sup>22</sup> A mű 1536-ban Krakkóban jelent meg. A nyomtatványból egy példány az OSZK-ban is található, jelzete: Ant. 3060, terjedelme 32 folio 4<sup>o</sup> méretben. Horváth János szerint művét 1535–1536 folyamán írta meg Polidamus Kassán. – HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, Bp., Akadémiai, 1953, 98.

zõt akarta bírálni;<sup>23</sup> másrészt abból is, hogy az elégiájában hangsúlyosan megjelenik Polidamus azon céljának elítélése, miszerint csupán anyagi támogatást akar szerezni a mű címzettjétől, János királytól;<sup>24</sup> valamint a két mű között számos tartalmi és lexikai kapcsolat is megfigyelhető.<sup>25</sup> A Polidamus 1536-os munkájára reagáló *In Valentinum Polydamum, historiae Hungaricae scriptorem ineptissimum* című munkája két kéziratban is ismert volt. Az egyik az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában található versgyűjtemény egyik darabja,<sup>26</sup> míg a másik a szentpétervári Nemzeti Könyvtár tulajdona volt 1923-ig.<sup>27</sup> A Varsóba visszakerült anyaggal azonban ez is megsemmisült 1944 folyamán. Ez utóbbi tartalmazta Verancsics latin nyelvű költeményeit a 1540-es évekből. Ezek valószínűleg egykorú másolatok, esetleg autográf szövegek voltak. A két szövegváltozat nem lehet teljes mértékben azonos. Az OSZK-ban található kézirat *in medias res* kezdéséből következtetni lehet arra, hogy ez a változat nem tartalmazza az elégia elejét. Ezt a feltételezést erősíti Korzeniowski is, aki szerint a szentpétervári változat első sorai *Non infacundo nuper comitatus amico / Mane mei stabam principis ante foras* voltak.<sup>28</sup> Tehát a megmaradt kézirat csak töredékes, és bizonyosan hiányoznak legalább az első sorai.

Verancsics Mihály elégiájának stilisztikai és tartalmi jellegű kritikája számos hagyományból táplálkozhatott. Arisztotelész, majd Cicero és Quintilianus elméleteinek hatására a 16. századig a történetírás *ars rhetorica* nak számított. A művek kívánatos terjedelméről Arisztotelész azt mondja, hogy „a gondolatmenetet nem szabad túlságosan messziről indítani, és nem szabad minden esetet felhasználni a következtetés levonásához; az előbbi ugyanis a terjedelem miatt homályossá válik, az utóbbi pedig a nyilvánvaló esetek miatt bőbeszédűvé.”<sup>29</sup> Horatius számos ponton hasonlóképpen fogalmaz. Az író mindig tartson mértéket (*Ars*, 31). A régen már többször elmondott történetek hangoztatása felesleges, valamint a szolgálai utánzás kerülendő (*Ars*, 134–135). Emellett

<sup>23</sup> VERANCICSICS Mihály, *In Valentinum Polydamum, historiae Hungaricae scriptorem ineptissimum*, 31–32: „Haecine digna putas regali culmine scripta, / et quae Pannonici principis aula legat?” A hivatkozásokban az arab szám mindig a költemény verssoraira utal.

<sup>24</sup> VERANCICSICS M., *In Valentinum ... i. m.*, 53–56: „Quinetiam pretium (si dis placet) insuper optas, / nec stupidam frontem perfricuisse pudet. / Aut mihi tercentos, rex, scribis, mitte quot annis / aureolos, uno nec mihi mitte minus, ...”

<sup>25</sup> *Uo.*, 11–14: „At quoties Iaphet, quoties Gog nomina ponis? / Unaque vix Magog pagina patre caret. / Dispream, si non mallet te dicere Magog, / quadrant ingenio nomina tanta tuo.”

<sup>26</sup> OSZK, sign. Quart. Lat. 776, fol. 10v–13r.

<sup>27</sup> Korzeniowski utal Verancsics munkájának egyik kézirat verziójára, amely a 20. század elején még a szentpétervári cári könyvtárban volt a Lat. Q. XIV. 128, fol. 1r–6v jelezet alatt. – József KORZENIOWSKI, *Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu*, Kraków, Akademii Umiejętności, 1910, 162. Ezt a kéziratot 1928-ban visszaszállították Lengyelországba. – [W. SUCHODOLSKI], *Sigla codicum manuscriptum, qui olim in Bibliotheca Publica Leninopolitana exstantes nunc in Bibliotheca Universitatis Varsoviensis asservantur*, Kraków, Gebethner I Wolff, 1928, 6.

<sup>28</sup> KORZENIOWSKI, *i. m.*, 162.

<sup>29</sup> ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, 1395B–2,22. Ford. ADAMIK Tamás.

hangsúlyozza a valós és kitalált események elkülönítését: *Ficta voluptatis causa sint proxima veris, / ne quodcumque volet poscat sibi fabula credi*, (*Ars*, 338–339). A költő tudásához és erejéhez mértén válasszon tárgyat és kövesse tudásban az elődöket (*Ars*, 268–269). A horatiusi gondolatok hatása biztosra vehető Verancsicsnál. Az *Ars poetica* már iskolai tananyag volt Közép-Európában a 16. század első harmadában.<sup>30</sup> A római szerző műveit már nyomtatásban is ismerhette krakkói diákévei alatt.<sup>31</sup> A császárkori Lukianosz recepciója a 16. század eleji humanista irodalomban szintén jelentős volt. Műveinek számos görög nyelvű kiadása létezett, teljes latin fordításuk pedig nem sokkal Verancsics költeményének lehetséges megírása után, 1538-ban jelent meg Frankfurtban.<sup>32</sup> Ez tartalmazza többek között a *Hogyan kell történelmet írni?* című szatírját, amely nagy hatást gyakorolt a humanista történetírás szemléletére.<sup>33</sup> Lukianosz szerint is kerülni kell a lényegtelen epizódok öncélú leírását és a történeti mű aránytalanságait. A bevezetés ne legyen túl terjengős a főszöveg rovására.<sup>34</sup> A történetíró mindig tekintsen a jövőre, ne a saját érdekeit és munkájának anyagi hasznát keresse, mert így ellenszenvenessé válhat az utókor szemében.<sup>35</sup> A görög *auctor* azt is tanácsolja, hogy a szórakoztatás nem mehet a tanulás rovására. A történetírás nem költészet, így nem szabad annak költői eszközeit – a kitalált mesét, a magasztalást és a túlzást – alkalmazni a történetírásban.<sup>36</sup> A történetírók sajátja a politikai érzék és az erőteljes stílus. Ez utóbbi elérése hosszas gyakorlással és csakis a régi írók követésével sajátítható el.<sup>37</sup> S végül azt is tanácsolja Lukianosz, hogy a történetíró gondolkodása legyen független és igazságos; stílusa pedig legyen világos és szemléletes.<sup>38</sup> A 16. század közepén a padovai humanista kör

<sup>30</sup> Valentin Eck két Horatius-kötetet is kiadott Krakkóban, melyeket a bártfai nagydiákjainak szánt tanulásra. – MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*, Bp., Akadémiai, 1981, 33–34.

<sup>31</sup> Lásd BN, XVI, Qu., 6919 adl., valamint BN, XVI, Qu., 142.

<sup>32</sup> LUCIANI Samosatensis *Opera, quae quidem extant, omnia, e Graeco sermone in Latinum*, Francoforti, apud Christianum Egenolphum, 1538. Magyarul lásd LUKIANOSZ *Összes művei*, I–II. kötet, [Bp.], Magyar Helikon, 1974.

<sup>33</sup> Részletesen Anthony GRAFTON, *What Was History? The art of history in early modern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007, 62–122; az *ars historica* 16. és 17. századi lengyelországi történetére pedig Barbara OTWINOWSKA, *La 'ars historica' en Pologne au XVI<sup>e</sup> et XVII<sup>e</sup> siècle*, *Europa Orientalis*, 5(1986), 49–63.

<sup>34</sup> „patetikus és túlságosan hosszú bevezetést írnak, [...] Szerintem nem így kell írni. Legyen egységes és egyöntetű az egész, a test többi részének illenie kell a fejhez”. LUKIANOSZ, *Hogyan kell történelmet írni?* = LUKIANOSZ *Összes művei II.*, [Bp.], Magyar Helikon, 1974, 601. Ford. KAPITÁNYFfy István.

<sup>35</sup> LUKIANOSZ, *Hogyan kell..., i. m.*, 609.

<sup>36</sup> „Bizonny nagy, sőt óriási hiba, ha a történetírást nem tudjuk megkülönböztetni a költészettől, s beleviszünk amannak kellékeit: a kitalált mesét, a magasztalást és az ezzel járó túlzásokat.” LUKIANOSZ, *Hogyan kell..., i. m.*, 594.

<sup>37</sup> LUKIANOSZ, *Hogyan kell..., i. m.*, 607.

<sup>38</sup> „Miként a történetíró gondolkodása elé a függetlenséget és igazságosságot állítottuk normaként, stílusának is az az egyetlen feladata, hogy világosan és szemléletesen adja elő az eseményeket.” LUKIANOSZ, *Hogyan kell..., i. m.*, 611.

történetírói (Francesco Robortello, Sperone Speroni, Antonio Viperano) jelentik ki először, hogy a *historia* ugyanolyan *ars*, mint a retorika vagy a poétika.<sup>39</sup> Az *ars historica* korai kortárs elméletét elsősorban a hellenista Robortello (1516–1567) dolgozta ki.<sup>40</sup> Verancsics elégiáján mind a lukianoszi mű, mind pedig a még kiforratlan *ars historica* elméletére ható latin szerzők hatása érződik.

Verancsics Mihály elégiájában számos ponton kritizálja Polidamust és annak történeti munkáját. Bírálata igen ironikus, s néhol már a személyeskedés határait súrolja. Polidamus történelmet akar írni, de még saját apját, tehát életét sem ismeri.<sup>41</sup> Szatirikus vonásként gúny tárgyává teszi a családnevét is. A győztes Róma Polidamusnak szólította Traianust, mivel a császár számos királyságot leigázott.<sup>42</sup> Ezzel szemben Polidamus csak kéjnlőket (*merentes / prostibulo multas*) tud meghódítani. Polidamus az ősök történetét kívánja leírni (*avorum pandere gesta*), azonban munkája terjedős és dagályos, csupán a tudományosság látszatát igyekszik kelteni.<sup>43</sup> Polidamus egy könyvből álló munkája hosszadalmas bevezetéssel kezdődik. A magyarok eredettörténetének szempontjából lényegtelen és már többször leírt bibliai történetekkel (özönvíz, bábéli torony stb.), ősnépek eredetével és történelmével, görög mitológiai mondákkal (Hercules-monda), végül pedig a hunok háborúival (Attila király dicsőítése) foglalkozik a szerző. Gyakran bocsátkozik öncélú ismétlésbe, felesleges szószaporításba: *At quoties Iaphet, quoties Gog nomina ponis?*<sup>44</sup> Szapolyai személyében a

<sup>39</sup> Az *ars historica*-vitára lásd KULCSÁR Péter, *Ars historica = Klaniczay- emlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi, 1994, 119–127. A szövegekre: *Theoretiker humanistischer Geschichtsschreibung im 16. Jahrhundert*, hrsg. Eckhard KESSLER, München, Fink, 1971.

<sup>40</sup> Agnieszka DZUIBA, *Teoria historiografii w De historica facultate Francesco Robortello*, *Roczniki Humanistyczne*, 49(2001), zeszyt 3, 51–59.

<sup>41</sup> VERANCSICS M., *In Valentinum...*, i. m., 6: *vix patrem noveris ipse tuum*. Itt Verancsics kijelentésének mélyebb értelmet kell tulajdonítani, mint csupán azt, hogy Polidamus nem ismerte ténylegesen saját apját. Vö. PLATÓN, *Timaiosz*, 22b–22c = PLATÓN *Összes művei*, III. kötet, Bp., Európa, 1984, 320. Ford. KÖVENDI Dénes: „Ej, Szolón, Szolón, ti görögök, mindig gyermekek vagytok, öreg görög pedig nincs is. [...] Mindnyájan ifjak vagytok lelkileg: mert nincs lelketekben ősi hagyományon alapuló régi meggyőződés, sem időtől szürke ismeret.” Az ősök (apák) ismerete, valamint az egyes nemzetségek leszármazási sora rendkívül fontos volt a görög történetírásban. A logográfusok közül például Akuszilaosz és Hekataiosz is *Genealogiák* címmel írták meg történeti munkájukat. Verancsics megállapításában észrevehető Polidamus tudatlanságának újabb bírálata, aki egyenesen a történetírás legalapvetőbb követelményét sértette meg. A platóni gondolat az *ars historica*-elmélet teoretikusainál is megtalálható. – FRANCISCO ROBOTELLO, *De historica facultate, disputatio*, Florentiae, apud Laurentium Torrentinum, 1548, 14; ANTONIO VIPERANO, *De scribenda historia liber*, Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1569, 19. Például ERASMUS 1513-as munkájában pedig: PETRUS. *Ergo patriam novit qui patrem non novit?* – DESIDERIUS ERASMUS, *Dialogus, Julius exclusus e coelis = Ausgewählte Schriften in acht Bänden*, hrsg. Werner WELZIG, Band 5, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1968, 6–109.

<sup>42</sup> VERANCSICS M., *In Valentinum...*, i. m., 17–18: *Pulydamum victrix Traianum Roma vocavit, / cum forti domuit plurima regna manu*.

<sup>43</sup> VERANCSICS M., *In Valentinum...*, i. m., 10: *doctius et latius ore loqui*.

<sup>44</sup> VERANCSICS M., *In Valentinum...*, i. m., 11.

szervő pusztán csak befolyásos támogatót akart szerezni magának. A magyar király kedvében akart járni, azonban írásai nem méltók a királyi méltóságához. Polidamus munkájának megírásával csak az anyagi elismerésre törekszik. Szapolyaiban is csak a gazdag támogatót látta, aki bőkezűen megjutalmazza álszent irományai miatt: *aut mihi trecentos, rex, scribis, mitte quot annis / auroleos.*<sup>45</sup> Szinte kufár módjára igyekszik áruba bocsátani (*auro prostituisse*) magukat a múzsákat, azaz a költészetet. Polidamus csak addig zengi dicsőítő énekeit (*tibi scribere laudes*) János királyról, amíg az bőkezűen megjutalmazza fáradságait.<sup>46</sup> A csehek történetéhez hasonlóan számos mesés elemet és kitalált történetet sző bele *historiájába*. Könyveiben több a *fabula*, mint a valós történeti esemény: *inque tuis libris fabula nulla foret.*<sup>47</sup>

Polidamus leírt gondolatai mindemellett haszontalanságok (*nugis*) és egyben barbár durvaságok (*barbarique*) is. Munkája kezdetén helyesen a régi szerzők követését ígéri. Büszke rá, hogy Sallustius nevét és stílusát elhozta a magyar földre. Franciscus Reveslatus az olvasókhoz írt előszóban szintén Sallustius és Livius nagyságához emeli Polidamusét. Tárgyi tévedései miatt azonban Crispus már régen elhagyta Szkítiát, és igen vágyódik vissza Latium belsejébe.<sup>48</sup> A másik római történetíróval, Liviuszal sem versenyezhet: *Dic mihi quae tulerit sallaria Livius ingens, / cuius vix humeris tollere scripta queas.*<sup>49</sup> Mint láttuk Bembo is az antik szerzőkkel összevetve találta igazán gyengének írását. Még görögös neve sem tudja kellőképpen leplezni nyilvánvaló műveletlenségét.<sup>50</sup> Polidamus stílusával és a latin nyelvhasználatával is nagy problémák vannak, ezért olyan közönségnek írjon latin nyelvű alkotásokat, akik amúgy sem értik meg ezt a nyelvet:

atque alias quaeras diverso limite gentes,  
quo non auditur lingua Latina loco!  
Illic te iactes, illuc tua somnia transfer,  
illic Pulydamo nemo secundus erit! (39–42)

<sup>45</sup> VERANCSICS M., *In Valentinum...*, i. m., 55–56; vö. HORATIUS, *Episztolák*, 2, 1, 33–234: „Choerilus, incultis qui versibus et male natis / rettulit acceptos, regale nomisma, Philippos.”

<sup>46</sup> Nagy Sándor kapcsán Robortello szintén megemlítette a hízélgés káros voltát: „Adulationem in historiam Alexander Magnus usque adeo detestatus est, ut Aristobuli librum in amnem proiecerit, [...] Est enim dolosum, vafrum, ac veritati maxime infensum.” – ROBORELLO, i. m., 10.

<sup>47</sup> VERANCSICS M., *In Valentinum...*, i. m., 70. Pirnát szerint a korabeli historikus feladata az, hogy úgy beszélje el az eseményeket ahogyan azok valóban megtörténtek. – PIRNÁT Antal, *Fabula és história*, ItK, 88(1984/2), 137. Később Zrínyi Miklóst idézi: „Fabulákkal kevertem az históriát: de úgy tanultam mind Homerustul, mind Vergiliustul, az ki azokat olvasta, megismerheti az másiktul.” Verancsics a költészet körébe tartozó *fabula* terminus hangsúlyozásával egyenesen Polidamus történetírói létét kérdőjelezte meg. Hiszen a 16. századi szemlélet szerint a historikus (történetírói értelemben) semmiképpen sem keverhet művébe fikciót.

<sup>48</sup> VERANCSICS M., *In Valentinum...*, i. m., 48: „et penitus Latio tincta lepore cupit, ...”

<sup>49</sup> *Uo.*, 71–72, vö. HORATIUS, *Ars poetica*, 38–39.

<sup>50</sup> *Uo.*, 100: „obtecta Graio nomine barbaria...”



Sorai pusztán csak gyermekreg írások (*puerilia scripta*) a figyelmes műértő (*purgatis*) fülek számára.

Verancsics elégiája második felében a költészet eszközével, a múzsák szerepeltetésével kíván ítéletet mondani most már elsősorban Polidamus személye felett. Bár Verancsicsnak történeti munkái is voltak, fennmaradt műveiből mégis a humanista költő portréja rajzolódik ki. Polyhymnia az isteni adományra, azaz a költői ihletre és talentumra emlékezteti Verancsicsot. Látva, hogy mit tesz Polidamus, felszólítja, hogy segítsen megfékezni ezt a műveletlen történetírót: *Ergo alacris doctas defende in parte sorores*.<sup>51</sup> Tehát Verancsics – Horatius tanácsát is követve – a költészet szépsége, szentsége mellett állt ki az 1536-os elégiájában. Még Polyhymnia is igen elcsodálkozik Polidamus tudatlanságán és a történetírásban való járatlanságán. Maga is megdermed és az ítélet kiszabására szólítja fel nővéreit. Természetesen a történetírás műzsája, a feltüzelt Clio jelenik meg, és lánggra gyúlt ajakkal ítéletet mond Polidamus felett. Polidamus legnagyobb bűne az volt, hogy a múzsákat semmilyen tiszteletre sem tartotta méltóknak, és eltávolodott szentségüktől (*et nostris scribis ab acte sacris*), azaz a jó és megfelelő költészet-től, illetve történetírástól. Clio ítélete öt pontban foglalható össze.<sup>52</sup> A múzsák pártoljanak el tőle, és ne segítsék többet írásaiban. Komoly és magasztos témáról ne tudjon írni tanult szavakkal (*doctis [...] verbis*). Az ihlet és az írói *inventio* mindörökre hagyják el őt: *Deficiat calamo titubanti littera semper*.<sup>53</sup> A stílusa legyen érthetetlen, s verslábai ne álljanak össze (*inversique pedes reptent*) értelmes egésszé. S végül ne legyen többet olvasóközönsége, akik meghallgatnák silány alkotásait: *Lectores tot sint, volitant quot in aethere tauri, / quot pisces caelum, quotque habet unda sues*. Lanttal kísérve maga a művészetek és a költészet istene, Apollo hagyta jóvá Clio szavait, aki ezután Polidamust átkozva (*haec maledicta*) visszazárlt égi otthonába.

Az említettek tükrében Polidamus méltán érdemelte ki Verancsicstól a hitvány és a legostobább történetíró címet. Verancsics érzékletes allúziókkal szemlélteti Polidamus tehetségtelenségét. Először a Catullusnál megjelenő<sup>54</sup> Volusiusszal és annak munkájával von párhuzamot:

Nec nisi cum tristi conscriptos ominem quondam,  
Annales Volusi Roma diserta tulit. (93–94)

Verancsics bírálata itt véleményem szerint kettős. Egyrészt ítéletet mond Polidamus terjedős stílusa és munkájának nagy terjedelme felett. Másrészt munkáját nem is tekintti igazi történetírói alkotásnak, pusztán csak az egyszerűbb és minden dísztlől,

<sup>51</sup> *Uo.*, 85.

<sup>52</sup> *Uo.*, 111–123.

<sup>53</sup> *Uo.*, 115, vö. HORATIUS, *Ars poetica*, 408–410: „Natura fieret laudabile carmen an arte, / quaesitum est. Ego nec studium sine divite vena / nec rude quid prosit video ingenium; ...”.

<sup>54</sup> CATULLUS, 36, 1–20, ill. 95, 7–10.



valamint a retorikai ékítményektől mentes *annales*nek mondja. A *trattatisti* elméletírókhoz hasonlóan, akik Cicerót követték sok tekintetben, Verancsics sem tekinthette az évről évre haladó, egyszerű kronologikus feljegyzéseket a történetírás részének.<sup>55</sup> Éppen ezért nem értékeli Polidamus alkotást sem ennél jobbnak.

Végző csapást mérve Polidamusra, ezt követően jelenik meg igen hangsúlyosan és rendkívül élcélődő hangvétellel a horatiusi kép – Choerilus-történet – az elégiában. Polidamus nem különb Nagy Sándor udvari költőjénél. A humanista író tehetsége igazán csak görög elődjéhez mérhető:

Forsitan ex simili vexamur nunc quoque causa,  
Choerilus inquam alius forte fatigat aquas. (97–98)

Choerilus silány történetírói képességeinek parafrázisát a dalmát szerző elsősorban Horatius költészetéből kölcsönözhatta.<sup>56</sup> Ahogyan az udvari költő műveit, úgy Polidamus történeti munkáját sem formálta tökéletessé sem az *ars*, sem a *natura*. Minként örökké szégyenfolt lesz a nagy hódító emlékéen Choerilus támogatása, úgy később szintén kárára lesz János királynak Polidamus pártolása.

Verancsics Mihály az európai líra mesterének intelmét és tanácsait követve nem tudta és nem is akarta szó nélkül hagyni egy nyilvánvalóan rossz történetíró silány alkotását.<sup>57</sup> Elégiájának kritikája igen metsző, néhol már-már elfogult és kegyetlen, mégis amit a humanista történetírás alapvető eszközeiről, jellegéről és a 16. századi történetírói magatartásról megfogalmazott, azok egybecsengtek mind a későbbi teoretikusok mind az antik elődök által megfogalmazott elvárások szellemével.

<sup>55</sup> Vö. CICERO, *A szónok*, 2, 52; ROBOTTELLO, *i. m.*, 21; VIPERANO, *i. m.*, 11.

<sup>56</sup> HORATIUS, *Episztolák*, 2, 1, 232–240: „Gratus Alexandro regi magno fuit ille / Choerilus, incultis qui versibus et male natis / rettulit acceptos, regale nomisma, Philippos. / Sed veluti tractata notam labemque remittunt / atramenta, fere scriptores carmine foedo / splendida facta linunt. Idem rex ille, poema / qui tam ridiculum tam care prodigus emit, / edicto vetuit, nequis se praeter Apellen / pingeret, ...”; valamint HORATIUS, *Ars poetica*, 357–360.

<sup>57</sup> HORATIUS, *Ars poetica*, 372–373.

SZABÓ ANDRÁS PÉTER

## A Szepesség Istvánffyja?

*Johannes Jantschius történeti munkája*  
(*Bellum Hungaro-Turcicum*)

Régóta ismert az a fellendülés, amelyet a tizenöt éves háború eseményei nyomán a latin nyelvű hazai történetírásban bekövetkezett.<sup>1</sup> Ebben a korszakban született Johannes Jantschius iglói lelkésznek, a szepességi evangélikus lelkészi testvérület seniorának (1590–1599) műve, a *Török–magyar háború (Bellum Hungaro-Turcicum)* is, amely a címben foglaltaknak megfelelően a nagy konfliktussorozat 1593 és 1598 közti fejleményeit örökítette meg. A 1599-ben befejezett, százötven oldalas munka ugyan nem került be a hazai historiográfia kánonjába, ám Bartoniek Emma a magyarországi történetírás 16–17. századi történetéről írott alapvető jelentőségű összefoglalásában így méltatta: „Jantschius évkönyvszerű beosztása ellenére is kerek, folyamatos, egységesen megkomponált előadást nyújt, nagy műveltségről, jó ízlésről, helyes politikai érzékről tanúskodó, józan, realiztikus felfogással, történelemszemlélettel, igen szép stílussal. Ítéletektől általában véve tartózkodik, s rövid művét valami higgadt, mondhatni optimista, derűs harmónia hatja át. Határozottan Istvánffyra emlékeztető íróegyénség és temperamentum. [...] Művét legtalálóbban úgy jellemezhetjük, hogy az szép humanista történetírói alkotás.”<sup>2</sup> Ez a méltatás serkentett minket először arra, hogy a munkával behatóbban foglalkozzunk.

Bartoniek ugyanakkor határozottan szembeállította Jantschiust műve folytatójával, Stephan Holtzmann (Xylander) szepesváraljai lelkésszel, aki a nagy háború 1599 és 1606 közötti eseményeit írta meg, nagyobb hangsúlyt fektetve a felső-magyarországi történésekre. Xylandernek a monográfia szepességi fejezetében a babonás évkönyvező szerepe jutott, míg Jantschiussal kapcsolatban a történész azt emelte ki, hogy a lelkész-történetíróknál szokatlan módon az eseményeket földi és nem isteni okokra vezeti vissza. A vélemény értékéből levon az, hogy monumentális összefoglalásán számos kedvezőtlen körülmény között dolgozó Bartoniek Emma az eredeti kéziratokhoz nem fért hozzá. Jantschiusról tett megállapításai ezért is viselik magukon két szerkesztési fázis nyomait. Úgy tűnik, hogy a másolatok alapján kezdetben csak az 1598. évre vonatkozó részletét ismerte a szövegnek,<sup>3</sup> és később fedezte fel a korábbi időszakot tárgyaló nagyobb részt. Mielőtt a mű és kéziratai elemzésébe fognánk, érdemes röviden megismerkednünk magával a szerzővel.

<sup>1</sup> Jelen tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

<sup>2</sup> BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1975, 146.

<sup>3</sup> BARTONIEK, *i. m.*, 147.

Johannes Jantschius, avagy Johann Jantschi valamikor 1540 és 1545 között született az alsó-magyarországi Zólyomlipcsén (Slovenská Lupča/Liptsch).<sup>4</sup> Tanulmányait előbb szülőhelyén, majd a körömbányai gimnáziumban végezte. 1560 és 1562 között, Andreas Winckler (1498–1575) rektorsága alatt, a boroszlói Elisabethanaeum akadémiai gimnázium diákja volt. Magyarországra visszatérve 1562-től 1566-ig Turócszentmártonban tanult, valószínűleg azért, hogy a kor értelmiségi szokásainak megfelelően a szlovák nyelvet is elsajátítsa. 1566 és 1570 között pedig a bártfai gimnáziumba járt, Thomas Fabri rektor diákjaként. 1570. szeptember 25-én beiratkozott a wittenbergi egyetemre, ám végül nem töltött sok időt egyetemi tanulmányokkal, mert szűk egy évvel később, 1571. augusztus 26-án Wittenbergben egy bártfai lelkészi (minden bizonnyal: segédlelkészi) állásra ordinálták. A bártfai származású, később Augsburgban letelepedő Georg Henisch (1549–1618) ebből az alkalomból Lipcsében egy alkalmi nyomtatványt is megjelentetett, a diáktársat búcsúztató verssekkel.<sup>5</sup>

Jantschiust otthon alaposan kikövezett út várta. Kevéssel hazatérte után, 1571 őszén vagy telén feleségül vette az egykori Radaschin (Radošín) Mihály<sup>6</sup> (1510–1566)

<sup>4</sup> Johann Samuel KLEIN, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinden des Königreiches Ungarn*, I, Leipzig und Ofen, 1789, 131–132; HRADSKÝ József, *A XXIV királyi plébános testvérelete (XXIV regaliū plebanorum fraternitas) és a reformáció a Szepességen*, Miskolc, 1895, 191–192, 298; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, V, Bp., 1897, 412–413; Jozef KUZMÍK, *Slovník autorov slovenských a so slovenskými vzťahmi za humanizmu*, I, Martin, Matica Slovenská, 1976, 326–327; WIX Györgyné, *Régi magyarországi szerzők, I, A kezdetektől 1700-ig*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2007, 381. – A tanulmányaira vonatkozó adatok wittenbergi lelkészavatási életrajzából származnak, amely Magyarországon háromszor is kiadásra került. Joannes Ladislaus BARTHOLOMAEIDES, *Memoria Hungarorum, qui in alma condam Universitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculi studia in ludis patriis coepta confirmarunt*, Pesthini, Joannes Thomas Trattner, 1817, 52–53; SZLÁVIK Mátyás, *A Wittenbergben ordináltak anyakönyve 1560–1572*, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 41(1898)/54, 831; STROMP László (kiad.), *Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek a tótrónai és blatniczai Prónay nemzetség acai levéltárából és könyvtárából*, Bp., 1905, 41.

<sup>5</sup> Georgius HENISCH, *προπεπτικὸν reverendo viro, eruditione et pietate ornato, Iohanni Iantschio Lipschensi, ex inclita Academia Vitebergensi in patriam redeunti, scriptum a Georgio Henischio Barthano Pannonio. Addita sunt epithalamia scripta in honorem nuptiarum eiusdem et pudicissime virginis Annae, reverendi viri Michaelis Radaschini pastoris ecclesiae Bartphensis superstitis patris filiae, Lipsiae, 1571.* (RMK III 5340.) Csepregi Zoltán tévesen azt írja, hogy Radaschin lánya Lipcsébe ment férjhez, vö.: CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve: Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*, Bp., Balassi Kiadó, 2013 (Humanizmus és Reformáció, 34), 319 (95. jegyzet). – Georg Henisch személyére: SZINNYEI, *i. m.*, IV, 699–701; KUZMÍK, *i. m.*, I, 283–285; WIX, *i. m.*, 338; GUITMAN Barnabás, *A bártfai reformációs első évtizedei és kapcsolatrendszere* (Kéziratok doktori értekezés), Piliscsaba, 2009, 106–107; ill. [www.deutsche-biographie.de](http://www.deutsche-biographie.de)

<sup>6</sup> KLEIN, *i. m.*, 331–346; KUZMÍK, *i. m.*, II, 604; GUITMAN, *i. m.*, 87–88, 111–112.; CSEPREGI, *i. m.*, 318–319. – A tenger melléki horvát Radaschinusnak a magyar szakirodalomban gyakran feltűnő magyaros Radácsi alakja félrevezető, hiszen a bártfai lelkész nem a Sáros megyei Radácson született, semmi köze a szlovákjakjú faluhoz. A „Radácsi” formát ezért, esetleges kora újkori használatát sem tekintetbe véve, feltétlenül kerülendőnek tartjuk.

bártfai lelkész (1544–1566) és ötvárosi esperes leányát, Radaschin Annát. 1580. március 16-án már zólyomi lelkész volt, ugyanis az alsó-magyarországi bányavárosok körmöcbányai zsinatán ebben a minőségben szerepelt a Formula Concordiae aláírói között.<sup>7</sup> 1582 és 1601 között a szepességi Iglón (Zipser Neudorf/Spišská Nová Ves) működött lelkészként.<sup>8</sup> 1583. november 5-én Odorinban a szokásos módon felvették a huszonnégy szepességi város lelkészi testvérületébe, amelynek 1585 körül Matthaeus Hertellel együtt conseniora is volt. Egyházi karrierje csúcsára érve 1590. november 13. és 1599. augusztus 26. között ő töltötte be a testület seniori (esperesi) tisztségét. Működése alatt többször is megpróbált lemondani funkciójáról, sikertelenül. Az 1580–90-es évek szepességi egyházi belharcaiban Caspar Pilcius és Sebastian Ambrosius Lahm mellett a kriptokálvinisták egyik vezéralakjaként említik.<sup>9</sup> 1600. november 22-én hunyt el abban a nagy szepességi pestisjárványban, amely egy egész értelmiségi generáció végét jelentette.<sup>10</sup>

Ami Jantschius irodalmi működését illeti, az nem haladta meg a kor képzett egyházi elitjénél szokásos mértéket. Néhány közepesnek tekinthető alkalmi költemény szerzője. 1591-ben ő is szerepelt egy verssel abban a görlitzli antológiában, amelyet a „kriptokálvinista” (melanchthoniánus) irányultságú szepességi lelkészek az ismert boroszlói humanista, Jakob Monau/Monavius (1546–1603) magyarországi látogatásának tiszteletére állítottak össze.<sup>11</sup> 1595-ben a Johann Kraus lublói udvarbíró feleségének halálára kiadott gyásznyomtatványban is megjelent egy költeménye, szintén kriptokálvinista kollégák társaságában.<sup>12</sup> Egy harmadik verse az idősebb

<sup>7</sup> BREZNYIK János, *A selmechányai ágostai hitvallású evangélikus egyház és lyceum története I.*, Selmechánya, Joerges Ágoston özvegyénél, 1883, 245. – A zólyomi lelkész és az iglói Jantschi azonosságát a régebbi irodalomban többen is bizonytalannak vagy kétségesnek tartották (BARTHOLOMAEIDES, *i. m.*, 52; STROMP, *i. m.*, 41), de tévesen, az életrajzi lexikonok pedig megkerülték a kérdést. A két személyt nemrég meggyőzően kötötte össze: SEBŐK Marcell, *Humanista a határon: A késmárki Sebastian Ambrosius története*, Bp., L'Harmattan, 2007, 89.

<sup>8</sup> MÜNNICH Sándor, *Igló királyi- és bányaváros története*, Igló, Igló Város Tanácsa, 1896, 239.

<sup>9</sup> A szepességi kriptokálvinizmusról általában: BRUCKNER Győző, *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen, I (1520–1745)*, Bp., Szepesi Szövetség, 1922, 126–149. Sebők Marcell könyvében már Jantschius szerepére is kitér: SEBŐK, *i. m.*, 172, 314.

<sup>10</sup> „Matricula Molleriana” [utólagos cím]: A XXIV szepesi város lelkészi testvérületének jegyzőkönyve 1520–1606. A Késmárki Evangélikus Líceum Könyvtárában. (Kežmarská lyceálna knižnica) Mikrofilmen: Lőcsei Állami Levéltár (Štátny archív v Levoči) Mikrofilmgyűjtemény A 3. tekercs, 85. (A továbbiakban: *Molleriana*); KLEIN, *i. m.*, 132; SEBŐK, *i. m.*, 280–281.

<sup>11</sup> *Carmina gratulatoria de felici in Scepusium adventu [...] Jacobi Monavii patricii Vratislaviensis etc. scripta ab aliquot amicis et iisdem procurantibus edita, Gorlicii, 1591.* (RMK III. 813.) A látogatásról: SEBŐK, *i. m.*, 209.

<sup>12</sup> *Memoriae nobilis, pudicissimae et lectissimae matronae Annae Wolkensteiniae [...] Iohannis Kravsi arcis Lublo et XIII oppidorum provisoris integerrimi etc. conjugis [...] Gorlicii, 1595.* (RMK III. 854.) A humanista műveltségű Kraus szintén a szepességi kriptokálvinista értelmiségi kör oszlopos tagja volt. SEBŐK, *i. m.*, 327.

Darholcz Kristóf halálára kétéves késéssel kiadott kis kötetben látott napvilágot, 1602-ben, posztumusz.<sup>13</sup> Egyetlen kiadott prózai műve az a hosszú, 1598. június 30-án kelt esperesi körlevél, amelyben Jantschius a confraternitas fennállásának 300. évfordulója alkalmából, és erősen támaszkodva a lőcsei krónikahagyományra, röviden ismertette a testvérület történetét. (A forrást 1669-ben egy kései utódja, Daniel Klesch szepesolaszi lelkész és esperes jelentette meg.<sup>14</sup>) Az iglói lelkész főművének tehát egyértelműen a most elemzendő krónikát tarthatjuk, amely nem más, mint a testvérületi anyakönyv egyik alkotórésze.

A 13. századi eredetű, a szepesi prépost fennhatósága alatt álló papi testvérület a Szepesség németek lakta részének huszonnégy városias települését fogta össze, nagyfokú, de nem teljes átfedésben, a „24 királyi város” néven emlegetett világi autonómiával. Zsigmond király az utóbbi huszonnégy helységből 1412-ben tizenhárom elzálogosított Lengyelországnak, és ezzel a testvérület tagságának egy jelentős része is (11 gazdag és tekintélyes mezőváros) lengyel fennhatóság alá került. Köztük volt a jelentős bányászati és kereskedelmi központ, Jantschius későbbi szolgálati helye, Igló is. Bár a „huszonnégy királyi város” mint világi szervezet a Szepesség sajátos megosztása nyomán felbomlott, a testvérület meg tudta őrizni egységét, és a reformáció évszázadában evangélikus esperességgé alakult, amely azonban számos téren továbbra is elismerte a területen püspöki jogkört gyakorló szepesi prépost fennhatóságát.<sup>15</sup>

A testvérület mai ismereteink szerint a Jagelló-kortól vezetett jegyzőkönyvet. Ez részben számadáskönyv volt, amelyben a szervezet bevételei és kiadásai szerepeltek, másrészt az egyházi gyűlések jegyzőkönyveként szolgált. Mivel az üléseken került sor a tagok felvételére is, ezért a forrást sokszor anyakönyvként (matricula) említik. A jegyzőkönyvbe bemásolták a testvérület alapszabályait és legfontosabb kiváltságlevelit is. Mindig az aktuális senior vezette, mégpedig saját kezűleg. A 16–17. század eseményeit és adatait három anyakönyv örökíti meg. (Mivel Bartoniek Emmát a Széchényi Könyvtárban található, az eredeti kötetthátárokat átlépő 18. századi másolati példányok összezavarták, ő csak két darabról írt,<sup>16</sup> és ez a hibás információ a szakirodalomban is elterjedt.)

<sup>13</sup> *Epicedia in praematurum obitum generosi domini Christophori Darholtz de Finta etc. ab aliquot doctis ac piis viris conscripta, cura et industria generosi domini Andreae Mariassi, Bartphae, 1602.* (RMNy 882. = RMK II. 317.) – A Régi Magyarországi Nyomtatványokban és Wix Györgynénél e kiadvány miatt szerepel tévesen 1602 utáni halálozási dátum. Az 1602. július 25-én kelt előszó nem említi Darholcz halálának időpontját. A versszerzők között egyébként az a Sebastian Ambrosius Lahm is szerepel, aki szintén 1600-ban hunyt el.

<sup>14</sup> Daniel KLESCH, *Catalogus presbiterorum Scepusiensium [...]*, Bartphae, 1669. (RMNy 3506. = RMK II. 1163.) Benne (6–8.): Joannes JANTSCHIUS, *Currentes literae ad XXIV. regales emissae a [...] Johanne Janschio seniore et pastore Igloviensi Scepusii anno 1598.* A körlevélről: HRADSKY, *i. m.*, 32–36.

<sup>15</sup> HRADSKY, *i. m.*, 30–70; SEBŐK, *i. m.*, 82; BRUCKNER, *i. m.*, 149–157.

<sup>16</sup> BARTONIEK, *i. m.*, 145.

<b>Matricula Molleriana/ Vetus 1519–1605.</b>
<i>A Késmárki Liceum Könyvtára [Kežmarská lyceálna knižnica] (977 oldal)</i>
Lorenz Hylbrand esperes (1519–1522) kezdte el, de Georg Moller senior (1528–1544), nagylomnici, szepesbélaai, majd lőcsei pap nevét viseli, aki 1528-tól 1546-ig vezette <sup>17</sup>
<b>Matricula Xylanderiana/Jantschiana 1598–1606.</b>
<i>A Lőcsei Evangélikus Egyházközösség Levéltára [Archív evanjelického a. v. cirkevneho zboru v Levoči] (75 folio)</i>
Johann Jantschi esperes (1590–1599) kezdte el vezetni, rajta kívül csak az 1611 és 1615 között működő senior, Stephan Holtzmann (Xylander) írt bele.
<b>Matricula Goltziana/Nova 1605–1673.</b>
<i>A Szepesi Püspökség Levéltára, Szepeskáptalan [Archív Spišského Biskupstva, Spišská Kapitula] (671 oldal)</i>
Joachim Goltz esperes (1602–1607), iglói lelkész kezdte el vezetni, az ő nevét viseli

A három kötetet tehát három különböző intézményben őrzik, ami hányatott sorok következménye. Christoph Klesch, az evangélikus testvérület jegyzője a szervezet legfontosabb iratait és anyakönyveit 1674-ben az üldöztetés elől a Német-római Birodalomba menekítette, végül 1702-ben a weimari hercegi könyvtárban helyezte őket letétbe. 1775-ben kerültek csak vissza Magyarországra, és a hazatért iratanyag feletti vita lezárásaként került végül a sorozat nagy 17. századi kötete, a Matricula Goltziana a testvérület több más iratával együtt Szepeskáptalanba.<sup>18</sup> Az anyakönyvekről (különösen a 18. század végétől) számos másolat és kivonat készült, amelyek az eredeti kötet-határokat nem mindig vették figyelembe.

Már Georg Moller esperesnek (1528–1544), a reformáció makacs ellenfelének (végül hívének) idejében megjelentek történeti jellegű részletek,<sup>19</sup> rövid narratív források is a jegyzőkönyvben, ám ezek általában alárendelt szerepet játszanak a praktikus funkciójú bejegyzések mellett. Az egyetlen kivételt éppen Johannes Jantschius és Stephan Xylander esperesek hozzájárulása jelenti, akik az anyakönyv ürügyén valójában történeti művet írtak. Jantschius a maga krónikáját a Mollerianában kezdte el megörökíteni (p. 698–826.), az 1593 és 1597 közötti események itt kaptak helyet, majd mikor a Molleriana csaknem teljesen betelt, 1598-ban megnyitotta a jegyzőkönyvi sorozat Matricula Jantschiana/Xylanderiana néven említett középső kötetét.<sup>20</sup> Úgy tűnik,

<sup>17</sup> A matrikula, részben a szepességi egyházi viharok miatt, 1544 után is Mollernél maradt. Erről bővebben: CSEPREGI, *i. m.*, 204–208.

<sup>18</sup> HRADSKY, *i. m.*, 96.

<sup>19</sup> Georg Moller az esperesi tisztról való lemondásával közel egy időben, 1544 tavaszán átállt a protestáns oldalra. CSEPREGI, *i. m.*, 204–207.

<sup>20</sup> *Codex chronologicus fraternitatis XXIV regalium* (a belső kötéstáblán)/ *Matricula XXIII regalium pastorum pastorum, anno domini MDXCVIII.* (a kötésten arany betűkkel)/ „Matricula Jantschiana/Xylanderiana”



hogy eredetileg az előző anyakönyv rendes folytatásnak szánta. A Jantschianában azonban végül egyetlen egyházi ülés vagy elszámolás sem kapott helyet, hanem kizárólag az iglói lelkész krónikájának 1598. évre vonatkozó rövidke része (f. 1–7.), illetve Stephan Xylander szepesváraljai lelkész által írott folytatása (f. 8–75.), ahogy ezt a kézirat Xylander kezétől származó belső címe („Codex chronologicus”) is jelzi. A Molleriana helyett végül a testvérület egy 17. század eleji esperese, Joachim Goltz iglói lelkész kezdett 1605-ben új, lényegében azonos szerkezetű anyakönyvet, amelyet egészen az 1670-es évek erőszakos szepességi ellenreformációjáig vezettek.

Jantschius Bartoniek Emma által szép humanista alkotásként méltatott 153 oldalas munkája a tizenöt éves háború magyarországi és erdélyi eseményeit mutatja be. A horvát hadszíntér látványosan kimarad belőle, viszont mint lengyel fennhatóság alatt működő lelkészt határozottan érdeklik a lengyelországi történések: a III. Zsigmond király által 1595-ben összehívott krakkói szejm, amely a törökellenes összefogás ellen szavazott, és az 1595 augusztusában Thornban összegyűlő evangélikus zsinat, amelynek ráadásul a nagy háborúhoz sem volt köze. Bár alcíme szerint az 1599. évig megy el, valójában 1599-es évszám alatt 1598-as eseményeket ismertet, például Várad török ostromát.<sup>21</sup> Helyi, regionális híreket egyáltalán nem találunk benne, tehát jellegében határozottan elüt a kora újkori szepességi történetírás szokásos darabjaitól.

Az írás fázisai teljesen világosak, Jantschius 1594 tavaszán, egy lemondási kísérlete kapcsán próbálta először lezárni a feljegyzéseket, még fel is szólította utódját a krónika folytatására, ám újraválasztották.<sup>22</sup> A második, hosszabb szakaszt 1598. július 2-án zárta le, szintén az utódhoz intézett nyomatékos kéréssel,<sup>23</sup> majd miután a testvérület ismét bizalmat szavazott neki, a harmadik adagot, az 1598. év anyagát már az újabb kötetbe vezette be, valószínűleg esperesi működése utolsó évében, 1599-ben befejezve a munkát. Főleg ez a szakaszosság okolható a szövegben található tartalmi ismétlése-

---

(szakirodalmi elnevezés). Autográf kézirat. Lőcsei Egyházközség Levéltára (Archív evanjelického a. v. cirkevneho zboru v Levoči) Senioratsarchiv B /I-1. (A továbbiakban: Jantschiana). – Jantschiusnak a kötet elején található bejegyzése: „Iohannes Iantschius, qui officium senioris in fraternitate XXIV regalum, quod per annos 8 sustinuerat resignaturus, volumen hoc, postquam omnes bellicam scribendo historiam chartas explevisset mundas, quae supererant in veteri matricula per Laurentium Hillbrandt tum in Iglo ecclesiae pastorem et huius fraternitatis seniore septimum abhinc antecessorem ordinata, conficiendum curavit, fido et sincero pectore et successoribus suis in senioris officio, et omnibus, qui inclytae huius Fraternitatis membra vel iam sunt, vel deinceps erunt, commendatum esse cupit. [...] 1598. július 6. *Jantschiana*, f. 1v.

<sup>21</sup> *Jantschiana, i. m.*, f. 5v–7v.

<sup>22</sup> *Molleriana, i. m.*, 699; illetve 1594. június 21-i újraválasztásáról: *Uo.*, 700–701. Az illyésfalvi (1594) és szepesszombati (1595) éves egyházi gyűlések leírása (p. 700–706.) ugyan megszakítja a krónikaszöveget, ám Jantschius világosan elválasztja ezt történeti művétől, amelyet a 707. oldalon „Continuatio historiae bellicae” alcímmel kezd újra.

<sup>23</sup> „Res gestas Ianus conscripsit Iantschius istas, / Has, bone Successor, consule, quaeso, boni. / Evenient quae post studio contexe fideli, / Sed tibi ad hoc Pylios det Deus ipse dies. – Absolutae Novocomii 2. Iulii anno nati in carne filii Dei MDXCVIII.” *Molleriana, i. m.*, 826, illetve az új kötet elején szereplő, fentebb idézett azonos keletű szöveghelyet: *Jantschiana, i. m.*, f. 1v.



kért: Esztergom és Hatvan 1594. évi sikertelen keresztény ostromai például kétszer is szerepelnek a krónikában, egyszer az első fázisban, rövidebben, majd a második fázisban hosszabban.<sup>24</sup> A szépírási szöveget Jantschius a margóra írt alcímekkel és megjegyzésekkel tagolta, majd ezeket a teljes Molleriana széljegyzetelése közben Stephan Xylander is kiegészítette néhányal. Jellemző, hogy az iglói lelkész a dátumokat sok esetben a régi naptár szerint is megadta, amit a kriptokálvinistáknak a Gergely-naptárral szembeni általános idegenkedése tesz érthetővé.<sup>25</sup>

A krónika a maga teljességében kiadatlan, egy rendkívül rövid kivonatot viszont közölt belőle Karl Wagner az *Analecta Scepusii sacri et profani* szepességi elbeszélő forrásokat tartalmazó második kötetében (1774).<sup>26</sup> Ha azonban ezt a kivonatot szemügyre vesszük, kiderül, hogy Wagner (vagy az a személy, akitől a kivonatot kapta) csak a Mollerianából merített, a *Bellum Hungaro-Turcicum* 1598. esztendőre vonatkozó szakaszát nem ismerte.

Mint minden más történetírói alkotás esetében, úgy itt is először a források kérdését kellett tisztáznunk. Mivel Jantschius a háborúról szóló művét, a konfliktus színtereitől távol, a szepességi Iglón írta, kezdettől világos volt, hogy kevés információhoz juthatott személyesen vagy első kézből, és leginkább nyomtatványokra építhetett. A nyomozást tehát a nyomtatott előzmények felkutatásával kezdtük. A 17. századi magyarországi történetírók által használt standard művek közül három eleve nem jöhetett szóba, mert ezek néhány évvel a krónika befejezése után jelentek meg:<sup>27</sup>

Hieronymus Ortelius: *Chronologia oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen in Ungarn auch in Sibenbürgen von 1395*, Nürnberg, 1602.

Nikolaus Reusner: *Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcarum imperatoribus a capta Constantinopoli usque ad annum MDC bello militiæque gestarum narrationes*, Frankfurt, 1603.

Caspar Ens: *Rerum Hungaricarum historia IX libris comprehensa*, Köln, 1604.

Maga a szerző a szövegben két forrást említ név szerint. A Kosáry-bibliográfia és az Apponyi-gyűjtemény katalógusának átnézése, illetve intenzív internetes keresés

<sup>24</sup> *Molleriana, i. m.*, 695–697, 710–713, 717–723.

<sup>25</sup> *SEBŐK, i. m.*, 135–148.

<sup>26</sup> Carolus WAGNER (kiad.), *Analecta Scepusii sacri et profani, II. pars, complectens scriptores rerum Scepusiacarum, quibus accedunt inscriptiones templorum Scepusiensium*, Viennae, Joannes Thomas de Trattnern, 1774, 270–276. A Matricula Mollerianából készített kivonat (Synopsis rerum Scepusiensium seculi XVI, quas seniores fraternitatis XXIV regalium parochorum literis consignarunt, 189–277. oldal) része. Wagnernek erről a forráskiadványáról: Milota MALOVECKÁ, *Karol Wagner 1732–1790: Historik Spiša a Šariša*, Prešov, Vydavateľstvo Michala Vaška, 2009, 129–150.

<sup>27</sup> Istvánffy Miklós például valószínűleg használta Nikolaus Reusner 1603-ban megjelent gyűjteményét. NAGY Gábor, *Vicissitudines: Előkészület Istvánffy Miklós Historiaeja kritikai kiadásához* (kéziratot doktori disszertáció), Miskolc, 2005, 15.

után ezt további tizenegy tétellel tudtuk bővíteni.<sup>28</sup> Végeredményben a szöveg mintegy kétharmadának forrásait egyértelműen azonosítani lehetett, csak néhány homályos szakasz maradt, mint például a mű első szerkesztési fázisa, benne az 1593. évi füleki ostrom leírásával, és a Xylanderianában lévő szöveg egy része. A Jantschius által használt művek a megjelenés időrendjében a következők:

1. George Buchanan (1506–1582): *Paraphrasis Psalmorum Davidis poetica*, Straßburg, 1566. (az első kiadás, nagyon sok kiadása) – két zsoltárparafrázisát idézi, a szerző megnevezése nélkül
2. Philipp Lonitzer (megh. 1599): *Chronicon Turcicorum*. Frankfurt am Main, 1578 és 1584. – egy, a török katonaság nagy fegyelméről szóló anekdotát merít belőle
3. Leonhard Krenzheim (1532–1598): *Coniecturae piae de impendentibus in Ecclesia et imperiis horum temporum mutationibus et calamitatibus*, Görlitz, 1578, 1580 és 1583. – Az első, 1594-ben lezáruló szerkesztési szakasz legvégén szerepel, annak egyetlen ismert forrásaként. (A szerző kriptokálvinista liegnitzi szuperattendens.) Jantschius egy jóslatot idéz a könyvből, a szerző nevét is említve, a török (Magóg) hatalmának végső bukásáról.
4. Johannes Löwenklau (1541–1594): *Historiae musulmanae Turcorum, de monumentis ipsorum exscriptae libri XVIII*, Frankfurt am Main, 1591. – A rejtélyes Mátyás-kori humanista, a ferrarai Antonius Torquatus prognosticonjának egy változatát, illetve Laurentius Miniatisensis 15. századi konstantinápolyi szerzetes egy jóslatát meríti belőle.
5. David Chytraeus (1530–1600): *Chronicon anni MDXCIII, MDXCIII et initii MDXCV*, Lipsce, 1595. – Az 1594–1595. év eseményeinek, tehát a második szerkesztési szakasznak egyik legfontosabb forrása.
6. David Chytraeus (1530–1600): *Memorabiles aliquot eventus anni proxime elapsi MDXCV*, [hely nélkül], 1596. – Az 1595. évi thorni zsinat esetében, amely a *Chronicon* annban már nem szerepel, Jantschius biztosan ezt használta.
7. Michael von Isselt (1530/1540–1597): *Mercurius Gallobelgicus*, Tomus II. (1593. júl. – 1594. aug.) Köln, 1595. – Az 1594. évi adatok esetében kimutatható használata
8. Michael von Isselt (1530/1540–1597): *Mercurius Gallobelgicus*, Tomus III. (1594. aug. – 1595. dec. A függelékben 1596. júniusig) Köln, 1596. – Az 1594. és 1595. évi események leírásának legfontosabb forrása. Az egyetlen olyan elbeszélő forrás, amelyre maga Jantschius is hivatkozik.
9. Nikolaus Reusner (1545–1602): *Selectissimarum Orationum et Consultationum de Bello Turcico Variorum et Diversorum Auctorum Volumina Quatuor*, Lipsce, 1596. – Innen veszi át Jantschius az 1595. évi krakkói szejmen elhangzott beszédeket, és a III. Zsigmond

<sup>28</sup> KOSÁRY Domokos, *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*, I. Bp., Közoktatásügyi Kiadó-vállalat, 1951; Alexander APPONYI, *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*, neubearbeitet/ herausgegeben von József VEKERDI, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2004; ill. további támpontként: TÓTH Sándor László, *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*, Szeged, Belvedere Meridionale, 2000.

- lengyel királyhoz címzett verseket, köztük Szokoli Miklósnak a szakirodalomban ismert, Wagner kivonatában is szereplő versét.
10. Nikolaus Gabelmann (megh. 1596): *Mansfeldiana militia Hungara*, Frankfurt, 1597. (App. H. 613.) – Jantschius a Mansfeld 1595-ös halálára vonatkozó részeket veszi át innen, illetve a visegrádi ostromleírás egy részét
  11. Theodorus de Bry (1528–1598): *Pannoniae historia chronologica*, Frankfurt 1598. (App. H. 1925.) – Jantschius innen emel át egy török jóslatot az Oszmán Birodalom bukásáról (bilingvis szöveg), illetve Alfonso Carillo és egy erdélyi főúr leveleit Báthory Zsigmond 1595 őszén vezetett havasalföldi hadjáratáról
  12. Kaspar Frank: *Ode encomiastica de auspaticissima nocte, qua Laurinum, arx munitissima recuperata est*, Vizsoly, 1598. (RMNy 844.) – Innen származik a Győr 1598. évi visszafoglalása kapcsán idézett vers. Mivel Frank az iglói lelkész személyes ismerőse volt, a költeményt megkaphatta kéziratként is. Egy Melchior von Redern tiszteletére írott versét is idézi, amelyet azonban Buchholzer a sziléziai Hieronymus Treutlernek (1565–1607) tulajdonít.
  13. Abraham Buchholzer (1529–1584): *Index chronologicus*, Görlitz, 1599. – Az utolsó szerkesztési szakasz (1598. év) eseményeit illetően az egyetlen ismert forrásunk. Győr visszafoglalása, Buda keresztény, illetve Várad török ostroma kapcsán Jantschius őt használja.

A listából kiderül, hogy Jantschius a korszak legnépszerűbb latin nyelvű történeti műveire támaszkodott, különös súllyal két, folytatásokban megjelenő kortörténeti munkára, a németalföldi származású kölni katolikus pap, Michael von Isselt, írói álnévén Jansonius (megh. 1597) *Mercurius Gallobelgicusára*, valamint a rostocki evangélikus teológus és történetíró, David Chytraeus (1530–1600) egyik krónikájára.<sup>29</sup> Olyan kommersz művekre épített tehát, amelyek anyagukat német nyelvű híróságból merítették,<sup>30</sup> és a 17. századi *Theatrum Europaeum* funkcionális előzményének tekinthetők.<sup>31</sup> Mivel az iglói lelkész nagy érdeklődést mutatott a törökök és az Oszmán Birodalommal kapcsolatos jóslatok iránt, így több esetben merített a Turcica-irodalom gazdag terméséből is (Lonitzer, Löwenklau). Előszeretettel idézett teljes szöveggel verseket, leveleket és beszédeket, amelyeket szintén nyomtatványokból emelt át.

A szó szerinti átvételek azonban nem korlátozódnak a betétekre. Jantschius legtöbbször a narratív részeket is szó szerint lemásolta, egész bekezdéseket, egész oldala-

<sup>29</sup> David Chytraeus magyarországi kapcsolatairól: SZABÓ András, *David Chytraeus és Magyarország = Megújulás és megmaradás: Fabiny Tibor-emlékkönyv*, szerk. KORÁNYI András, Bp., Luther Kiadó, 2009, 107–112. – A rostocki professzor történetész működéséről: Detloff KLATT, *David Chytraeus als Geschichtslehrer und Geschichtsschreiber*, Rostock, 1908.

<sup>30</sup> KLATT, *i. m.*, 110–119.

<sup>31</sup> A *Theatrum Europaeum* jellegéről: KOVÁCS Zsolt, *Krónika vagy történetírói mű? A Theatrum Europaeum bemutatása 1633–1738*, Fons, 15(2008)/2, 201–232.

kat. Nagyon ritkán fordult csak elő, hogy több forrásból gyúrta össze egy esemény leírását. Általában tisztán el lehet különíteni a hosszabb-rövidebb szakaszokat, amelyeket az iglói lelkész szorgos ollója helyezett egymás mellé. Ez az igénytelen szerkesztési technika is hozzájárult ahhoz, hogy egy momentum néha több ízben feltűnik, illetve ez okozza a szigorú időrend hiányát is. Jantschius főműve tehát jórészt szolgai másolás terméke, ami forrásazonosításunk gyors sikerére is magyarázatot ad.

Mennyi hozzáadott értéket lehet felfedezni a műben? Találunk benne például néhány személyes reflexiót. A mű kezdetén például valószínűleg Jantschius hangját halljuk, amikor a szöveg Fülek bevételeit isteni jótéteményként értelmezi.<sup>32</sup> Krenzheim nyomán az iglói lelkész is értekezik az Oszmán Birodalom bukásáról.<sup>33</sup> Az 1595. év elejénél nem forrásai, hanem ő maga szólítja meg Krisztust és Mihály arkangyalt.<sup>34</sup> Invokációi általában pozitív kicsengésűek, a kereszténység végső győzelmét előlegezik meg. Ironikus, hogy ezek mind annak a providencialista történelemszemléletnek keretébe illeszkednek, amelynek hiányát Bartoniek Emma oly nagy örömmel és elismeréssel regisztrálta.

Öröm az ürömben, hogy a krónikában idézett dokumentumok között szerepel egy érdekes forrás. Jantschius ezt minden bizonnyal egy kézíratos másolatból ismerte, és szövegét éppen a *Bellum Hungaro-Turcicum* tartotta fenn. Az a híres beszámoló levél ez, amelyet Thököly Sebestyén 1596. november 1-én, Késmárkra hazaérkezve írt a balvégzetű mezőkeresztesi csatáról Sebastian Lubomirski szepesi sztarosztának.<sup>35</sup> A szöveget Karl Wagner már az *Analecta Scepusii* első kötetében (1774) kiadta, de a kútfő feltüntetése nélkül.<sup>36</sup> Wagner kiadványából került át Katona István nagy történeti összefoglalásába (1794) is,<sup>37</sup> ahonnan általában idézni szokás. A krónika talán egyetlen gyöngyszeme tehát egy régóta hasznosított forrás.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a mű nem más, mint a tizenöt éves háború gyakorú latin nyelvű krónikáinak egyszerű kompilációja.<sup>38</sup> Mint történetírói alkotást alig-alig lehet értékelni, a szerző hozzájárulása igen szerénynek nevezhető. Bartoniek Emma értékelése hibás volt, az általa méltatott szép latinság pedig a Jantschius által

<sup>32</sup> *Molleriana, i. m.*, 686.

<sup>33</sup> *Molleriana, i. m.*, 699.

<sup>34</sup> *Molleriana, i. m.*, 726.

<sup>35</sup> *Molleriana, i. m.*, 819–822.

<sup>36</sup> Carolus WAGNER (kiad.), *Analecta Scepusii sacri et profani, pars I complectens bullas pontificum, caesarum, regumque diplomata, illustrium virorum epistolas, aliaque monumenta literaria ad notitiam Scepusii facientia*, Viennae, Joannes Thomas de Trattner, 1774, 31–34.

<sup>37</sup> Stephanus KATONA, *Historica critica regum Hungariae stirpis Austriacae*, Tomus VIII, Budae, 1794 (Ord. XXVII), 353–59.

<sup>38</sup> E tény részben valószínűleg már Kulcsár Péter is felismerte. A magyar vonatkozású elbeszélő forrásokról készített katalógusában minden bizonnyal ezért írta Jantschius neve után lakonikusan azt, hogy „ab Isselt”. KULCSÁR Péter, *A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*, Bp., Balassi Kiadó, Országos Széchényi Könyvtár, 2003, 259.

használt krónikák latinsága. Ha összevetjük az iglói lelkész „művét” a kortárs Szamosközy István, Baranyai Decsi János és Istvánffy Miklós munkáival, amelyek – ha kisebb mértékben is – de szintén támaszkodtak egykorú nyomtatványokra, azonnal szemünkbe ötlik a szintetizáló igény teljes hiánya. Úgy tűnik, hogy Jantschius német nyelvű Neue Zeitungokra sem támaszkodott nagyobb mértékben, csak hosszabb narrációkat tartalmazó latin nyelvű forrásokra, mert így volt számára egyszerűbb. Különösen feltűnő a kontraszt, ha Istvánffy szerkesztési és stilisztikai igényét tekintjük.

A „Szepesség Istvánffyja” tehát sohasem létezett, csak egy mérsékelt történelmi ambíciókkal bíró iglói lelkész volt. Ami miatt munkája mégis érdekes lehet, az az, hogy a szerző a legfrissebb frankfurti, lipcsei és görlitzi nyomtatványokat használta, tehát teljesen naprakészen tájékozódott a német nyelvterület történelmi tárgyú könyvtermésében. Bár már 1405-ben említik a szepességi lelkész testvérület közös könyvtárát,<sup>39</sup> a használt kötetek nagy része valószínűleg inkább Jantschius magántulajdona lehetett. Kompilációja a maga módján értékes olvasástörténelmi forrás.

Jantschius legnagyobb érdeme nem a krónika, hanem az általa teremtett hagyomány, amelynek ápolását a szövegben többször is utódai kötelességeként nevezte meg. Ez indította arra Stephan Xylander esperest, szepesváraljai lelkészt, hogy a maga, helyenként naplószerű művét bemásolja a középső kötetbe. Bár munkáját (*Historica continuatio belli Hungaro-Turcici et synopsis rerum gestarum per Superiorem Hungariam finitimisque locis*), ahogy címe is mutatja, hivatalosan a Jantschius-féle krónika folytatásának szánta, attól teljesen eltérő jellegű, és – Bartoniék Emma egykori értékelésével ellentétben – jóval értékesebb alkotás, mint a kompilátor elődé.<sup>40</sup>

<sup>39</sup> HRADSKY, *i. m.*, 105–118.

<sup>40</sup> Xylander művének sajtó alá rendezésén az irodalomtörténész Szóke Kornéliával közösen jelenleg is dolgozunk.

DOMOKOS GYÖNGYI

*A poéta, a rétor és a historikus*  
*Zsámboky és az 'ars historica'*

A 15–16. század fordulóján elsősorban két központi szerepet játszó humanista ország tekintélyes képviselői kezdtek a történetírás dilemmáival foglalkozni: míg a franciák többnyire a nemzeti és egyetemes történelem kapcsolatát vizsgálták és sokkal inkább elméleti síkon közelítették meg a historiográfiát, addig Itália annak módszertani kérdéseire kereste a választ.<sup>1</sup> Az alapvető probléma az volt, hogy az antikvitás irodalmából egyetlen olyan munka sem maradt fenn, mely útmutatóul szolgált volna számukra arról, hogy milyen szabályoknak is kell megfelelnie egy történetírónak. Így nagyobb terjedelmű módszertani kézikönyv híján Lukianoszt, Arisztotelész *Poétikáját* és Cicero retorikai témájú műveit vették kézbe. Ezek alapján újabb összevetéseket készítettek a történetírás és a költészet, a retorika, olykor pedig a morálfilozófia között. Ennek egyik legfőbb indíttatása volt, hogy elhelyezzék azt a tudományok rendszerében, és méltó helyet biztosítsanak neki. Az antikvitás *az eloquentia* fogalmkörébe sorolja a történetírást, melyet Cicero azzal összevetve így határoz meg: „Huic generi historia finitima est.”<sup>2</sup> A régieknek ezt az állásfoglalását meghaladva Zsámboky tanítómestere, Francesco Robortello *De historica facultate dispositio* című művében autonóm tudománynak, *facultas sine ars historica* névezte a historiográfiát, őt követve Sperone Speroni a költészettel és a retorikával azonos szintre emelte azt.<sup>3</sup>

Ezt az itáliai irányvonalat követve fogalmazta meg Zsámboky a történetírás metodikájáról alkotott nézeteit a Ransanus- és Bonfini-kiadások ajánlásaiban. Ransanus 1558-ban *Epitome Rerum Ungaricum* címen kiadott történeti munkáját II. Miksának ajánlotta, itt azonban csak elvétve esik szó a historiográfia módszertanáról. Ennél jóval nagyobb jelentőséggel bír a *Rerum Ungaricum decades* elején közölt első ajánlása, mely a Révay Ferenc báróhoz intézett, két számozatlan levélre nyomtatott ajánlás előtt szerepel, és II. Miksához, valamint a magyar rendekhez íródott.<sup>4</sup> Mindenekelőtt erről a *commendatióról* fog szó esni a következőkben.

<sup>1</sup> BENE Sándor, *The 'ars historica' debate in Hungary and Transylvania = Az értelem bátorsága: Tanulmányok Perjés Géza emlékére*, szerk. Hausner Gábor, Bp., Argumentum, 2005, 75; KRISTON Pál, *A történetírás története*, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995, 50–54.

<sup>2</sup> CICERO, *Orator*, 20, 65–66.

<sup>3</sup> KULCSÁR Péter, *Ars historica = Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., MTA ITI – Balassi, 1994, 120.

<sup>4</sup> „Maximiliano II. [...], deinde Pontificibus, Comitibus, Baronibus, Equitibus, populoque Pannonico, etc. Dominis et popularibus suis.” ZSÁMBOKY János, *Maximiliano II.* = Uő, *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia*, Bazel, 1568, a/2/a–a/4/b.



Zsámboky János nem meglepő módon argumentációjában mestere, Robortello ciceroniánus és arisztotelianus útját járja. A historiográfia társadalmi céljával – Lukianoszra hivatkozva – azt tűzi ki, hogy „χρήσιμος” (a horatiusi latin „*utile*”-nek feleltethető meg) legyen, mégpedig legfőképpen azért, hogy tanítson és használjon.<sup>5</sup> A Machiavellinél is meggyökeresedő antik történelemszemlélet, a körkörös világképből kialakuló analógia<sup>6</sup> manifesztálódik Zsámbokynál, melynek értelmében az események korról korra hasonló módon ismétlődnek, így a múltból következtetni lehet a jelenre és a jövőre.<sup>7</sup> A történelem eszerint egy olyan exemplum-tár,<sup>8</sup> amely segít eligazodni a jövőben és eltervezni a jelent. Ugyancsak Lukianoszra vezethető vissza az a tükör-motívum, mely szerint a történetírónak olyanná kell válnia, mint a tükör, mely a tárgyak alakjait pontosan úgy adja vissza, amilyenek azok a valóságban.<sup>9</sup>

A *historia* sajátosságát (*proprietas historiarum*), attribútumkészletét először a platóni etimológia alkalmazásával vezeti le Zsámboky. Kratülosz, Platón korábbi mestere szerint a nyelv a phüsziszre vezethető vissza, így a nevek a megnevezett dolgok lényegéből származnak, s a név feladata, hogy kifejezze a dolgok lényegét, az οὐσία-t, így a szavakban benne rejlik lényegi értelmük. Erre játszik rá Zsámboky két példájával, érzékeltetve, hogy már magában a ιστορία szóban is fellelhető annak οὐσία-ja. A ιστορία szót Zsámboky egyrészt Platón *Kratülosz*-járól a „ἵστασται τον ροὴν”,<sup>10</sup> avagy „megállítani a folyót” kifejezésre vezeti vissza,<sup>11</sup> ugyancsak mesterének, Robortellónak nyomdokain járva.<sup>12</sup> Másrészt az „ἄπο τε εἰν τον ἱστον”, avagy „filum vel pensum ducere, currereque” („szövetet szőni”, azaz „fonalat, gyapjút fonni, szőni”)<sup>13</sup> kifejezésből a ιστορία következő lényegi attribútumaira következtet: *tracta* (huzamos), *fluens*<sup>14</sup> (folyó), *perpetua* (szakadatlan) és mintegy *texta* (összeszött). A „történetet szőni” kifejezés feltehetően a *vates* egyik hasonló származtatásának a keletkezésével rokonítható: Sevillai Szent Izidor (*Etymologiarum sive*

<sup>5</sup> „...aut prodesse volunt aut delectare poetae.” HORATIUS, *Ars Poetica*, 333.

<sup>6</sup> ÁCS Pál, „*Apocalypsis cum figuris*” = Uő, *Az idő ósága*, Bp., Osiris, 150.

<sup>7</sup> KULCSÁR, *Ars historica*, i. m., 124.

<sup>8</sup> Arisztotelész kétféle példát különböztet meg: az egyik a megtörtént események elmondása, a másik az ehhez hasonló események kitalálása. Ez esetben az előbbiről van szó. ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, 1393a.

<sup>9</sup> „...ut quae providentia summi Dei vel hominum ambitione et prorupta audacia suscipiuntur aut gesta sunt, velut *in speculo* imagines, ita historiae nobis cum initiis, causis, progressibus, eventibus, mutationes imperiorum, conversiones, translationes, singulorum quoque horrendas poenas, virtutes omnium laude maiores repraesentant.” ZSÁMBOKY, i. m., a/2/a.

<sup>10</sup> „Plato in Cratylo ab ἵστασται τον ροὴν notationem ponit: quod memoriam labilem, tanquam fluvium perennem sistat, et custodiat: quo et Cicero allusit.” ZSÁMBOKY, i. m., a/2/b.

<sup>11</sup> Az adott szövegkontextus szerint Szókratész „ἵστασται τον ροὴν” példáját is felhasználva éppen arra mutat rá, hogy a szavakat a név megteremtője állandó nyugalmi állapotában akarta kifejezni, és nem folytonos mozgásukban. Ugyanezt később megcáfolja.

<sup>12</sup> *Historia rerum memoriam conservat*. Robortello csak utal rá, nem fejt ki részletesebben.

<sup>13</sup> KIRÁLY Erzsébet fordítása.

<sup>14</sup> „...sed in his *tracta* quaedam et *fluens* expetitur, non haec contorta et acris oratio.” CICERO, *Orator* 20, 66.

*originum libri viginti*) a *vates* szó egyik eredeztetési lehetőségének – Varrót követve – a *vicio 2 vietum* igét adja meg, melynek jelentése *fonni, szőni*.<sup>15</sup>

A *historia* a benne rejlő attribútumai mellett elbeszélésmódját tekintve elsősorban *brevis* (rövid), *perspicua*, *pura* (átlátható, tiszta) és *vera* (igaz) kell, hogy legyen, Cicero mintáját követve. Cicero szerint ugyanis az elbeszélésnek három fő erénye van: *brevis*, avagy rövid, *aperta* (vagy *dilucida*), azaz világos, nyílt és *probabilis* (vagy *verisimilis*), tehát valószínű.<sup>16</sup> A rövidség és az átláthatóság funkciója Zsámbokynál az, hogy ezek révén az elbeszélések az olvasó kedvére valók legyenek, és az emlékezetbe vésődjenek (*narrationes [...] breves expositaeque ut gratiae sint, memoriaeque sepiantur*). Az igaz elbeszélések feladata ezzel szemben annak megakadályozása, hogy bármilyen hibát is vétsenek (*verae, ne noceant*). A történetíró Zsámboky szerint viszont csakis *vera* lehet, *verisimilis* nem,<sup>17</sup> így a Cicerónál szereplő *verisimilist* *verával* helyettesíti.

A *narratio* három fő cicerói erénye a Tinódi-história adaptációjának szövegében is fellelhető:

- *Rerum ad Agriam Anno M.D.LII. gestarum brevis Narratio Ioannis Sambuci (brevis)*
- *operae precium fecero, si omnem Agriae situm quam brevissime recitatio, ut quid quoque in loco sit factum, sine mora intelligatur.*<sup>18</sup> (*brevis, aperta*)
- *„dilucide ac intelligenter omnia cognoscantur”*<sup>19</sup> (*aperta*)
- *Quam ego rem bona fide, eo potissimum exponam*<sup>20</sup> (*probabilis*)

Zsámboky módszertani fejtegetéseit, Lukianoszt követve, azokkal az eljárásokkal kezdi, amelyeket egy jó történetírónak kerülnie kell. Szerinte a történetírás során az egész hajdankor feljegyzéseiből három esetet kell mindenképp mellőzni. Itt azokat az attribútumokat zárja ki a történetírás egészéből, amelyek általánosságban véve a poézist jellemzik, és az előbb említett cicerói jelzők közül kettővel, az *apertával* és a *probabilis*szel képeznek kontrasztot.

<sup>15</sup> Giovannino da Mantova Albertino Mussatónak küldött levele alapján a *vates* etimológiailag egyaránt visszavezethető a költőre (*vicio 2 vietum*), filozófusra (*vis mentis*) és papra, pófétára (*vas + θεος*). Ezek közül az első két eredeztetést Sevillai Szent Izidortól vette át. „Vates a vi mentis appellatus Varro auctor est; vel a *viendis* carminibus, id est flectendis, hoc est modulandis: et proinde poetae Latinae vates olim, scripta eorum vaticinia dicebantur, quod vi quadam et quasi vesania in scribendo commoverentur; vel quod modis verba connecterent, viere antiquis pro vincire ponentibus.” ISIDORUS, *Etymologiae*, 8.7.3. A locus ismértéért hálával és köszönettel tartozom Jankovits Lászlónak.

<sup>16</sup> „Oportet igitur eam [narrationem] tres habere res: ut brevis, ut aperta, ut probabilis sit.” CICERO, *De inventione*, I, 28.

<sup>17</sup> A történetírás objektivitás iránti igényét a „*vera sive verisimilis*” jelzőpár fejezi ki. KULCSÁR, *Ars historica*, i. m., 123.

<sup>18</sup> „...ezért úgy gondolom, hogy megérdemli a fáradságot szót ejtenem Eger földrajzi fekvéséről, amilyen röviden csak lehet, hogy rögtön egyértelművé váljon, mi és hol történt.”

<sup>19</sup> „...hogyminden tisztán és érthetően váljék ismertté.”

<sup>20</sup> „Ezt az eseményt a lehető legnagyobb szavahihetőséggel fogom elmondani.”

Az elsőnek tekinti a mellőzendők közül, ha a tárgy koholt és hamis (*res ficta et mendax est*), amelyet azért kell kerülni, nehogy ámítson (*ne decipiunt*), ez nyilvánvalóan a *veritas* elvárásait sérti. A második kihagyandó eset, ha az időrenddel nem esnek egybe (*temporibus non consentit*) az adott történések. Ebben az esetben az *apertúra* vonatkozó *ordo naturalis*<sup>21</sup> helyett az *ordo artificiosus* érvényesülne. Meg kell őrizni tehát annak a sorrendjét, ahogy az események lezajlottak (*Ordo, uti quaeque accidere, servetur*). A harmadik, ha a tacitusi „*sine ira et studio*”-ra rájátszó<sup>22</sup> „beteges érdekhajzás hatja át, illetve önbíráskodás gyalázza meg” (*studii morbo affecta, proprioque corrupta est iudicio*). Így a haszonlesést és „a hízelgést úgy kell kerülnie a történetírónak, mint a pestist”, amely a legvilágosabb dolgokat is kétségessé teszi (*dubitationem vel maxime claris objiciat*), megtörve ezzel az abban való hitet, hogy a leírtak a *probabilis*nek felelnek meg. Ennek az utóbbi esetnek az elkerülése végett Zsámboky – Verancsics Antallal szemben – nem tartja tanácsosnak, ha a megtörtént eseményeket azok szemtanúi jegyzik le.<sup>23</sup> Így hát a történetírónak meg kell zaboláznia ítélező kedvét, meg kell őriznie a megtörtént események időrendjét, mértéktartónak kell lennie, emellett óvakodnia kell a szükségtelen *digressiók* megsza- porításától,<sup>24</sup> és az utókor hasznára jelölni kell a nemzetség- és családneveket (*nomina gentilium familiarumque apponenda*). Valamint a historiográfusnak kerülnie kell a fölöslegesen alkalmazott drámai fogásokat, hogy mentes legyen a szenvedélyektől (*minime affecta*), amikben még Livius is vétkezett, amikor olyan aprólékosan taglalta Hannibálnak az Alpokon való átkelését. Azonban nemcsak a retorikus történetírás fő mintaképeinek, Liviusnak a „*lactea ubertas*”-a<sup>25</sup> vét mindezek ellen, hanem annak követői is.<sup>26</sup> Ezek közé tartozik a „magyar Livius” névvel illetett olasz humanista, Antonio Bonfini is.<sup>27</sup> Zsámboky tehát éppen azokat az eljárásokat tiltja módszertanában, amelyek a retorikus tör-

<sup>21</sup> „[...] et rerum ac temporum ordo servabitur, ut ita narrentur, ut gestae res erunt aut ut potuisse geri videbuntur.” CICERO, *De inventione* I,29.

<sup>22</sup> „Consilium mihi pauca de Augusto et extrema tradere, mox Tiberii principatum et cetera, sine ira et studio, quorum causas procul habeo.” (Borzák István fordításában: „az a szándékom, hogy Augustusról csak keveset mondok el, csak uralkodása legvégét, majd Tiberius principátusát és a többiekét, harag és részrehajlás nélkül, mivel egyikre sincs okom.”) TACITUS, *Annales*, 1,1,3.

<sup>23</sup> „ab alio quam rerum gestarum authore, si fieri potest, confectae, ne scrupulum ambitionis, fideique animis commoveant” ZSÁMBOKY, *i. m.*, a/3/a.

<sup>24</sup> „[Narrationes] digressionibus, nisi necessariis, et ad percipiendum reliqua inertis, nunquam cumulatae.” ZSÁMBOKY, *i. m.*, a/3/a.

<sup>25</sup> „illa Livi lactea ubertas.” QUINTILIANUS, *Institutiones*, IX,32.

<sup>26</sup> A retorikus történetírás követői, az *eloquentia* szabályainak alkalmazásával, Livius stílusát követve, terjedős csataleírásokba, dramatikus fordulatokba, és a hős jellemvonásait részletesen ecsetelő leírásokba bocsátkoznak. Műveiket liviusi mintára decasokra osztják, és történetírásukat antik motívumokkal dúsítják. Humanista elődjüknek Petrarcat tartják liviusi ihletésre íródott *Liber de viris illustribus* műve miatt. A retorikus történetírás első fontos képviselői: Angelo Colucci, Leonardo Bruni. A liviusi hatás Niccolò Machiavellinél is érzékelhető (*Discorsi sopra la prima Deca di Tito Livio*).

<sup>27</sup> KULCSÁR Péter, *Utószó = Humanista történetírók*, szerk. KULCSÁR Péter, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977, 1048–49.

ténetírás esetében érvényesülnek (bőbeszédűség, terjedelmes kitérések, időrendi tévesztés, dramatizálás, személy- és családnevek keveredése), így egyfajta rejtett kritikát fogalmaz meg velük szemben. Bonfini történetírásnál alkalmazott eljárásait felülbírálvá egy azon túlmutató metodikát hozott létre.

Anélkül, hogy a történetírást *ars*ként, vagy akár *facultasként* említené, metodikai fejtegetését követően mesterének, Francesco Robortellónak a nyomdokait követve Zsám-boky kijelöli a történetírás helyét az arisztotelészi poétikához és a cicerói szónoklattan-hoz képest. Ezt a historiográfus, a poéta és a szónok összevetésével teszi meg.

Amint erről már szó esett, Cicero a történetírást az *eloquentiából* táplálkozó segéd-tudománynak tartja. Ő a történetírás és az *ars dicendi* közt az elbeszélés módját tekinti a legszámottevőbb különbségnek.<sup>28</sup> A történetírás elbeszélésének attribútumai Zsám-boky szerint benne rejlenek magában a szóban (*tracta, fluens, perpetua, texta*). Ezek közül Cicero a *fluens* és a *perpetua*t tartja a történetírás sajátos vonásainak, a szónok *contorta* (köntörfalazó, túlbonyolított) és *acris* (tüzes) beszédével szemben.

Zsám-boky a szónok céljából következően vezeti le az egymástól eltérő előadás-módokat:

Történetíró	Szónok
hasznosat, igazat, közérdekű tárgyal ( <i>prodesse, docere</i> )	győzelemre tör, a hallgatóság elragadtatása a célja ( <i>delectare</i> )
röviden közöl	bőbeszédű
csak a tényt adja elő, exemplumokként	bővelkedik <i>digressiókban</i> , <i>fabulákhoz</i> is folyamodhat

A történetíró tehát a győzelmet kereső hatásvadász szónokkal szemben, akinek legfőbb célja a gyönyörködtetés (*delectare*), a más javára való válást (*prodesse*), tanítást (*docere*) tűzi ki feladatául. A szónok egyfajta *certamen* részese, ahol a győzelem elnyerése érdekében rákényszerül a manipulatív eszközökre, a hallgatóság befolyásolására, keveri a beszédmódokat, amelyeket mesékkel szőhet át, mint a költők, és jóval több *digressiót* alkalmazhat a történetírónál.

A historiográfus a szónok szószátyárságával szemben röviden (*breviter*) beszél el az eseményeket, nem használ manipulatív eszközöket, a megtörtént eseményt (*πράγμα*) viszont olyan *exemplumok*ként tárja fel, melyek útmutatásul szolgálnak akár a jövőben is. A történetírónak tehát nem a népet befolyásoló eszközöket kell elsajátítania, hanem az értelmezés képességét (*δυναμιν ἐρμηνευτικην*).

<sup>28</sup> „Huic generi historia finitima est, in qua et narratur ornate et regio saepe aut pugna describitur; interponantur etiam contiones et hortationes, sed in his tracta quaedam et fluens expetit, non haec contorta et acris oratio.” CICERO, *Orator*, 20, 65–66.

Ezen túlmenően Zsámboky arra tesz célzást költői kérdés formájában,<sup>29</sup> hogy Arisztotelész Iszokratész elogiumai és más történeti művek nélkül nem sokra ment volna az erkölcs követésében. Ebből az utalásból két fontos dologra következtethetünk: egyrészt a történelem kapcsolatára a morálfilozófiával, erről később lesz szó, másrészt arra, hogy evvel a mondatával Zsámboky érzékeltette azt, hogy nem a történetírás szorul rá a retorikára, az *eloquentia* fölé emeli a történetírást, és megfordítja a közöttük fennálló viszonyt. Így már nem a történetírás tekinthető a retorika segédtudományának, hanem fordítva.

Arisztotelész a *Poétika* 9. fejezetében<sup>30</sup> veti össze a költőt (ποιητής) a történetíróval (ιστορικός). Zsámboky az ebben az összehasonításban kialakult történetírás-képet változtatja meg.<sup>31</sup> Arisztotelész szerint ugyanis a poétát nem a forma (ἡ ἔμμετρα λέγειν ἢ ἄμετρα – versmértékben vagy versmérték nélkül beszélni) különbözteti meg a történetírótól, hanem a tárgy: a történetíró valóban megtörtént eseményeket (τὰ γενόμενα) mond el, míg a költő legtöbbször csak olyanokat, amik megtörténhetnek (οἷα ἂν γένοιτο). Emellett a költészetet Arisztotelész a történetírás fölé helyezi, azzal az indokkal, hogy az közelebb áll a filozófiához (φιλοσοφώτερον), mivel míg a történetírás csak konkrétat (τὰ καθ' ἕκαστον) beszél el, addig a költő az egyetemes igazságokat (τὰ καθόλου).

	<b>Történetírás</b>	<b>Költészet</b>
<b>Szerző</b>	történetíró	költő
<b>Tárgy</b>	valóban megtörtént események	megtörténhetnek és lehetségesek a valószínűség vagy szükségszerűség alapján
<b>Mód</b>	egyedi, konkrét	általános

Zsámboky egy másféle megközelítésből vizsgálja a költészet és a történetírás különbségeit. E téren legfőbb törekvése az, hogy bebizonyítsa: a filozófia a történetírás-hoz áll közelebb.

„*Dramata et reliqua poemata*” – így veszi kezdetét összehasonlítása, hangsúlyt helyezve ezzel az arisztotelészi drámai költészetre. A költő tárgya egyedi (*sola*) és meghatározott (*certainque*), azaz nem az arisztotelészi egyetemes általánosságra épül, ha-

<sup>29</sup> „Et unde quaeso, vel Aristoteles sua Rhetorica, morum rationem, et huius generis, nisi de elogis Isocraticis et historiis investigavit.” ZSÁMBOKY, *i. m.*, a/3/b.

<sup>30</sup> ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, 1541a 36–1541b7.

<sup>31</sup> Már Zsámboky János *Ars poetica Horatiijában* is Arisztotelész *Poétikájának* hatása érzékelhető. Az ösztönző indíttatás, mely a *Poétika* felé vezérelte, mesterének, Francesco Robortellónak az *In librum Aristotelis de arte poetica explicaciones* című műve lehetett. Így hát Zsámbokyra sem vonatkoztatható az az állítás, amely PIRNÁT Antal *A magyar reneszánsz dráma poétikája* tanulmányában szerepel Arisztotelész hazai hatását illetően.

nem éppen ellenkezőleg. A költészet bevett eljárás módja a dolgok utánzása, ennek tárgyai lehetnek a viselkedésmód és életkörülmények, és ami a természettel összhangban történik.

Ezzel szemben a történetírás csakis hasznosat (*utilia*), igazat (*vera*) és közérdekűt (*publica*) mond el, ezen túlmenően tárgyát a politikai viszonyokra (*ad politicarum consuetudinem*) és a kormányzásra (*et gubernationem*) vonatkoztatja. Így, míg a költészet a privát személyeket választja témájául, a történetírás a közügyekről (*de publicis negociis*) szól.

A költők gyönyörködtetéssel (*delectatione*) csinosítják az egyedit és meghatározottat (*sola, certaue*), a történetírók pedig egyenes és egyszerű módon (*recto simpliciue modo*) ismertetik a történeteket. Cicero három stílusneme közül így a történetírás az egyszerű stílust, a költészet pedig a középsőt képviseli.<sup>32</sup>

A költő abban is különbözik a történetírótól, hogy vegyítheti a beszédnemeket (*poetae mixti fabulis et rebus gestis*), a megtörtént eseményeket fikcióval ötvözheti. Zsámboky többek között az ilyen eszközökkel élő költők közé sorolja Apollóniosz Rhodioszt, Orpheuszt, Homéroszt és Vergiliust, akik azért nem tekinthetők historikusoknak, mert egy történetíró velük ellentétben sosem lépi át a tudományának a hatáskörét (*nihil ἔξω τοῦ γράματος accersens*), vegyítés nélkül (*sine perturbatione*) írja meg történeti munkáját, és így, bár „Homerus” és „Virgilius” nagy költők – csak költők maradnak.

Történetíró	Költő
egyenes és egyszerű ( <i>prodesse</i> )	gyönyörködtet ( <i>delectare</i> )
hasznos, igaz, közérdekű	kitalált, egyedi, meghatározott
keveredés nélkül tárgyalja az eseményeket	tárgya kevert
közügyre vonatkoztat	imitál

A történetíró tehát stílusnemét, célját és tárgyát tekintve egyaránt elhatárolja magát a költészettől, ezen túlmenően az elrendezését (*ordo*) és felépítését (*συνθήκη*) illetően is eltér attól, hiszen teljesen más befogadóközösséget kell ellátniuk, a költőnek a színházi közönségnek (*scenae*) kell eleget tennie, míg a történetírónak a később ítélező utókornak (*posteritati iudicaturae*) és a még élő szemtanúknak (*praesentibusque testibus*).

Végül Zsámboky így összegzi a három *facultas* alkotójának eltéréseit: a poéta mindig *imitator* (utánzó),<sup>33</sup> a rétor *pugnax* (küzdelemre kész), a historikus e kettő fölé emelkedve, *simplex* (egyszerű), *plenus* (kiteljesedett), és ami a legfontosabb: *utilis* (hasznos).

<sup>32</sup> CICERO, *Orator* 21,69: “Orator sit ἡεκατάσκευος, poeta διάσκευος, temporum, factorumque narrator ἀπλοῦς καὶ ὁ τοῦ προβλήματος ἀπὸ τὸ πραγμα διηγούντους.” ZSÁMBOKY, *Ars poetica Horatii*, Antverpia, 1564, 70.

<sup>33</sup> „Officium autem poetae in eo est ut ea, quae vere gesta sunt, in alias species obliquis figurationibus cum decore aliquo conversa transducant.” ISIDORUS, 8, 7, 10.



Zsámboky tehát a historiográfiát az *eloquentiával* és a poétikával egy szintre (vagy inkább följük) emeli, mint autonóm tudományt. Az összehasonlítás során pontosan azokat az érveket törekszik megcáfolni, amelyek ennek ellenkezőjét próbálják igazolni. Ilyen ellenérvnek tekinthető az arisztotelészi kissé pejoratív értelmű „τὰ καθ’ ἑκάστων” meghaladása. Zsámboky ezt kétféle módon teszi meg: vagy felcseréli az Arisztotelész által kiosztott attribútumokat, az „egyedi” jelzőt a költészetre ruházza át, a történetírást pedig az „általános”-sal ékesíti fel, vagy a történetírást mint egyedit pozitív értelemmel látja el.<sup>34</sup> Ezekkel az eszközökkel kívánja bizonyítani, hogy a történetírás legalább olyan közel áll a filozófia tudományához, mint a poétika vagy akár a retorika. Zsámboky pedig nem is akármilyen filozófiához hasonlítja a történetírást, hanem az arisztotelészi *πρακτικῆ* egyik ágához,<sup>35</sup> az etikához.

Eszerint a történelem azt az erkölcsi célt szolgálja, minthogy a bűn megrontotta az emberek memóriáját és felfogóképességét, hogy a múltat mint emlékezetet rögzítse, ama lukianoszi tükör legyen, és egyfajta példatárul szolgáljon az utókor számára (*Quod historia philosophia τις παραδειγματώδης*).<sup>36</sup>

Zsámboky tehát az itáliai irányvonalat követve a történetírást a filozófia körébe helyezi, és annak egyik ágával, a morálfilozófiával azonosítja. Egy olyan képet alkot a történetírásról, amely azt nemcsak azonosítja a filozófiával, hanem fölé is helyezi:

Nec puto ullam esse aetatem, aut vitae genus, quod magis quam ista cogitatione a molestiis avocetur, iucunditate morbos laxet, curis expediatur: nec ullius philosophi acumen ad divinitatis maiestatem, naturae obscuritatem, et opum quas miramur scientiam propius, quam historici gravis, sibi que et aliis parata memoria, penetrarit.<sup>37</sup>

<sup>34</sup> »[...] quod [historicus] τὰ γενικὰ minus quam singularia instruant, et condocerant.» ZSÁMBOKY, *i. m.*, a/3/b

<sup>35</sup> Arisztotelész hármasságát akár Cicero révén, közvetetten is eljuthatott hozzá, aki Platónnak tulajdonítja a tagolási módot: „Fuit ergo iam accepta a Platone philosophandi ratio triplex: una de vita et moribus, altera de natura et rebus occultis, tertia de disserendo et quod verum sit, quid falsum, quid rectum in oratione pravumve, quid consentiens, quid repugnet iudicando.” CICERO, *Academia*, 1, 5, 19.

<sup>36</sup> „mert a történelem példákval illusztrált filozófia.” (Király Erzsébet fordítása.) KULCSÁR Péter, *Utószó*, *i. m.*, 33.

<sup>37</sup> „Nem hiszem, hogy van olyan életkor vagy életmód, ami jobban megóvna a kellemetlenségektől, mint ez a foglalatosság, ami elviselhetőbbé tenné a betegségeket, megszabadítana a gondoktól; nincs az az éles elméjű filozófus, aki közelebb hatolt volna az isteni fenséghez, a természet és a csodált hatalmak titokzatos tudományához, mint a történész megbízható, önmaga és mások számára hozzáférhető memóriája.” *Uo.*

*Történeti források funkcióváltása alkalmi művekben**Johann Schwartzkopf leírása August,  
Braunschweig-Lüneburg-Wolfenbüttel hercege könyvtáráról*

A Herzog August Bibliothekban őrzött, kilenc kódexből álló corvinacsoport<sup>1</sup> provenienciáját illetően már régóta ellentmondás, két hagyomány él a kutatásban. Az egyik szerint a kódexek Corvin János özvegye, Frangepán Beatrix Brandenburi Györggyel kötött második házassága révén kerültek német földre.<sup>2</sup> A másik változat szerint – némiképp leegyszerűsített megfogalmazásban – August herceg a birtokában lévő corvínakat Bécsben, a császártól vásárolta.

Az utóbbi verzióra vonatkozó legfőbb forrás egy részlet a 17. századi, Helmstedtben működő polihisztornak, az ifjabbik August herceg (1579–1666) tanácsosának, Hermann Conringnak (1606–1681) hosszú művéből, amelyet a wolfenbütteli könyv-

<sup>1</sup> Cod. Guelf. 43 Aug. 2° Bartholomaeus FONTIUS: *Opera*; Cod. Guelf. 84. 1 Aug. 2° Johannes TOLHOPF, *Stellarium (cum praefatione ad Mathiam regem Hungariae)*; Cod. Guelf. 85. 1. 1 Aug. 2° Alexander CORTESIUS, *De Matthiae Corvini Ungariae regis laudibus bellicis carmen*; Cod. Guelf. 2 Aug. 4° SYNESIUS PLATONICUS CYRENEUS, *Liber de vaticinio somniorum* – Marsilio FICINO, *Epistolarum libri III et IV*; Cod. Guelf. 10 Aug. 4° PRISCIANUS LYDUS, *In Theophrastum Metaphrasis de sensu et de phantasia*; Cod. Guelf. 12 Aug. 4° Marsilio FICINO, *Epistolarum libri III et IV – De vita Platonis – Quantum Astronomi metiuntur, tantum Astrologi mentiuntur*; Cod. Guelf. 39 Aug. 4° *Psalterium* (Beatrix királyné könyvtárából); Cod. Guelf. 73 Aug. 2° Marsilio FICINO, *Epistolarum ad amicos libri VIII*; Cod. Guelf. 69. 9 Aug. 2° Johannes REGIOMONTANUS, *Tabulae directionum et projectionum*. — Válogatott irodalom: (kódexleírások) Otto von HEINEMANN, *Die Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel II. Die Augusteischen Handschriften V.*, Wolfenbüttel, 1903; Csaba CSAPODI, *The Corvinian Library. History and Stock*, Bp., 1973; Wolfgang MILDE, *Die Wolfenbütteler Corvinen* [Überarbeitete Fassung aus „Wolfenbütteler Cimelien“ 1989 (Ausstellungskataloge der Herzog August Bibliothek, Nr. 58), 221–242.] Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 2005; *Mattia Corvino e Firenze. Arte e Umanesimo alla Corte del Re di Ungheria*, a cura di Péter FARBAKY, Dániel PÓCS, Magnolia SCUDIERI, Lia BRUNORI, Enikő SPEKNER, András VÉGH, Firenze, Giunti, 2013, Nr. 44, 170–171 (Edina ZSUPÁN), Nr. 57, 195–196 (Alessandro DANELONI), Nr. 58, 198–201 (Dániel PÓCS); (varia): Jacob BURCKHARD, *Historia Bibliothecae Augustae quae Wolfenbütteli est, duobus libris comprehensa...*, Lipsiae Typis Breitkopfianis, 1644, I, 29–30; 99–107; Karl Philipp Christoph von SCHÖNEMANN, *Hundert Merkwürdigkeiten der Herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel*, Hannover, 1849, 53–54; Otto von HEINEMANN, *Die Herzogliche Bibliothek zu Wolfenbüttel, 1550–1893. Ein Beitrag zur Geschichte deutscher Büchersammlungen mit einem Anhang von Dokumenten und Archivstücken*, Wolfenbüttel, 1894<sup>2</sup> (Neudruck: Amsterdam 1969); Csaba CSAPODI, *Die Corvinischen Codizes in Wolfenbüttel* = Wolfenbütteler Beiträge, 1(1972), 29–44.

<sup>2</sup> CSAPODI, *Die Corvinischen Codizes...*, i. m., 41–42.

tárról írt 1661-ben.<sup>3</sup> A könyvben a Corvinára történő hivatkozások alapvetően retorikai funkciót töltenek be, az említett egyetlen részletben azonban Conring azt közli, hogy a herceg maga vásárolta a kódexeket Magyarországon, amikor ügyes-bajos dolgai végett felkereste Bécsben II. Rudolfot és II. Ferdinándot.<sup>4</sup>

Ez tehát a fő forrása az ún. bécsi provenienciának. A szöveg történeti hitelét tekintve első olvasásra is problematikusnak tűnik, mindezért azonban nem Conringot kell felelőssé tennünk. A wolfenbütteli könyvtárról a 17. század közepén három leírás készült. Az elsőt, egy tömör összefoglalót August herceg kancellárja, Johann Schwartzkopf (1596–1658) írta 1649-ben,<sup>5</sup> a másodikat Samuel Closius 1660-ban,<sup>6</sup> és csupán a harmadik Conringé. A kutatás figyelmét mindeddig elkerülte, hogy az alapforrásnak tartott Conring-részlet teljes egészében az első traktátusra, Schwartzkopf művére vezethető vissza. Conring semmivel sem tud többet Schwartzkopfnál. (Closius művétől eltekinthetünk, ugyanis bizonyos kevésbé jól sikerült betoldásokat leszámítva gyakorlatilag Schwartzkopf könyvének újranyomása.) Conring terjedelmes munkájában jórészt Schwartzkopf invencióját használta fel, átvette annak vezérgondolatát (hogy ti. August herceg egyes egyedül fejlesztette könyvtárát a tökéletességig, ez emeli ki őt a múlt és a jelen nagy könyvtáralapítói, könyvtárát pedig a múlt és a jelen nagy könyvtárai sorából), egyébként pedig ízekre szedte a művet, részeit pedig mintegy tartópilléreként alkalmazta saját írásában.

Emiatt tehát Schwartzkopf szövegét kell alaposabban szemügyre vennünk. A teljes mű bemutatására nem kínálkozik lehetőség, de ne gondoljunk tárgyilagos könyvtárismertetésre. Persze a szerző adatokat is becsempészett, megtudjuk, hogy a könyvtár hány könyvet számlál, és milyen szakokból áll,<sup>7</sup> de elsősorban egy fokozatosan emelkedő hangnemű, nyílt laudációval van dolgunk. Tanulmányunk tárgyát tekintve a kérdés az, minek a laudációjáról is van itt szó? Kézenfekvő volna azt mondani, hogy a könyvtár dicsőítéséről. Ez a megállapítás azonban csak részben volna igaz.

<sup>3</sup> Hermann CONRING, *De Bibliotheca Augusta Quae est in arce Wolfenbüttelensi Ad ... Joannem Christianum L. Bar. a Boineburg epistola Quae simul de omni re Bibliothecaria disseritur*, Helmstedt, Henning Müller, 1661. A Corvináról Conring öt alkalommal tesz említést művében: a 24, 27–31, 46, 63–64. és a 120. oldalon.

<sup>4</sup> *Uo.*, 120.

<sup>5</sup> *Bibliotheca Augusta, Serenissimi, Illustrissimi Principis, ac Domini, D. Augusti, Ducis Brunovicensis, et Lunenburgensis. Quae est Wolfenbyti* [év és hely nélkül]. Schwartzkopf neve a kiadványon sehol sem szerepel. A művet 1651-ben változatlanul újra kiadták. Schönemann 1653-as és 1656-os kiadásról is tud, vö. Karl Philipp Christoph von SCHÖNEMANN, *Umriss zur Geschichte und Beschreibung der Wolfenbüttler Bibliothek II.*, Serapaeum, 13(1843), Nr. 13, 193–204, itt 198. A tanulmányhoz az 1649-es kiadás a HAB-ban található egyik példányát használtam (jelzete: M: Bb 2538).

<sup>6</sup> Samuel CLOSIUS, *Bibliothecae Augustae, Serenissimi Principis Ac Domini, Domini Augusti, Ducis Brunovicensis et Lunenburgensis ... Generalis Sciagraphia*, Wolfenbüttel, Typis Sternii, 1660.

<sup>7</sup> A mű a benne található állományadatok miatt természetesen általában is fontos forrása a wolfenbütteli könyvtár történetének.

Könyvtárlaudációról – ismereteim szerint – sem az antik, sem pedig a korabeli retorikákban nem esik említés külön kategóriaként. Úgy tűnik, ennek a szövegtípusnak nincs elmélete, a könyvtár azonban részét képezheti más laudációtípusoknak. Ha – Quintilianus nyomán – például a városokat ugyanúgy dicsőíthetjük, mint az embereket, akkor a könyvtár szerepeltetése egy városleírásban vagy akár nyílt városlaudációban a város valódi „testének”, azaz a benne lakóknak bölcsességét fejezheti ki.<sup>8</sup>

Nagyon érdekes azonban, hogy olyan léptékű és jellegű, kompakt könyvtárlaudáció, mint Naldo Naldi műve<sup>9</sup> Hunyadi Mátyás könyvtáráról a 15. században, az itáliai fejedelmi könyvtárak felvirágzásának korszakában, nem ismert. Nem véletlenül kutatnak a szakemberek immár évtizedek óta a Naldi-mű előképe után. Pajorin Klára talált egy párhuzamot Angelo Decembrio *Politia litterariá*ájában,<sup>10</sup> ám ez korántsem könyvtárlaudáció, hanem annak leírása, hogy miként nézzen ki egy ideális humanista könyvtár. Bolonyai Gábor ugyancsak rábukkant egy másik lehetséges előképre, ez azonban szintén nem könyvtárdicsőítés, hanem egy költemény, amely pár sorban leírja a Medici-könyvtár szobrát a Villa di Careggiben.<sup>11</sup> Naldi mindkettőből meríthetett, ám a maga művében mindenképpen újszerűt alkotott. A Naldi-művel párhuzamosan és azonos intenció alapján, megszületett egy levél is, 1488. január 30-i keltezéssel,<sup>12</sup> amelyben

<sup>8</sup> Quint., *Inst. or.* III, 7, 26.

<sup>9</sup> Naldo Naldi, *De laudibus augustae bibliothecae ad Mathiam Corvinum Pannoniae regem serenissimum*. A műnek egyetlen kézírata – a Corvina Könyvtárnak szánt tisztázati példány – ismert (Toruń, Biblioteka Kopernika, Cod. Lat. R. Fol. 21. 107). Kiadásai: Andrzej KOTENIUSZ, Toruń, 1594; Peter JAENNICH, *Meletemata Thorunensia III.*, 1731, 97–185; Matthias BELIUS, *Notitia Hungariae Novae Historico Geographica*, Tom. 3., Viennae Austriae, Petrus Gehlen 1737, 589–642; ÁBEL Jenő, *Olaszországi XV. századbeli írónak Mátyás királyt dicsőítő művei*. Irodalomtörténeti Emlékek II., Bp., 1890, 261–296. Lásd továbbá: KARSAY Orsolya, *A fenséges könyvtár dicsérete* = MKsz, 107(1991), 316–324. A tárgyról legutóbb átfogóan is: BOLONYAI Gábor, *A Szapphó-corvina titka* = MKsz, 129(2010), 429–452; Uő, *Sacellum sapientiae – Naldo Naldi a királyi könyvtár görög gyűjteményéről (Toruń, BK, Cod. Lat. R. Fo. 21. 107)* = Uő, *A görög irodalom recepciója a 15. század utolsó negyedében Mátyás környezetébe tartozó humanisták munkáin és kézíratain keresztül*. Habilitációs dolgozat, 152–260. [http://real.mtak.hu/5786/1/Bolonyai\\_Corvina%20Graeca.pdf](http://real.mtak.hu/5786/1/Bolonyai_Corvina%20Graeca.pdf) (2014. 5. 11.)

<sup>10</sup> PAJORIN Klára, *Az eszményi humanista könyvtár* = MKsz, 120(2004), 1–13.

<sup>11</sup> BOLONYAI, *Sacellum sapientiae...*, i. m., 214–216.

<sup>12</sup> Egyik legfontosabb és a magyar kutatás által legtöbbet használt kézírata: Wolfenbüttel, HAB, Cod. Guelf. 43 Aug. 2°, ff. Ir–IIIr. Kiadásai: *Opera exquisitissima Barth(olomei) Fonti(i) Florent(ini) V(iri) Cl(ari) Familiaris Matthiae Regis Pannoniarum*, ed. Georgius REMUS, Francofurti, Unckelius, 1621, 1–5; Karl Georg, RUMY *Auszüge aus den Handschriften der Corvinischen Ofner Bibliothek, die sich jetzt in der Bibliothek in Wolfenbüttel befinden, besonders in Hinsicht der Verdienste des ungarischen Königs Matthias Corvinus um die Beförderung der Wissenschaften in seinem Zeitalter* = Zeitschrift von und für Ungern, 1804; *Analecta nova ad historiam renescentium in Hungaria litterarum spectantia*. Ex scriptis ab Eugenio ABEL edidit Stephanus HEGEDŰS, Budapestini, 1903, 16–18; Bartholomaeus FONTIUS, *Epistularum libri III.*, ed. Ladislaus JUHÁSZ, Bp., 1931 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, saec. XV–XVI.), 34–36; *Bartholomaei Fontii Epistolarum Libri. I.*, a cura di Alessandro DANELONI, Messina, Centro Interdipartimentale di Studi Umanistici, 2008 (Biblioteca Umanistica 7), Nr. II, 11, 78–83; *Bartolomeo del-*

Bartolomeo Fonzio (1446–1513), a firenzei Studio retorika- és poétikatanára<sup>13</sup> felajánlja szolgálatait a magyar királynak. Ez a levél – bár a forma és a terjedelem eltérő – hasonlóan panegirikus hangvételű, mint Naldi műve, és ebben is jelentős hangsúly esik Mátyás könyvtárára.

Ha alaposabban szemügyre vesszük a két szöveget, műfajukat tekintve nagyon figyelemreméltó eredményre jutunk. Bár a könyvtárról szólnak és panegirikus hangnemek, mégsem nevezhetjük őket bibliotheca-laudációnak, ugyanis fő tárgyak nem a könyvtár, hanem az uralkodó személye. Mindkét esetben uralkodódicsőítésről van tehát szó. Naldi bevezetőjének központi gondolata a király bölcsessége, a könyvtár maga a „sacellum sapientiae”. Az utána következő négy kötet pedig bemutatja ezt a szentélyt.

Fonzio levele pompás epideiktikus alkotás – megkockáztatom, hogy jobb, mint Naldi hosszú eposza – ha ilyen összehasonlítás egyáltalán lehetséges. Miként azt a klasszikus retorika szabályai előírják, Fonzio kitér a dicsérendő személy háborúban és békében viselt dolgaira egyaránt, az előbbit természetesen csak utalásképpen említi, hiszen a hangsúly most a béke művein van. Ezen belül pedig egyetlen elemre, a könyvtárra koncentrálnak. (Naldi a mű elején ugyancsak elhatárolódik a háborús tettektől, hogy a békés sikerekre, nevezetesen a könyvtárra térhessen át.) A humanista *lausra* általában igaz, hogy viszonylag kevés információval dolgozik, az *elocutio* viszont különösen nagy hangsúlyt kap benne. Így van ez Fonzio szövegében is, a gondolatmenet a következő néhány elem köré szerveződik: Mátyás a tudományok megújítója („renovator studiorum”), részben mert nem hagyja elveszni azokat (tehát összegyűjti a régiak műveit, „conservator sapientiae”), részben pedig azért, mert kortársait új művek megírására ösztönzi. Ezután következnek a laudáció legfontosabb elemei, a rangos exemplumok, amelyek mind híres könyvtáralapító uralkodókra vonatkoznak: „... az utókor előtt pedig örökebb dicsőségben lesz részed, mint Athénban Peiszisztratosznak vagy Alexandriában Ptolemaiosznak vagy Eumenésznek Pergamonban vagy egykor Rómában Caesarnak, nemrégiben pedig V. Miklós pápának volt...” Mátyás ezeket azért mülja fölül, mert míg a nagy elődök olyan korszakban tevékenykedtek, amikor államaik kulturális virágzásukat élték, és velük párhuzamosan számos más kiváló személy is munkálkodott a tudományok előmozdításán, addig Mátyás elsőként és egyedül hozta el az irodalmat és a műveltséget – mondhatjuk – erre a barbár földre, azaz adott otthont a Műzsáknak. Megjelenik tehát a *translatio Musarum* vagy *translatio artium* motívuma is, amely Vergilius *Georgicája* óta csaknem állandó eleme az európai irodalomnak.<sup>14</sup>

*la Fonte levele Hunyadi Mátyáshoz*, ford. ZSUPÁN Edina = *Margarita poetica. A humanista alapműveltség olvasmányai a Kárpát-medencében 1526-ig*, szerk. EKLER Péter, Bp., Bibliotheca Nationalis Hungariae, Gondolat, 2011 (Nemzeti Téka), 108–111.

<sup>13</sup> Tanári működéséhez, humanista elveihez, a fent elemzett levélben is megfogható történelemszemléletéhez lásd: Charles TRINKAUS, *A Humanist's Image: the Inaugural Orations of Bartolomeo della Fonte = Studies in the Renaissance*, 7(1960), 90–125.

<sup>14</sup> Verg., *Georg.*, III, 10.

A következő, hasonló irodalmi igényességgel megformált forrásunk a tárgyban Johann Alexander Brassicanusnak (1500–1539), a bécsi egyetem görögtanárának beszámolója 1525-ös látogatásáról a budai könyvtárban.<sup>15</sup> A szöveget mind ez ideig kizárólag könyvtörténeti szempontból elemezték, ugyanis ez az egyetlen olyan dokumentum a Corvináról, amelyben úgymond könyvlista maradt fenn, éppen ezért szívesen használják állományrekonstrukcióhoz.<sup>16</sup> (Mivel Brassicanus már a görög szövegeket nagyobb biztonsággal kezelő, a görög szellemi örökség felé különösen nagy érdeklődéssel forduló humanista-generáció tagja, Budán főként görög nyelvű corvinákat vett számba.) A Corvina-könyvtárbeli látogatást leíró, több oldalas szöveg a Salvianus-kiadás előszavában található. Ha az egész előszót végigolvassuk, azonnal kitűnik, hogy az említett betét a budai látogatásról több szempontból is a szöveg csúcspontját képezi. Egyfelől csaknem pontosan a közepén helyezkedik el, másfelől pedig nyilvánvaló a stílusváltás az előszó kezdetéhez képest. Az epideiktikus stílus számos felvonultatott eleme árulkodik arról, hogy ismét laudációval állunk szemben.

Brassicanus beszámolója is abból a megállapításból indul ki, hogy pompás könyvtárakat felállítani alapvetően királyi tevékenység. Példaként hozza fel a szamoszi Polükratészt, az athéni Peiszisztratoszt, a ciprusi Nikokratészt, a pergamoni uralkodókat és Ptolemaiosz Philadelphoszt. A közelmúlt tudós nagyjai, köztük Janus Pannonius, bár nem voltak királyok, mégis királyi kötelezettségnek („regio officio”) tettek eleget, amikor a régiek műveinek felkutatásával és megőrzésével a *res publica litteraria* javát messzeemenően szolgálták. Némethonban jelenleg szomorú a helyzet, hiszen a virágzó német városokban is azt tartják igazán német jellegzetességnek, ha valaki gyűlöli az irodalmat, és az a legkiválóbb, bölcs polgár, aki megveti a szellem embereit. (A kép egyébként meglehetősen hasonlít ahhoz, amelyet Fonzio vázolt fel a tudományok helyzetéről az 1480-as években.) Mennyivel helyesebben jártak el a régiek, akiknek legfőbb gondja a tudományok előmozdítása és azok művelőinek támogatása volt; akik annak érdekében, hogy felmutassák az irodalom szent voltát („res sacra”), könyvtáraikat istenek templomaiban helyezték el – mint Asinius Pollio is, aki Rómában a könyvtárát Herkules szentélyében ajánlotta az istenségnek. (Hangsúlyoznunk kell itt Herkules Musagetés hosszú tradícióját az európai uralkodói ikonográfiában, mivel ebben az összefüggésben egészen figyelemreméltó a Herkules-ábrázolások hangsúlyos jelenléte Mátyás udvarában.<sup>17</sup> A *Panegyrici Latini* 9. 7. 3 szerint Herkules nyugalmat biztosít a műzsák számára, akik viszont örök hírnévvel ruházzák fel az ő bátor tetteit.)

<sup>15</sup> *D. Salviani Massyliensis Episcopi De vero iudicio et providentia dei...*, Basileae, in Officina Frobeniana, 1530 (VD16 S 1511).

<sup>16</sup> Legújabbban: NÉMETH András, *Egy bécsi bibliofil 1525-ös látogatása a budai királyi könyvtárban: Johannes Alexander Brassicanus hagyatéki leltára (1539)* = MKSz, 130(2014), 282–305.

<sup>17</sup> MIKÓ Árpád, *Divinus Hercules és Attila secundus. Mátyás király műpártolásának humanista aspektusai* = *Ars Hungarica*, 19(1991), 149–156; VALERY REES, *Transformation and Self-fashioning: Matthias Corvinus and the Myth of Hercules* = *Annual and Medieval Studies at CEU*, 11(2005), 167–186.



A szöveg ezen a ponton tehát a *sacrum* magaslatába emelkedik. A szerző kijelöli a helyszínt is, kihalítja a *temenoszt*, azaz a *templumot* a profán közegből: könyvtárban, azaz szentélyben vagyunk. A szöveg áhítatos csendjében pedig máris érkezik a soha eléggé nem dicsérhető példa: *inchtus ille ac nunquam satis laudatus Pannoniae rex Matthias, qui Bibliothecam suam (...) in amoenissimo etiam templo consecravít*. A *sacrumot* Brassicanus megfelelő terminusok használatával is érzékelteti: *res sacra, fanum, dedicavít, templum, amoenissimum templum, consecravít*. A szinte himnikus hangulatot erős kép teszi még súlyosabbá: a könyvtár, ama budai, kinyújtja a kezét, és könyörög a szerzőnek, hogy beszéljen az ő régi dicsőségéről, gazdagságáról, aki immár csak pusztán név („*vanum nomen*”). A kép Cicerótól ered: a *Catilina elleni* 4. beszéd vége felé a haza könyörög így a szenátushoz, és ajánlja önnön létét, biztonságát az atyák kezébe.<sup>18</sup> A helyzet súlyosságára jellemző, hogy a „haza” a saját önmeghatározásában itt (Cicerónál) a benne élő polgárokon, a házakon és a városfalakon kívül elsősorban a szakrális intézményekkel azonos: a fellegvár, a capitoliumi Iuppiter temploma, a házi istenek oltárai, Vesta örök tüze és valamenyinyi isten temploma és szentélye könyörög a szenátushoz, hogy helyzete legalább rosszabbra ne forduljon. Brassicanus az *aemulatio* mesteri alkalmazásával még fokozza is a helyzet tragikumát, az ő könyörgő könyvtára azt kéri, hogy immáron az elpusztultság állapotában beszéljenek róla, támasszák fel, őrizzék meg legalább az emlékezetét. Ezen a ponton fog bele a szerző a budai látogatás elbeszélésébe. Az emelkedett hangnem tovább folytatódik, nyelvi eszközök gondoskodnak arról, hogy az olvasó továbbra is szentélyben, Iuppiter ölében érezhesse magát. A szerző elsősorban a görög és a héber kötetek nagy számát hangsúlyozza, minden darab egy kincs, „*thesaurus*”. A török benyomás során oly szerencsétlenül elpusztult Lajos király sorsának tükrében éles kontrasztként jelenik meg Mátyás, aki Konstantinápoly és számos görög város eleste után „*ex media Graecia*”, azaz „*Hellász közepéből*”, megbecsülhetetlen összegekért vásárolt könyveket, s azokat mintegy a barbárok bilincseiből, rabszolgapiacról szabadította ki. Ismét a kultúrapártoló és kultúramentő király alakja bontakozik ki tehát az olvasó előtt, mint Fonziónál. Neki köszönhető a könyvtár létrejötte, végső soron tehát Brassicanus szövegében is az uralkodó dicsőítése adja a keretet, amiben megjelenik az ő áldásos tevékenységének eredményeként, *sapientiaja/prudentiaja* szimbólumaként a könyvtár.

Mindhárom bemutatott szöveg alapvetően uralkodólaudáció tehát, a könyvtár az uralkodó erényei fényében jelenik meg. Amennyiben megkíséreljük felvázolni a könyvtárlaudáció műfajának ismérveit, ez lehet az első fontos megállapítás. Vannak természetesen más közös elemek is: így csaknem kötelező *exemplumokként* megjelennek a nagy ókori könyvtárak. Ezek mellé emelkedik majd Mátyás könyvtára is. Állandó elem továbbá a szentély: a könyvtár szentély mellett helyezkedik el, vagy maga a szentély. Rendszeresen megjelenik a könyv-kincs (*thesaurus*), könyvtár-kincstár metafora is. Az uralkodó mindig nagy összegeket költ könyvtára felállítására, mindig vásárolja a könyveit, soha

<sup>18</sup> CICERO, *Catilina elleni negyedik beszéd*, 18.

nem ajándékba kapja. Ez az elem részben a könyvtár értékét hivatott növelni, másfelől azonban az uralkodó *liberalitásának*, bőkezűségének bizonyítéka, amely természetesen az udvar és a könyvtár környezetében működő tudós személyekre is kihat. Az uralkodó a könyveket mindannyiszor valamiféle pusztulástól menti meg: vagy a múlt és a feledés homályából emeli ki, vagy pedig a barbárok, illetőleg a barbár környezet kezéből ragadja ki őket. Ennek kapcsán a 15. században gyakori az „ex media Graecia”, azaz a „Görögország belsejéből” fordulat. Ennek toposz-jellegét és szabadon való felhasználhatóságát bizonyítandó csupán egyetlen másik példát említenék: a Hess András-féle nyomda második kiadványának első darabját, Nagy Szent Vazulnak a *Költők olvasásáról* írott könyvecskéjét Leonardo Bruni fordította latinra, és munkáját Coluccio Salutati-nak ajánlotta.<sup>19</sup> Az ajánlást Bruni az alábbi módon kezdi: „Ezt a könyvet számodra, Colucius, mint mondani szokás, Görögország közepéből választottam...” (*ex media ut aiunt, Grecia delegi*). (A „választottam” ige azonnal nyilvánvalóvá teszi, hogy az „ex media Graecia” kifejezés nem csupán helyet jelölhet, hanem a görög kultúrkincs egészét is kifejezheti, amelyből szabadon szerezhethet, választhat a tudományszerető olvasó. Ebben az időszakban átvitt értelemben a tudományok valódi forrásvidékét jelöli, konkrét földrajzi hellyel csak áttételesen hozható kapcsolatba, ezért valószínűleg óvakodni kell a provenienciakutatásban való közvetlen felhasználásától.)

A Brassicanus-leírás később óriási karriert futott be az európai kultúrtörténetben. Bonfini egyetlen mondata<sup>20</sup> mellett ez volt az a szöveg, amelyből Európa valamiféle képet formálhatott Mátyás egykori könyvtáráról. A tudós generációk – valódi jellegének megfelelően – kétféleképpen használták fel a szöveget. Egyfelől valóban könyvtár-leírásként és katalógusként. Kiemelték az előszóból, és önálló egységként, sokszor egyenesen „katalógus” címmel könyvtárleírások, könyvtártörténeti összefoglalók eleme lett, így bekerült Joachim Mader munkájába is. Ezen a ponton nem elhanyagolható, hogy az egyetlen létező úgymond Corvina-katalógusban, a Brassicanus-leírásban csaknem kizárólag görög művekről esik szó, a korabeli érdeklődés hangsúlyai miatt. Feltehetőleg ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy a Corvina egykori görög állománya

<sup>19</sup> BASILIUS MAGNUS, *De legendis antiquorum libris*, trad. Leonardus BRUNUS ARETINUS – XENOPHON, *Apologia Socratis*, Buda, Andreas Hess, 1473 (GW 6686). BASILIUS MAGNUS, *A költők olvasásáról* – XENOPHON, *Socrates védőbeszéde*. Hess András budai műhelyének humanista könyvecskéje. Hasonmás kiadásban RITOÓK Zsigmond fordításával és SOLTÉSZ Zoltánné tanulmányával megjelentette a Magyar Helikon Budapestben, 1978-ban. A kötet első felében található meg a kiadvány bécsi példányának facsimile-másolata, a latin részlet onnan származik, magyar fordítása a 47. oldalon található.

<sup>20</sup> Antonio BONFINI, *Rerum Hungaricarum Decades*, IV. 7. 90: „...fent mindkét nyelv csodálatos gazdagságú könyvtárát rendezte be; a kötetek kiállítása is pazar. Ez előtt, ahol délre néz, bolthajtásos terem van, melyben az egész mennyet látni lehet.” Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, Bp., Balassi, 1995, 869. Oláh Miklós *Hungariáját*, amelyben szintén jelentős betét található a budai könyvtárról, csupán 1735-ben adták ki először nyomtatásban. Vö. Nicolaus Olabus, *Hungaria – Athila*, ed. Colomannus EPERJESSY et Ladislaus JUHÁSZ, Bp., 1938 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saeculum XVI.), VI., a királyi könyvtárról szóló rész: V. 4–8. (8–9. o.).

különösen nagy hangsúlyt kaphatott a későbbi hagyományban – ami talán nem pontosan felel meg az egykori valóságnak. Másfelől – és talán ez a fontosabb elem – a kortársak is érezték a szöveg laudatív jellegét. A fönt emlegetett Conring egy helyen pontosan ezzel a szóval illeti Brassicanus leírását: laudáció. A Corvinát feltehetőleg ez a szöveg emelte magasra az európai emlékezetben.

Úgy tűnik, hogy Brassicanus könyvtárlaudációjának nem volt műfaji folytatása a közép-európai humanista irodalomban. Még a bőséges Habsburg-panegyricus irodalomban sincs nyoma a 18. század elejéig, VI. Károly működéséig és a Prunksaal kialakításáig. Jóllehet az uralkodót dicsőítő művek kitérnek a tudományok és a művészetek támogatására mint az uralkodói erények egyikére, mégis elsősorban az uralkodók háborús tetteire koncentrálnak.<sup>21</sup> Szó sincsen tehát olyan jellegű könyvtárdicsőítésről, mint Brassicanus esetében.

Ezen a ponton kell visszatérnünk Wolfenbüttelbe. Johann Schwartzkopf 1649-ben születő leírása August herceg könyvtáráról nem tárgyilagos leírás, hanem az uralkodólaudáció részét képező könyvtárlaudáció ritka tradíciójába tartozó munka. August herceg *prudentiáját/sapientiaját* dicsőíti, melynek eredménye és szimbóluma a könyvtár. A kiváló politikai szónok hírében álló Schwartzkopf<sup>22</sup> a helmstedti egyetem egykori növendékeként alapos retorikai képzettséggel rendelkezett, és mind az invenció, mind az elocutio szintjén kiválóan alkalmazta a *genus demonstrativum* klasszikus szabályait. Forrásbázisa mindazonáltal nem volt nagy, elsősorban Justus Lipsius *De bibliothecis syntagma* című művéből<sup>23</sup> merített. Az antik exemplumok mellett egyetlen „modern” exemplumként Mátyás könyvtárát szerepelteti, még hozzá meglehetősen összetett módon. A Corvinát Schwartzkopf azon a ponton tárgyalja, amikor a wolfenbütteli könyvtár számadatainak közlése után az állomány részletezésébe bocsátkozik. Érdekes módon azonban az egész állománybemutató címén kizárólag a Corvinából származó kéziratokat említi meg.

„Az úgynevezett kéziratok könyveknek a száma és értéke ebben a könyvtárban nem megvetendő. Közülük jó párat maga a herceg vásárolt Magyarországon II. Rudolf és II. Ferdinánd császárokhoz való, bajos ügyekben vállalt utazásai alkalmával, drága pénzen, nagy értékű, igen finom pergamenre, rendkívül választékos írással másolt köteteket, egy kis csoportot abból a világhíres könyvtárból, amelyet Budán, a Magyar Királyság fővárosában emelt egykor Hunyadi Corvin Mátyás 1485 körül, és ame-

<sup>21</sup> Ezúton is szeretném megköszönni Elisabeth Kleckernek a tárgyban folytatott beszélgetést és értékes információit.

<sup>22</sup> Személyéhez, működéséhez: H. R. JARCK, *Braunschweigisches Biographisches Lexikon 8. bis 18. Jahrhundert I–II*, Braunschweig, Appelhaus Verlag, 2006, I., 643–644. Valamint: ADB 33, 221. skk. (A. KÖCHER); A. KÖCHER, *Geschichte von Hannover und Braunschweig 1648–1714, I–II*, Leipzig, Hirzel, 1884 (Publicationen aus den Königlich Preussischen Staatsarchiven 20), I, passim. Működéséhez bőséges levéltári anyag található a Niedersächsischen Landesarchivban, Wolfenbüttelben.

<sup>23</sup> *Iusti Lipsii De bibliothecis syntagma*, Antverpiae, Ex officina Plantiniana, Apud Ioannem Moretum 1602.

lyet a törökök türannosza, Szulejmán rabolt el, amikor 1541-ben csellel és erőszakkal elfoglalta Budát, és Izabellát, János, magyar király özvegyét kisfiával együtt kiűzte onnan, noha korábban azt színelte, hogy az ő és a királyság megvédésére érkezett. Hunyadi Mátyásnak ez a könyvtára (Antonio Bonfini szavai, *A magyar történelem tízezei*, 4. könyv, 7. fejezet) csodálatosan bővelkedett mindkét nyelv irodalmában, a könyvek külleme pedig bámulatosan fényűző volt: ez utóbbira pazar példát nyújtanak ezek a kéziratok, amelyek miatt minderről szót ejtettünk.<sup>24</sup>

Schwarztkopf az uralkodó- és könyvtárlaudáció ismertetett elemeit nem csupán a mű egészében, hanem speciálisan itt is alkalmazza. August herceg a corvinákat bécsi utazásai alkalmával, nagy költségen, Magyarországon vásárolta. A tartalmilag kissé konfúz leírás megalkotása során Schwarztkopf nyilván nem törődött azzal, hogy ura 1628-ban és '29-ben utazott Bécsbe,<sup>25</sup> a kilenc corvinából nyolc pedig legkésőbb 1627-ig<sup>26</sup> bekerült a gyűjteménybe. A kilencből öt esetben tudható a hercegi könyvtárat megelőző állomás, amely egyik esetben sem Bécs volt.<sup>27</sup> A tények és a kódexekben fellelhető jegyek tehát semmiképpen sem támasztják alá Schwarztkopf állítását. Szerzőnk

<sup>24</sup> „Manuscriptorum, ut vocantur, librorum haud contemnendus in hac Bibliotheca est numerus, et Thesaurus, quorum nonnullos ipse Princeps in Ungaria, occasione itinerum ad D. D. IMPERATORES RU-DOLPHUM II. et FERDINANDUM II. in arduis negotiis susceptorum magno aere redemit, in tenuissima magni pretii membrana elegantissimis litteris scriptos, laciniam illustrissimae Bibliothecae, Budaë, Regni Ungariæ Metropoli quondam, a Matthia Hunniade Corvino, circa An. Christi 1485. erectae, et Turcarum Tyranno Solimanno, cum Anno aere Dionys. 1541. fraude, et vi Budam caperet, viduamque Joannis Regis Hungariæ Elisabetham, quam cum Regno defendendam, se venisse simulaverat, cum filiolo infante ejiceret, ereptae. Bibliotheca haec Matthiae Hunniadis (verba sunt Antonii Bonfinii, rerum Ungaricarum decad. 4. lib. 7.) mira utriusque linguae foecunditate fuit completa, cultus autem Librorum luxuriosissimus: cujus posterioris testes locupletissimi sunt hi Manuscripti, quorum occasione haec adducta sunt.” (56–57. o., a tipográfia az első kiadásét követi, lásd 5. sz. j.)

<sup>25</sup> Herzog August útinaplójában (Cod. Guelf. 42.19 Aug. 2<sup>o</sup>; <http://diglib.hab.de/mss/42-19-aug-2f/start.htm?image=00003>) két bécsi utazásról történik említés: az első bécsi útra 1628. szeptember 19. és november 28. között került sor (Diarium, ff. 52r–54r, „Die Reyse nach Wien” megjelöléssel; a herceg Bécsben október 10-tól november 15-ig tartózkodott, október 12-én fogadta őt először a császár), a másodikra 1629. május 10. és november 2. között (Diarium, ff. 55r–57r, andere Wiener reyse” megjelöléssel. Bécsben a herceg ez alkalommal június 5. és október 14. között tartózkodott, június 9-én fogadta először a császár). A herceg azonban ez alkalmakkal Magyarországon nem járt. Ráadásul az emlegetett császárok közül II. Rudolf 1612-ben meghalt, Herzog August tehát mindkét esetben az 1619-ben megkoronázott II. Ferdinándot kereste fel.

<sup>26</sup> Maria VON KATTE, *Herzog August und die Kataloge seiner Bibliothek* = Wolfenbütteler Beiträge, 1(1972), 168–199; Wolfgang MILDE, *Die Erwerbungsjahre der Augusteischen Handschriften* = Wolfenbütteler Beiträge, 14(2006), 73–144. Ezek a dátumok – adott esetben a kódexekben található információkon kívül – Herzog August ún. erster Bücherverzeichnisa (Wolfenbüttel, HAB, BA I 320) és a Bücherradkatalog dátumadatainak kiértékeléséből születtek.

<sup>27</sup> Két esetben Ansbach, egy esetben Nürnberg, egy esetben Tübingen, egy esetben pedig valószínűsíthetően szintén Ansbach. A kódexek provenienciájához lásd főként Wolfgang Milde leírásait (*i. m.*, 1. sz. j.); vö. továbbá: Christian HEITZMANN, *Zur Provenienz der Corvinen in Herzog Augusts Sammlung = Corvina Augusta, i. m.*, 15–25.

természetesen forrásokat is használt. A részlet első felében talán Brassicanus fönt elemzett beszámolója gyanítható, erre utal az uralkodóhoz való utazás és a vásárlás motívuma. A bécsi utazás egyfelől a császárok reprezentációs szerepe, másfelől pedig Magyarország közelsége miatt volt fontos. Hiszen a herceg így közel kerülhetett Mátyás ragyogó könyvtárának valódi otthonához, egyenesen innen szerezhette meg a könyveket. Ezt a forrásvidéket azonban barbárok tartják megszállva, August tehát egyben felöltheti a „conservator sapientiae” szerepet is, hiszen a megszállt Magyarországról mentheti ki a valódi tudás hordozóit. A felhasznált történeti forrás (talán Paolo Giovio<sup>28</sup>) a barbarizmus ezen állapotát hivatott érzékeltetni, kiemelve a török egyik topikus tulajdonságát, a családságot.

A Múzsák ismét vándorolnak, immár Budáról Wolfenbüttelbe. August Mátyás méltó örököséként adhatja ki 1621-ben a teljes Fonzio-corvinát,<sup>29</sup> és költeti elébe Bonfini *Symposionjának* Zsámboki-féle kiadását<sup>30</sup> – Schwartzkopf ezt a fegyvertényt közvetlenül a corvinák bemutatása után, August saját műveinek felsorolásánál, a legelső helyen közli. Hogy a Fonzio-corvina közvetlen forrásként is szolgálhatott-e Schwartzkopf számára saját laudációjához, kérdés. Mindenesre a korábban elemzett Fonziolevél, a Corvina könyvtár laudációjának egyik alapvető emléke éppen ennek a corvinának a letelején lelhető fel.<sup>31</sup>

Az olvasó előtt most már feltehetőleg nyilvánvaló a reprezentációs szándék. Azt az időszakot, amelyben Schwartzkopf laudációja született, a wolfenbütteli udvar története szempontjából az „újjászületés” szóval jellemezhetnénk. Egy év telt el csupán a vesztfáliai béke (1648) óta, August csupán pár éve, 1643-ban tette át ide székhelyét, nagyban folyik a rezidencia kialakítása, így a díszes, önálló könyvtáráépületé is. Ugyanakkor 1649-ben betöltötte hetvenedik életévét. Ebből az alkalomból Martin Gosky, udvari orvos hatalmas, reprezentatív kötetbe szerkesztette a hercegre és családjára valaha is írott alkalmi költemények jelentős részét.<sup>32</sup> Ez a roppant mű Schwartzkopf

<sup>28</sup> *Pauli Iovii Novcomensis episcopi Nucerni Historiarum sui temporis*, Basileae, 1560, Tomi secundi pars altera. XL, 285–296, 296.

<sup>29</sup> Wolfenbüttel, HAB, Cod. Guelf. 43 Aug. 2°. Az 1621-es kiadás: *Opera exquisitissima Barth(olomei) Fonti(i) Florent(ini) V(iri) Cl(ari) Familiaris Matthiae Regis Pannoniarum*, ed. Georgius REMUS, Francofurti, Unckelius, 1621 (VD 17 23:280213C).

<sup>30</sup> *Symposion trimeron sive Antonii Bonfinii De pudicitia coniugali et virginitate dialogi III*. Nunc primum ex bibliotheca Joan. Sambuci V. C. in lucem prolata. ... Basileae, Ex officina Oporiana, 1572 (VD 16 B 6600). A kiadás alapját a ma Budapesten őrzött, Beatrix királyné könyvtárából származó corvina – egyben szerzői autográf – képezte (Bp., OSZK, Cod. Lat. 421.). A kódexet Zsámboki Nápolyban vásárolta (lásd a bejegyzést: f. 1r).

<sup>31</sup> Lásd 12. sz. j.

<sup>32</sup> *Arbustum vel arboretum Augustaeum, Aeternitati ac domui Augustae Selenianae sacrum, Satum autem & educatum a Martino Gosky, L. Silesio, Med. D. & Archiatro, C. Pal. Caes.*, Ex Officina Ducali Wolpherbytani, Typis Johan et Henr. Stern, 1650 (VD17 23:252195P). A belső címlapon található cím ettől némiképp eltérő, ezért a kötetet különféle formákban szokták idézni. 1693-ban bővített formában is megjelent: *Divi Augusti Ducis Brunovic. & Lüneburgensis Sapientis, Pii, Iusti, felicis, Patris Patriae Vita &*

laudációjával párhuzamosan készült. E két kiadványnak az udvari reprezentációban betöltött szerepe nyilvánvaló, a könyvtárról írott munkácska a herceg erősségét, *prudenciáját* hivatott dicsőíteni. Magasabb, a könyvkiadás szintjén is megragadható tehát a panegirikus mozzanat.

Schwartzkopf művében szövegek hierarchikus felhasználásának vagyunk tanúi, minden esetben a dicsőítés jegyében. Brassicanus szövegét a szerző mindkét minőségben felhasználja – saját kettős céljának megfelelően. Látszólag forrásértéke miatt, valójában laudációként és topikus elemeiért. A felhasznált történeti forrás pedig látszólag történeti valóságot ír le Buda bevételéről, valójában a laudáció egyik toposzát erősíti, a barbár valóság lefestésére szolgál, háttérében erősebb a „conservator sapientiae” kontúrja. Conring feltehetőleg érzi mindezt, felismeri Schwartzkopf leírásában a laudációt,<sup>33</sup> és talán az sem kizárt, hogy éppen ez a művecske adja neki az ötletet, hogy maga se tudós traktátust írjon a hercegi könyvtárról, mint ahogy eredetileg tervezte, hanem laudációt.<sup>34</sup> A későbbi századok számára azonban lassan feledésbe merült e szövegek valódi minősége. A születő szaktudományok csupán az információt akarták kinyerni a szövegekből. Jellemző, hogy Justus Lipsius *De bibliothecis syntagmáját* a 19. század elején minden panegirikus elemétől megfosztva adták ki, kis könyvtártörténeti munkaként.<sup>35</sup> Talán jól érzékelhető, hogy e szövegek teljes értékű forrásként való kezelése, intenciójuk nem felismerése, éppen műfaji jellegzetességeik figyelmen kívül hagyása miatt, milyen jelentős problémákat okozott a Corvina történetének, állományának rekonstruálásában.

---

*Fama...* Francofurti & Lipsiae, Prostat apud Paulum Zeisinigium, Bibliopol. Typis Heinrici Hessii, 1693. Az 1650-es kiadás a HAB honlapján digitális változatban olvasható. Ezeket a köteteket kiegészítik még az 1650 és 1666 között kinyomtatott újrív és születésnapra köszöntők, a Festschriften, valamint az 1653-ban *Gloria et memoria* címen megjelent antológia. Mindezekből válogatás található: „*Alles mit Bedacht.*” *Barockes Fürstenlob auf Herzog August (1579–1666) = Wort, Bild und Musik*, zsgest. von Martin BIRCHER, Thomas BÜRGER, Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 1979.

<sup>33</sup> Schönemann maga is „Lobschrift”-ként nevezi meg Conring művét. Vö. SCHÖNEMANN, *Umrisse...*, i. m., (5. sz. j.), 203.

<sup>34</sup> A döntés története kibontakozik a Peter Mortzfeld által közölt levelezésből: Hermann CONRING, *Die Bibliotheca Augusta zu Wolfenbüttel. Zugleich über Bibliotheken überhaupt. Brief an Johann Christian Freiherrn von Boineburg*, aus dem Lateinischen übersetzt und herausgegeben von Peter MORTZFELD, Göttingen, Wallstein Verlag, 2005, 198–213.

<sup>35</sup> Köszönöm Thomas Stäckernek, a HAB főigazgató-helyettesének, hogy erre a körülményre felhívta a figyelmemet.



*Losteiner Leonárd és Chronológiája*<sup>1</sup>

Losteiner Leonárd a 18. század egy kevésbé ismert erdélyi történetírója. Az ő élete és munkássága elsősorban Erdélyhez és a Székelyföldhöz köthető, talán ezért is kevésbé ismert a széles publikum előtt. Életpályájának kutatása során elsősorban rendtársainak írásaira kell hagyatkoznunk. György József, *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben* című monumentális rendtörténeti könyvében leírja Losteiner életének fontosabb momentumait, Boros Fortunát rövid cikkében<sup>2</sup> szintén összegzi Losteiner életpályáját, kiemelve annak enciklopédikus tudását, nagy munkabírását és komoly forrásismeretét. Benedek Fidél monográfiája Losteineréről kéziratban maradt fenn,<sup>3</sup> és a csíksomlyói ferences könyvtárban található.<sup>4</sup> E forrásokat összevetve a következő kép rajzolódik ki szerzőnk életpályájáról. Losteiner Leonárd Kolozsvárott született 1744-ben. Gyerekkorát szintén itt töltötte, középiskolai tanulmányait is szülővárosában végezte, valószínű a jezsuita atyák Farkas utcai kollégiumában, majd 1761 szeptemberében magára öltötte a ferences rend ruháját. A novíciusi éveit Medgyesen és Székelyudvarhelyen töltötte. Felsőfokú tanulmányait az esztelneki intézetben kezdte, ahol filozófiát tanult, majd teológiát a kolozsvári kolostorban 1729-től működő *Studium Generalén*. 1767-ben<sup>5</sup> pappá szentelték a kolozsvári ferencesek templomában. Pappá szentelése után még egy évig marad az intézetben, és folytatja teológiai tanulmányait. Innen Medgyesre küldik, hogy készüljön az egyházi lektorságra. Ezután egy rövid ideig Kapjonban, Dés filiájában lelkész, és Haller Antal gróf káplánja is egyben (1770–1771).<sup>6</sup> 1773–1790 közt a *Studium Generale* lektora és tanára, ahol egyháztörténetet is tanított. Tanári évei alatt tankönyvet állított össze diákjai számára *Historia Ecclesiastica Novi Testamenti* címmel. Az 1792 és 1795 közötti idő-

<sup>1</sup> A kutatást az MTA Domus Hungarica támogatta.

<sup>2</sup> BOROS Fortunát, *Losteiner Leonárd*, *Hírnök*, 23(1926)/15–16, 332–333; GYÖRGY József, *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*, Cluj-Kolozsvár, 1930.

<sup>3</sup> BENEDEK Fidél, *P. [Halász]-Losteiner Leonárd történetirő 1744–1826*. Kézirat, Csíksomlyó, ferences kolostor könyvtára, jelzet nélkül. 1–28. A szerző, megfelelő anyakönyvi bizonyítékok hiányában, arra következtet, hogy eredetileg Halász volt a családneve, és ezt csak a későbbiekben változtatta Losteinerre, lásd 3. old.

<sup>4</sup> Ezt is Muckenhaupt Erzsébet kedves segítségével sikerült áttekintennem, kinek ezért és a cikk megírásában nyújtott további segítségéért hálával tartozom.

<sup>5</sup> GYÖRGY József, *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*, i. m., 599.

<sup>6</sup> *Uo.*, 406.

szakban a széki rendház előjárója volt,<sup>7</sup> majd Medgyesen töltötte be ugyanezt a tisztséget 1795–96 között. Mikházán is házfőnöki feladatot teljesített négy évig (1796–1800).<sup>8</sup> 1801-től egészen 1807-ig consultorként vesz részt a stefanita rend vezetésében. Mint a tartomány levéltárosa, a levéltárat alaposan ismerte, és annak adatait művei megírása folyamán fel is használta. 1802-től Csíksomlyón élt, alkotott, és rendezte a kolostor levéltárát. Hosszas szenvedés után, 1826. május 19-én Csíksomlyón halt meg, és ide is temették el. A csíksomlyói ferences könyvtár kiváló ismerője, Muckenhaupt Erzsébet muzeológus, könyvtörténész megállapítása kiválóan jellemzi a tudós ferences életművére irányuló kutatás lehetőségét: „Losteiner tudósi egyéniségét csak a kéziratban maradt életműve és levelezése teljes feldolgozása után tudjuk a maga teljességében meggrajzolni és értékelni. Munkái minden szempontból jellemzik tudományos elkötelezettségét és a 18. század második felének rendi történetírásban elfoglalt, megbecsült helyét.”<sup>9</sup> Ennek megfelelően egyik legfontosabb művéről, a *Chronológiáról* szeretnék írni a továbbiakban.<sup>10</sup>

A mű kézirata a csíksomlyói ferences kolostor könyvtárában található, nem készült róla modern, nyomtatott kiadás.<sup>11</sup> Eredetileg a kéziratban lapszámozás csak a 17. oldalig volt, innen már fejezet (*caput*) számokkal taglalja a szöveget a szerző.<sup>12</sup> Valamikor a későbbi korban piros ceruzás oldalszámozás került a kézirat minden lapjára. Ennek pontos időpontja és a lapszámozó személye is ismeretlen, azonban a *terminus postquem*jét tudjuk, hiszen Endes Miklós 1941-ben, a kultuszminisztérium megbízásából írt összefoglalójában azt írja: még csak az első 17 oldalon volt lapszámozás.<sup>13</sup> A piros ceruzával írt lapszámozás 1082 lapot jelöl meg számmal, azonban a lapok száma valójában 1086. A mű címe a maga teljességében az első lapon található, ahol egyes közlésekkel ellentétben nem olvasható sem Kolozsvár városának a neve, sem pedig az 1776-os évszám, amint ez gyakran megjelenik különböző publikációkban. Pontos átírásban a következő cím olvasható a kéziratban:

<sup>7</sup> *Uo.*, 337.

<sup>8</sup> *Uo.*, 285.

<sup>9</sup> MUCKENHAUPT Erzsébet, *A Csíki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtár”-a*, Csíkszereda, 2009, 24–25. [http://www.csszm.ro/docs/RMK\\_katalogus.pdf](http://www.csszm.ro/docs/RMK_katalogus.pdf) (2013. 03. 27.)

<sup>10</sup> Losteiner további történelmi tárgyú művei: *Theatrum Orbis Chrsitani...*, *Historia Chronologico-Topographica Provinciae Seraphico Transylvaniae...*

<sup>11</sup> A papír mérete 215 × 175 mm-es, kötése papírtáblás, barna bőrkötés, amelyet a 18. században készítették minden valószínűség szerint erdélyi könyvkötő műhelyben, vö.: MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei*, Bp., Balassi Kiadó – Kolozsvár, Polisz Könyvkiadó, 1999, 102.

<sup>12</sup> Jóllehet Losteiner a *Proemium*ban erről másként nyilatkozik.

<sup>13</sup> ENDES Miklós, *Losteiner Leonárd latin nyelvű művének a kultuszminisztérium megbízásából kivonatolt és magyarra fordított kéziratos, és gépelt példányai. Függelék: A hun–magyar kapcsolatok a kínai évkönyvek és történet világában. Készítette: Dr. Endes Miklós.* Fol. Hung. Fol. Hung. 2101.

CHRONOLOGIA Topographico-Chronographica seu Sub specie Annuae Felicitatis et Calamitatis Provinciae Transilvanicae et Siciliae Descriptio per vetusti Monasterij Csik Somlyoviensis ad Beatam Virginem Visitantem In Feriis Philosophicis jussu Admodum Reverendi P. Martini Péterffy Ordo F[ratrum] Minorum Strictoris Observantiae Reformatorum Almae Provinciae Proto-Regis Hungariae S. Stephani in Trassylvania Praedicatoris, Sacrosanctae Theologiae Lectoris Generalis etc. Nec non Actualis Ministri Provincialis edita, ac Venerationi MAGNAE DOMINAE in Thaumaturga Csikiensi AUXILIATRICI contra Haereses dicata a P. Fratre Leonardo Losteiner Praefatae Provinciae et Instituti A[r]tium L[iberalium] M[agistro] et Philosophiae Lectore Ordinario Anno a Partu Virgineo MDCC+LXXVII.

A művet latin nyelven írta a szerző, azonban bizonyos hivatkozások, szöveg szerinti idézetek magyar nyelven szerepelnek, mint például Attila – harcosaihoz intézett – buzdító szavait Lisznyai alapján magyarul közli a 27. fejezetben. A kézirat 3. és 4. lapján (a mű *Proemiuma* előtt) forrásjegyzéket találunk, hiszen Losteiner művében több korábbi szerzőt kivonatol, és itt összegzi azok lajstromát. A kivonatolás, az *epitomae* műfaja az európai történetírási hagyomány számára egyáltalán nem idegen, egyik első jeles képviselője Florus, aki Róma történetét írta meg korábbi művek kivonatolásával.<sup>14</sup> Az *epitomae* azonban nem jelent – amint ezt a Florusszal kapcsolatos kutatások is kimutatták – egyszerű másolást, hanem különböző források felhasználásával egy átfogó történelmi kép megjelenítését igyekszik elérni a szerző. Losteiner sem titkolja, hogy művét korábbi neves történelmi művek alapján szerkeszti meg. Már műve elején feltünteteti fontosabb forrásait, ezek közül csak néhányat említ: Anonymus: *Historia Hungarica de septem ducibus Hungariae*;<sup>15</sup> Bartsay Ábrahám: *Annotationes*; Bongarsius: *Rerum Hungaricarum scriptores varii historici, geographici*;<sup>16</sup> Caesar Baronius Cardinalis: *Annales ecclesiastici a Christo nato ad annum 1198*;<sup>17</sup> Fasching Ferenc: *Nova Dacia*;<sup>18</sup> Illia András: *Ortus et progressus variarum in Dacia*

<sup>14</sup> Vö. P. ANNII FLORI, *Opera quae extant omnia*, ed. Ladislaus HAVAS, Debrecen, 1997 (ATAOA, Series Latina).

<sup>15</sup> *Anonymi Bele regis notarii Gesta Hungarorum [Texte imprimé]. Epistola in miserabile carmen super destructione regni Hungarie per Tartaros facta / Magistri Rogerii*, kiad., ford. VESZPRÉMY László, RADY Matin, BAK János, Bp., Central European University Press, 2010.

<sup>16</sup> BONGARSIIUS, *Rerum Hungaricarum scriptores varii historici, geographici*, Francofurti, 1600. A 874–884. lapokon: *Appendix ad res Hungaricas, in quas Transylvanicae inscriptiones veteres nonnullae et annales exscripti de templis Leutschoviensi et Coronensi*.

<sup>17</sup> BARONIUS Cardinalis, *Annales Ecclesiastici a Christo Nato Ad Anno 1198 Una Cum Critica Historico Chronologica...*, Charleston, Nabu Press, 2012.

<sup>18</sup> FRANCISCUS FASCHING, *Dacia Siculica seu Descriptio pestis Transylvaniae, quam Siculi incolent*, Claudio-poli, 1731.

*gentium et religionum cum Principibus ejusdem usque ad annum 1722*,<sup>19</sup> Kunits Ferenc: *Dacia Sicilia*,<sup>20</sup> Küküllei János: *A névtelen minorita krónikája*,<sup>21</sup> Lisznyai Kovács Pál: *Magyarok Cronicaja*.<sup>22</sup> A több mint 40 tételt tartalmazó irodalomjegyzék ennek ellenére a teljesség igénye nélkül készült, hiszen több olyan fontos történelmi munka is hiányzik a felsorolásból, amelyet maga a szerző – akár szövegközi hivatkozásainak bizonyysága alapján – felhasznált munkájában.<sup>23</sup>

A bevezető, a *Proemium* a 9. lapon kezdődik, melyben a szerző a mű megírásához vezető indokokat emeli ki, mindezek között legfontosabb feladatának tartja a megtörtént jeles eseményeket a jövő nemzedéknek átadni, hogy azok nehegy feledésbe merüljenek:

Quod antiqua aetas aeternis insculpta laureis moriendo in dies renascatur, et veluti renatus phoenix in cinere aetatis suae virens senescat; nihil aliud in causa est: quam quod solemni amaris tributo, temporum suorum facta testamento ideo posteritati crediderit, ut suam etiam aetatem haec eiusmodi pro viribus sinuaret.

Mert ha ezt nem teszi meg, minden feledésbe merül, mint ahogyan feledésbe merültek volna Herkules és a többi hērősz tettei is, ha nem jegyezték volna le azokat a tudós bölcsek:

Sepulti essent et sub misera oblivione delitescerent labores Herculeis, et clarissima Heroum facinora, nisi Sapienti penna laboriose operosa gentilitas, hos nobis demandasset. (Fol. 10.)

Egyes uralkodók pedig, mint a méltán híres Ptolemaiosz, éppen az írott emlékek ápolása révén írták be nevüket a történelembe:

Atque adeo sollicitam Regis Ptolemei „qui septuaginta duos convocando interpretes, immortale sibi nomen, aeternum nascitur is monimentum proposuit.”. (Fol. 10.)

<sup>19</sup> ILLIA András, *Ortus et progressus variarum in Dacia gentium et religionum cum Principibus ejusdem usque ad annum 1722*, Claudiopoli, 1730.

<sup>20</sup> KUNITS Ferenc, *Dacia, Sicilia brevi compendio exhibita*, Claudiopoli 1731. (Stöger állítása szerint a művet nem is Kunits, hanem Szilacsek Pál írta, vö. J. N. STÖGER, *Scriptores provinciae austriacae Societas Iesu*, Vienna, 1855, 365.)

<sup>21</sup> Iohannes DE KIKULEW et Anonymus Minorita Chronica = Johann Georg Schwandtner, *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*, I., Vindobona, 1746; M. FLORIANUS, *Historiae Hungaricae Fontes Domestici*. III., Quinque-Ecclesiae, 1884.

<sup>22</sup> LISZNYAI KOVÁCS Pál, *Magyarok Cronicaja*, Debrecen, 1692.

<sup>23</sup> Például fol. 12.: hivatkozik Sztrabónra, akinek műve szintén nem szerepel az irodalomjegyzékben.

A *Proemium* befejezéseként öt pontban fogalmazza meg ajánlásait, köszönetet mond mindenkinek a segítségért, és külön mintegy elnézést kér, ha valaki kimaradt volna a felsorolásból:

Deum tabulam proponet 1-mo Principum et Voivodarum seu Gubernatorum Transsylvaniae ad reverentiam a quotidianis subsidiis debitum. 2-do Episcoporum propter pietatem datam 3-tio Custodum Provincialium 4-to Custodum Particularium seu Guardianorum ob debitam utriusque pietatem. 5-to gratissimam celebrabit memoriam eorum quorum ope redintegratus novam quasi faciem induit. In quorum omnium enarationem, emendatiora siquis attulerit, veniam offert author. (Fol. 10.)

A mű két nagyobb részre tagolódik, az első rész, Erdély történelmének összefoglaló leírása (*Compendiosa Transilvaniae descriptio*) a 11. laptól egészen a 331. fejezetig terjed. A szerző Erdélyt éppen olyan virágoskertként tartja számon, mint Pannóniát említik a himnuszok és a vallási szövegek. A lapszálon jegyzeteket találunk, amelyek igazából rövid fejezetcímek, ezek kiegészülnek a fontosabb évszámok feltüntetésével. A humanista történetírás szabályainak megfelelően földrajzi leírással kezd annak a térnek az ismertetését, amelyben végbementek a bemutatott történelmi események. Az ókori Dacia történetét részletesen vázolja, alaposan bemutatva a római invázió menetét. Ezt követően a magyarok és a székelyek eredetét írja le, továbbá ismerteti Erdély más népeinek történetét (oláhok, szászok). A székely rovásírásnak is külön fejezetet szentel, annak eredetét, nyelvi átírását bőven taglalja az *Elementa veterum Hunorum seu Schytarum breviter proposita* című fejezetben (24. caput).<sup>24</sup> A 25. fejezetben nagyobb teret szentel a román eredet bemutatásának. A magyar nyelvű forrásból származó textusokat az esetek többségében nem fordítja latinra,<sup>25</sup> hanem eredeti nyelvi állapotában idézi a latin szövegben. A 85. fejezettől kezdődően a keresztény hit erdélyi történelmét summázza.

Az erdélyi ferences rend történetének, a *Seraphica custodia Stephaneának*<sup>26</sup> bemutatása során ismerteti annak történetét az alapítástól kezdődően, a rend fokozatos fejlődését, annak rendházait, iskoláit, külön kiemelve a csíksomlyói rendház és templom történetét. A rend történetével (egyház-történettel) párhuzamosan Erdély történetét is ismerteti, nemkülönben az Erdélyben tevékenykedő más szerzetesrendekre vonatkozó

<sup>24</sup> „A székely rovásírásra felügyelő ferences barátok sorát Losteiner Leonárd csíksomlyói szerzetessel zárjuk. Ő 1777-ben foglalta össze a rovásírással kapcsolatos tudnivalókat, kiemelve, hogy leírását az utódoknak szánta segítségül a majdan előkerülő hasonló feliratok megfejtéséhez.” Vö. BENKŐ Elek, *A székely rovásírás* = BÁRDI Nándor, *Erdély a Históriaiban*, Csíkszereda, Pro-Print, 1998, 33.

<sup>25</sup> 27. caput.

<sup>26</sup> 496. caputtól kezdődően.

rövid történelmi adatokat is szolgáltat.<sup>27</sup> Csíksomlyó bemutatásakor rendkívül nagy hangsúlyt fektet az itt történt csodák ismertetésére. Saját tapasztalata mellett a csodák kivizsgálási jegyzőkönyveit is közli.<sup>28</sup>

Losteiner történetírói munkássága illeszkedik a 17–18. század historiográfiai irányvonalába. A katolikus megújulás szelleme Magyarországot és Erdélyt is elérte. Ebben az időben ezt az új szellemiséget olyan jeles jezsuiták, mint Kaprinai István (1714–1786), vagy a méltán neves Pray György (1723–1801), és tanítványa, Katona István (1732–1811) forráskutató tevékenysége fémjelzi.<sup>29</sup> Losteiner Leonárd történetírói munkássága szintén ehhez a vonulathoz kapcsolható: a humanista történetírás módszerességét komoly forráskutatással egészítette ki. Ez a komoly forrásismeret (oklevelek, tudományos munkák stb.) teszik rendkívül értékessé munkáját (annak ellenére, hogy néha ezeket nem a leghelyesebben interpretálja). De ugyanakkor ismerhette és bizonyíthatóan ismerte is Lakatos István jezsuita szerzetes 1702-ben befejezett történeti művét, a *Siculia delineata et descripta accuratius quam hactenus, nunc ad lucem data dedicate-t* (A.C. 1702).<sup>30</sup>

A losteineri mű nyelvezete meglehetősen körülményes, egyházi latinság és klasszikus körmondatok (nagyon sokszor nyelvtani pontatlansággal megszerkesztve) keveréke. Nem mentes hiperurbanizmusoktól és következetes elírásoktól sem, például *Moesia* tartomány nevét következetesen *Mysia* alakkal helyettesíti. (A szövegösszefüggésekből bizonyítható, hogy nem a hasonló nevű, ókori Kis-Ázsia északnyugati részén fekvő területre gondolt.<sup>31</sup>)

Horum rumore Attoniti Visigothi in Dacia Ripensi, et Vandali in terra transtibiscana, provisorio invadentibus Scythis terram cesserunt Anno 381 tutiora sibi quaerentis loca Visigothi in Mysia, et Vandali in Helvetia (cap. 27); illetve: Dacia vero in planiore montium, Sylvarum, Alpiumque meditulo sita, Mediterranea appellabatur; atque sic divisa Dacia complectebatur olim, utramque Valachiam Moldaviam nempe: et Transalpinam, Bulgariam sive Mysiam inferiorem, Serviam (sic) seu Bosniam, quae et Mysia Superior appellatur... (cap. 2).

Ennek magyarázata azonban nemcsak Losteiner következetlenségére, vagy hiperurbanizmusára vezethető vissza, hanem pontos kivonatolói forráskövetésként is felfogható. Mi lehet a forrása a Mysia alaknak? Nem sokáig kell keresnünk a kivonatoló lehetséges forrását, ugyanis a második *caput*-ban Dacia római provincia földrajzi fekvé-

<sup>27</sup> Például a pálos szerzetesekről is bővebben ír.

<sup>28</sup> 719–744. caput.

<sup>29</sup> Vö. ROMSICS Ignác, *A magyar történetírás évszázadai*, Korunk, 22(2011)/5, 4–5.

<sup>30</sup> A műből kisebb részletek itt olvashatóak: LAKATOS István, *Székelyudvarhely legrégebb leírása*, ford. JAKLOVSZKY Dénes, Kolozsvár, Minerva, 1942.

<sup>31</sup> Lüdia, Phrügia, valamint Bithünia szomszédságában feküdt, és a római Asia provincia része volt.



sét, valamint annak történetét írja le, ahol feleleveníti a tartomány hármas felosztását is, és forrásként a híres elődöt, Bonfini jelöli meg: *Dacia in communi sumpta juxta Bonfinium decades 1. 5. dividebatur in trifariam: Ripensem nempe: Alpestrem et Mediterraneam* (cap. 2). Ha Bonfini idézett művének lapjait felütjük – nem meglepő módon – ugyanazzal a jelenséggel találkozunk: tizenkilenc alkalommal használja a *Mysia* alakot és egyszer sem a kis-ázsiai régióra, hanem a Balkán északi részén fekvő római provincia megnevezésére, például:

...a septentrione Sarmatis, quos Polonos et Gaetis, quos Valachos dicimus, tempestate nostra terminatur: ab occasu Austriam habet, superioris quondam Pannoniae caput: ab oriente Mysiam, quam Rhetianam nunc apellant. (Dec. I. lib. I.) ...Istri ripam commigrabant et modo Mysis, modo Thracibus immixti versabantur. (Dec. I. lib. I.)

Losteiner klasszikus auktorok műveiből is idéz. Így például a dák elnevezés történeti elemzésekor egy ovidiusi hellyel próbálja alátámasztani azt az érvet, miszerint a dákokat gétáknak is nevezték:

Daci vel Davi, Getique sunt nuncupati atque ut ait Ovidius:  
„Graecaque cum Getica mixta loquela sono est.”

Az idézett szövegnek is van egy kis szépséghibája, pontosabban az, hogy P. Ovidius Naso *Tristia* c. művében az V. könyv I. versének 67. sora egy kicsit másként hangzik:

„Graecaque quod Getico victa loquela sono est.”

Ennek a hibának a forrása a kivonatoló forrásaiban is kereshető, de ugyanakkor sokkal valószínűbb, hogy a klasszikus irodalmat is jól ismerő ferences szerzetes, aki a történelmi forrásokat szintén kiválóan ismerte, memoriter idézte a szöveget, ez pedig egy kis tévedésre adott okot, de olyan tévedésre, ami az irodalmi szöveg forrásértékét ugyan nem, de irodalmi szöveg mivoltát megcsonkította.

Szintén klasszikus műveltségének megalapozottságára engedhet következtetni egy, a Csík vármegye elnevezésének eredetét vizsgáló losteineri hely. A Csík elnevezés eredetét a következőkben összegzi:

„Csik, Tsik, Czik, vei Cik nomen habet ut quidem volunt a copia piscium lampetrarum Hungaris Csik dictorum, quas nimirum in inculto solo Scythuli, seu siculi residue Aladári filii Atilláé copiae dum in locum circa anniu 475. venerunt, invenerunt, et Gentis vocabulo Csik dixerunt”.

A csík hal nem más, mint a réti csík, a *misgumus fossilis*: mocsaras, lápos helyeken élő halfajta. Ilyen hal Csíkban valóban bőven volt, az élettere meg is volt hozzá. A szerző maga is megemlíti, hogy egy székely ember elvitte egykor őt egy ilyen halászat-ra, és hatalmas kosár hallal tértek vissza, amit a testvérek nagy szeretettel fogyasztot-tak. Tehát ebben az időben valóban bővelkedett a vidék ebben a halban, azonban ma már jóval kevesebb van, a kihalás is fenyegette, az Olt medrének szabályozásával eltűn-tek az életterükül szolgáló mocsarak.<sup>32</sup> Loseiner egy rejtélyes forrásra is hivatkozik, egy disztichonra, amely így hangzik:

Muta quidem a muto gerimus cognomina piscu (sic!),<sup>33</sup>  
Sunt tamen haec rebus congrua rara suis.

A sorok pontos forrását nem adja meg, hanem egy rejtélyes latin költőre hivatkozik:

ex quo etiam factum est ut tredecim saeculis constanti semper lege nomen  
suum posteris transmiserit, et hodie dum gloriatur eodem prout apte quidam  
cecinit poeta... (32. cap.).

Annak ellenére, hogy (eddiggi kutatásaink alapján) nem találtunk rá a szerzőre, fo-gódpontként szolgálhat számunkra az a tény, hogy az idézet összefüggésbe hozható a nagy előd, Ovidius verselési stílusával.<sup>34</sup> A mű még tartogat további érdekes részleteket, azonban azokat itt és most sem a tanulmány terjedelme, sem pedig a kézirat feldol-gozottságának állapota nem teszi lehetővé bővebben taglalni. Annyit azonban minden-képpen megállapíthatunk, hogy Loseiner Leonárd *Chronológiája* mindenképpen érde-mes arra, hogy modern nyomtatott kiadásban megjelenjen. Nemcsak forrásértéke teszi ezt szükségessé, hanem szerkezete és a benne rejlő szövegekőzi kapcsolatok is érdekes-sé tehetik a művet a kutatók számára.

<sup>32</sup> A csík halászat kérdéséhez lásd bővebben: *Csíkász = Magyar néprajzi lexikon I. (A–E)*, szerk. ORTUTAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1977, 503–506. A 'csík' név további lehetséges variációt lásd: ORBÁN Balázs, *Székelyföld leírása*, I, Bp., 1868, 27.

<sup>33</sup> Bizonyosan elírás, hiszen a *piscis*, -is ablativusa semmiként sem lehet a megadott alak.

<sup>34</sup> Ovidius *Fastj*ának aitiológikus okfejtései, valamint metrum szerinti megegyezései nem zárhatják ki annak lehetőségét, hogy egy Ovidiust utánzó költői próbálkozással állhatunk szemben, aminek valószínűsége nem csekély, ismerve Ovidius hatását a magyar irodalomra, vö. VADÁSZ Géza, *Ovidius: Fasti című művének hatása Janus Pannonius költészetére*, ItK, 111–112(1987–88)/5–6, 546–557. A témához kapcsolódó bőséges szakirodalmat lásd: BÉKÉS Enikő, *Janus Pannonius válogatott bibliográfiája*: [http://www.januspannonius.hu/html/bibliografia/szakirodalom\\_4\\_20090921.pdf](http://www.januspannonius.hu/html/bibliografia/szakirodalom_4_20090921.pdf). Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az erdélyi fejedelem, II. Rákóczi Ferenc, az egyik legjobb Ovidius-imitátor tanítványa volt, vö. SZÖRÉNYI László, *II. Rákóczi Ferenc tanára, Melchior Guttwirth és műve, az Amores Mariani*, ItK, 87(1983)/1–3, 197–201.

TÓTH GERGELY

## *Bél Mátyás, a történész*

„...Híres írók, akik a nyelvek okairól, különbözőségéről, vagy más viszonylatairól tudományosan értekeztek, magyar nyelvünket vagy teljesen mellőzték, vagy ha megemlítették is, ahogy mondani szokás, *toto caelo* tévedtek” – írta Bél Mátyás, az ekkor még csak 29 éves evangélikus beszercebányai iskolaigazgató 1713-ban, magyar nyelvtörténete tervezetében.<sup>1</sup> E szavai pontosan megmutatják, hogy mi vitte őt a nyelvtörténet, s aztán a történelem felé: az a sokkoló élmény, miszerint Nyugat-Európában a tudományos szintézisek, kutatások úgy születnek meg, hogy készítőik gyakorlatilag tudomást sem vesznek Magyarországról, vagy ha szólnak rólunk, akkor az általuk írtak tele vannak hibával és félreértéssel. De Bél azt is jól látta, hogy ezért leginkább a honi tudomány a felelős, amely nem képes olyan színvonalú munkákat produkálni, hogy azt nyugaton egyáltalán kézbe vegyék. Ezért akarta – először a nyelveredet, nyelvtörténet kérdésében – a magyar álláspontot megismertetni, s a félreértéseket eloszlatni, mindezt a nyugati mércéknek megfelelő felkészültséggel. Ez az apologetikus, egyben a nyugat-európai tudományossághoz felzárkózni kívánó tudósi magatartás – amely a sokak által tárgyalt ún. Hungarus-értelmiség sajátja – lesz Bél tudományos munkásságának, s ezen belül történészi kutatásainak legfontosabb jellemzője.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> BÉL Mátyás, *Historiae linguae hungaricae libros duos, genesin et exodum edere parat... Matthias Belius...* Berolini, Liebpert, 1713., [o]2r. Fordítása: BÉL Mátyás, *Hungariából Magyarország felé*, vál., gond., bev. TARNAI Andor, Bp., Szépirodalmi, 1984 (Magyar Ritkaságok), 37. (DÉRI Balázs fordítása.)

<sup>2</sup> A Hungarus-értelmiségről, s benne Bél szerepéről lásd TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Bp., Akadémiai, 1969 (Modern Filológiai Füzetek, 6), 79–84; ZOMBORI István, *Bél Mátyás és a Notitia Hungariae* = BÉL Mátyás, *Csongrád és Csanád megye leírása*, S. a. r., tanulm., jegyz. ZOMBORI István, Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1984 (A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1980–81/2.), 113–162.; SZELESTEI N. László, *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1989 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai. Új sorozat 4), különösen: 62–76; SOÓS István, *Értelmiségi minták és a Hungarus-tudat a 18. században és a 19. század elején* = *Acta Historica Danubiensia 1. A komáromi Selye János Egyetem Tanárképző Karán működő Történelem Tanszék évkönyve – Rocenka Katedry histórie Pedagogickéj fakulty Univerzity Jána Selyehi v Komárne. 2007*, szerk./zostavil SIMON Attila, Komarno/Komárom, Selye János Egyetem, 2007, 25–35, különösen: 29–30.

## I. Nyelvtörténet és őstörténet vonzásában

Nyelvtörténetéből végül két fejezetet dolgozott ki alaposabban: a „magyar szófejtő szótárát”, és a hun–szkíta írásról, azaz a székely írásról avagy rovásírásról szóló részt.<sup>3</sup> Ami a szófejtést illeti, Bél, ahogyan már több évszázada a saját nyelvükkel kapcsolatban más európai nyelvészek, illetve magyar grammatikusok is, a szentnek és egyben elsőnek tartott nyelvvel, a héberrel való rokonságot szerette volna mindenekelőtt kimutatni. Annyiban hozott újat, hogy egy meglehetősen szélsőséges eszmét dolgozott ki a héber–magyar nyelvrokonság bizonyítására (bár ebben a műfajban a szélsőséges ötletek teljesen megszokottak voltak). Eszerint Jáfet leszármazottai – Sém egyes leszármazottaihoz, vagyis Ábrám felmenőihöz hasonlóan – nem vettek részt Babel tornyának építésében, következésképpen a szkíták, a magyarok elődei ugyanúgy megőrizték az ősnyelvet, mint a zsidók. Máshol ezt kiegészíti azzal, hogy eme ősnyelv nyomai még ma is felfedezhetők a magyarban.<sup>4</sup>

Az 1718-ban megjelent *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio* című művében a rovásírás-ábécé alapos vizsgálatával, a karakterek héber, szír stb. gyökereinek, illetve analógiáinak kimutatásával igyekezett bizonyítani annak eredetiségét és ősiségét, s ezzel helyet követelt a rovásírásnak (vagy ahogy ma nevezik: a székely írásnak) az ősi írásokról, illetve az írás eredetéről szóló nemzetközi vitában, amelyet a hivatkozásai alapján kiválóan ismert. Persze itt sem volt hiány finoman szólva forradalmi ötletekben: Bél kimutatta ugyanis, hogy az írás legendás ősatyjának, a szkíta Fenisiusnak a neve nem az írből, a svédből vagy a németből, hanem a magyar „fényes”-ből vezethető le; ebből következik – persze elég nagyvonalú logika alapján –, hogy a rovásírás a szkíták és hunok ősi írása, amely aztán csak a magyaroknál maradt fenn. Mind a héber–magyar szófejtéseknek, mind a rovásírás vizsgálatának ugyanaz volt a célja: Bél így akarta felhelyezni a magyar nyelvet a nagy európai nyelvi családfára – természetesen az origóhoz, a héberhez minél közelebb –, hogy ezáltal a magyarok ne legyenek többé *barbarofónoi* a Nyugat szemében (mint maga írja), hanem egy szkíta eredetű, azoknak nyelvét és ősi írását is megőrző nemzet.<sup>5</sup>

<sup>3</sup> A kéziratban maradt etimológiai szótárát lásd [BÉL Máttyás:] *Caput IV. Etymologicon Hungaricum*. Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár (EFK), Litt. VII. b. 2. Közölte KOMLÓSSY Gyöngyi, *A különös magyar nyelv. Adalékok Bél Máttyás nyelvtudományi munkásságához*, Bp., Universitas, 2010 (Historia Litteraria, 27) 25–121. A műre lásd *uo.*, 7–24. A rovásírásról szóló, nyomtatásban is megjelent fejezetet lásd Matthias BELIUS, *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio*, Lipsiae, Monath, 1718.

<sup>4</sup> Minderre még lásd TÓTH Gergely, „Civilizált” őstörténet: *A magyar nyelv és a magyar nemzet eredetének kutatása Bél Máttyás életművében*, TSz, 54(2012), 219–246, itt: 226–228.

<sup>5</sup> Bél 1718-ban megjelent rovásírás-dolgozatára lásd KOMLÓSSY Gyöngyi, *Ősi betűk – mitikus történelem*, ItK, 110(2006), 529–538; Uő, *Ősi betűk, mitikus történelem II. Bél Máttyás és a rovásírás irodalmának hazai forrásai = Varietas gentium – communis latinitas. A XIII. Neolatin Világkongresszus (2006) szegedi előadásai*, szerk. SZÖRÉNYI László, LÁZÁR István Dávid, Szeged, JATE Press, 2008 (Szövegek és tanulmányok a neolatin filológia köréből I.: Tanulmányok), 137–146; Uő, *Bél Máttyás irodalom- és nyelvtörténe-*

Magyar nyelvtörténetét nem folytatta. Ennek több oka lehet: az egyik ilyen, hogy a szkíta és hun nyelvet egyáltalán nem tudta vizsgálni, mivel ezekből alig maradt fenn valami néhány szón, tulajdonneven kívül. (A „legmesszebb” akkor jutott el e téren, amikor kimutatta, hogy a bizánci Agathias művében feltűnő „hun” törzsnevek – *Cotriguri*, *Utiguri*, *Utiizuri* – azt jelentik, hogy „Cotrig úré” stb., ami egy halovány kísérlet volt a hunmagyar nyelvrokonság bizonyítására).<sup>6</sup> Ehelyett egy rokon témát választott: a magyarok eredetének és „őstörténetének” vizsgálatát. Nagy országismertetése, a *Notitia* 1718-ban megjelent tervezetében, majd 1723-as plánumában, a már kidolgozott fejezeteket tartalmazó *Prodromus*ban nagy hangsúlyt kapott a *Notitia Hungariae antiquae*, vagyis a régi, antik Magyarország ismertetése.<sup>7</sup> A minta egyértelműen Philipp Clüver nagy jelentőségű munkája, az 1616-ban megjelent *Germaniae antiquae libri tres* volt, amely a történeti földrajz megalapozásának tekinthető. E művében a német tudós rendkívüli filológiai és antikváriánus, azaz régiségügyi felkészültséggel tárta fel a hajdani germán törzsek földrajzi elhelyezkedését, vallását, szokásait, tárgyi kultúráját az antik források aprólékos vizsgálata alapján. Bél, aki jól ismerte és sokat idézte Clüver e munkáját, egyértelműen ugyanezt akarta megvalósítani a magyarok ősei vonatkozásában.<sup>8</sup>

1718–1723 között Bél a tervezett *Notitia Hungariae antiquae* több fejezetét is kidolgozta: ezek egy része megjelent a *Prodromus*ban, más részük kéziratban maradt. Eme szövegek alapján megállapítható, hogy Bél fő céljai a következők voltak: 1. a hagyományos szkíta–hun–avar–magyar leszármazás bizonyítása; 2. a hunokkal kapcsolatos negatív nyugati tradíció tompítása, kiküszöbölése (ebben előtte járt Thuróczy János, illetve nagy példaképe, Otrokocsi Főris Ferenc), 3. Clüver *Germania antiqua*-ját mintául véve a szkíták és hunok életmódjának, szokásainak a bemutatása; 4. eme szokások nyomainak, maradványainak a korabeli magyaroknál való kimutatása. A negatív történeti tradíció kikezdése nem volt könnyű feladat, hiszen olyan tekintélyeken nyugodott, mint Ammianus Marcellinus vagy Jordanes. Bél mindenesetre megpróbált a hunok legbarbárabb szokásain maszkírozni egy kicsit. A nyereg alatt puhított húsról kijelentette, hogy ez bizonyára csak háború idején volt így, míg az arc összevagdolásáról szóló ammianusi és jordanesi szöveghelyeket Agathias tudósításával magyarázta, mely szerint a hun eredetűnek vélt kutrigurok között szokás volt a

*ti munkái, különös tekintettel Héber–magyar etimológiai szótárára és annak az életműben elfoglalt helyére*, Doktori disszertáció, Szeged, 2008, 27–51; TÓTH, *i. m.*, 228–230.

<sup>6</sup> Lásd TÓTH, *i. m.*, 232.

<sup>7</sup> Az 1718-as tervezet: Matthias BELIUS, *Epistola Matthiae Belii ad amicum Lipsiensem de adfecto opere suo de Hungaria etc.*, Wöchentliche Postzeitung von gelehrten Neuigkeiten, 1718. nov. 3. (44. sz.) Újabb kiadása: BÉL Mátyás levelezése, s. a. r., bev., jegyz. SZELESTEI N. László, Bp., Balassi, 1993 (Magyarországi tudósok levelezése, 3), 43–46. Az 1723-as „előfutár”: Matthias BELIUS, *Hungariae antiquae et novae Prodromus, cum specimen, quomodo in singulis operis partibus elaborandis, versari constituerit, Auctor* [...], Norimbergae, Monath, 1723.

<sup>8</sup> Clüver műve: Philippus CLUVERIUS: *Germaniae antiquae libri tres*, I–II., Lugduni Batavorum, Elzevir, 1616. A kérdésre még lásd TÓTH, *i. m.*, 234.

gyász jeléül összevagdolni az arcot. Ami a régi szkíták és hunok, valamint a korabeli magyarok szokásai közötti párhuzamok keresését illeti, itt is Clüver lehetett Bél mintája, aki szintén számos megfelelést talált a Caesar és Tacitus által megörökített germánok és kora németsege között. Bélnek persze most sem volt könnyű dolga, hiszen ki kellett választania azt a néhány kevésbé negatív elemet, ami az említett antik művekben található. Így az állatbőrbe öltözött hunokról – amiről Ammianusnál olvasott – a magyar pásztoroknál látott „háti bőr”, azaz szűr jut az eszébe, a hunok bőrsisakjáról a magyar „kucsma”, illetve „kolpag”, közös gyűléseik emlékét pedig a rákosi országgyűlésekben fedezi fel.<sup>9</sup>

Bélnek ez a törekvése Priszkosz rhétor töredékeinek kiadásánál bontakozhatott ki teljesen, amely forráskiadvány-sorozatában, az *Adparatus*ban jelent meg 1745-ben.<sup>10</sup> Ennek oka, hogy a keletrómai követ elég semlegesen ábrázolta a hunokat és Attilát, így műve jobb alapanyagának bizonyult, mint Ammianus és Jordanes. Priszkosz alapján Bél egy sokkal pozitívabb Attila-képet kreálhatott a műhöz csatolt előszóban és a szöveghez fűzött jegyzetekben – ez is régi témája a honi történetírásnak, de Priszkoszsal előtte csak Otrókoci Fóris foglalkozott komolyabban.<sup>11</sup> Tőle Bél persze sokat merített, de saját ötletei is voltak. Jegyzeteiben sorjáznak a hun nagykirályt dicsőítő megjegyzések. Így például Attila fakupájában és egyszerű ruházatában mértékletességet látott; emelkedett szelleműnek nevezte, amiért énekmondókat hallgatott; a rómaiakkal kötött bölcs és méltányos béke okán pedig Nagy Sándorhoz, Caesarhoz és Octavianushoz hasonlította. A hun és magyar szokások között ismét sok hasonlóságot fedezett fel. Amikor Priszkosz megemlékezik arról, hogy a hunoknál egy helyen kölest kaptak, Bél jegyzetben hozzátette, hogy a magyarok ma is szeretik a kölesből készült „tejes-kását” és „mézes-málét”, s talán ezzel kínálták a bizánci követet is. Attila lábbelijét Priszkosz leírása alapján a magyar „telekes-botskorhoz” tartotta hasonlóknak; a hun énekmondók szokása pedig szerinte tovább élt a magyar históriás énekekben. Vagyis Bél azt szerette volna belelátni Priszkosz szövegébe, amit Tacitus *Germaniája* jelentett a németeknek, illetve Clüvernek: tehát egy olyan szöveggé próbálta interpretálni, amelyből a magyar nemzet ősi múltja, szokásai kiolvashatók és elemezhetőek.<sup>12</sup>

<sup>9</sup> TÓTH, *i. m.*, 230–234.

<sup>10</sup> PRISCUR RHETOR, *Attila, missis acceptisque legationibus illustris...* = Matthias BELIUS, *Adparatus ad historiam Hungariae, sive collectio miscella, monumentorum ineditorum partim, partim editorum, sed fugientium*, I–II, Posonii, Royer, 1735(–1746.) II, 1–83.

<sup>11</sup> Priszkosz használatára Otrókoci Fórisnál lásd SZABADOS György, *A magyar történelem kezdeteiről: Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*, Bp., Balassi, 2006, 147.

<sup>12</sup> TÓTH, *i. m.*, 234, 241–242.



II. A *Notitia* és lehetséges mintái

Bél a *Notitia Hungariae antiquae* tervét elhagyta, azaz lementszette a készülő műről. Maradt a *Notitia Hungariae novae historico-geographica*, amely, mint a címe is mutatja, részben történeti munka, bár a magyar történelemmel foglalkozó részek egy másik műfajba, az országleírásba épültek bele.<sup>13</sup> Bél óriási vállalkozásának a pontos előképét eddig még nem sikerült megtalálni: valószínűbb azonban, hogy ilyen nincs is, és inkább maga BéL alakította ki a neki megfelelő szerkezetet. Persze megemlíthetők lehetséges minták. Ilyen az 1704-ben megjelent *Silesiographia renovata* című munka, amely ugyancsak egy aprólékos országleírás, és amelyet BéL gyakran forgatott és idézett, így talán az sem véletlen, hogy szerkezetében elég sok hasonlóságot mutat a *Notitiával*.<sup>14</sup> Emellett véleményem szerint a *Notitia* másik mintaképét az utazási avagy apodemikus irodalomban kell keresni, mivel a BéL által adatgyűjtői számára összeállított kérdőívek, kérdések, illetve maguk az ismertetések kísértetiesen hasonlítanak azokra, amelyek a műfaj atyjának, Theodor Zwingernek a *Methodus apodemica* című munkájában, Heinrich Rantzau hasonló című művében, vagy éppen Frölich Dávid BéL által is idézett *Cynosurájában* található. Az a 17. századi utazási irodalom részben tudományos igényű. A természetrajz és a topográfia mellett megjelennek benne történeti témák, valamint erős antikvariánus, régiségtani érdeklődés: külön kérdések vonatkoznak egy-egy város antik előzményeire, egyházi és világi épületeire, római felirataira, szobraira, de a városlakók szokásaira és egyebekre is.<sup>15</sup> BéL *Notitiája* pontosan leképezi ezeket a témákat.

## III. A régiségbúvár BéL

Szólnunk kell a *Notitia* rendkívül hangsúlyos, de eddig szinte egyáltalán nem tárgyalt antikvariánus, régiségtani jellegéről.<sup>16</sup> Ez származhat részben az utazási irodalom és az országleírások tematikájából, de attól független is. A BéL Mátyás könyvtárában sorjázó

<sup>13</sup> Matthias BEL, *Notitia Hungariae novae historico geographica...* Viennae Austriae, I–V., 1735–1749(?).

<sup>14</sup> Nicolaus HENELIUS ab Hennenfeld, *Silesiographia renovata, necessariis scholiis, observationibus et indice aucta*, I–II., Wratislaviae et Lipsiae, Bauch, 1704.

<sup>15</sup> Az apodemikus irodalomra lásd Justin STAGL, *Die Apodemik oder „Reisekunst“ als Methodik der Sozialforschung von Humanismus bis zur Aufklärung = Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit, vornemlich im 16–18. Jahrhundert*, hrsg. von Mohammed RASSEM, Justin STAGL, Paderborn–München–Wien–Zürich, Schöningh, 1980 (Quellen und Abhandlungen zur Geschichte der Staatsbeschreibung und Statistik, 1), 131–204.; Justin STAGL, *A History of Curiosity: The Theory of Travel, 1550–1800*, London, Routledge, 2004.

<sup>16</sup> Az antikvarianizmusra, vagyis a humanizmussal megszülető, számos későbbi tudományágat, illetve segédtudományt (régészet, felirattan, éremtan, filológia, vallástörténet stb.) lefedő „régiségtanra” legújabbán lásd Peter N. MILLER, *Major Trends in European Antiquarianism, Petrarch to Peiresc = The Oxford*

régiség-tani (antikvariánus) alapművek: Lazius, Rosinus, Sigonius, illetve saját tanára, Cellarius munkái, vagy a későbbiek közül Marsigli hatalmas *Danubiusa* világosan tanúskodnak tulajdonosuk effajta érdeklődéséről, de még inkább tanúskodnak erről a művei. A *Notitia*ban egy-egy városleírás elején rendkívül kidolgozott, tudós kis értekezés olvasható a város antik előzményeiről. Ez persze szokványos a korabeli országismertetésekben, viszont Bél messze túlszárnyalja kortársait a régiség-tani irodalom legjobbjainak pontos citációival, a különböző vélemények ütköztetésével és mérlegelésével, római feliratok, pénzérmék, szobrok, domborművek ismertetésével, olykor rajzaival.<sup>17</sup> Szombathely leírásában a Savaria egykori helyéről szóló fejtegetés, illetve Óbuda esetében Aquincum helyes lokalizálása igazi kis mesterművek.<sup>18</sup> Emellett Bél kritikus szemlélete, józansága itt is megmutatkozik: eme régiség-tani részekben gyakran leplez le hamis feliratokat, etimológiákat.<sup>19</sup> Nyugodtan állíthatjuk, hogy Schönwisner István 1791-ben megjelent híres *Antiquitate*-se előtt Bél *Notitiája* a legfontosabb régiség-tani mű, amely magyarországi szerzőtől megjelent, ahogyan Bélt is joggal tarthatjuk a 18. század jelentős ókortudósának.<sup>20</sup> Ugyanakkor régiség-tani szemlélete a középkorra is kiterjed: érdeklődik a középkori anyagi és épített kultúra, feliratok, érmék stb. után is, s ahol csak tudja, közli őket.

---

*History of Historical Writing*, ed. Daniel WOLF, III., 1400–1800., Oxford, Oxford University Press, 2012, 244–260.

<sup>17</sup> A római feliratokról, domborművekről készült rajzok szép példáit lehet látni Szombathely leírásában. Lásd Matthias BEL, *Notitia Hungariae novae historico-geographica... Comitatum ineditorum Tomus II. in quo continentur... Comitatus Soproniensis, Castriferrei, Szaladiensis et Veszprimiensis*, ed. Gregorius TÓTH, Textum recensuerunt notisque instruxerunt Bernadett BENEI [et al.], Budapestini, MTA TTI-MOL, 2012, 404–407.

<sup>18</sup> A Savariáról szóló fejtegetést lásd *uo.*, 395–401. Óbudáról és Aquincumról: BEL, *Notitia Hungariae novae... I–V, i. m.*, III., 164–165.

<sup>19</sup> Így például Sopron vármegye leírásában magabiztosan állapítja meg a humanista Lazius egyik koholmányáról, egy Tiberius által kibocsátott kiváltságlevélről (!), hogy hamisítvány, majd később helyes érvekkel kérdőjelezi meg egy hamis „római” felirat hitelességét. Lásd BÉL Mátyás, *Sopron vármegye leírása. – Descriptio Comitatus Semproniensis*, I–III, a latin szöveget gond. és ford. DÉRI Balázs (I.), FÖLDVÁRY Miklós (I.), TÓTH Gergely (I–III.), szerk. KINCSES Katalin Mária, Sopron, Soproni Levéltár, 2001–2006 (Sopron város történeti forrásai. C/ sorozat, 2–4), I, 46, 120; III, 28–31. A vármegyeleírás újabb, kritikai kiadásában: BEL, *Notitia... Comitatum ineditorum Tomus II., i. m.*, 59, 83–84.

<sup>20</sup> A tudományág történetével foglalkozó írások nem tartják számon Bél művének régiség-tani részeit. Lásd GÁRDONYI Albert, *A történelmi segédtudományok története Magyarországon*, Bp., 1926., reprint: = BARTONIEK Emma, GÁRDONYI Albert, DÉZSI Lajos, *A magyar történettudomány kézikönyve*, Bp., Könyvértékesítő Vállalat, 1987 (Tudománytár), 231–268., itt: 243–244.

## IV. Meghaladni Bonfini

A *Notitia* legfontosabb történeti részei a családtörténetek, vár- és várostörténetek, valamint az egyházi és világi archontológiák, amelyek részletességük miatt sokszor inkább tudós életrajzgyűjteményeknek tekinthetők. Ezek egyik fő vonása az a törekvés Bél részéről, hogy a Thuróczy és Bonfini műveibe belefoglalt, humanista modorban megírt krónikás hagyományt meghaladja. A humanista történetírók tekintélyét a 17. századi Európában már erősen kikezdte a történettudománnyal szembeni szkepticizmus, illetve a párhuzamosan fejlődő forráskritika. Ezek a folyamatok a képzetebb magyar szerzőknél is éreztették a hatásukat. Nadányi János, Otrókoci Főris Ferenc és Timon Sámuel egyaránt hangoztatták fenntartásaikat a 15. századi magyar vonatkozású humanista munkákkal szemben, s gyakran megcáfolták őket új források bevonásával. Bél ennek a törekvésnek a folytatója – beszédes tény, hogy amikor egy késői művében Bonfini kritizálja, egyebek mellett Pierre Bayle-nek (1647–1706), a 17. századi történeti pyrrhonizmus talán legfontosabb figurájának a híres *Dictionnaire*-jét használja.<sup>21</sup> Emellett kezdettől fogva gyűjti, keresi az eredeti forrásokat, sőt forráskiadványában, az *Adparatus*ban egész listát közöl belőlük, s ezek megosztására kéri honfitársait. Az oklevelek mellett – amiknek a korszakban nagy jelentőséget tulajdonítanak – olyanok is szerepelnek Bél felsorolásában, mint a pecsétek, pénzérmék, sírkő-feliratok, *historia domusok*, családfák, gyászbeszédek és így tovább.<sup>22</sup> Bél az összegyűjtött anyagot szervesen beépítette a történeti részekbe, s látható boldogsággal töltötte el, ha valahol sikerült a Bonfini-féle történeti hagyományt pontosítania, vagy éppen cáfolnia.<sup>23</sup>

Látni kell azonban, hogy Bél már nem csupán a *Decades* egy-egy adatát kifogásolta, hanem Bonfini egész módszerét, s vele a humanista történetírást is lomtárba helyezte. Lássunk erre egy nagyon konkrét példát! Az itáliai historikus, ahogy azt Kulcsár Péter kifejtette, a honi történet tárgyalásakor úgymond megalkotta a magyarság avar korszakát, hogy a honfoglalás hagyományos, Thuróczy-féle dátuma, a 744. év, illetve a forrá-

<sup>21</sup> Bél a *Scriptores rerum Hungaricarum* első kötetének előszavában merít Bayle-től egy Bonfinire vonatkozó kritikát. Lásd *Matthias Bel*, Praefatio ad Lectorem = Johannes Georgius SCHWANDTNERUS, *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*, I–III. Viennae, Krauss, 1746–1748, I, i–xxi, itt: iii. Fordítása: BÉL Mátyás, *Előszó*, ford., jegyz. TÓTH Gergely = *Magyarországi gondolkodók. 18. század. Bölcsészettudományok I.*, vál., szerk., utószó: TÜSKÉS Gábor, Bp., Kortárs, 2010 (Magyar Remekírók. Új folyam), 666–685. (fordítás), 1007–1020. (jegyzetek), itt: 670–671. Bayle műve: Pierre BAYLE, *Dictionnaire historique et critique. 4e édition revue, corrigée et augmentée, avec la vie de l'auteur par M. Des Maizeaux...*, A Amsterdam, Chez P. Brunel [et al.] – A Leide, Chez Samuel Luchtmans, 1730, 603–604. (A Bél által használt kiadás.) Bayle művének fontosságára, s általában a történeti pyrrhonizmusra lásd Peter BURKE, *History, Myth, and Fiction: Doubts and Debates = The Oxford History, i. m.*, 261–281, különösen: 266–267, 277.

<sup>22</sup> Lásd BELIUS, *Adparatus...*, i. m., I, Praefatio, 2r–v. Bél forráskiadói munkásságára legújabbán, további irodalommal lásd TÓTH Gergely, *Bél Mátyás ismeretlen történeti forráskiadvány-tervezete: a Collectio scriptorum Hungaricorum*, MKSz 127(2011), 173–192.

<sup>23</sup> Minderre lásd TÓTH Gergely, *A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből: Bél Mátyás és a Scriptores rerum Hungaricarum*, TSz 55(2013), 593–617, itt: 603–606, 610–611.

sokban csak a 9. század végén felbukkanó magyarok között kitöltse az űrt. Ezt úgy érte el, hogy az avarokról szóló elszórt adatokat liviusi modorban hömpölygő szövegfollyammá duzzasztotta. Így alakult át Nagy Károly avarok elleni, az egykorú források által egy-két mondatban említett hadjárata Bonfini tollán egy hosszú, drámai fordulatokban bővelkedő háborúvá, benne Iaurinum (Győr) ostromával, illetve a frank csapatok Sicambriáig való felvonulásával.<sup>24</sup> Ezt az eljárást Bonfini és kortársai nem koholmánynak tekintették, hanem invenciónak, a történetírói felkészültség bizonyítékának, azaz hogy a historikus „rekonstruálni” tudott egy hadjáratot a rendelkezésre álló sovány adatokból, illetve a hadjáratok (ostromok, csaták stb.) antik íróknál olvasható kötelező elemeiből.<sup>25</sup> A 17. és a 18. században azonban gyökeresen megváltoztak a történetíróval, illetve a történelemmel, mint tudománnyal szembeni elvárások – ez pontosan látható abból, hogyan viszonyul Bél Bonfini avar történetéhez. A teljesség kedvéért ugyan idézi Iaurinumnak az itáliai humanista által megálmodott „ostromát” *Notitiájának* Győr vármegyéről szóló részében, de utána rezignáltan megjegyzi: „még el is csodálkoznék, hogyan jutott Bonfini eszébe ez a sok szemfényvesztés, ami egyetlen korabeli írónál sem bukkan fel – ha nem lenne közismert a tudósok körében, mennyi hitelessége van e rendkívüli képzelőerővel megáldott történetírónak.”<sup>26</sup> Vagyis Bélnek már nem számított az invención, az elokvencia, a következtetés, a „biztosan így történt” logikája: neki csak a *fides historica* számított, vagyis az, hogy amit Bonfini mond, az nem olvasható – mint ezt követően rámutat – sem Einhard Nagy Károly-életrajzában, sem Reginónál, sem Aventinusnál, vagyis nélkülöz minden hitelt.<sup>27</sup> A pozsonyi tudós ebben is követte mestereit, azaz Bayle-t és általában az eruditus történetírás: mindent, ami az elődök műveiben hamis (*falsa*) vagy koholt (*ficta*) volt, azt ártalmas és veszélyes mellékterméknek tekintette.<sup>28</sup> Ez a szigorú történetírói állásfoglalás véleményem szerint Bél historikusi ténykedésének egyik legfontosabb, később is ható eredménye. A történeti szkepticizmust, illetve ezzel párhuzamosan az eruditus avagy kritikai történetírás elveit ugyan nemcsak ő követte a korszakban Magyarországon, hanem már tudós jezsuita társai is ebbe az irányba indultak el, viszont ő volt az, aki ezt az új történetírói attitűdöt számos munkájában „tematizálta”, illetve az elődök módszereivel való szakítást világossá tette.<sup>29</sup> Ezért érzem szükségesnek e helyütt is hangsúlyozni,

<sup>24</sup> Lásd KULCSÁR Péter, *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*, Bp., Akadémiai, 1973 (Humanizmus és reformáció, 1), 50–52. Még lásd SZABADOS, *i. m.*, 59.

<sup>25</sup> Lásd erre Kulcsár Péter kitűnő tanulmányát: KULCSÁR Péter, *A humanista történetírás = Uő: Humanista történetírás Magyarországon (Tanulmányok)*, Bp., Lucidus, 2008 (Kissebégkutatás Könyvek), 60–93, itt: 70–71.

<sup>26</sup> „Mirarer, qui praestigiae haec potuerint Bonfinio in mentem venire: quippe in nullo eius aetatis scriptorum, obviae; nisi constaret inter doctos, de fide historici, promti extra modum, ad fingendum ingenii.” [Bél Mátyás], *Historia Comitatus Iaurinensis*, Kézirat, EFK, Hist. I. aaa., 135.

<sup>27</sup> *Uo.*, 135–136.

<sup>28</sup> Lásd TÓTH, *A magyar történetírás kritikája...*, *i. m.*, 612. Még lásd BURKE, *i. m.*, 266, 271–273.

<sup>29</sup> Lásd TÓTH, *A magyar történetírás kritikája...*, *i. m.*, 616.

hogy Kulcsár Péter véleménye, miszerint a magyar történetírás évszázadokig, egészen pontosan „a 19. század hatvanas–hetvenes éveiben” fellépő Horváth Mihályig képtelen volt meghaladni Bonfinit, egyszerűen tarthatatlan.<sup>30</sup> Erre – mások mellett – Bél az egyik legjobb bizonyíték.

## V. Bél, az egyháztörténész?

Nagyon fontosnak tartom Bél *Notitiájának* egyháztörténeti részeit. A pozsonyi tudós ugyanis nagy gonddal elkészítette szinte az összes magyarországi római katolikus érsekségnek és püspökségnek – sőt, több apátságának is – az archontológiáját, illetve külön foglalkozott azok eredetével és az ezt övező vitákkal, könnyed kézzel felvonultatva a témával foglalkozó honi katolikus irodalom egészét. Ezek az egyháztörténeti részek nem néhány oldalas kitérők a *Notitia* egyes vármegyeleírásaiban, hanem igen alaposan kidolgozott betétek – összességében több száz oldalnyi anyag! Nem nehéz ebben bizonyos alkalmazkodási törekvést kiolvasni. Bél tudta, sőt egy helyen ki is jelentette, hogy az ő korában a jezsuiták azok, akik Magyarországon tudományosan értékelhető tevékenységet folytatnak: nem csoda, hogy részt akart venni a katolikus történetírókat foglalkoztató témákban, olvasta őket, olykor vitázott velük, s ugyanúgy kifejtette véleményét például a kalocsai érsekség alapításának kérdéséről, mint Inchofer óta számosan a jezsuita íróknál (akiket Bél egytől egyig idéz is). Bél műveinek bizonyos elemei tehát – az egyháztörténeti kérdések vizsgálata, illetve a főpapi archontológiák – a magyarországi katolikus, vagy szorosabban jezsuita történetírás folyamatába illeszthetők bele, illetve megfordítva: Bélre hatott a honi jezsuita történeti irodalom, és láthatóan sokat is tanult belőle. Ezért is tartjuk elhibázottnak, hogy az eddigi szakirodalom mindeddig élesen elválasztva tárgyalta a jezsuita történeti iskola eredményeit, illetve Bél munkásságát.<sup>31</sup>

## VI. Egy életmű tapasztalatai három előszóban

Élete alkonyán Bél még három nagy értekezést írt az 1746–1748-ban megjelent forrásgyűjtemény, a *Scriptores rerum Hungaricarum* három kötete elé. Ezekben már historiográfiai, módszertani kérdésekkel foglalkozott. Áttekintette az addigi magyar történet-

<sup>30</sup> Kulcsár Péter e véleményét több helyen is kifejtette. Újabbán lásd KULCSÁR, *A humanista történetírás, i. m.*, 76. A kérdésre még lásd TÓTH, *A magyar történetírás kritikája...*, i. m., 603–605.

<sup>31</sup> Minderre lásd TÓTH Gergely, *Katolikus egyháztörténet – protestáns szerző tollából. Bél Mátyás a magyarországi római katolikus egyházzól = Katolikus megújulás a barokk Magyarországon. Különös tekintettel a Dél-Dunántúlra. (1700–1740)* szerk. GÖZSY Zoltán, VARGA Szabolcs, VÉRTESI Lázár, Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola–Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2009 (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, 7), 103–119.; TÓTH, *A magyar történetírás kritikája...*, i. m., 613–614.

írást, és bírálta Thuróczyt és Bonfiniét – a két „duumvir”-t, ahogy ő nevezi őket. Az előbbin azt kérte számon, hogy csupán lemásolta a Képes Krónikát, az utóbbin pedig azt, amit a humanistákon ez időben általában számon kértek – s amiről fentebb már szót ejtettem –, vagyis a dagályosságot, a történelmi tények közé kevert meséket és mítoszokat, az eredeti források használatának hiányát és így tovább. Azt is jelezte, hogy merre kellene tovább haladnia a honi történettudománynak. Szerinte a legfontosabb tennivalók a következők: forráskiadás (ezen belül is oklevélkiadás), a történelem mítosztalanítása, pontos kronológia felállítása, felekezeti kérdéseken felülemelkedő együttműködés, illetve a külhoni magyar vonatkozású források és szakirodalom megismerése. Ahogy már korábban is hangsúlyoztuk, ez a program a maga korában már Magyarországon sem volt „forradalmi” – hiszen annak egy részét a jezsuita oldal már megvalósította, illetve dolgozott rajta –, mégis Bél volt az, aki először historiográfiai áttekintést készített a magyarországi történetírásról, s a tanulságokat levonva összegezte a szakma előtt álló feladatokat.<sup>32</sup>

## VII. A „Hungarus” történetírás – egy korszakolási javaslat

A honi történetírás kutatói a 17–18. századdal kapcsolatban véleményem szerint elfeledkeztek egy igen markáns jelenségről. A humanista történetírás 17. század eleji „felbomlása” után sokféle új irányzatot, jelenséget emlegetnek: felekezeti váló történetírást, erdélyi, sőt tiszántúli történetírást, Hóman nyomán a 17. század végén kibontakozó „tudományos történetírást” (Inchoffer, Hevenesi stb.), jezsuita, illetve protestáns „forrásgyűjtő” vagy „forrásközlő iskolát”, valamint Bél-féle „honismereti iskolát”.<sup>33</sup> Figyelmen kívül hagyják azonban, hogy a gyakran emlegetett Hungarus-tudat, amelyről fentebb már szóltam, a honi történetírásban is megnyilvánult, s annak bizonyos mértékig irányt szabott. Ez az irány egyértelműen az őstörténet és a nyelvtörténet. A téma iránti érdeklődés európai jelenség, s annak tudható be, hogy a nemzet tudatnak a humanizmus és a reformáció hatására történt átalakulása és a nemzeti nyelv felértékelődése következtében az európai történészek, nyelvészek, illetve a szélesebb közvélemény számára rendkívül fontossá vált saját nemzetük lehetőleg minél előkelőbb, és

<sup>32</sup> Lásd TÓTH, *A magyar történetírás kritikája...*, i. m., különösen 603–616.

<sup>33</sup> A korszakot tárgyaló legfontosabb munkák, amelyekben az említett korszakolások, kategóriák előfordulnak: HÓMAN Bálint, *Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században (1920)* = Uő, *Történetírás és forráskritika*, I–II., szerk. BÁRÁNY Attila, Máriabesenyő–Gödöllő, Attraktor, 2003 (Historia Incognita I. 6), I, 335–357; Uő, *A forráskutatás és a forráskritika története Magyarországon (1925)* = Uő, I, 363–408; BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Bp., 1975, 259, 445, 522, et passim; KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, <sup>3</sup>1996, 144–153; GUNST Péter, *A magyar történetírás története*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2000, 119–154; SZABADOS György, *A magyar történelem kezdeteiről... i. m.*, 93–183; ERŐS Vilmos, *A XVI–XVIII. századi történetírás. (II.)* = Világosság 2009. ősz, 127–137.



minél régebbi eredetének kimutatása, s ezzel párhuzamosan a nemzet nyelvének és írásának minél ősbibb korokra való visszavezetése.<sup>34</sup> A jelenségre bizonyos késéssel válaszul számos magyarországi tudós hozzáfogott egy tudományos igényű magyar őstörténet (illetve nyelvtörténet) megírásához, hogy ezzel a magyarságot is benevezzék az európai nemzetek között folyó „ősiség”-versenybe, s egyben megcáfolják a magyarsággal, illetve annak eredetével szembeni kritikákat (például hogy a magyarok a barbár hunok barbár ivadékai, illetve hogy a magyar nemzet és nyelv eredete „homályos” stb.).<sup>35</sup> Kétség sem fér hozzá, hogy ez a magatartás tökéletesen beleillik a Hungarus-értelmiségről alkotott képünkbe: ráadásul az ilyen művek íróit is jobbára eme réteg képviselői között tartják számon. Helyszűke miatt csak felsorolom, hogy mely szerzőkre gondolok: Martin Schödel és egyetemi tézisei, az 1629-es *Disquisitio*; Nadányi János, Parschitius Kristóf, Otrokocsi Főris Ferenc, természetesen Bél Mátyás (ahogy arra dolgozatomban első fejezetemben rámutattam), illetve Tomka Szászky János; a katolikusok közül pedig ide vehető talán Inchoffer Menyhért (*Annales*e tekintélyes őstörténeti bevezetőjének köszönhetően), de főleg Timon Sámuel és Desericzky József Ince. A szerzők száma bizonyosan bővíthető: e helyütt csak a legfontosabbakat soroltam fel. A jelenséget „Hungarus történetírásnak” neveztem el, mivel, mint írtam, szorosan összefügg a Hungarus-tudat és a Hungarus-értelmiség korával.<sup>36</sup> A korszak végét a Hungarus-tudat fokozatos eltűnése, és a professzionális történetírók – Pray, Katona, Kollár, Cornides – színre lépése jelöli ki.<sup>37</sup>

<sup>34</sup> Lásd erre Hegedűs József kiváló monográfiáját: HEGEDŰS József, *Hiedelem és valóság: Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról*, Bp., Akadémiai, 2003, 18–66.

<sup>35</sup> Az őstörténeti tematika 17. századi térnyerésére Tarnai Andor is felfigyelt, és helyesen mutatott rá, hogy a magyar nemzet őstörténetével kapcsolatban nemcsak külföldiekkel vitatkoztak a Hungarus történetírók, hanem a magyarországi németiség tudós képviselőivel is. TARNAI, *i. m.*, 67–68. Még lásd TÓTH, „Civilizált” őstörténet..., *i. m.*, 221–224.

<sup>36</sup> A fogalmat már korábban is használtam Bél Mátyásra. Lásd TÓTH, „Civilizált” őstörténet..., *i. m.*, 245.

<sup>37</sup> A magától értetődően kissé elfogult, apologetikus „Hungarus” őstörténeti kutatás és a professzionális történetírás közötti különbséget kiválóan illusztrálja Desericzky és Pray polémiája. A hosszas vitát ismerteti SZÖRÉNYI László, *Nyelvrokonság, őstörténet és epika a XVIII. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban* = Uő, *Studia Hungarolatina. Tanulmányok a régi magyar és a neolatin irodalomról*, Bp., Kortárs, 1999, 73–83.

*Desericzky Ince védirata a magyar műveltségről*

Az olasz–magyar irodalmi kapcsolatokról széleskörűen tájékoztat Várady Imre (1892–1974), azaz Emerico Várady, a későbbi kiváló milánói professzor még Rómában, 1934-ben megjelentetett kétkötetes könyve, ahol a második kötet hatalmas bibliográfiával is szolgál.<sup>1</sup> Váradynak szerencsére folytatói is voltak, illetve vannak. Ezeket a tudósokat két, esetleg három csoportra lehet bontani nemzedéki alapon; valamennyien igen jelentős mértékben járultak hozzá az olasz–magyar irodalmi kapcsolatok felderítéséhez. Az első csoportba sorolnám az olyan mesterek műveit, illetve az általuk szerkesztett és szervezett tanulmányköteteket, konferencia-aktákat, akik maguk is tanítottak Olaszországban a római, milánói vagy nápolyi, esetleg a velencei egyetemen és iskolát is tudtak szervezni tanítványaikból. Ezek voltak: Szauder József (1917–1975), Klaniczay Tibor (1923–1992), Éder Zoltán (1931), és a politikai okokból az olaszországi emigrációt választott Ruzicska Pál (1910–1994), Tóth László (1910–1982) vagy Csillaghy András (1940).<sup>2</sup> Legelső sorban a két először említett akadémikus tett sokat a 18. század megismertetéséért, illetve a kutatómunka megszervezéséért. A legfőbb érdem azonban Szauder Józsefé, aki a legtöbbet tette elsősorban a magyarországi Metastasio-, Goldoni- és Muratori-recepció feltárásáért, valamint a 18. század két legjelentősebb, olasz orientációjú költőjének, azaz Faludi Ferencnek, aki jezsuitaként öt évig volt római magyar gyóntató, és a debreceni kálvinista, az olasz kultúrát csak könyvekből ismerő Csokonai Vitéz Mihálynak a kutatásáért és életművük európai távlatból történő vizsgálatáért.<sup>3</sup>

A második csoport vezetője, az immár harminchárom éve Rómában tanító és kutató Sárközy Péter professzor rengeteget tett mesterei, Szauder és Klaniczay kutatá-

<sup>1</sup> VÁRADY Emerico, *La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria*, vol. 1–2, Roma, 1933–1934.

<sup>2</sup> SZAUDER József, *Magyar irodalom, olasz irodalom*, szerk. SÁRKÖZY Péter, Bp., Argumentum, 2013; *Klaniczay-émlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet–Balassi, 1994; ÉDER Zoltán, *Discussioni linguistiche in Italia e in Ungheria fra l'illuminismo e il romanticismo*, Firenze, Olschki, 1985; Uő, *Contributi per lo studio della convivenza delle lingue e culture Italiana ed ungherese nella città di Fiume*, Roma, Ed. dell'Ateneo, 1981; Paolo RUZICKA, *Storia della letteratura ungherese*, Milano, Nuova accademia editrice, 1963; Tóth Lászlóról vö. SÁRKÖZY Péter, *Magyar tanszék a római egyetemen*, Európai utas, 14(2003), 3, 53–58; Csillaghyról vö. „*Amant alterna Camenae*”. *Studi linguistici e letterari offerti a Andrea Csillaghy in occasione del suo 60° compleanno*, a cura di Augusto CARLI, Beatrice TOTOSSY e Nicoletta VASTA, Roma, Edizioni dell'Orso, 2001.

<sup>3</sup> Vö. SÁRKÖZY Péter, *Szauder József magyar–olasz tanulmányainak mérlege* = SZAUDER, *i. m.*, 315–325.

sáinak folytatásáért, s a 18. század italianista kutatójaként elsősorban a század olasz poétikatörténetével foglalkozott. Magyar–olasz kapcsolattörténeti tanulmányok tucatjait publikálta, s olyan köteteket, mint a 2005-ben megjelentetett Faludi Ferenc-monográfia, illetve a század olasz–magyar kapcsolatait az Arkádia Akadémia poétikájának szempontjából vizsgáló könyve.<sup>4</sup>

Sárközy Péter már Szauder József halála után bekapcsolódott a szervezőmunkába. Mai napig a leghatásosabb könyv, amelyet a mi szűkebb témánkról megjelentettek, az a velencei Cini Alapítvány és a Magyar Tudományos Akadémia hosszú távú együttműködési szerződésének alapján megszervezett, és Velencében 1979-ben lebonyolított konferencia alapján készített tanulmánykötet.<sup>5</sup> Azért neveztem ezt a kötetet a leghatásosabbnak, mert világosan megállapítható, hogy ez vagy a kötet szerzőinek máshol megjelent tanulmányai kerültek be az olasz irodalomtörténeti hagyományba az olasz–magyar komparatiztikai kutatásokból. Így nem is csodálkozhatunk, hogy legújabban is az Enrico Malato által szerkesztett nagy sorozat a *Storia della letteratura italiana* XII. kötetébe, a Gustavo Costa által írott, Magyarországot is tárgyaló fejezetbe három magyar író került be, mint olyan, aki jelentős olasz irodalmi kapcsolatokkal rendelkezett: II. Rákóczi Ferenc fejedelem, Faludi Ferenc és Csokonai Vitéz Mihály.<sup>6</sup>

Harmadik nemzedékként vagy csoportként szeretném megjelölni a színház- és drámatörténetnek azokat a magyar kutatóit, akik Hopp Lajos (1927–1996), majd Kilián István (1933) kezdeményezésére és vezetésével nekiláttak a 18. századi magyar iskoladrámák kiadásának.<sup>7</sup> Eddig már majdnem húsz kötet jelent meg, köztük jó néhány olaszból készült fordítás vagy átdolgozás. Erről a munkáról is olvasható a magyaron kívül olasz, angol és német nyelvű szakirodalom, régebben Horányi Máttyás (1928–1995),<sup>8</sup> újabban Czibula Katalin, Demeter Júlia vagy Pintér Márta Zsuzsanna tollából.<sup>9</sup> Kiemelendő az, hogy Csokonai Vitéz Mihály összes műveinek kritikai kiadásában meg-

<sup>4</sup> SÁRKÖZY Péter, *Faludi Ferenc (1704–1779)*, Pozsony, Kalligram, 2005; Uő, *Az olasz negédes kertjében*, Bp., Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2008.

<sup>5</sup> Az 1982-ben megjelentetett: *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo, Rapporti italo-ungheresi dalla presa di Buda alla rivoluzione francese* (Bp., 1982), amelyet Köpeczi Béla és Sárközy Péter szerkesztett.

<sup>6</sup> *La letteratura italiana fuori d'Italia*, a cura di Luciano FORMISANO, Milano, Salerno Editrice, 2002.

<sup>7</sup> A sorozat címe: *Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század*.

<sup>8</sup> Vö. *Italia ed Ungheria, Dieci secoli di rapporti letterari*, a cura di M. HORÁNYI, T. KLANICZAY, 1967; Máttyás HORÁNYI, *The Magnificence of Esterháza*, Bp., 1962.

<sup>9</sup> Vö. például: CZIBULA Katalin, *Multilingualism in 18th-century Hungarian dramas = Multilingualism and Multiculturalism in Finno-Ugric Literatures*, ed. by Johanna LAAKSO, Johanna DOMOKOS, Lit Verlag, Berlin–Münster–Wien–Zürich–London, 2012 (Finno-Ugric Studies in Austria, Schriftenreihe für die Forschungsbereiche der Abteilung Finno-Ugristik an der Universität Wien, Bd. 8), 72–83; PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Drámatörténeti örökségünk. A magyarországi iskolai színháztörténet a 16–18. században = A kultúra, a tudomány és a nemzet helyzete a Kárpát-medencében*, szerk. GARACZI Imre, SZILÁGYI István, Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, 2010. 259–268; *Szín – játék – költészet: Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére*, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp.–Nagyvárad, Partium Kiadó–Protea Egyesület–reciti, 2013.

jelent a költő drámáinak két kötete, Pukánszkyne Kádár Jolán szerkesztésében, amely végül megnyugtató módon tisztázza végre a Csokonaihoz fűződő öt Metastasio-fordítás problémáit.<sup>10</sup> Végül ide sorolnám a nemrég megindult Kazinczy Ferenc kritikai összkiadás azon drámakötetét is, amely szintén a költő Metastasio-fordításait (*A Titus kegyelmessége, Themistoclesz*) tartalmazza.<sup>11</sup>

Összehasonlítva a Várady Imre által írott könyv terjedelmes 18. századi fejezetét és a később megjelent részlettanulmányokat, láthatjuk, hogy ez utóbbiak legnagyobb-részt a század második felének kultúrájára vonatkoznak. Ez az arány nem változik akkor sem, ha a mechanikus század-számolás helyett akár a Magyarországot a százötven éves török uralom alól felszabadító háborúkat lezáró karlócai békétől (1699) II. József haláláig (1790), avagy – más módszert választva – a Habsburgok és a magyar rendek között létrejött, a Rákóczi-féle szabadságharcot lezáró 1711-es szatmári békekötéstől a napóleoni háborúkat lezáró 1815-ös bécsi kongresszusig számoljuk a rövid vagy hosszú 18. századot: az újabb kutatások zöme továbbra is döntő módon a vizsgált időszak második felére esik. Ennek oka világosan kiderül abból a legfontosabb, több és folyton átdolgozott és bővített kiadást is megért kézikönyvből, amelyet Kosáry Domokos, a Magyar Tudományos Akadémia egykori elnöke (1913–2007) írt.<sup>12</sup> Kosáry is úgy vélte, hogy a század első fele eltéphetetlenül kötődik az előző, a 17. század politikai, vallási és filozófiai nézeteihez, és csupán ezután, vagyis 1750 után – de 1770-től felgyorsulva – érvényesülnek a felvilágosodás eszméi.

Érdekes, hogy maga Kosáry egy korábbi tanulmányában<sup>13</sup> megkísérelte azoknak a filozófiai eszméknek a bemutatását is, amelyek Olaszországban érvényesültek egyrészt a janzenisták, másrészt a piaristák által követett és elfogadott Galilei, Leibnitz és Wolff hatására. Ezek az eszmék a nagyrészt Itáliában tanuló magyar főpapok, és főleg a piaristák, kisebb részben a jezsuiták és pálosok révén a magyarországi művelődési eszményeket és gyakorlatot is fokozatosan átalakították.

Később a piarista tanár és tudós, Holl Béla (1922–1997), továbbá Bitskey István debreceni professzor (1941) dolgozta ki legalaposabban a Magyarországon a könyvműveltségben, a könyvkiadásban és a teológiai és filozófiai oktatásban, valamint a gyakorlati lelkipásztori képzésben érvényesülő itáliai, immár „katolikus felvilágosodás”-nak nevezett irányzat meglepően széles és mély hatását. Holl Béla végigvizsgálta az egyházi könyvtárak egykorú teljes anyagát a korabeli leltárok alapján,<sup>14</sup> Bitskey pedig

<sup>10</sup> *Csokonai Vitéz Mihály összes művei*, szerk. JULOW Viktor, *Színművek 1., 1793–1794, Színművek 2., 1795–1799*, s. a. r., jegyz. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, Bp., Akadémiai, 1978.

<sup>11</sup> KAZINCZY Ferenc, *Külföldi játékszín*, s. a. r. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009.

<sup>12</sup> KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* <sup>3</sup>, Bp., Akadémiai, 1996.

<sup>13</sup> Uő, *L'influence de l'Italie sur l'éducation en Hongrie au milieu du XVIII<sup>e</sup> siècle = Venezia, Italia, Ungheria...*, i. m., 201–210.

<sup>14</sup> Vö. *Laus librorum: Válogatott tanulmányok*, szerk. MONOK István, ZVARA Edina, Bp., METEM, 2000 (METEM-könyvek, 26).

egyrészt megírta (többek között olaszul is) a magyarországi papképzésben központi szerepet játszó római Collegium Germanicum-Hungaricum történetét a barokk korban, másrészt az intézmény 18. századi híres hallgatói közül Barkóczy Ferenc érsek és Eszterházy Károly püspök művelődési tevékenységét és olasz kapcsolatait is feldolgozta.<sup>15</sup> (Megjegyzendő, hogy Sárközy Péter viszont olasz és horvát tudósokkal közösen feldolgozta a bolognai Collegium Illyricum-Hungaricum történetét, amely intézményt a 16. században alapított egy lelkes magyar kanonok, Szondi Pál, s amelyet azután II. József császár oszlatott fel.)<sup>16</sup>

Mindaz a tudománytörténeti adatsor, amelyet eddig ismertettem, nem csupán önmagában tarthat érdeklődésre számot, hanem – legalábbis reményeim szerint – hozzájárulhat dolgozatom tulajdonképpeni fő tárgyának a megértéséhez. Ez pedig nem egyéb, mint egy olyan könyv rövid elemzése, amelyet egy magyar szerző Rómában 1743-ban adott ki latinul, s amelyben nem kisebb dologra vállalkozik, mint a magyar művelődés olaszországi helytelen megítélésének és értékelésének visszaverésére, polemikus helyreigazítására. Desericzky Ince piarista tanár (1702–1763) 1742-ben került Rómába. A rend ugyanezen évben tartott 18. egyetemes gyűlésén ugyanis megválasztották a piarista rend Rómában székelő egyetemes főnökének (generális) kormánytanácsának tagjai (*assistentes*) közé. Mint *assistentis generalis* nem csupán a rend magyar-, cseh- és lengyelországi provinciáiért volt felelős, hanem belefolyhatott a rend legfőbb tevékenysége, azaz az oktatás irányának a megszabásába is. Emellett itt Rómában fordult teljes érdeklődéssel a legfőbb tudományos szenedélye, a történetírás felé.<sup>17</sup> Részt vett az Árkádia Akadémia ülésein, előadásokat tartott a Sapienza Egyetemen, de elsősorban a vatikáni könyvtárban dolgozott, hatalmas fáradsággal kikeresvén a hatalmas anyagból a magyar őstörténetre vonatkozó dokumentumokat. A könyvtár prefektusa, a nagy orientalista Assemani lelkesen segítette a magyar szerzetest. Desericzky legfőbb érdeme, hogy újra megtalálta és ki is adta a keleten maradt, és tatárjárás után elpusztult vagy eltűnt magyarokról szóló, tizenharmadik századi, domonkos szerzetesek által Rómába küldött beszámolót, az úgynevezett Ricardus-jelentést. (Azért mondom, hogy újra megtalálta, mert a jezsuita Cseles Márton már korábban kézbe vette, de különböző okoknál fogva nem tudta kiadni.)<sup>18</sup>

<sup>15</sup> BITSKEY István, *Hungariából Rómába. A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996; Uő, *Püspökök, írók, könyvtárak (Egri főpapok irodalmi mecenatúrája a barokk korban)*, Eger, Heves Megyei Múzeumi Szervezet, 1997 (Studia Agriensia, 16).

<sup>16</sup> SÁRKÖZY Péter, *Il ruolo dell' Università di Bologna e del Collegio Ungarico-Illirico nella storia culturale ungherese = Annali del Collegio Ungarico-Illirico di Bologna (1553–1764)*, a cura di M. L. ACCORSI e G. P. BRIZZI, Bologna, 1988, 43–63.

<sup>17</sup> Vö. JUHÁSZ Vince, *Desericzky Ince élete és művei*, Bp., 1915.

<sup>18</sup> Vö. VÁSÁRY István, *Magyar őstörténet és orientalisztika mint „nemzeti tudomány” = A nemzeti tudományok historikuma: tudományos tanácskozás*, szerk. KULIN Ferenc, SALLAI Éva, Bp., Kölcsey Intézet, 2008 (Kölcsey füzetek, 18), 243–256.

Azonban ezúttal nem Desericzky őstörténeti tanulmányairól lesz szó, ugyanis ezekről, valamint a jezsuita történeti iskola vezetőjével, Pray Györggyel folytatott hosszú vitasorozatáról más helyütt már írtam.<sup>19</sup> Dolgozatom témája a szerző azon rendkívül harcias vitairata, amelynek címe: *Pro cultu litterarum in Hungaria ac speciatim Civitate Diocesique Nitriensi Vindicatio Innocentii a D. Thoma Aquinate [...], Inde Genere, Patria et Domicilio*, Romae 1743, Ex Typographia Joannis Zempel Austriaci, Superiorum Facultate.<sup>20</sup> A több mint kétszáz oldalas quarto alakú könyv valóban tartalmazza a piarista rend, a római egyetem, a domonkosok által vezetett római inkvizíció, illetve az illetékes pápai hivatal részletesen kifejtett nyomtatási engedélyét; ezekre nyilván azért volt szükség, mert a könyv hangneme rendkívül szenvedélyes, támadó és időnként irgalmatlanul gúnyos, tehát minden potenciális olvasóval szemben el kell magyarázni, hogy a magyar szerzetes felháborodása azért jogos – és ezt az egyházi felsőbbség is így látja –, mert alaptalanul rágalmazták hazáját, Magyarországot.

Desericzky előbb, a címlap hátoldalán, egy Cicero-centót közöl, amellyel filozofailag és retorikailag is alá akarja támasztani a választott műfajt és a választott stílust<sup>21</sup> (Cicero a kedvence: ezt igazolja az is, hogy végig az egész védőiratban, azaz *vindicatio*-ban a legtöbb hivatkozás Cicerót idézi). Majd Grassalkovich Antalhoz, Mária Terézia kedvenc udvaroncához, az éppen nemrég gróffá emelt kamarai elnökhöz intézett ajánlás következik. Az író alkalmat talál arra, hogy mintegy világtörténelmi szempontból ragadja meg a könyv írásának a pillanatát: hiszen – ajánlása szerint – éppen ezekben a napokban utazik Grassalkovich Mária Terézia kíséretében Prágába, hogy a királynő elnyerhesse a cseh királyi koronát is. Grassalkovichot és őt nem csupán a Magyarországhoz mint királysághoz való hűség, hanem a közös Nyitra megyei származás is összeköti.<sup>22</sup>

Majd a „nyájas” – az írótól itt „igazságosnak” nevezett – olvasóhoz intézett hosszú előszó következik.<sup>23</sup> Egy bravúros retorikai fogással, azaz a mellőzéssel (*praeteritio*) kezdi, mert hiszen felsorolja mindazokat a híres férfiakat (*virii illustres*, a Petrarcatól kezdett hagyomány szellemében), akik Magyarország kultúráját, írásbeliségét vagy szűkebb érte-

<sup>19</sup> SzÖRÉNYI László, *Nyelvrokonság, őstörténet és epika a 18. századi magyarországi jezsuita irodalomban*, ItK, 101(1997), 1–2, 16–24.

<sup>20</sup> Szerencsére olvasható a Google Books-on is: <https://books.google.hu/books?id=aIJJAAAAYA-AJ&printsec=frontcover&dq=Pro+cultu+litterarum+in+Hungaria&hl=hu&sa=X&ei=-McrVdmhJ-8fgavSJgJAN&ved=0CCEQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false>.

<sup>21</sup> „Decet cariorem esse Patriam nobis, quam nosmetipsos: ac nos, id quod maxime debet, Patria nostra delectet. Cujus rei tanta est vis, tanta natura, ut Ithacam in asperrimis saxis, tanquam nidulum affixam, Sapientissimus Vir Immortalitati anteponeret. Quoniam autem omnibus, qui Patriam conservaverint, adjuverint, auxerint, certus in Coelo sit, ac definitus locus, ubi Beati aevo sempiterno fruuntur; pro ea proinde mori, et huic nos totos dedere, et in ea omnia nostra ponere, et quasi consecrare debemus.”

<sup>22</sup> A Grassalkovich grófnak címzett előszót lásd DESERICZKY, *i. m.*, \*3. skk (számozatlan lapok). Keltezése 1743. április 2.

<sup>23</sup> *Uo.*, 7–26.



lemben vett irodalmát (a litterae kifejezés mindezt jelenti) ékesítették. Az első mindjárt Szent Jeromos, hiszen ezen egyházatya, minden író és filosz védőszentje Stridóban született, amely egy meggyökeresedett hagyomány szerint Pannonia noricum határán volt, azaz a történeti Magyarországon.<sup>24</sup> A következő irodalmi vagy kulturális kiválóság a magyar Szombathely római elődjének számító Savaria szülöttje, Szent Márton.<sup>25</sup> Majd a fősorolás további szereplői: Hunyadi János, Janus Pannonius, Bakócz Tamás, Tubero, a dalmát történetíró, Martinuzzi Fráter György, Johannes Sambucus, Nicolaus Olaus, Draskovics János és Dudith András mint a tridenti zsinat résztvevői, Werbőczy István és Kittonich János, a két nagy jogtudós, Révai Péter, aki a magyar Szent Koronáról írta az első értekezést, azután a három történetíró: Thuróczi János, Istvánffy Miklós és Bonfini (természetesen tisztában van Antonio Bonfini olasz származásával, de azzal is, hogy Magyarországra jött, magyar nemességet kapott és Magyarországon is halt meg, ezért zárójelben hozzászói: „si velis”); azután a két bíboros: Pázmány és Forgách, majd két püspök: Frangepán Ferenc és Dvornikovics – ennél megjegyzi, hogy nem csupán váci püspök volt, hanem bolognai doktor is; majd Kutassy János, a mohácsi csatasíkon elesett Tomori érsek, majd Szokoly Miklós a késő humanista nemesúr, Kellemesi János, majd a 16. század végi, 17. század eleji északkelet-magyarországi latin nyelvű költői kör tagjai: Thury János, Filiczki János, a „Sonnfrus”-nak írt (nyilván sajtóhibás név Sommer helyett) János, aki németországi humanista volt, a moldvai trónt csellel elfoglaló álgörög kalandor Heraclides udvari költője, a Corvina nagy dicsőítője; majd következik egy neves piarista költő és poétikairó: Moesch Lukács, Káldi György jezsuita, a teljes magyar biblia katolikus fordítója, majd – meglepő fordulattal – a Nagy Morva Birodalom mesés krónikájából merített kétes azonosságú Uviking, az állítólagos első nyitrai püspök.<sup>26</sup> Ezután utolsóként Mátyás király következik (róla beszél természetesen a leghosszabban, a világhírű Corvina Könyvtár dicséretét beleszöve).<sup>27</sup>

Ugyanebben az előszóban hosszan értekezik a latinnak mint élő, azaz használt nyelvnek különböző kiejtéséről, nem csupán a rekonstruált rómainak, hanem a jelenleg élő olaszországi, és az egyes európai államokban érvényesülő latin ejtéséről. Mint legfőbb tudományos tekintélyre, Facciolatira hivatkozik. Megmagyarázza, hogy könyvében szükségszerűen magyar országos tisztségek elnevezésénél kénytelen barbár elnevezésekkel is élni. Cicero maga is támogatta a szócsinálást! Végül figyelmeztet arra is, hogy apologetikus céljának megfelelően stílusa ehhez a célhoz alkalmazkodik.<sup>28</sup>

<sup>24</sup> Strido nevű helység kettő volt a Római Birodalom területén, az egyik Isztriában, a másik a Muraközben, tehát a későbbi Magyarország területén. A magyar hagyomány ezt vallotta és vallja ma is a szent szülőhelyének. Vö. OLÁH Miklós, *Hungaria = Régi magyar irodalmi szövegyűjtemény I., Humanizmus*, szerk. ÁCS Pál, JANKOVICS József, KŐSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 1998. 514–515, 520.

<sup>25</sup> DESERICZKY, *i. m.*, 14.

<sup>26</sup> *Uo.*, 15.

<sup>27</sup> *Uo.*, 15–17.

<sup>28</sup> *Uo.*, 18.

A vindicatio első fő része következik.<sup>29</sup> Érezteti, hogy önfeláldozó és veszélyes gesztusra vállalkozik, mind Liviusból, mind a bibliai Makkabeusok könyvéből hoz be-  
szédes példákat, különösen szép Eleazaré, aki úgy pusztította el a zsidókra törő Anti-  
ochus király harci elefántját, hogy maga is a rárogyó fenevad alatt maradt.<sup>30</sup> Mi tehát a  
tárgya?! 1739-ben meghalt Rómában gróf Harrach János Ernő nyitrai püspök, aki sose  
járt Nyitrán, mert kinevezésekor és utána a püspöki székvárosában pestis dühöngött,  
hanem másik feladatát töltötte be, azaz III. Károly magyar király, vagyis VI. Károly  
német-római császár követe volt a pápai udvarban. Egy Dionysius Cribellus nevű szer-  
ző írt róla temetése után, 1740-ben parentáló beszédet.<sup>31</sup> Magyar tárgya miatt, szórako-  
zásból vagy tanulni vágyásból vette csak ezt a laudatio funebrist a kezébe Desericzky,  
aki csak 1742-ben érkezett Rómába. Legnagyobb megdöbbenésére azonban az írás-  
műben igen vastag gyalázkodást talált szülővárosára, illetve annak megyéjére és egy-  
házmegyéjére, valamint egész országára és nemzetére. Idézi is és tulajdonképpen az  
egész vindicatio nem egyéb, mint ennek az idézetnek a hosszúra nyúlt széttrancsírozá-  
sa, illetve ízzé-porrá zúzása. Így hangzik:

„Et si Nitriae a me tantus habetur honor, quantus nobilissimae Urbi videatur  
esse tribuendus, non tamen dissimulabo illius, totisque illis Regionibus com-  
munem in litteris calamitatem: quarum vel nulla est, vel certe prava, et inutilis  
tradendarum, colendarumque ratio. Ex qua Litterarum incitua, incredibile  
est, quantum detrimenti Res Ecclesiastica capiat; quam enormes Christiani  
Officii perversiones, quam multi, et perniciosi errores in Evangelicam Doctri-  
nam irrepere possunt. [...] statuerat in Ecclesia sua [= Nitriensi] Scholas, quae  
nullae sunt, instituere, in quibus plures Juvenes alerentur, imbuerenturque  
litteris [...]”.

Fordításban: „És ha Nyitrának akkora tisztelettel is adóznék, mint amek-  
kora a legelőkelőbb városnak osztályrészeül jut, még akkor sem titkolnám el  
Nyitra városának és azon teljes területnek a tudományokban való általános  
szerencsétlenségét, mivel hogy azokat vagy egyáltalán nem, vagy csak helyte-  
lenül, valamint haszontalanul tanítják és művelik. Éppen ezért a tudomá-  
nyokban való tudatlanság miatt hihetetlenül nagy kárt szenved az egyház  
ügye, a keresztény vallás gyakorlásába óriási ferdeségek, az evangéliumi tanba  
veszedelmes tévelygések csúszhatnak be. Elhatározta (tudniillik Harrach püs-  
pök) egyházmegyéjében iskolákat állítani, ugyanis ott egyáltalán nem voltak,  
hogy azután azokban sok ifjú tanulhasson és szívhassa magába a tudomá-  
nyt.”<sup>32</sup>

<sup>29</sup> *Uo.*, 27–150.

<sup>30</sup> *Uo.*, 29.

<sup>31</sup> *Uo.*, 31. skk.

<sup>32</sup> *Uo.*, 32.

Meg kell jegyezni, hogy – általam megfejthetetlen okokból – az egész szakirodalom egy bizonyos Raimondo Cecchetti nevű szerzőnek tulajdonítja ezt a laudatio funebrist, noha Desericzky megírja, hogy Crivellinek hívták. A sok Crivelli nevű potenciális szerző közül én magam Ignaziót tartom legvalószínűbbnek, aki Cremonában született 1698-ban és Milánóban 1768-ban hunyt el. A könyvecske szerzetetésének idején Rómában volt pápai hivatalnok.<sup>33</sup>

Desericzky vére felforrt, mert mint írja, ő nemcsak szerzetes, hanem ember is. Főleg azért haragszik, hogy ez a gyalázkodás, Magyarországnak ez a lefitymálása éppen Rómában jelent meg, abban a városban, amely minden városok fejedelmesszonya, az isteni és emberi műveltség anyja, a világ tanítónője és bírója! Három fő forrása van a rágalom-özönnek: 1. Minden tudás nélkül beszél, úgy, ahogy egy vak elemezhetné a színeket. 2. Alap nélkül egész közösségeket rágalmaz: egy várost, egy egyházmegyét, egy megyét és egy egész országot! 3. Mikor egy püspökről beszél, összes eddigi elődjét is megrágalmazza, vagyis nemcsak egy halottal, hanem egész sor halottal igazságtalankodik. Márpedig tudhatjuk a görög irodalomból is, hogy halottakkal szemben csak a barbárok kegyetlenkednek. Az sem melegség, hogy nyilván minden informátora hülye volt, erre ugyanis Cicero szerint nincs bocsánat, ahogyan ő a *De oratore*-ban írja. Lehet ugyan, hogy ez a tökéletlen szerző olyan, mint egy hangosan káricsáló tyúk, aki csak keveset tojik és nagy hangjával ezt akarja elleplezni, vagy mint egy üresen kongó edény, továbbá lehet tagja az Árkádia Akadémiának, vagy az Infecondi Akadémiának, de ha ez így van, akkor jobb, ha ott is hallgat, és nem mond olyanokat, mint amilyeneket Magyarországról állított.<sup>34</sup> Egyébként megkérdeznék a derék egyedet, hogy mit is ért tudományon?! Talán a felirattanra gondolt? Tudnivaló, hogy a római feliratokat Itáliában is csak a legutóbbi időkben kezdték el tanulmányozni, ám ott sem kecségetnek az ásatások mindenütt sikerrel! Hiszen például a velencei tartományban kár volna ásni, mert Aquileiával együtt annak idején a hunok annyira elpusztították, hogy nem valószínű, hogy túl sok Praxitelész-töredék maradt volna a földben. (Desericzky itt egy ugyancsak erős, szarkasztikus iróniával él, hiszen a magyar kultúrát védve csúfondárosan felidézi az Itáliát pusztító Attila alakját; Attiláét, aki a magyar hagyományok szerint honfoglaló király, az olaszok szerint pusztító barbár.)<sup>35</sup>

Ám tekintsük tudománynak inkább az újabb filozófia, a mechanikus filozófia nagyjait, Descartes-ot és Gassendit. A magyarokat támadó Crivelli nyilván úgy gondolja, hogy ha van is Magyarországon valamilyen okítás, az csak a legbarbárabb skolasztika lehet, ám ez egyáltalán nem így áll! Sőt szerinte Magyarországon jobbat és többet tanítanak, mint amit a hajdan Padovában úgy-ahogy tanulgató, majd katonának álló, utána obsitusként Rómába kerülő Crivelli valaha is tanulhatott. Magyarországon igen-

<sup>33</sup> Árkádiai költői neve: Misalno Paragenile. Vö. *Gli Arcadi dall'1690 al 1800*, a cura di Anna Maria GIORGETTI VICHI, Roma, Accademia Letteraria Italiana, 1977, 182.

<sup>34</sup> *Uo.*, 39–40.

<sup>35</sup> *Uo.*, 42.

is van modern filozófia, van matematika, geometria és statika is. A Nagyszombati Egyetem sok olasz egyetemenél jobb, évente kétezer vagy több diákot is nevel. A mérnöki tudományok és gyakorlat viszont Európában páratlan módon virul a felső-magyarországi bányavárosokban, legelső sorban Selmechányán. A magyarországi filozófiára visszatérve úgy véli, hogy Arisztotelész tanainak egészséges magvát, és Aquinói Szent Tamás és Duns Scotus filozófiáját szerencsésen ötvözték például Gassendi és Descartes tanaival. Az atomelmélet egyébként nem valami újdonság, hiszen visszamegy Mózesre és a föníciaiakra. A magyar iskolák a legjobb olaszokkal is vetekednek más tárgyakban is, hiszen kiváló a görög, héber, arám és egyiptomi nyelv tanítása, továbbá a dogmatikus és a polemikus teológia, a biblikum és a patrisztika, továbbá a morális, az egyházi és világi jog. Ami pedig a magyarországi latin költészetet illeti, az ottani latin múzsa termékenyebb, mint az itáliai. Ezek után felsorol huszonöt híres iskolavárost, köztük a négy piarista gimnáziumot is, a többi jezsuita irányítású, van közöttük egy protestáns is, az eperjesi.<sup>36</sup> Most életből ellesett anekdotikus történetek következnek arról, hogy Magyarországon rengeteg olyan ember is végez latin iskolát, aki később visszahullik a paraszti sorba, mégsem felejt el azonban latinul. Például két úton lévő piarista lát egy disznópásztort és latinul sajnálkoznak sorsáról. A derék kanász ide illő Ovidius-idézetrel válaszol, természetesen latinul, majd hosszan elbeszélgetnek arról – természetesen továbbra is latinul –, hogy a jó erkölcsű disznópásztorok és a jó erkölcsű papok is egy helyre igyekeznek, azaz a mennyországba. (A könyv ezen, az egykorú piarista pedagógiai folklórt tükröző részeiről először Jelenits István értekezett,<sup>37</sup> majd Margócsy István<sup>38</sup>.) Ám mindez semmi, ugyanis Desericzky azt is elmeséli, hogy míg Magyarországon a köznép is tud latinul, addig Olaszországban a papok sem. Amikor Rómába utazott, és egy-egy faluban latinul kért útbaigazítást a helyi plébános-tól, az rémülten menekült előle, mert azt hitte, hogy valami barbár pogány nyelven szólnak hozzá. Ilyen tudatlan papokat nálunk eltiltánának hivatásuk gyakorlásától, illetve már a szemináriumban megbuktatnák őket.<sup>39</sup> (1794-ben bezzeg a budai latin hetilap, az *Ephemerides Budenses* szerkesztője, Spielenberg Pál közöl egy Kassáról érkező olvasói levelet, amelyben a névtelen levélíró azt javasolja, hogy Magyarországon is töröljék ez a latin liturgiát, kövessék az olasz példát, ahol már úgyszemint tud egy pap sem latinul!<sup>40</sup> 1830 körül pedig Angelo Mai bíboros azzal fogadott – egyébként magyarul, mert magyarul is tudott – Rómában egy magyar püspököt, Lonovics Józsefet, hogy

<sup>36</sup> *Uo.*, 58 skk.

<sup>37</sup> JELENITS István, *A latin nyelvű epigramma 18. századbeli piaristák költői gyakorlatában*, ItK, 73(1969), 176–198.

<sup>38</sup> MARGÓCSY István, *A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban = Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bp., Argumentum, 2005, 71–152.

<sup>39</sup> *Uo.*, 70.

<sup>40</sup> BALOGH Pirocska, *Mozaikok egy hajdanvolt szerkesztő arcképéhez – Spielenberg Pál = Kolligátum. Tanulmányok a 70 éves Bíró Ferenc tiszteletére*, szerk. SZILÁGYI Márton, DEVESCOVI Balázs, VADERNA Gábor, Bp., 2007, 15–44.

boldog, mert olyan nemzet fiával találkozhatik, amely még tud latinul, náluk bezzeg már a pápa sem!<sup>41)</sup>

Egy elképzelt és rossz indulattal a magyarokra fogott barbárság vádja cáfolatául Desericzky nem csupán az oktatással és a kultúrával összefüggő magyarországi eredményeket sorolja fel, valamint nem csupán a saját szerzetesrendje, a piaristák által Magyarországon terjesztett és feltétlenül, a mai terminussal élve a katolikus felvilágosodás jegyeit viselő új filozófiával érvel a magyar kultúra korszerűsége mellett, hanem – római módon – a vitézség és a hazaszeretet, valamint az önfeláldozó hősiesség példáit is a létező magyar humanizmus bizonyítékai közé emeli. Egyrészt magasztalja a poroszok és szövetségesei ellen, Mária Terézia védelmében indított osztrák örökösödési háború magyar katonahőseit, az agg Pálffy Jánostól a legfiatalabb tábornokig, akik nem csupán nemcsak nagyszerű katonák, hanem szabad idejükben a római és görög történeti és hadiírókat tanulmányozzák.<sup>42</sup> Másrészt felhossa annak a Sartorius nevű nyitrai plébánosnak a hősiességét, aki a várost sújtó pestis idején, mikor a püspök haza se mert jönni, egymaga több ezer embert ápolt, látott el utolsó kenettel vagy helyezett el örök nyugalomra.<sup>43</sup>

Összefoglalólag megállapíthatjuk, hogy Desericzky vindicatója az egyik első abban a röpirat-sorozatban, amelyben a 18. századi magyar literátus értelmiség szembe száll a nyugati szerzők által terjesztett különböző magyarellenes toposzokkal, és eközben mintegy szükséges melléktermék gyanánt megteremti a magyar irodalomtörténet-írást. Ennek a tudománytörténeti fordulathoz a történetéről és jelentőségéről Tarnai Andor értekezett a legbehatóbban.<sup>44</sup> Desericzky e művét eddig ilyen összefüggésbe nem helyezték, pedig beletartozik. Szinte jelképesnek tekinthető, hogy milyen szellemes módon cáfolja például a nagy késő-humanista lexikográfus, Raffaele Maffei, azaz Volaterranus magyarellenes kirohanását, aki azt mondja, hogy nyilván azért olyan barbárok a magyarok – és máshoz nem értenek, csak a fegyverekhez –, mivel rossz csillagzat alatt születtek.<sup>45</sup> Desericzky hideg logikával kimutatja, hogy Volterra ugyanazon asztrológiai jegy alatt fekszik, mint Magyarország, tehát vagy minden volterrai barbár, vagy minden magyar tudós. Azért neveztem ezt a kis vagdalkozást jelképesnek, mert Volaterranus egyik műve volt az a kézikönyv, amelyből a magyar reneszánsz legnagyobb költője, Balassi Bálint tanult gyermekkorában.<sup>46</sup>

<sup>41</sup> VÁRADY L. Árpád, *Lonovics József római küldetése, függelék: Lonovics római naplója*, Bp., Szent István Akadémia, 1924.

<sup>42</sup> *Uo.*, 91–95.

<sup>43</sup> *Uo.*, 178–181.

<sup>44</sup> Vö. *A magyar kritika évszázadai I., Rendszerek, A kezdetektől a romantikáig*, szerk. TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Bp., Szépirodalmi, 1981.

<sup>45</sup> *Uo.*, 82–83.

<sup>46</sup> Vö. ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint*, Bp., 1941. 13–24.

*Ladislaus Bartholomaeides kisebb latin nyelvű munkái*

Ladislaus Bartholomaeides (1754–1825) jellegzetes alakja volt annak a felvidéki értelmiségnek, amelyik elfogadta Magyarországot az itt élő többféle etnikum közös hazájának, ismerte és munkáiban ismertette az itt honos többféle kultúrát, és büszke volt magyar nemesi származására.<sup>1</sup> Ő maga az Ördög családból származott, s fia által írt életrajza, a család leszármazásának megrajzolása mutatja kötődését a Felvidék evangélikus lelkészi és polgári értelmiségi rétegéhez.<sup>2</sup>

Bartholomaeides szlovákizáló cseh nyelven írt több iskolai tankönyvet, politikai röpiratot, a néperkölcöket ostromozó szatírákat, amelyek nyomtatásban is megjelentek, s ismeretesebb kéziratban maradt munkái, köztük egy szintén cseh nyelvű egyháztörténete.<sup>3</sup> Magyar nyelvű nyomtatott művéről nincs tudomásunk. Noha dolgozatomban elsősorban Bartholomaeides kisebb munkáit mutatom be, érdemes szót ejteni fő művéről, a *Felső-Magyarország tekintetes Gömör vármegyéjének leírása* című munkájáról is.<sup>4</sup> Bartholomaeides neve nem fordul elő gyakran a modern szakmunkákban, sem az irodalom-, sem a művelődéstörténeti összefoglalások nem ismerik.<sup>5</sup> Talán csak a néprajztudomány (Ujváry Zoltán, Paládi-Kovács Attila) és a népiségtörténet (Ila Bálint) használták

\* A tanulmány megírása idején a szerző a Pro Renovanda Cultura Alapítvány „Dunatíji népek” szakalapítványi támogatásában részesült.

<sup>1</sup> A korabeli nemzetfelfogásokra, Bartholomaeides nevének említése nélkül: SOÓS István, *Értelmiségi minták és a Hungarus-tudat a 18. században és a 19. század elején*, Acta Historica Danubiensia, (1)2007, 25–35.

<sup>2</sup> Joannis Ladislaus BARTHOLOMAEIDES, *Memoria Ladislai Bartholomaeides ecclesiae Ochtinensis V. D. Ministri Senioratus Aug. Conf. Add. Gömöriensis postremo Senioris, Inclyti vero ejusdem Nominis Comitatus, cum Kis-Honth Art. uniti, circa annum 1808. et 1809. Historiographi, ad diem 18. Aprilis 1825. fatis functi, seu Geneologia Familiae Bartholomaeides, lineam Gömöriensem maxime respiciens Notis Historicis illustrata, cineribusque patris sacrata*, Pesthini, 1828.

<sup>3</sup> Műveinek jegyzéke: *Uo.*, 71–82.

<sup>4</sup> Ladislaus BARTHOLOMAEIDES, *Inclyti superioris Ungariae comitatus Gömöriensis notitia historico-geographico-statistica. Cum tabulis, faciem regionis et delineationem cavernarum ad Agtelek exhibente*, Leutschoviae, 1806–1808.

<sup>5</sup> TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita ... (Egy szállóige történetéhez)*, Bp., Akadémiai, 1969 (Modern Filológiai Füzetek, 6.); KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1996; *Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, TÜSKÉS Gábor, munkatárs BRETZ Annamária, Bp., Universitas, 2006 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok).



és értékelték az adatait.<sup>6</sup> Említett munkája, a Gömör megyei *notitia historico-geographico-statistica* címe alapján az államtudományi (azaz statisztikai) országleíró irodalom körébe sorolható be (s éppen ez irányú gazdag adatközlését használták fel a néprajztudósok, történészek). Az e típusba tartozó művek szerzőihez hasonlóan Bartholomaeides is sorra veszi az állam életére befolyással bíró tényezőket, részletes leírását adja a földrajzi viszonyoknak, a gazdaság, a társadalom, a birtokviszonyok jellemzőinek, az ásványkincseknek, a népességi adatoknak, a jogi kereteknek.

A Gömör-monográfia előszavában Bartholomaeides utal korábban kinyomtatott munkáira, amelyekre mintegy az „opus magnum” előfutáriként tekint. Amint írja, nagyszabású munkájának tervét önálló kiadványban jelentette be (*Nuntium et planum*), amelyben elsősorban a birtokos családokat kérte fel kezdeményezésének támogatására, a családi levéltárakban őrzött oklevelek közzétételéhez való hozzájárulásra. *Történeti-philológiai értekezés a Gömör névről* című munkájában<sup>7</sup> nemcsak a Gömör nevet, de Anonymus alapján a gestában előforduló, a megyét érintő helyneveket vette vizsgálat alá, s többségükről megállapította, hogy azok szláv eredetűek.

Az előszóban említett harmadik, *A csetneki uradalom emlékezetre méltó dolgai* című értekezés<sup>8</sup> Csetnek és a környező települések több szempontú bemutatása, amelyben a szerző a későbbi könyvében is követett államtudományi módszert és szemléletet alkalmazta. Csetnek vidékéről szólva Bartholomaeides elsőként a természeti környezetet, a vidék hegy- és vízrajzát ismerteti (*Sectio I. de Memorabilibus Physicis*), majd a *Sectio Topographica*-ban a terület falvait, mezővárosait írja le, kitérve a rendi és vallási tagolódás számadataira is. A *Politica* részben elsősorban a történelmi viszonyokat ismerteti. Az *Ecclesiastica seu Religioaria* részben a terület vallási viszonyait, egyházszerkezeti kérdéseit veszi górcső alá, megemlítve a huszitizmus hatását a protestantizmus terjedésében vagy a „huszita módra épített” templomokat.<sup>9</sup>

A *Sectio V. Literaria* elején bejelenti, hogy: „Három emlékezetre méltó dologról teszünk itt megállapításokat, mármint az iskolákról, a tanult férfiúkról (*viros doctos*), végül az művelődési intézményekről (*instituta quaedam literaria*).” Az iskolák bemutatása után „az következik, hogy előszámláljuk a művelt férfiakat (*viros literatos*), akik vagy ebben az uradalomban éltek, vagy innen származtak, és virtusuk vagy írásaik miatt híresek lettek”. Huszonhat nevet sorol föl alfabetikus sorrendben, külön paragrafusban,

<sup>6</sup> Az első rész néprajzi vonatkozású adatait foglalja össze: UJVÁRY Zoltán, *Néprajz Bartholomaeides monográfiájában* = Uő, *Gömöri magyar néphagyományok*, Miskolc, 2002, 831–867; ugyanez a szöveg rövidítve: *A nemzetiségek néprajzi felfedezői*, szerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila, Bp., Akadémiai, 2006, 104–127; ILA Bálint, *Gömör megye I., A megye története 1773-ig*, Bp., Akadémiai, 1976.

<sup>7</sup> Ladislaus BARTHOLOMEIDES, *Tractatus historico-philologus de nomine Gumur, et ei similibus apud Anonymum Belae regis notarium, obviis, ac loca, imprimis Comitatus Gömöriensis designantibus vocabulis*, Leutschoviae, 1804.

<sup>8</sup> Ladislaus BARTHOLOMEIDES, *Memorabilia provinciae Csetnek*, Neosolii, 1799.

<sup>9</sup> Vő.: „Vestigia haec Bohemorum, etiam in aedibus sacris hujatibus, instar munimentorum excitatis, conspicua sunt.” *Uo.*, 50.

hosszabban-rövidebben közölve életrajzi adataikat (köztük Gyöngyösi Istvánét), majd Csetnek és a többi település ordinarius lelkészeinek, diakónusainak, káplánjainak és tanítóinak adattára következik.

A VI. szakaszt a szerző a gazdaságnak szenteli (*Oeconomica*): ebben tekinti át a kézművesség (*artes manuariæ*) különféle formáit, amelyek között elsőként a féművességet (*res metallurgica*) említi, ami „leginkább sajátja, mintegy otthon végzett elfoglaltsága a mieinknek (*imprimis propria, ac veluti domestica*). Már felhívtuk a figyelmet a különböző bányákra; leginkább a réz- és vasbányákat művelik”. A bányászat után a kohászati leírások következnek: „Egyesek a nyersvasat munkálják meg, és formátlan fémet készítenek, mások ezt a terméket finomítják. A műhelyek előbbi fajtáját nevezik *Massának*.” A kohászat után a faszénégetés és a földművelés részletes bemutatása következik. Megtudhatjuk, hogy a földeket többnyire kétszer vagy háromszor kell fölshántani, egyszer shántani nem elég. „Ezután vetnek a mieink búzát, árpát, zabot, lencsét, kendert és lent, kölest és törökbúzát. Az 1790. esztendőben kapott erőre az amerikai alma (*americanum pomum*), amit a németek *Erdapfelne*k, az itt élő szlávok *krumplinak* neveznek. Továbbá a felséges II. József hasonló gazdasági kísérleteitől ösztönözve próbálkoztak egy újfajta lennel is, és ez talán nem lett volna sikertelen, ha a császár halála és a több évi szárazság, minden hasonló próbálkozás ellensége nem jött volna közbe.” Bartholomaeides mint a gazdaságot segítő tényezőt megemlíti, hogy mind a Sajó folyón, mind a távolabbi Garamon keresztül, illetve a Tiszát, a Dunát és a mellékfolyóikat is igénybe véve viszonylag olcsón lehet vasat szállítani az ország többi részébe. A leírásnak ez a része későbbi, gazdasági témájú röpiratában is olvasható.

A Csetnekről szóló könyv hetedik, utolsó fejezete a *Diplomatica*, melyben a szerző különböző helytörténeti, illetve egyéb jellegű dokumentumokat, forrásokat közöl. Többek között közreadja a IV. Béla által a területet a középkorban birtokló Bebek családnak adott, az uradalom határaitól is tájékoztató adománylevelet; a csetneki vásárszabadalmat; egy, a török által adott útlevelet magyar nyelven; ugyancsak magyarul egy Bakos Gábor halálára írt temetési beszéd részletét; evangélikus egyházi zsinatok határozatait cseh nyelven; egy Mária Teréziához írt kérelmet az evangélikus vallásgyakorlás engedélyezésére, valamint középkori városkiváltságot német nyelven. A műhöz függetlenül csatlakozik a csetneki és más templomban található feliratok, köztük sírfeliratok latin, német vagy cseh nyelvű szövegének a közlése.

Bartholomaeides kisebb művei közül megemlítendő még wittenbergi disszertációja,<sup>10</sup> illetve ennek későbbi, majdnem kétszeresére bővített változata<sup>11</sup> *A csebek Kis-Hontban egykor és ma* címmel, melynek témája a Hunyadiak kora. Gazdasági témá-

<sup>10</sup> Ladislaus BARTHOLOMEIDES, *De Bohemis Kishontensibus antiquis et hodiernis commentatio historica*, Wittenbergae, 1783.

<sup>11</sup> Ladislaus BARTHOLOMEIDES, *De Bohemis Kishontensibus antiquis et hodiernis commentatio historica*, Poesonii, 1796.

jú röpiratával, melynek címe *A Sajó mint természettől hajózható, a baza javára őseink által hajózott és újra hajózhatóvá tehető folyó*, a Sajó gazdasági hasznosítására kívánta felhívni a figyelmet.<sup>12</sup> A Sajón való hajózás ugyanis a szerző szerint kényelmesebbé tenné a kereskedést és csökkentené az árakat. A Sajó gazdasági haszna elsősorban az, hogy a Tisza és a Duna által, a mellékfolyókon keresztül összeköti Gömör és Borsod megyét az ország többi részével. Részletesen ismerteti, hogy milyen árucikkekre terjed ki a kereskedés: „a gömöriek, de különösképpen a felsőbb részek lakói arra kényszerülnek, hogy sokféle dolgot hozzanak is be. Mivel a táplálkozáshoz szükséges gabonának alig felét termelik meg otthon, a hiányzó mennyiséget, vagyis kétharmadot kénytelenek a Tiszán inneni és túli részekből odaszállítani. Hoznak be ezen kívül söt, marhát, a húspiacra és a szekerek zsírozására szolgáló szalonnát, illetve faggyút, halat, mézet, viaszt, bort, köleskását, dohányt és még sok más árut.”<sup>13</sup>

Ugyanennyire jelentős, hogy Gömörből mit szállíthatnak az ország más vidékeire: „mivel ez a vidék a vas hazája (*patria ferri*), mintegy száz hámorban kovácsolt vasáru tömegét minden országrészbe, de különösen Pestre, Kecskemétre, Egerbe, Szolnokra, Szegedre, Békésre, Nagyváradra, Debrecenbe, a hajdúvárosokba, Nyíregyházára, Tokajba, Miskolcra, Vácra, Lévára stb. szállítják, ugyanezekre a kilenc papírmalomban előállított papírárut”.<sup>14</sup> Ezen kívül megemlíti a lenvászonnal és a faáruval, deszkával, zsindellyel való kereskedést is, illetve az agyagból készült használati tárgyak kereskedését is, ami „kapcsolatot teremt a vidék szláv lakói és a lejjebb lakó magyarok között (*Slavos harum partium cum Magyaris inferioribus ligat*)”.<sup>15</sup>

Kiemelendő a szerző szokatlan, de nem párhuzam nélküli szóhasználata, amelyben megkülönbözteti az *incolae Ungariae*-t (Bartholomaeides itt nem használja a *Hungarus*-szót) a *Magyarus*-októl. Figyelmet érdemelhet a mai szlovák nyelv *uborský/madarský* megkülönböztetése, ami alighanem a Bartholomaeidestől is követett hagyomány folytatása.<sup>16</sup> Arra, hogy e kifejezésnek milyen ideológiai, sőt politikai vonatkozásai lehettek, a röpirat egy másik részlete is utal: „Ugyanis a folyót mind a szlávok – akik már a magyarok bejövetele előtt (*ante Magyarorum adventum*) a folyó

<sup>12</sup> Ladislaus Bartholomaeides, *De Sajone amne natura navigero, classibus veterum navigato, magno totius Patriae, imprimis Hungariae Cis et Trans Tibiscanae, ac Comitatum Borsod, Gömör, Szepes, Lipto, Zolyom et Nograd commodo, iterum navigabili reddendo*, Leutschoviae, 1808; modern, kétnyelvű kiadása: Uő, *A természet jóvoltából hajózható Sajó folyóról*, ford. RIMÓCZI GÁBORNÉ HAMAR Márta, a bevezetést és a jegyzeteket írta KECSKEMÉTI Gábor, Miskolc, Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolája, 2013.

<sup>13</sup> Uő., 37.

<sup>14</sup> Uő., 37.

<sup>15</sup> Uő., 37.

<sup>16</sup> A kérdés historiográfiai áttekintése, illetve a nemzetfelfogások bemutatása: Kiss László, *Szlovák nemzeti mozgalom Magyarországon. Kánonok és viták a mai szlovák történetírásban = A modern szlovák nacionalizmus évszázada 1780–1919*, szerk. SZARKA László, Akadémiai, Bp., 2011, 44–57; Uő, *Magyar–szlovák kapcsolatok és konfliktusok a hosszú 19. században = Uo.*, 117–128.

mindkét partján, a forrásvidéktől egészen a torkolatig éltek –, mind pedig a magyarok (*Magyaris*) a »sal«-ról (»só«) nevezték el<sup>17</sup>. Ezt követően Batholomaeides megemlíti a Mátra és a Tátra közt élő – a korabeli tudományosságban szintén szlávnak tekintett – jazigokat.<sup>17</sup> A sok száz éves magyar és szláv (szlovák) együttélésről, a közös múltról több jezsuita tudós (például Szentiványi Márton, Timon Sámuel) írt, s erre vonatkozó álláspontjukat – felekezeti ellenségeskedés nélkül – Bartholomaeides is magáévá tette. Annak a kérdésnek a fölvetése miatt azonban, hogy mely nemzetiség tekinthető elsőknek a Kárpát-medencében, s a magyar nemességnek a honfoglalásból levezetett jogainak s a fennálló politikai rendszer jogi alapjainak megkérdőjelezése miatt a szöveg a magyar és szlovák nacionalizmus közegében is súlyos mondanivalóval bír. Csak így érthető, hogy Bartholomaeides neve egy magyarellenes gúnyvers érvelésében is illusztris szerzők közt kap helyet.<sup>18</sup>

Munkássága nem fér bele a nemzetállami diskurzusba, sem a magyar, sem a szlovák kutatás nem tudja kisajátítani, pedig az a kor, amelyben munkáinak jelentős részét írta, már a modern nemzeti öntudat jelentkezésének az időszaka. Éppen ezért felvetődik a kérdés, hogy miért választotta művei nyelvül Bartholomaeides a latint, s nem valamely élő nyelvet? Azon túl, hogy a latin még mindig az ország hivatalos nyelve s a műveltség letéteményese volt, a nemzetközi tudományossággal való kapcsolattartást tette lehetővé, emellett a soknemzetiségű Hungaria polgárai közötti összeköttetést is biztosította. Úgy gondolom, hogy különösen megfontolandó ez a szempont éppen Gömör megye esetében, ahol – akárcsak a Felvidék más vegyes lakosságú területein – a latin nyelv a mindennapokban is közvetítő szerepet játszott, ahogyan Tóth István György tanulmányai ezt meggyőzően bizonyították.<sup>19</sup>

Bartholomaeides nyelvhasználatával összevethető Szirmay Antalnak a Gömör-monográfiával csaknem egy időben, hasonló címmel megjelentetett Zemplén-, illetve Ugocsa-leírásában követett gyakorlata: a két vegyes lakosságú megye leírását latinul, míg a magyar lakosságú Szatmár leírását Szirmay magyar nyelven készítette el.<sup>20</sup> Bartholomaeides nyelvválasztását is alighanem az indokolta, hogy a latin összekötötte a soknemzetiségű Gömör magyar, német, szláv nyelvű lakóit.

<sup>17</sup> *Uo.*, 25.

<sup>18</sup> SZÖRÉNYI László, „...Ha magyar szóból a tót kimaradna”. *Robonyi György Dugonics- és magyarellenes gúnyversének művelődéstörténeti háttere = Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), 591–607.

<sup>19</sup> TÓTH István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkor Magyarországon*, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1996, 153.

<sup>20</sup> SZIRMAY Antal, *Notitia historica comitatus Zempleniensis*, Buda, 1804; *Uő*, *Notitia politica, historica, topographica incliti comitatus Ugochiensis*, Buda, 1805; *Uő*, *Szatmár vármegye fekvése, történetei és polgári ismérte*, I–II, Buda, 1809–1810.

Bartholomaeides kisebb műveinek rövid bemutatása után érdemes visszatérni a Gömör vármegye leírására. Ennek mottója – ovidiusi és vergiliusi sorok után – Timon Sámuel jezsuita szerzetes két epigrammája Gömör természeti gazdagságáról:

Non mittant Chalybes nudi sua dura metalla  
Illo, ubi vestitus plurima fossor habet.

Nem kell távolból rideg érc, a csupasz Chalyboktól,  
Jut vas a bányásznak itt, no meg öltözet is.

(Szabadi István ford.)

Sint aliae pingues, sint laetae, sint magi dites  
Terra: ferrata fortior esse nequit.

Vannak tán becsesebb, bővebben termő drága vidékek,  
Ám vasban dúsabb föld soha egy se lehet.

(Szabadi István ford.)

Az idézeteket Timon Sámuel *Tibisci fluvii notio Vagique ex parte* című értekezésében találhatjuk.<sup>21</sup> Úgy tűnik, hogy a jezsuita és az evangélikus tudós között a felekezeti el-  
lentétnél fontosabb lehetett a közös felvidéki származás, a regionális öntudat.<sup>22</sup>

Bartholomaeides nagy munkája összeállításakor szerette volna felhasználni Bél Mátyás vonatkozó adatgyűjtéseit is, tudós elődje megyeleírásainak többsége azonban kéziratban maradt,<sup>23</sup> s a kéziratokhoz Bartholomaeides sikertelenül próbált hozzájutni. Utal azonban arra, hogy Bél több forrásáról is tudott, így például Láni (Lányi) Pál

<sup>21</sup> JÁNOS István, *Timon Sámuel és a Tibisci fluvii notio Vagique ex parte* (kísérő tanulmány oldalszámozás nélkül) = TIMON Sámuel, *Tibisci fluvii notio Vagique ex parte*, a faksimile szövegét gondozta és a kísérő tanulmányt írta JÁNOS István, Nyíregyháza, 1999. A tokaji bormitológiát megverselő epigrammák magyar fordítása a tanulmányban olvasható. Vö.: Uő, *Hegyaljai bormitológia és az újlatin irodalom*, A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve, 42(2003), 622–628; Uő, *Timon Sámuel és az újlatin epigramma = Pietas non sola Romana: Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata*, ed. Anita CZEGLÉDY, László HORVÁTH, Edit KRÄHLING, Krisztina LACZKÓ, Dávid Ádám LIGETI, Gyula MAYER, Typotex – Eötvös Collegium, Bp., 2010, 806–819.

<sup>22</sup> A Timon-mű két fejezete – benne az epigrammák Szabadi István által készített – fordítása: RESTÁS Attila, *Gömöri és borsodi folyóvizek Timon Sámuel Magyarország Tisza folyójának és részben a Vágnak ismertetése című könyvében*, Gömörország, 2013/2, 33–37.

<sup>23</sup> Bél programjának legújabb összefoglalása: TÓTH Gergely, *Bél Mátyás Notitiájának kritikai kiadása. Bél elképzelései és az új kiadás tervezete*, Fons, 15(2008), 425–443; az államismereti irodalomra és Bél lehetséges mintáira Uő, *Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” című művének keletkezéstörténete és kéziratainak ismertetése*. PhD-disszertáció. Budapest 2007. (hálózati elérhetősége: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/tot-hgergely/diss.pdf>).

1731-es Gömör-leírásáról,<sup>24</sup> s további, a Bartholomaeides család idősebb tagjai által összeállított segédanyagokról: „Bél viszont ennek a törvényhatóságnak a leírásához másoknak a fáradozásait is fölhasználta. Ami a kis-honti kerületet illeti, nagyapámnak, János klenóci lelkésznek, és nagybátyámnak, Sámuelnek a munkáját is fölhasználta. Otthon megvan erre a bizonyíték. Én minden követ megmozgattam, hogy a halhatatlan Béll munkáját, amit a *Notitiában* még mindig nem nyomtattak ki, megszerezhessem. Azt ugyanis jelen művem alapjaként akartam letenni. De a kincsestár semmi kérésre nem nyílt meg.”<sup>25</sup>

Ugyancsak a Gömör-monográfia előszavából derül ki, hogy Bartholomaeides kérésére a megyei birtokosok megnyitották előtte a levéltáraikat, így eredeti forrásokat használt föl a megye leírásához. Végezetül pedig megemlíti, hogy mint nem hivatalos cenzor a nagyságos Szatmári Király Miklós alispán olvasta el a szöveget, aki „hihetetlen módon támogatta” azt. Bartholomaeides másik – név szerint említett – segítője Schedius Lajos pesti egyetemi professzor volt. Ő egyébként nemcsak lektorként támogatta a munka elkészültét, hanem például angolból latinra fordította Bartholomaeides számára Robert Townson angol utazó leírását az aggteleki barlangról, amit Bartholomaeides beillesztett a munkájának a megfelelő helyére.

Sokat elárul Bartholomaeides tudós kapcsolatairól, ha megnézzük, mely személyeknek szólnak könyveinek ajánlásai. Első munkáját, wittenbergi értekezését Fejes János megyei nemesnek ajánlotta, aki a megyében könyvtárat és tudós társaságot (*Institutum Litterarumot*) alapított.<sup>26</sup> A Sajó-röpiratot gróf Andrássy Lipót főispánnak, a Gömör-monográfiát Andrássy utódjának, báró Prónay Gábor főispánnak ajánlotta. Más munkáinak az ajánlásában a Szatmári Király, Szontágh és Sturmman családok

<sup>24</sup> Lányi Pál rövid életrajza és gömöri kapcsolatai: GYULAI Éva, *Sperate pro libertate vigilate: Lányi Pál, a Rákóczi-szabadságharc vasinspektora emblémás díszpohara, 1708. = A hazáért és szabadságért: Tanulmányok II. Rákóczi Ferencről, koráról és emlékezetéről*, szerk. MIKLÓS Péter, Szeged, Belvedere Meridionale, 2013, 113–124.

<sup>25</sup> „Paulus Láni, Comitatum Gömöriensem, in usus Matthiae Belii, Novam Notitiam Hungariae Cis-Tibiscanae elaborantis, an. 1731. descripsit. Conatus Belii, ipsos terrae Principes et Dicastria Regni probasse et adjuvisse, certum est. Ex provincialibus Adversariis patet, Excels. Cons. conatus ejus, Status et OO. hujatibus, anno eodem, de meliori commendasse, atque ab his, provinciam delineandae Regionis, Lanio eese delatam. Quae proinde in Opere Beliano, necdum typis descripto, prostat Comitatus Gömöriensis Notitia, ea his debetur initiis, quae magnus vir, suo more diduxit, perfecit et expolivit. Belium quidem, in describenda hac Jurisdictione aliorum etiam lucubrationibus usum, credibile, Certe, quod Tractum minoris Honth adtinet, eundem, operam Avi mei Johannis Klenocziensis Ministri, patruis item Samuelis, adhibuisse, domestica habeo indicia. Hunc immortalis belii laborem, prout in Notitia Hung. necdum typis excusa, prostat, ut habere possem, omnem movi lapidem. Eum enim pro basi praesentis Operis ponere fatagebam. Sed thesaurus hic nullis meis precibus recludi potuit. Quae praeterea idem Belius, Comitatum Gömöriensem adtinentia scripsit, ea in Prodrogo Hung. Novae, videre licet.” BARTHOLOMAEIDES, *Incluti superioris Ungariae comitatus Gömöriensis, i. m.*, Lecturis salutem, II.

<sup>26</sup> Lásd róla: MARIA BERÉNYI-RÉVÉSZ, *Un cercle littéraire des Latinistes fondé en 1808 = Acta conventus neo-Latini Amstelodamensis*, ed. P. TUYNMAN, G. C. KUIPER, E. KESSLER, München, Fink, 1979, 74–82.



jelennek meg mint mecénások. Az Andrássynak szóló ajánlás említi a grófnak a közjó érdekében tett cselekedetei mellett numizmatikai és ásványgyűjteményét, valamint könyvtárát is.

Amint az közismert, a *historia litteraria* fogalma általános értelemben a tudomány-és művelődés történetét foglalja magába, de szűkebb értelemben a fennmaradt írásos emlékek tanulmányozását, kritikai vizsgálatát is jelentheti. Mindez összekapcsolódik a könyvek, a tudományos irodalom tanulmányozásával is. Belefér a *historia litteraria* fogalmába, hogy művelők egyrészt a műveltség materiális elemeit vizsgálják, azaz a könyvek, nyomdák, könyvtárak, iskolák, tudományos gyűjtemények iránt mutassanak érdeklődést, másrészt pedig a művek, az eszmék révén a kultúra immateriális elemei iránt érdeklődjenek.<sup>27</sup> Az eddigiek alapján is kiderül, hogy Bartholomaeides inkább az előbbi vonulatot követi, amikor érem- és ásványgyűjteményről, iskoláról, templomi feliratokról ír. Másrészt viszont munkáiban külön kitér a tudomány és az irodalom jeles képviselőinek felsorolására is, így egyben a *historia litteraria* művelőjének is tekinthető.

Amint említettem, a Csetnek-leírásban önálló szakaszban közli írókatalógusát, s felsorolja a lelkészeket, tanítókat, míg a Gömör-monográfiában előszámlálja a „tanult és művelt jogászokat, orvosokat, teológusokat, philosophusokat, historicosukat, pedagógusokat és poétákat, akik a köznép számára (*popularibus nostris*) nem voltak közismeretek, ezért, mint a hajótörés után a deszkákat, úgy kell ezeket a *historia litteraria* előhozni”. A tudósok és írók mellett említi az *oeconomus*okat, mesterembereket is, szintén a *historia litteraria* hagyományára hivatkozva. (Ez utóbbi szakma képviselőinek helyi jelentőségét éppen a bányászat és kohászat, a mérnöki tudományok fontossága adja.)<sup>28</sup> Apró eltérés a két mű írókatalógusában, hogy a Csetnek leírásában a szerzőket önálló, külön paragrafusokban ismerteti, a Gömör-monográfiában csak a nevek fölsorolása található, és az életrajzi, könyvészeti ismereteket a lábjegyzetben találjuk.

Ugyancsak a *historia litteraria* hagyományát tanulmányozva utalhatok a felekezeti szempontok fontosságára. Bartholomaeides is követi a korábbi modellt, amikor tanári, tanítói névsorokat közöl, az evangélikus vallás szabadabb gyakorlásáért folytatott küzdelem dokumentumait közli vagy amikor egy-egy faluban a protestáns lelkészek „meltánytalan” helyzetét említi. Munkáiban azonban regisztrál protestáns és katolikus „tanult embereket” is, miközben egyaránt használja forrásul a piarista Horányit Eleket és az evangélikus – ugyancsak Gömör megyei – Wallaszky Pált.

Tüskés Gábor és Knapp Éva utaltak arra, hogy *historia litteraria* hazai fejlődését áttekintve megfigyelhető, hogy a tudományosság „lexikográf modelljéről fokozatosan áthelyeződött a hangsúly a kronologikus elbeszélésre” és „a területi alapú tudásrende-

<sup>27</sup> Vö., Tüskés Gábor, *Az irodalomtudomány és -kritika XVIII. századi történetéhez. Konceptiók, módszerek, kutatási lehetőségek = Historia litteraria a XVIII. században, i. m.*, 15–42.

<sup>28</sup> BARTHOLOMAEIDES, *Incltyi superioris Ungariae comitatus Gömöriensis, i. m.*, 399–435.

zési módokat és közösségi önmeghatározást fölváltotta a nemzeti [...] paradigma.”<sup>29</sup> Ha lehetséges a fejlődéselvre hivatkozni, a latinul egy kisebb régió soknemzetiségű lakóiról író Bartholomaeides a 19. század elején már nem számíthat korszerűnek.

Végezetül ki kell emelnünk még egy mozzanatot: Bartholomaeides vonatkozásában az irodalom, szépirodalom, szakirodalom vagy tudományos irodalom fogalmainak egybeesése, illetve elkülönülése is felvetődhet, ugyanis tudományos alapossggal szól tárggyáról, széleskörű anyaggyűjtést végez, forrásait kritikailag is földolgozza, eközben azonban a legtermészetesebb módon fölhasználja azt a humanista erudíciót és retorikai kultúrát, amit éppen a latin nyelvűség biztosít a számára.<sup>30</sup> Bartholomaeidest a „korszak human felkészültségű, ám polihisztor érdeklődésű egyházi értelmiségije” körében lehet elhelyezni.<sup>31</sup> Róla is elmondható tehát, hogy két korszak határán áll: azon „másod- vagy harmadvonalbeli” szerzők egyike, akik mindenképpen érdemesnek bizonyulnak az alapos tanulmányozásra.

---

<sup>29</sup> KNAPP Éva–TÜSKÉS Gábor, *Sedes Musarum. Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon*, Debrecen, 2009 (Csokonai könyvtár, 44), 9.

<sup>30</sup> Vö. RESTÁS Attila, *Vergiliusi utazó Réaumur-skálával. Az aggteleki barlang felmérése mint alvilági utazás Ladislaus Bartholomaeides Gömör vármegye leírása c. munkájában = Xenia. Tanulmányok a nyolcvan éves Tegye Imre tiszteletére*, szerk. M. NAGY Ilona, SZEKERES Csilla, TAKÁCS Levente, VARGA Teréz, Debrecen, 2010 (AGATHA, XXIV), 345–353.

<sup>31</sup> KECSKEMÉTI Gábor, *Bevezetés = Ladislaus BARTHOLOMAEIDES, A természet jóvoltából hajózható Sajó folyóról, i. m., 5.*

TÓTH SÁNDOR MÁTÉ

## *Uralkodók, hadvezérek, csaták*

### *Történelmi témák a 18. századi magyarországi neolatin költészetben*

A 18. században, a latin nyelvűség utolsó nagy fellángolásának századában, akár az alkalmi költeményekben, akár a nagyobb lélegzetű epikus művekben aligha számított új témának történelmi személyek – uralkodók, hadvezérek, közéleti szereplők –, illetve történelmi események, például csaták, ünnepek megjelenése a neolatin költészetben. E században azonban jelentősen megnőtt azoknak a munkáknak a száma, amelyekben a szerzők saját koruk történéseire, azaz az aktuális politika kiemelkedő eseményeire, személyeire reflektálnak. E művekből egyrészt képet kaphatunk a latinul tudó, valamilyen szintű latinos műveltséggel rendelkező értelmiségi réteg nézeteiről, véleményeiről, valamint általában a bel- és külpolitika napi eseményeiben való jártasságuknak fokáról. Másrészt azonban e szerzők legtöbbször megcsillogtatják történelmi műveltségüket, tanulmányaik során megszerzett ismereteiket például egy-egy esemény, helyszín előtörténetének (vagy annak bizonyos részleteinek) elbeszélésével vagy például történelmi személyek párhuzamba állításával. Ez a költő szándékától, ismereteitől függően megjelenhet akár csak néhány utalás erejéig a költői főszövegben vagy bővebben, tudományos szöveggént a főszöveget kiegészítő lábjegyzetekben.

E verseknél ugyanis gyakran a szöveg két szintjét figyelhetjük meg, amikor a versíró a veresszövegekhez bő, számos esetben a veresszöveg terjedelmét is meghaladó jegyzeteket kapcsol. A veresszövegeket már önmagukban költői és/vagy tudós (esetleg tudományos) szövegeknek tarthatjuk. Költői, mivel a poétika szabályai szerint készült a beszéd retorikus felékesítésével, a klasszikus latinitás költőinek *imitatiója* szerint, ugyanakkor tudós is, mivel meghatározza a latin műveltség, a *humanitas eruditiója*, s témáját is tudós módjára elemzi, értelmezi a versíró. A költők azonban sokszor nem elégedtek meg önmagában a versformával, ezért érezték úgy, hogy szükséges a költői szöveget jegyzetekkel ellátni, azaz egy tudományos vagy tudós (vagy tudóskodó) prózai szöveget alkotni, amelyben értelmezik és magyarázzák a veresszöveg fogalmi-tartalmi rendszerét.<sup>1</sup>

Mi lehet az oka annak, hogy a 18. században e témák ennyire elterjedtek a magyarországi neolatin költészetben? Lényeges szerepet játszhatott a 18. századi latin nyelvű alkalmi költészet egyik fő jellemzője, a *reflexivitás*, amely azt jelentette, hogy a költők a

<sup>1</sup> E költői gyakorlatról további szakirodalmi útmutatóval lásd TÓTH Sándor Attila, *Összefoglalás. Litterae Absconditae, azaz: Rejtőzködő irodalom – Rejtőzködő tudomány = Uő, Tertina Mihály, a lapszerkesztő és a latin poéta II. A neolatin versköltő*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 2013, 299–312.

körülöttük lévő mikro- (vagy makro-) világ egy-egy mozzanatára reagáltak. A szerző valamilyen objektív eseményt, történetet, személyt – legjobb tudása szerinti – költői eszközökkel helyezett tágabb környezetbe, amely során magasztalva és általánosítva megteremtette költészetbeli – mitológiai – párhuzamait.<sup>2</sup> Ennek tükrében egy-egy vers inspirációja lehetett akár egy rövid újsághír is, e korszak pedig bőven szolgáltatott ilyen jellegű híreket, hiszen a Habsburg Birodalom történetének e századában alig találunk néhány békés esztendő.<sup>3</sup> Így jellemző témák lesznek a török háborúk, az örökösödési háborúk, majd a század végétől a napóleoni háborúk csatái; az uralkodók; valamint hadvezérek, például Savoyai Jenő, Hadik András, Gideon Laudon, Josias Coburg herceg vagy Alvinczy József alakjai. A fontos események közül pedig kiemelhetjük a háborúkat záró békéket vagy például a Szent Korona Bécsbe vitelét, majd 1790-es visszahozatalát Budára.<sup>4</sup> Ezen eseményekről, személyekről egyrészt a latinul tanuló és tudó réteg minden tagja rendelkezett valamilyen szintű információval a híradásokból vagy akár személyes tapasztalata, ismeretsége okán, és tisztában volt politikai és/vagy történeti jelentőségével.

Másrészt általában elmondhatjuk e művekről, hogy a megírás mögött – akár felkérésre, akár önszántából, akár nagyobb közönségnek, akár egy kisebb közösségnek írta a szerző – reprezentációs, propagandisztikus cél is meghúzódott. A török uralom korszaka után a Habsburg-ház uralma alatt a rendi törekvésekben – attól függően, hogy mennyit engedett a rendeknek a Habsburg birodalmi politika – meg-megújult az 1505-ös rákosi végzésben felbukkanó, szittyának nevezett öntudat. Ugyanakkor Mária Terézia korában megjelent egy nemzeti-aulikusnak mondható történetírói szemlélet is, amely a Habsburg-ház uralkodóit próbálta bekapcsolni a magyar történelembe. A

<sup>2</sup> A reflexivitás és az önreflexivitás kategóriáinak neolatin vonatkozású tendenciáiról bővebben lásd: TÓTH Sándor Attila, *Latin humanitas, neolatin poézis I/1. A jezsuita rend 18. századi költői*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 2010, 18–20.

<sup>3</sup> Erre tipikus példának lehet TERTINA Mihály *Carmen epicum*-ja, amely az általa szerkesztett és írt *Ephemerides Budenses* című latin nyelvű lap hasábjain jelent meg – és amelyről később részletesebben is szólni fogunk.

<sup>4</sup> E témák irodalmi recepciója a mai napig feldolgozatlan. II. József török háborújának irodalmi recepcióját – főként a latinitás tükrében – pedig hamarosan egy nagyobb értekezésben kívánjuk bemutatni. Messze-menően a teljesség igénye nélkül példaként említhetjük e témákra Ubertino CARRARA *De profligato ad Tibiscum Magno Turcarum Sultano ab armis Leopoldi I. Invictissimi Imperatoris. Epicinium (sic!)* című, az 1697-es zentai csatáról és Savoyai Jenőről szóló munkáját, melyről lásd: SZÖRÉNYI László, *Ubertino Carrara jezsuita arkádiai költő latin nyelvű győzelmi éneke a zentai csatáról = Summa. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2007, 320–336; valamint TÓTH Sándor Máté, „*Præ fac ut alea pugnae vertat fausta tibi famæ ventura relinque bella gerenda tuæ*”. (Hősök és csaták a neolatin jezsuita költészetben – Adalékok a jezsuita Ubertino Carrara az 1697-es zentai csatát megörökítő művéhez) = *Historia Ecclesiastica*, szerk. Martin JAVOR, Prešov, 2013 (IV, 2), 47–68; továbbá említhetjük még például a grazi egyetem promotorának, Marcus HANSIZNAK VI. Károly I. török háborújának témáját feldolgozó, *Annus primus belli Turcici* című kiadványát; vagy éppen a század végéről VÁLYI NAGY Ferencnek az 1797-es nemesi insurrekcióra írt *Ad Nobiles Hungaros, quum Anno 1797 contra Gallicum exercitum Insurrectio Nobilium pararetur* című latin nyelvű költeményét.

Habsburg királyokat „nemzeti”-nek tekintő aulikus magyar nemzettudat formálói a Habsburg uralkodókat nem származásuk, hanem Magyarországért véghezvitt tetteik alapján magyar királyoknak tekintve – eltávolodva a rákosi végzés szittyia öntudatától – igyekeztek tevékenységüket a magyar történelem e más politikai vonulatának tükrében szemlélni. E fenti történeti szemléletek határozták meg e neolatin költemények véleményformáló szándékát is.<sup>5</sup>

Mindezek mellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a 18. században a történelemoktatás is nagy változásokon ment keresztül. Bár a *humanitas* tárgyai között már a jezsuiták *Ratio studiorum*ában is szó esett a grammatika, a poétika és a retorika mellett a historiáról is, de önálló tantárgyként még nem találkozhattunk vele. Tudjuk, hogy a történelem önálló iskolai tárgyként Magyarországon a protestáns iskolák óratervében jelent meg a 17. század második felében. A rendszeres történelemtanítás bevezetésének látványos lépését mégsem a protestánsok, hanem a jezsuiták tették meg, amikor 1735-ben Franz Molindes grazi rektor, az osztrák-magyar rendtartomány főnöke új szabályzatot vezetett be *Instructio privata...* címmel, amely több újítást írt elő, köztük a történelem oktatását, melynek következtében e tantárgy bekerült a jezsuita oktatási rendbe. E tény növelte a történelemnek mint szaktudománynak, valamint a história segédtudományainak művelését is (amelyben szintén első helyen találjuk a jezsuitákat). A történelem tanításának 18. századi fordulata, valamint a történetírás fellendülése eredményezte, hogy a poétai osztályban és a versköltészet gyakorlatának különböző szintjein a költők történelmi ismereteiket is használva gyakran fordultak történelmi tárgyú témák megverseléséhez.<sup>6</sup>

Ezek után nem véletlen, hogy az e témákat feldolgozó latin nyelvű művekre főként a jezsuita hatás jellemző, hiszen azzal, hogy a jezsuiták élen jártak a történelemoktatásban, együtt járt az is, hogy magas színvonalú történelemkönyveket, oktatási segédanyagokat állítottak össze. Így azok a katolikus diákok is, akik nem a jezsuita képzésben vettek részt, jezsuita tankönyveket használtak. E fentebb felvázolt költői téma-választást és gyakorlatot most a 18. század egy konkrét történeti eseményén, nevezetesen II. József török háborúján, ezen belül is Belgrád 1789-es visszafoglalásán keresztül szeretném bemutatni néhány releváns mű segítségével.

Belgrád várának mint a keresztény Európa déli kapujának – a 18. századra ugyan már csökkenő – stratégiai jelentősége, de főként szimbolikája közismert volt nemcsak a magyarországi és európai neolatin költészetben, hanem a már nemzeti nyelven verselő magyar poéták körében is. Ahogy Hunyadi János 1456-os győzelme Magyarországnak és Európának a pogányoktól való megmenekülést, úgy az 1688-as és az 1717-es

<sup>5</sup> Az 1505-ös országgyűlésről lásd ENGEL Pál, KRISTÓ Gyula, KUBINYI András, *Magyarország története 1301–1526*, Bp., Osiris, 2006, 351–352; KUBINYI András, *Az 1505. évi rákosi országgyűlés és a szittyia ideológia*, Századok, 140(2006/2), 361–374.

<sup>6</sup> A jezsuita történelemtanításról részletesebben lásd TÓTH Sándor Attila, *Eruditio, humanitas, promotio: Fáy Dávid Alajos verse(i) a gyermek (II.) Józseféről*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 2013, 57–78.

ostrom a felszabadulást szimbolizálta. Így a hagyományokat követve az 1789-es visszafoglalás is rendkívül nagy és általános költői reakciót váltott ki, gyakorlatilag minden versíró igyekezett tanulmányaihoz és tehetségéhez mértén megemlékezni a Laudon tábornagy vezette győzedelmes ostromról.<sup>7</sup>

A latin nyelvű munkák mellett számos, a mai napig még feldolgozatlan német, szlovák, szerb, horvát, román, ruszin, sőt még török nyelvű verset, iskoladrámát, aprónyomtatványt is találhatunk a témában,<sup>8</sup> de a magyar nyelvű költészet is a téma rendkívüli népszerűségéről és fontosságáról tanúskodik. Például – hogy néhány kiemelkedő munkát említsünk – Csokonai Vitéz Mihály verseit böngészve rögtön két írást is találunk a témában. *Az ősz Laudonra* című vers az agg tábornok dicsőségének állít emléket, míg a *Belgrádra* című írásban reményét fejezi ki, hogy a hányattatott sorsú vár magyar oldalon végre nyugalmat lel. Szentjóni Szabó László ugyancsak örvendezett *Belgrád megvételére* című művében, ráadásul a győzelmi ünnep alkalmából is írt egy költeményt *H. Kóburg győzedelmére, és Belgrád megvételére* címmel, ahol Laudon mellett egy másik ünnepelt, a galíciai hadtest tábornoka, Josias Coburg herceg is helyet kapott. Fazekas Mihálynak, aki maga is katonai szolgálatot teljesített a török háború alatt, első nyomtatásban megjelent írása is a belgrádi győzelmet dolgozta fel. A *Feltette hatalmas...* kezdetű vers 1789-ben a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című folyóiratban jelent meg, barátjának Dobozy Lajos ezredesnek köszönhetően, aki maga is részt vett Belgrád ostromában, és a szerény költő helyett elküldte a verset a szerkesztőnek.

Ha Belgrád és Laudon tábornagy neolatin irodalmi hagyományait vizsgáljuk, mindenképpen első helyen említhetjük Pray György *Taurunum* című kiseposzát. Pray a jezsuita rend 1773-as feloszlatása után királyi történetíróként működött. Ebben a minőségében kapta 1784-ben II. József császártól azt a feladatot, hogy történeti dokumentumok alapján dolgozza ki Magyarország jogigényét az úgynevezett melléktartományokra egy közös osztrák–orosz törökellenes háború tervéhez. Pray a bizalmas császári megbízásra végzett kutatási eredményeit önálló történeti munkában nem tárhatta a nyilvánosság elé, de a II. Józseftől kapott további feladatok lehetővé tették, hogy ezeket legalább részben felhasználhassa.<sup>9</sup>

Az 1780-as években József császár két munka megírásával bízta meg történetíróját, közülük az 1789-es *Taurunum* volt hivatva a török elleni háborút propagálni, amely ellen országos ellenállás alakult ki. Ennek okai elsősorban a törvénytelenül – azaz a

<sup>7</sup> E téma előtanulmányaként lásd TÓTH Sándor Máté, *A bős Laudon tábornagy és Belgrád 1789-es visszafoglalásának emlékezete Hödl Joachim latin disztichonjaiban* = TÓTH Sándor Attila, TÓTH Sándor Máté, „Hirdetjük: kivirult az ő latin nyelv!” *Tanulmányok a neolatin irodalmi hagyományt követő néhány 18. századi szerzőről*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 2010, 153–172.

<sup>8</sup> Erre Szörényi László hívja fel a figyelmet. Lásd: SZÖRÉNYI László, *Pray György történetírása és alkalmi költészete* = Uő, *Önfiloszhattjú: Irodalomtörténeti rejtélyek*, Bp., Balassi, 2010, 162–163.

<sup>9</sup> Pray császári megbízásáról lásd MARCZALI Henrik, *Mária Terézia és kora*, Bp., Laude, reprint, é. n., 446–447; SZÖRÉNYI, *Pray György... i. m.*, 157.



magyar országgyűlés hozzájárulása nélkül – elrendelt sorozásokra és rekvirálásokra vezethetők vissza. A mű célja az volt, hogy a magyarok számára kellő motiváltságot adjon a török elleni hadviseléshez, és történetileg igazolja annak jogosságát és szükségszerűségét. A török ellenségkép ugyanis a 18. század második felében a szultáni birodalom fokozatos gyengülésével egyre jobban elhalványult, mivel a század végére már csak a déli végek lakóinak nyugalmát zavarták meg időről időre török portyák.<sup>10</sup>

Belgrád 1789. október 9-i bevételével tehát adott volt a téma, hogy mivel lehet leginkább elfogadtatni II. József háborúját. Praynál a nemzeti-aulikus történelemszemlélet nyilvánul meg, amikor a magyar érdemek kidomborítására helyezi a hangsúlyt. A mű két csúcspontja Hunyadi János és Savoyai Jenő 1456-os, illetve 1717-es ostroma, ahol a költő hőseposzi eszközökkel heroizálja a két hadvezér alakját, amely során egyszersmind párhuzamot is von köztük. Így a török elleni harcon keresztül mutat rá a kapcsolatra a Hunyadiak kora és a Habsburg uralom alatt lévő Magyarország között.<sup>11</sup> A mű célja természetesen propagandisztikus, nevezetesen az, hogy Laudont – és ezzel II. József korszakát is – e hősök közé, illetve e dicső korokhoz emelje. Emellett Pray gazdag történeti jegyzetekkel is ellátta művét, sokszor érdekes epizódokkal gazdagítva Belgrád és a melléktartományok történetét. A mű megírásánál valószínűleg erősen motiválhatta az is, hogy a kiseposz gazdag jegyzetapparátusában legalább részben feltárhatta történeti kutatásainak eredményeit.

Számos párhuzamot, de különbségeket is felfedezhetünk Tertina Mihály tudós tanár, újságíró, szerkesztő és neolatin költő – hogy csak legfontosabb tevékenységeire utaljunk – röviden *Carmen epicum*ként<sup>12</sup> emlegetett művében, amely a belgrádi győztes hadvezér Pesten át Bécsbe tartó diadalmenetét örökítette meg. Tertina származásában bizonytalanok vagyunk, annyi azonban bizonyos, hogy nem volt nemesi származású, valamint a honorácior-értelmiség pályáját járta, amely tény csak jobban erősítette a császárhoz való kötődést a nemesi mozgalommal szemben, valamint az aulikus történelemszemlélet megjelenését. Eredetileg katolikus papnak készült, azonban lemondva a teológusi pályáról a tanári hivatás felé fordult. A jezsuitákkal kifejezetten rossz viszonyban volt, azonban tanulmányai során az ő tankönyveiket használta, így a jezsuita képzés hatása vitathatatlan az ő esetében is.<sup>13</sup>

<sup>10</sup> SZÖRÉNYI, *Pray György... i. m.*, 161–163.

<sup>11</sup> A mű részletesebb tartalmi ismertetőjét lásd: SZÖRÉNYI, *Pray György... i. m.*, 163–167.

<sup>12</sup> A versszöveg modern kiadását lásd TERTINA Mihály, *Latin nyelvű költeményei*, közléteszi: TÓTH Sándor Attila, TÓTH Sándor Máté, Szeged, Gradus ad Parnassum, 2011, 45–62.

<sup>13</sup> Tertina Mihály életéről, költészetéről, valamint újságírói tevékenységéről lásd TÓTH Sándor Attila, *Canova, Napóleon és Tertina Mihály*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 2007; Uő, *A deákos nemesi életforma és a neolatin verskultusz*, Baja, Eötvös József Főiskolai Kiadó, 2007, 147–230; Uő, *Tertina Mihály a lapszerkesztő és a latin poeta I. Az Ephemerides Budenses szerkesztője s írója*, Baja, Eötvös József Főiskolai Kiadó, 2011; Uő, *Tertina Mihály a lapszerkesztő és a latin poeta II. A neolatin versköltő*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 2013.

Tertina 1790 áprilisától októberéig az *Ephemerides Budenses* című latin nyelvű lap szerkesztői munkáját végezte, amely cikkeiben természetesen többször megjelent Laudon tábornagy. Az *Ephemerides* hasábjain jelent meg folytatásokban a *Carmen epicum* is, amelyben nemcsak az ünnepséget verselte meg, hanem Belgrád ostromára is visszatekintett. Az *Ephemerides* olvasóközönsége elsősorban a honorácior (és nemesi) értelmiség köréből került ki, így nyilván Tertina verse közlésénél is az ő figyelmükre számított.<sup>14</sup>

A mű alapszituációját tehát vélhetően egy Tertina által is közölt, Laudon ünnepélyes átvonulásáról szóló újsághír adta. A költő azonban nem állt meg itt, hanem, meglátva a lehetőséget, úgy gondolta, az eseménynek maradandóságát egy poéma biztosíthatja. A költői szöveget azonban gyakran egészítette ki tudományos magyarázatokkal, amelyek gyakran újsághírszerűen kommentálják a fiktív költemény hátterét, sőt Tertina a publicisztikában jártas szerkesztőként gyakran idézett újsághíreket is.

A mű Laudon dicséretével kezdődik, majd a belgrádi várostromot és a győzelmet verseli meg. Az ünneplés bemutatása a költemény nagyobb részét teszi ki, amely Pest lázas készülődésével és a várakozással indul, majd gazdagon megtűzdelve antik irodalmi és történeti párhuzamokkal mutatja be az ünnepség egyes szakaszait. Itt nyílik lehetősége a költőnek, hogy hosszan ecsetelje Laudon dicsőségeit, amely során egyrészt az antik héroszok sorába emeli, másrészt – nyilvánvalóvá téve a nemzeti-aulikus történetírói szemlélet hatását – párhuzamot von Hunyadi Mátyással – akinek alakjába sajátos módon némiképp belemossa Hunyadi János személyét is. E párhuzamra már a költemény elején szereplő mottóból is következtethetünk, ugyanis Tertina Alexander Cortesius *De laudibus bellicis Matthiae Regis* című Mátyás-panegyricusából idéz, ezzel emelve II. Józsefet mátyási magasságokba és kapcsolva a Magyar Királyság legfényesebb évtizedeihez.<sup>15</sup>

Az ünnepég után Tertina ismét visszakanyarodik Belgrád ostromához, ezzel keretbe foglalva a mű fő részét képező pesti átvonulást. A versszöveghez itt is részletes magyarázó történeti jegyzetek tartoznak. Ebben Tertina azt fejtegeti, hogy a 16–17. század folyamán a Habsburg uralom alatt lévő Magyar Királyság járt élen a törökellenes harcokban, és ehhez kapcsolja II. József törökellenes háborúját, valamint Laudon belgrádi dicsőségét, bizonyítva ezeknek létjogosultságát a magyar történelem szempontjából. A hosszas lamentálás eredményeként a költő a vers zárlatában kimondja, hogy Laudon egy magyar hős, mivel cselekedetével Magyarországnak szerzett dicsőséget, követve a magyar hagyományokat és a magyar héroszokat.<sup>16</sup>

<sup>14</sup> Lásd: KÓKAY György, *Egy latin nyelvű újság a nemesi mozgalom és a felvilágosodás szolgálatában: az Ephemerides Budenses (1790–1793) = A magyar sajtó története I. 1705–1848*, szerk. KÓKAY György, Bp., Akadémiai, 1979, 158–161.

<sup>15</sup> Cortesiusról és a Mátyás-panegyricusról bővebben lásd SZÖRÉNYI László, *Panegyricus és eposz: Zrínyi és Cortesius = Uő, Hunok és jezsuiták*, Bp., AmfipressZ, 1993, 25–33.

<sup>16</sup> Tertina *Carmen epicum*áról részletesen lásd TÓTH S. A., *Tertina Mihály a lapszerkesztő és a latin poéta I. i. m.*, 45–98.

A vállalkozás nagyságát tekintve mindenképpen említést érdemel még Pray és Tertina munkái mellett a grazi születésű exjezsuita, Hödl Joachim huszonegy elégiából álló gyűjteménye, amelynél ezúttal a lábjegyzetek és a magyarázatok teljesen elmaradnak.<sup>17</sup> Hödl Joachimot osztrákként nem foglalkoztatta a nemzeti és az aulikus történelemszemlélet összeegyeztetése, azonban a rend feloszlata után a Bánátban teljesített lelkipásztori szolgálatot, így testközelből tapasztalhatta meg a háborús eseményeket. Így számára – a belgrádi költői hagyomány mellett – a személyes élmények adták kezébe a témát. Az elégiagyűjtemény végső változata 1792-re készült el, a versek témája Belgrád visszafoglalásától I. Ferenc trónra lépéséig kíséri végig az eseményeket.

Az első könyv voltaképpen kisebb mértékben II. József, de leginkább Laudon tábornagy dicsőítése, akit egyenesen az antik héroszokkal, valamint nagy elődjével, Savoyai Jenővel állít párhuzamba. Azonban mire Hödl befejezte az első könyvet, II. József és Laudon halálával a viszonyok megváltoztak, és II. Lipót külpolitikai megfontolásból Belgrád várának visszaadása mellett döntött. Ennek következménye, hogy a második könyvtől a költemények célja és közönsége is megváltozott. Immáron nem a belgrádi győzelmet kellett propagálni, hanem az aktuális uralkodót meggyőzni a vár megtartásáról és a török végleges kiűzésének folytatásáról. Így Hödl különösen nehéz helyzetbe került akkor, amikor hűsége megtartása mellett kellett hangot adnia annak, hogy nem ért egyet Lipót külpolitikájával. Itt – a problémát ügyesen megoldva – egészen sajátos módon tűnik fel a nemzeti-aulikus történeti szemlélet, ugyanis Lipótot többek között azzal akarja meggyőzni, hogy mint magyar királynak, elődjei hagyományát követve, muszáj harcolnia népéért a pogányok ellen. Láthatjuk, itt – épp ellentétben Pray vagy Tertina munkájával – nem a közvéleményt szerette volna megnyerni a császárnak, hanem éppen Lipótot – majd a harmadik könyvben (mivel időközben Lipót is meghal) Ferencet a magyaroknak. Arról egyelőre nincsenek információink, Hödl elégiái végül eljutottak-e végső címzettjéhez, Ferenchez, vagy egyáltalán szándékában állt-e az osztrák egykori jezsuitának ténylegesen elküldeni azokat, mindenesetre – mint az ismeretes – Belgrád kérdése végleg lekerült a birodalmi külpolitika napirendjéről.

A kisebb latin nyelvű művek összegyűjtése és feldolgozása még folyamatban van, de komoly támpontot ad a munka elvégzéséhez többek között Tertina Mihály tizennégy tételből álló, magyar és latin nyelvű munkákat felsoroló listája, amelyet a *Carmen epicum* egyik lábjegyzetében közöl.<sup>18</sup> E művek közül a latin nyelvű írásoknak éppen úgy – ahogy a fentebb részletesebben bemutatott, nagyobb vállalkozásoknál – meghatározói a neolatin költői hagyományok követése, a reflexivitás, valamint a véleményformáló, propagandisztikus szándék, melyet erősen befolyásol a történelemoktatás – főként

<sup>17</sup> Hödl Joachimról és elégiagyűjteményéről lásd SZÖRÉNYI László, *A neolatin költészet Magyarországon a XIX. században* = Uő, *Memoria Hungarorum*, Bp., Balassi, 1996, 179–180; TÓTH S. M., *A hős Laudon..., i. m.*, 153–157; 165–171. A szerzőt és elégiagyűjteményét később egy nagyobb munkában kívánjuk részletesen bemutatni.

<sup>18</sup> E listát változtatások nélkül közöljük: TÓTH S. M., *A hős Laudon..., i. m.*, 263. jegyzet.

jezsuita kezdeményezésű és hatása – előretörése, valamint a nemzeti és az aulikus történelmi szemléletet összeegyeztető nemzeti-aulikus szemlélet kialakulása. Reméljük, hamarosan sokkal átfogóbb képpel szolgálhatunk – és nem kizárólag II. József török háborújának tekintetében – a 18. századi neolatin irodalom eme igen gazdag, ámde sok tekintetben még feltérképezetlen és feldolgozatlan szegmenséről.

TÓTH SÁNDOR ATTILA

*A Fáy Dávid Alajosról, a Dél-Amerikában járt  
jezsuita misszionáriusról szóló emlékirat*

Fáy Dávid Alajosról (1722–1767), a Dél-Amerikát megjárt magyar misszionáriusról rendtársai, halála után egy *emlékiratot* állítottak össze, amelynek címe: *Elogium posthumum P. Davidis Alojsii Fay, e societate Jesu. In carcere Arcis S. Juliani ad ostia Tagi 12-ma Januar. 1767. defuncti, variis epitaphiis illustratum*.<sup>1</sup> Az *Előszóból* kiderül, hogy az irat *belső* használatra készült, elsősorban a jezsuiták olvasótáborára számítanak a szerzők. Ez is azt erősíti, hogy az emlékirat a jezsuita „szentek” között igyekezett Fáy sorsát számon tartani. Idézzük fel Bangha Béla szavait, aki elmondja, hogy rendi életéről a kortársak a meleg szeretet és a nagy tisztelet hangján szóltak. Egyéniségét lebilincselőnek és vonzónak tartotta, akit portugál rendtársai *kis szentként* (*o santinho*) emlegettek.<sup>2</sup> E *kis szent* életét kívánja bemutatni az emlékirat. Ebből kiindulva műfaja a *legendák* hármass szerkezetét mutatja: a *vita* rész nem olyan hosszú, majd következnek a *csodatételek* (csodás térítőmunkája, megmenekülése a veszedelmektől, majd a betegségektől), végül a mártírhalál, melyhez szintén csodás elem járul (a test – *cadaver* – nem dermed meg, „ruganyos” maradt, szinte mint az élő ember). Fáy élete s halála Kayling és Eckart szerint bőszéggel rászolgált arra, hogy a jezsuita szentek sorát gyarapítani lehessen. Az emlékirat mutatja is ezt a hármasságot, a két szerző külön írása nyomán azonban mindez két részre oszlik. Kayling inkább a *vita*-részt írja meg, míg Eckart írása a szenvedéstörténet elmondója és a mártírhalál eseményeinek bemutatója lesz. Tovább vizsgálva az *Előszót*, az is kiderül, hogy Fáy halála után a börtöntárs, Eckart Anzelm levelet intézett Kaylinghoz, melyhez egy részletes leírást (*jelentést*) csatolt Fáy haláláról. Egyszersmind kéri, hogy a német provinciák szokása szerint a rendtársaknak és az elhunyt emlékéért írja meg *elogiumát*, különösen hangsúlyozva a család rekatolizációját.

Itt egy újabb műfajra az *elogiumra* való utalás bukkan fel. Tudjuk, hogy a jezsuiták irodalmi, poétikai képzettsége igen alapos volt.<sup>3</sup> A *költészet* (poézis) tanulmányozásának alapkönyve a jezsuita Jacobus Pontanus (1542–1626) munkája volt (*Poeticarum institutio-*

<sup>1</sup> A latin nyelvű szöveget lásd a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kéziratai között az MS 776 jelzet alatt. Lásd erről BOROS István, *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kéziratai-katalogusa, 1850 előtti kéziratok*, OSZK, Bp., 1989, 91.

<sup>2</sup> BANGHA Béla, *Magyar jezsuiták Pombal börtönében*, Bp., Pázmány Péter Irodalmi Társaság, 1937, 13.

<sup>3</sup> Lásd SZABÓ Flóris, *A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773)*, ItK, 1980/4, 469–485.

*num libri tres* – kezükbe az Ingolstadtban 1594-ben kiadott munka került), mely bőségesen tartalmazott műfajleírásokat is, bár az *elogium*ról nem ír. A jezsuiták szeme előtt egyébként valószínűen Aloysius Juglar (1607–1653) nagyszabású műve, a Jézus Krisztusról írt elogiuma (*Christus Jesus, hoc est Elogiorum pars prima et secunda*) lebegett.

Az *elogium* műfajáról bőséges leírást ad például Grigely Józsefnek (1760–1818) a *Ratio Educationis* (1806) végrehajtásához készült tankönyve (*Institutiones poeticae*, 1807 – sok kiadást megért mű), melyről a lírai műfajokat tárgyaló IV. könyvnek (*De minoribus Poëticis operibus*) az alkalmi költeményeket sorra vevő fejezet *Appendix*-ében ad ismertetőt: *Quid de Elogio observandum? et differtne eius structura magis a soluta, quam a ligata oratione?* (vagyis: Mit kell tudni az *elogium*ról? S vajon szerkezete inkább a szabad vagy a kötött beszédmódhoz illik?).<sup>4</sup> A műfaji összefoglalóban azt olvassuk, hogy az *elogium* (dicsérő irat, sírirat – nem sírfelirat!) *szabad beszédmódhoz* áll közelebb, tulajdonságai az ékesszólás (eloquentia) szép formáját idézik, de a kőbe/márványba vésés miatt *darabos* marad, azaz, a lapidáris stílus sajátosságai lesznek jellemzőek rá. Számos szentencia található benne, s rövidségekre kell törekednie. A szerző szemléletes példával mutatja be, hogy Cicero egyik temetési beszéde hogyan változtatható *elogiummá*.<sup>5</sup> Vagyis, itt egy nagyobb lélegzetű prózai beszéd olyan lényegkiemelő s rövid, mértékes, de inkább versmérték nélküli sorokba rendezéséről van szó, amely *rövidsége* következtében *felirat*ként helyezhető el. Ebben az értelemben Kayling és Eckart emlékirata, bár kétségtelen, hogy *dicsérő irat*, nem *elogium*, hiszen az *oratórikus*, a *prózái beszéd* jellegét teljességgel magán viseli, viszont, főként a mű második, azaz Eckart által írt részében közöl olyan *rendezett* versszövegeket, melyekre a fenti leírás nagyon is ráillik. Talán a műfaji jelleget tágabban (*dicsérő és halotti irat*) értelmezve s a műben fellelhető *valódi elogium*okat figyelembe véve (ezeket később még bemutatjuk) használja az egész emlékirat műfaji megjelölésére a szerző.

Az *Előszó*ban Eckart arra is utal, hogy Kayling engedve kérésének megszerkesztette *életírását*, vagyis (a latin szövegben) *panegyricusát*. Ez újabb műfaji megjelölést feltételez. A jezsuita képzettség feltételezi, hogy jól ismerték a görög (római) hagyományú, a szónoki műfajhoz tartozó konvencionális műfajt. Tudjuk, hogy a műfaj legszigorúbb szabályozását az összes rész leírásával és sorrendjük pontos rögzítésével Menandrosz rétornál találjuk. Ez a következőket tartalmazza: *bevezetés, származás, születés (előjelekkkel), természet, neveltetés, szokások, tettek, összehasonlítás, befejezés*. E műfajban minden alárendelődik a címzett dicséretének. Nem reális portré, hanem magasztalás.<sup>6</sup> Ebben az értelemben Kayling és

<sup>4</sup> Lásd GRIGELY József, *Institutiones poeticae*, Buda, 1807, 246–250; itt: 246.

<sup>5</sup> Lásd az összefoglalót: TÓTH Sándor (Attila), *A latin nyelvű humanitas poétikai stúdiumának elméleti könyvei a magyar irodalmi felvilágosodás korában. Grigely József latin nyelvű poétikai kompendiuma és mintái*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 1994, 82.

<sup>6</sup> E (kezdetben prózai, szónoki) műfajról lásd VISI József, *Plinius panegyricusa és a görög retorikai elméletet*, Szeged, 1936.; HAJDU Péter, *Claudius Claudianus eposzai*, Bp., Argumentum, 2002, különösen *A panegyricus problémája* c. rész, 66–67.



Eckart emlékirata megfelel e műfaj kívánalmainak is, hiszen a panegyricus részei fellelhetők. Tudjuk, hogy a szerzők nem a görög (római) rétorok szabályi szerint dolgoztak, a terminológia használata mégsem véletlen. Látjuk azonban, hogy a különféle műfaji normák (*elogium, panegyricus, legenda, mártírium, napló*) keverednek, s egy cél felé haladnak: méltó emléke legyen a jezsuita misszionárius, Fáy Dávid mártírhalálának. Ebben az értelemben a műfajt *dicsérő és emlékiratként* határozhatjuk meg.

\*

A két szerző által írt részeket tekintve Eckart tehát Kayling írását a Fáy körül kialakuló s kialakítandó legendárium *vita* részeként fogja fel. A folytatásban viszont arról ír, hogy Kayling rábízta, a munkát saját írásaival és jegyzeteivel bővítse ki, vagyis, hogy tegye az emlékiratot valódi *mártíriummá*, azaz Fáynak a hitéért, vallásáért elszenvedett megpróbáltatásának bemutatójává. Ez a didaktikai cél szolgálja a mű eszmeiségét, azaz a jezsuita lelkiség és szellemiség megjelenítését, mely az *Előszó* következő soraiban is megszólal. Az *életrajz* útjára bocsátásának célját a következőkben határozza meg: szolgáljon „az Isten dicsőségére, a katolikus Egyház javára, az osztrák és maranyoni provinciák díszének nagyobbítására és P. Fáy Dávid istenes hírének terjesztésére, ti, kedves testvérek, ezen szeretettől sugallt kis munkát szokott jóindulatotokkal fogadjátok, éljete boldogul s az előkért-holtakért az Úrhoz könyörögni meg ne szűnjete.”<sup>7</sup>

Vizsgáljuk meg a továbbiakban a két szerző által írt részeket, továbbra is az eszmeiség s az irodalmiság jegyében, hiszen a második rész végét a Fáy tevékenységét méltató költemények sora zárja.

### Kayling József írása Fáy családjáról és ifjúkoráról

Az emlékirat első része (1–19. §) tehát Kayling József munkája, melyet áthat a jezsuita szellemiség, mely fő és legyőzendő ellenfelének még a 18. század első harmadában is a protestantizmust tekintette, s célja a nemesi családok megtérítése volt.

Az irat elején a szerző szót ejt a Fáy nemzetség ősi voltáról, majd megemlíti azt a családi legendát, mely Fáy Dávid apja és Bartzay egyezségére utal: mindketten fiút vártak, akiket felnővén Angliába szerettek volna küldeni, hogy alaposan kiképzett kálvinista prédikátorokként térjenek vissza. Az isteni kegyelem azonban másként rendelkezett: Bartzaynak lánya született, aki korán meghalt, s Dávidra sem a kálvinista prédikatori sors várt. Atyja ugyanis rekatolizált, a család konvertitává lesz, az anya kivételével. Fáy István testvérei Dávid missziós útja előtt térnek meg. Fiai nevelését pedig a jezsuitákra bízta.

<sup>7</sup> Szittyai Dénes fordítását a *Magyar Kultúra* 1915/II. számában közölte: *Egy magyar hitbirtető a Pomبال-féle egyházüldözés rémnapjaiból*, 418–417; 468–476; 518–522. Az idézetet lásd a 419. oldalon.

Fáy monográfusa, Bangha Béla kiemeli, hogy ez az életsors a hitvédők magyar fejlődéséé, Pázmány Péteré, aki ugyancsak protestáns családból származott s a katolicizmus (s a katolikus hitvédelem) nagy alakjává vált. E példa vezérli Kayling tollát, illetve ott lebeg Fáy Dávid szeme előtt is.

Kayling írása a 3. §-tól Dávid jezsuita tanulmányaival, felszentelésével és papi tevékenységével foglalkozik. A jezsuiták magyarországi központja Nagyszombat, hol a Szelepcsényi György (1595–1685) kalocsai, később esztergomi érsek által 1678-ban alapított *Seminarium Marianum*ban kezdte meg tanulmányait a *studia humanitatis* oktatási rendszerének<sup>8</sup> második grammatikai osztályában, majd a poétikai és a rétorikai osztály következett. Ekkor határozta el, hogy belép a Jézus Társaságba. Tanulmányait a bécsi kollégium noviciátusában folytatta. A képzési rendben a *humanisztikus tanulmányok ismétlése (repetitio studiorum)*<sup>9</sup> következett, majd Nagyszombatba ment filozófiát tanulni. A három év leteltével Sopronban, Győrött, végül Nagyszombatban a poétikai osztályban tanított. Itt jelent meg nagyobb lélegzetű költeménye a még csecsemő II. Józsefről: *Regia Serenissimi Archiducis Josephi indoles, felicitatis futurae prodromae* (Tyrnaviae, 1745).<sup>10</sup>

Három évig tanított, majd újabb tanulmányok következtek: Bécsbe ment teológiát tanulni. Közben meggyöngült egészsége (mellbaj gyötri) miatt Kassára kerül, s ott fejezi be a teológiai stúdiumokat. A család közelsége hathatós segítség állapota javulására. Tanulmányai második évének végén pappá szentelik. Állandóan a család megtérítése jár a fejében, hitbéli kérdésekről azonban sem a rokonság, sem anyja nem akar hallani. Apja halálakor is a térítés szerepel az iratban az első helyen: a nagyszámú protestáns rokonság füle hallatára jelenti ki az apa, hogy a római katolikus egyházon kívül nincs más üdvözítő egyház, s a feleség (Fáy anyja) megtérését is kéri.

A kassai kollégiumban a teológiai tanulmányok harmadik évére visszanyeri egészségét s erejét, és missziós munkára készül, amely a jezsuiták tevékenységének (a szószék, teológiai tudományok, közép- és a felsőoktatásban való részvétel, irányítás) negyedik fontos meghatározója. Gyenge egészsége és fizikuma miatt többször elutasítják, mégis újra és újra ír Rómába. Engedelemmel viseli a döntést, de mégis reménykedik, hogy a rendfőnök meggondolja magát. Egyéniségét a mély lelkiség jellemzi, mely a jezsuita erényesség példaképvé teszi már akkor.

1750-ben Besztercebányára megy a rend egyik házába, ahol lelkigyakorlatokat (probáció) végez, majd ismét Kassán találjuk a főiskola katedráján: héber és káld nyelvet tanít, közben az ott állomásozó magyar Vetés(s)i-gyalogezred tábori lelkésze s egyéb, szónoki feladatokat is ellát. Kayling megjegyzi: „Csodálatos, hogy ez a gyöngye, folyton betegeskedő ember annyiféle teendőknél képes volt megfelelni.”<sup>11</sup>

<sup>8</sup> Erről lásd MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*, Bp., Akadémiai, 1981.

<sup>9</sup> SZABÓ, *i. m.*, 469–485.

<sup>10</sup> Lásd SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, digitális változat, a megfelelő címszónál.

<sup>11</sup> SZITTYAI, *i. m.*, 424.

1752 májusában végre kedvező válasz érkezett missziós kérelmére: a rendfőnök-he-lyettes felszólította, készüljön az útra. Társa Kayling József lett, együtt indultak Kassáról. Természetes, hogy útba esett a családi birtok, hol Fáy elköszönt a rokonságtól s anyjától. E rész (a 10. §) meghatározója is a *térítőmunka*: Fáy a család még protestáns tagjait s elsősorban anyját szeretné visszatéríteni a katolikus hitre. Az anya akkor azonban még erősen ellenáll, szándéka megmászhatatlannak tűnik. A következőket olvassuk: „Az öreg matróna annyira telve volt a kálvinista kiadású biblia szellemével, hogy az őt körülvevők jó tanácsaira semmit sem adott; hallgatott ugyan, amennyire ezt a gyermeke iránt érzett szeretete sugallta, de azért elméje mindig másfelé járt.”<sup>12</sup> Az irat szerint Fáy ezért vállalja a *missziós áldozatot*. Kayling így ír erről: „P. Fáy pedig az egész rokonság jelenlétében térdre esett öreg édes anyja előtt és bensőséges, szeretetteljes beszédet intézve hozzá, kijelenté, hogy indiai misszionáriuskodásának egyetlen célja az, hogy az ő megtéréséért önmagát Istennek feláldozza. Szem nem maradt szárazon.”<sup>13</sup>

Fáy 1752 júliusában azonban Bécsben már arról értesül, hogy öccse felesége rekatalizált, s az *Indiába* távozó sógor szavai győzték meg. Ez volt Fáy *áldozatának* első eredménye – írja Kayling. A nőrokon azonban néhány hónap múlva elhunyt, majd őt Fáy anyja követte, akinek haláláról már Dél-Amerikában értesül 1754-ben. Két levelet is kap. Az egyiket rendtársától, Melczer Mihálytól, akinek nővére Fáy Antalnak volt a felesége. Ebben egy csodás eseményről számol be. A katolikus rokonok Bíró György páttert hívatják, aki egy óvatlan pillanatban egy kis Mária-érmét tett a beteg párnája alá. Amikor felébredt, így szólt: „Mi az, amit vánkossom alá tettem? Oly könnyűnek, oly kellemesnek érzem azt.” Majd: „A beteg kéri az érmet, kezébe veszi tisztelettel s áhitattal csókolgatja.”<sup>14</sup> Ez az anya áttérését jelenti, hitvallást tesz, majd elvégzi az atyával a katolikus egyház szerinti áldozást.

A másik levélben egy rendtársa, Tibortz páter tudósítja, aki Gábor testvére (aki a bécsi Theresianumban, majd Egerben tanult jogot) haláláról is beszámol.

Kayling a két levél alapján jelenti ki, hogy látható, mily eredménye volt Fáy missziós áldozatának. A következőket írja: „Hiszem, hogy kilenc évig tartó száműzetése, Isten szent színe előtt kegyes halála még más protestáns rokonai számára is kiesdették a lelki világosságot.”<sup>15</sup>

A folytatásban Kayling a genovai útról ír (14–16. §). Egyrészt kiemeli, hogy itt alkalma nyílt Fáynak a testvéri szeretet gyakorlására (rendtársát, Hoffmayer Henriket ápolja – a betegápolás a legendáriumok sajátja), másrészt hangsúlyozza, hogy az út előtt nyolc napos lelkigyakorlatot végez nagy buzgalommal és szigorúsággal. A meleg miatt igyekeztek lebeszélni erről, de ő hajthatatlan volt. Itt jezsuita szellemisé-

<sup>12</sup> *Uo.*, 425.

<sup>13</sup> *Uo.*, 425.

<sup>14</sup> *Uo.*, 426.

<sup>15</sup> *Uo.*, 427.

gét és erényét hangsúlyozza Kayling, mely példát mutatott társainak, Schwartz Mártonnak, Eckart Anzelmnak és a velük utazó novíciusoknak.

A 17–19. §-ok (e rövid fejezetek) már Fáy dél-amerikai tevékenységéről számolnak be. A tapujtaperi rendházban lelkipásztorkodik. Jámbor élete oly hatással van társaira, hogy *szenként*, *szent emberként* (*Santinho, Santo de Deos*) tisztelik. Első megbízatásában, a József-falu misszionáriusaként megtelek a templomok négerekkel és indiánnokkal, gyónnak és áldoznak. Fáy jezsuita életmódja a misszióban semmit sem változott, írja Kayling, mintha csak a kollégiumban lenne: reggeli elmélkedések, lelki számvetel, istenes gyakorlatok, melyeket a körülmények ellenére hosszan végzett. Kayling ügyel arra is, mivel legendáriumot ír, hogy szavait tanúkkal támassza alá. A rendtársak mind látták s tanúi Fáy tevékenységének.

\*

Kayling József szándéka világos. Arra törekszik, hogy Fáy missziós útja előtti életszakaszát egy jezsuita szent ténykedéseként ábrázolja, aki a hitéért, protestáns családtagjainak s anyjának megtéréséért *áldozatot* vállal, gyenge fizikuma és egészsége ellenére a vadak közé megy, hogy a hitet terjessze. Istenes szerzetesi élete, melynek minden kívánalmát maradéktalanul teljesíti, példa.

A legendárium *vita*-része még nem zárul le. A szenvedéstörténetet és a mártírhalált azonban már a másik szemtanú rendtárs, Eckart Anzelm írja meg.

#### Eckart Anzelm Fáy dél-amerikai tevékenységéről, börtönbeli szenvedéséről és mártírhaláláról. Versek Fáy tiszteletére

Eckart írása tehát főként a szenvedéstörténet elmondója és a mártírhalál eseményeinek bemutatója lesz. Kayling, mondandóját befejezván, kéri rendtársát, folytassa az emlékiratot: „Most már P. Eckart Anzelmen a sor, hogy jegyzeteiből összeállítsa, amit P. Kaylingnak megígért, időrendben adván elő mindazt, amit P. Fáyról, tetteiről és istenes haláláról tud.”<sup>16</sup> Eckart összefoglalója a 20. §-sal kezdődik. Missziós tevékenységének ismertetését (az életrajz – *vita* – folytatását) a cararai redukcióban kapott feladat, az amanajozok letelepítésének elmondásával kezdi. Megtudjuk azt is, hogy 1755-ben teszi le Fáy a negyedik jezsuita fogadalmi esküt, s így, mint a Társaság teljes tagját a cararai misszióba küldték Szluha János mellé. Eckart ismét a jezsuita eszmeiség jegyében fogalmaz, amikor kiemeli, hogy Fáy maradéktalanul teljesítette Szent Ignác apostoli szavait, amikor arra bízta őket, hogy „menjenek és gyűjtsák lángra az egész világot!” Eckart ezt idézve így folytatja: „Ez a szent tűz azonban kialudt volna, ha ő maga is nem táplálja mindennapos lelki gyakorlataival, lelki szám-

<sup>16</sup> *Uo.*, 470.

vétellel, mindennap ostromozta gyöngé tagjait, testét szolgaságba hajtani törekedvén, nehogy míg másoknak Isten országát prédikálja, addig ő maga lelkét elveszítse.”<sup>17</sup>

Fáy szorgosan végzi térítők munkáját, gyenge testi ereje s betegeskedései miatt azonban Maragnonba hívják teológiai tanárnak. Az emlékiratban Eckart így fogalmaz: „P. Fáy gyöngé szervezete nem bírta sokáig a munkát, mert gonosz is kezdte gyötörni, azonban sikerült magát ezen bajból is kiküzdeni, hiszen az isteni Gondviselésnek még más tervei is voltak vele.”<sup>18</sup> Eckart itt egyszerre utal a maragnoni tanításra, valamint Fáy száműzetésére, majd Lisszaboni útjára. Tudjuk, Rorizba viszik, majd a portuclli kollégium egyik szobájában raboskodik. Szenthez méltó gondolatairól Eckart a következőket írja: „Unalmát imával és P. Juvenciusnak a Társaságról írt történeti munkája olvasásával üzte el. Összehasonítván sorsát a londoni börtönökben sánylóddott vértanúk szenvedéseivel, az öröm könnyei gördültek arcán végig. Börtöne tulajdonképpen a kollégiumunk egyik tanterme volt, ablakai a templom felé nyíltak. Mily boldogság vett rajta erőt, valahányszor az orgona megszólalt vagy pedig a litániát énekelték!”<sup>19</sup> Fogságában is teljes, a régi típusú (a legendáriumokban olvasható s a szentekhez méltó) életet él: sanyargatja testét, hogy a lélek mindinkább szabad legyen. Eckart a következőképpen fogalmaz: „P. Fáy szomorú helyzetében nem volt megelégedve mindennapi istenes cselekedeteivel; nap nap után új módokat eszelt ki, hogy gyenge testét a szellem parancsa alá hajtja. Még gyakrabban használta a cilíciumot és az ostorcsapások, melyeket magára mért, oly erősek voltak, hogy az ajtó előtt álló örök csodálkozva kiáltottak fel: Jaj nekünk! Mit csinál ez a páter, hogy az örök üdvösségre bejusson? A mennyek országa erőszakot szenved és az erőszakosak ragadták magukhoz. Valóban ártatlannak lehet mondani foglyunkat a nemzetek apostolának szavaival: »Sic pugno, non quasi aërem verberans: sed castigo corpus meum. Et in servitutum redigo.« E szigorú életmódot P. Fáy nyolc teljes hónapig folytatta”. Érdemes figyelmet fordítanunk az idézetre, mely Pál apostolnak a Korinthosziakhoz írt első levelében található, s a következőképpen hangzik: „mérem az ökölcsapásokat, s nem csak úgy, a levegőbe csapkodva; hanem sanyargatom a testemet és szolgaságba vetem, nehogy, míg másokat tanítok, magam elvetésre méltó legyek.”<sup>20</sup>

Az irat *vita*-része ezen idézettel véget ér, hiszen a 28. §-tól a szenvedéstörténet-részre tér át: Fáy az almeidai börtönbe kerül s elkezdődnek a *pörölycsapások*: a zaklatások, a hideg, a meleg, a viharok, a rossz levegő, a pihenés hiánya stb. Eckart Fáy irodalmi műveltségét is jelzi, amikor arról ír, hogy megérkezésük előtt Pinhel városkában pihennek meg, ahol éppen akkor ünnepelték az ottani Szent Péter és Pál bazilika felszentelését. Fáy a Breviárium e napra rendelt első himnuszának (*Coelistis*

<sup>17</sup> *Uo.*, 470.

<sup>18</sup> *Uo.*, 471.

<sup>19</sup> *Uo.*, 474.

<sup>20</sup> 1Kor 8, 26–27.

*urbs Jerusalem – Az ég városa Jeruzsálem) Scalpři salubris ictibus* kezdetű, azaz 4. versszakát vonatkoztatja a foglyokra. E versszak a következő:

A véső üdvös éle járt  
 És csattogott a kalapács,  
 Az épület minden kövén:  
 Mester keze formálta ki  
 S helyezte fel bölcs rend szerint  
 A felséges homlokzaton.<sup>21</sup>

Eckard az Evangéliumban olvasható krisztusi szavakkal jellemzi Fáy börtönbeli helyzetét. Lukács evangéliumából idéz. „Ez a ti órátok és a sötétség hatalma!”<sup>22</sup> Érdeemes tágabb szöveggörnyezetben idézni az evangéliumból, hogy Fáy sorsát lássuk. „Mondá pedig Jézus a hozzája kijött papifejedelmeknek, a templom tisztviselőinek és véneknek: Mint latorra, úgy jöttetek ki kardokkal és dorongokkal. Midőn naponkint veletek voltam a templomban, nem nyujtottátok ki rám kezeteke; de ez a ti órátok és a sötétség hatalma.”<sup>23</sup>

Fáy istenes élete tehát példaértékű: Eckart felidézi Szent Hermenegild (550–585) király és vértanú<sup>24</sup> példáját, aki a szentség iskolájává változtatta börtönét: „ugyanazt tevő P. Fáy is – írja Eckart –, midőn mindennapos önmegtagadásai közt mind jobban és jobban ápolta az imádáság szellemét. Az ima után szent olvasmány, az olvasásra megint imádáság következett.”<sup>25</sup>

Fáy Dávid börtönbeli cselekedeteinek fő mozgatója az irgalmasság: mindenkivel igyekszik jót tenni, testvériesen mindent megoszt, akárcsak a fogoly Tóbiás, mondja bibliai példával Eckart.

A megpróbáltatások másik helyszíne a Szent Julián-erőd börtöne (a 34. §-tól). Sötét cellája szenvedéstörténetének végső állomása. A megpróbáltatások és gyenge szervezete miatt halálos kór(ok) gyötri(k), s készül a halálra. „Buzgón készült a halálára, noha egész élete nem volt egyéb a halálra való készületnél, mintha csak az apostol szavait tartotta volna állandóan szem előtt: »Minden nap meghalok.« [...] Havi

<sup>21</sup> Sík Sándor (ford.), *Himnuszok könyve. A keresztény himnuszok költészet remekei*, Bp., Helikon, 1989, 114.

<sup>22</sup> SZITTYAI, *i. m.*, 475.

<sup>23</sup> Lk 22,52–53.

<sup>24</sup> E vértanúról lásd *A szentek élete*, szerk. DIÓS István, elektronikus változat (Pázmány Péter elektronikus Könyvtár), a megfelelő címszónál. Itt a következőket olvassuk: „Vannak olyan mártírok, kiknek vértanúsága egyszerű, világos modellnek felel meg: egy istenellenes, »gonosz« hatalom valamilyen módon kiprovokálja Krisztus szolgálóinak hitvallását, hogy azután többé-kevésbé válogatott kegyetlenséggel megbüntesse ezt a hitvallást.”

<sup>25</sup> SZITTYAI, *i. m.*, 475.



szentjeit buzgón hívogatja, hogy legyenek majd segítségére. Gyakori gyónásaival még porszemeket is letörli lelkéről.”<sup>26</sup>

Fáy azonban csodás módon megmenekül a haláltól, s időlegesen felgyógyul. A 38. §-ból derül ki, hogy buzgón fohászkodott a királyi házból való jezsuita szenthez, Gonzaga Alajoshoz, akinek nagy tisztelete miatt nevét is felvette. Tudjuk, hogy Gonzaga Alajos az 1590/91. évi pestis alkalmával, amikor egy pestises fiatalembert vitt a kórházba, fertőződött meg valamilyen, elhúzódó betegséggel. A halálos kór tombolásában is bizonyosságot tett arról a nemes lelkű viselkedésről és bátorságról, amely egész életét jellemezte. Anyjához írt egyik levelében ezt mondja: „Egy hónappal ezelőtt már közel álltam hozzá, hogy megkapjam Istentől az elnyerhető legnagyobb kegyelmet, vagyis hogy az ő kegyelmében meghaljak. De úgy tetszett Istennek, hogy a halált elodázza, és helyette állandó lázt küldjön rám. Most is ettől szenvedek. Az orvosok, akik nem tudják, mi lesz a dolog vége, mindent megkísérelnek a test egészségéért. Nekem azonban fontosabb arra gondolnom, hogy Isten, a mi Urunk adjon nekem jobb egészséget, jobbat, mint amit az orvosok adni képesek. És tulajdonképpen boldog vagyok, mert remélem, hogy Isten, a mi Urunk néhány hónapon belül a holtak országából az élők birodalmába fog hívni.” Amikor közölték vele, hogy hamarosan meg fog halni, lázban égő szemei fölragyogtak az örömtől. „Örömmel megyek, nagy örömmel!” Ezt ismételte. Egyik társát, aki meglátogatta, ezzel fogadta: „Jó hírt kaptam: nyolc napon belül meghalok. Énekeld velem a Te Deumot!”<sup>27</sup> Fáy betegségét s szenvedését Gonzagához érezte hasonlónak, ezért választotta védőszentül. Eckart emlékiratát idézzük: „P. Fáy még azzal is kiakarta mutatni hódolatát Szent Alajos iránt, hogy nevét szándékozott saját neve mellé felvenni; ez meg is történt, miután erre a portugálio tartomány főnökétől engedélyt kapott.”<sup>28</sup>

Gonzagát egyébként csak 1726-ban avatták szentté. Talán ez a tény is eme új jezsuita szent életére s példájára irányította Fáy figyelmét.

Fáy a halálosnak tűnő betegségből felgyógyul. Rendtársai, a lyoni provinciabeli Du Gad és a Kínát megjáró Koffler ezt egyenesen *csodának* tartják. Eckart így ír erről: „P. Koffler papi becsületére erősítette, hogy a szegény beteg hirtelen gyógyulása csakis természetfölötti erőknek tulajdonítható, mert ő nagyon jól ismerte P. Fáy testi-lelki állapotát. Magasztaltassék azért a jó Isten az ő mennyei orvosa, Szent Alajos által. P. Fáy nem is szűnt meg ezen mennyei pártfogót tisztelni, kinek segítségével magát gyógyultnak fennen hirdeté.”<sup>29</sup>

Az emlékiratban, annak irodalmi értékét növelve két versike szól e gyógyulásról. Azt olvassuk, hogy Du Gad és Koffler, hallva Fáy felépülését, hozzá siettek. Valószínűen ők a költemények szerzői.

<sup>26</sup> *Uo.*, 519.

<sup>27</sup> *DIÓS, i. m.*, a megfelelő címszónál.

<sup>28</sup> *SZITTYAI, i. m.*, 520.

<sup>29</sup> *Uo.*, 520.

Az első, a nyolcsoros (két versszakos), a *második* aszklepiadészi versszakban megírt kis vers Szent Alajos kegyét dicséri, amellyel megmentette a barát életét: *Ad S. Aloysium Gratiarum actio pro restituta Amici valetudine*. A szerző, megnyugvással veszi tudomásul, hogy Szent Gonzaga Alajos, akit szintén szörnyű láz és köhögés gyötört, hogy társukat, Dávidot, kétszer is kiragadta a halál torkából. Ezért kéri, fogadja hálaadó énekét.<sup>30</sup>

A másik, tízsoros, de már disztichonos, azaz epigrammai (elégikus) formában írott vers szintén Szent Alajoshoz szól, aki megadta barátja egészségét: *Ad S. Aloysium pro amici valetudine perfecta*. Gonzaga segítségével Dávid kétszer nyerte vissza egészségét, ezért a könyörgő kétszer, sőt háromszor is térdre borul oltára előtt – írja a versben. Dávid nagy tiszteletben tartotta a szentet, ezért is a segítség. Ahogy Gonzaga is kérte az Urat, kímélje védenécét, úgy könyörögnek a társak a szenthez oltalomért. Dávid gyógyulása a többiek életerejét is visszaadja.<sup>31</sup>

Eckart az utolsó előtti, 39. §-ban arról tudósít, hogy Fáy egy év múlva a szentek halálával meghal. E mártírhalálról a következőket írja: „Amilyen az élet, olyan a halál. P. Fáy angyali erényeivel adott ékes példát társainak, Szent Alajos nevének felvétele után még inkább törekedett arra, hogy mennyei orvosának kegyeire méltónak mutassa magát [...] Meggyónt, megáldozott s több óra hosszúra tartó buzgó imádságba merült. Felozslani kívánt és egyesülni Krisztussal. Hallottam sóhajtásait: Uram, Istenem! Mikor megyek már és jelenek meg szent fölséged előtt?! Maria Mater gratiae stb.<sup>32</sup> [...] Éjfél után egy óraker, a beteg kiáltására ébredtünk fel. Ime, a jegyes közeledik, menjetek elébe! P. Fáyhoz sietve kérdeztük, ha vajjon valamit óhajtana, de választ már nem adott; lelke lerázva magáról a test bilincseit, Teremtőjéhez szállt. Arca teljesen nyugodt volt, mintha csak aludnék; kezei keresztalakban voltak összekulcsolva mellén, ezáltal is élete vágyát óhajtván kifejezni: élni és meghalni a kereszten.”<sup>33</sup>

A 40. § (*Hogyan vélekedtek P. Fáy halála után*) a rendtársak véleményét idézi, aki nagy tisztelettel viseltettek Fáy iránt. Ehhez a paragrafushoz tartozik az az irodalmi rész, melyet már a címben is jelzett: *Variis epitaphiis illustratum*, vagyis, Fáy megítélését a hozzá intézett *sírversekkel* (*epitaphium*) igazolja Eckart.

Az első, portugál nyelvű *sírvers* (a forma és a műfaj valójában *szonett*) szerzője Emmanuel Franciscus Ribeiro, Eckart a *geanai tartomány* (*Maragnonban*) általános igazgatója-

<sup>30</sup> A latin vers szövege: „Tu nostris precibus flecteris, et pius, / Quem bis Tussis atrox, et Febris occupant / Davidem socium bis / Lethi faucibus eripis: / Ergo quas memori pectore gratias, / Quae servi Domino munifico damus / Eucharistica clemens / Laudum cantica suscipe.”

<sup>31</sup> A vers szövege: „Bis David, Gonzaga, tuo de munere sospes / Ante aras supplex sternitur ecce, tuas / Nunc bis ter Domino sacra luce colendo / Cernis, ut hic memori Te quoque corde colat. / Nempe tui solitos Festi praevertit honores, / Et reddis grates, et nova dona petit. / Pro charo pariter, Gonzaga cliente, clientes / Nos vota offerimus, fundimus atque preces / Perfice, quod coeptum est: cum vita redde vigorem / Davidi; et nobis vita vigorque redit.”

<sup>32</sup> Az *O gloriosa Domina* című Mária-himnusz 4. versszak: „Maria, mater gratiae, / Mater misericordiae, / Tu nos ab hoste protege, / In hora mortis suscipe.”

<sup>33</sup> SZITTYAI, i. m., 520–521.

nak nevezi, aki kitűnő panegyrista. A vers címe: *A Laudozza memoria do V. Padre David Fay* (Fáy Dávidra való dicső emlékezés).<sup>34</sup> A költemény a sírvers formulájával kezd: „itt nyugszik (ki mondaná el döbbenet nélkül) az előkelő Fáy, aki címét híres feladataért kapta...”. A versszöveg itt utalhat Fáy missziós megbízatására, melyet kitűnően teljesített, vagy inkább magyar nemesi származására, melyet a család szolgálataiért kapott, vagy akár mindkettőre. Ugyanis, szintén az e műfajhoz tartozó formulával élve, azt mondja, a szülők nem remélhetnek gyermeküknek ennél magasztosabb és fensége-sebb tetteket, melyeket az *évkönyvek* is megőrzik, s ámulattal fogják olvasni. Tette azért is magasztos, mert misszionáriusként vezekelt anyjáért, aki az eretnek (református) tanokat elhagyva visszatért a katolikus egyházba.

A folytatásban figyelmét Eckart Joannes de Piñára, Portugáliában a dracharai kolégium rektorára fordítja, aki szintén portugál nyelvű verset (szonettet) írt Fáy dicséretére: *Para despertar a memoria da bom P. Luiz Fay* (A jó Fáy atya emlékének felidézése). A tizen-negy soros vers az epitáfiumok szokásos felépítését követi: megjelöli a sírhelyet, a börtön (amely már szintén sírja volt) temetője, a személy pedig Loyolai Szent Ignác hú fia, Fáy, akinek szintén utal származására, szülőhelyére. Ezután erényei következnek: világos és kitűnő ítélőképességgel rendelkezett, a szeretet túláradt benne, alázatos, bűnbánó, vezeklő. Igaz élete s halála méltóvá teszi, hogy a mennyekben éljen tovább.

A következő vers Emmanuel Ribeirónak Piña versére adott *megegrősítő* válasza (verses üzenetváltást olvasunk), aki *az előző költő ugyanazon poétai hangját, azaz a szonettformát* használta. Itt már műfaji megjelölésként is olvasható. A költemény címe: *Ao bom P. Fay Epitaphio Pelos consontes do P. Iodo de Pina. Soneto* (A jó Fáy atyáról P. Iodo de Pina szavaival. Szonett). A szonett nyitómondata, hogy Fáy él eltemetése után is, hiába halt meg, nem túl hosszú lévén életideje. Utal nemesi származására, mely lelkületét is nemessé tette, kiváló erényekkel rendelkezett. Aki bűnbánóan él, mondja szentencia-szerűen, annak halála az örök életet jelenti.

Ugyancsak portugál nyelvű s a szonettformát követi a negyedik vers is, mely címe szerint sírirat: *Epithafio para a sepultura de M. R. P. Luiz Fay. Soneto* (Sírjelirat M. R. P. Fáy Alajos hantjára. Szonett). Szerzője az Eckart szerint nagyon kiváló költő, a portugál Paulus Ferreira, aki Fáy Portugáliában ismerte meg a teológia kiváló professzoraként, és tisztelettel volt iránta. Erényességére utalva s a Hit kiváló bajnokaként aposztrofálva kezdi a *síriratot* a szerző: itt nyugszik ő, aki hitéért halt meg. Áthajózott az Újvilágba, hogy terjeszthesse a világosságot, melyben az ő neve is ragyog. A Gondviselés azt a végzetet szabta rá, hogy e borzalmas helyen végezze be életét. Aranyló hite lánggal védte oly erővel, hogy hírneve a csillagokig emelkedik.

<sup>34</sup> Szittyai Dénes a továbbiakat már nem fordítja. A következőket írja: „Itt következnek az epitáfiumok és emlékvversek: 1. Epitaphium, vers portugál. 2. Vers portugál. 3. Epitaphium, szonett, portugál. 4. Epitaphium, szonett, portugál. 5. Emlékvers, szonett, portugál. 6. Vers, portugál. 7. Epitaphium, latin, kötetlen sorokban.” SZITTYAI, *i. m.*, 522. E versekről (a magyar szakirodalomban) itt adunk hírt először, szövegük közlése pedig a Fáyról írott emlékezés latin (és magyar) nyelvű kiadásában lesz olvasható.

Szintén portugál nyelvű szonett a maragõni Joachim de Carvalho páter verse is, mely szellemes és kimunkált, mondja Eckart, melyben az elhunyt kereszt- és családnévére való reflexió adja meg a költemény velejét. Címe: *A laudosa memoria do V. Padre Aloysio Fay. Soneto (Fáy Alajos atyára való dicsérõ emlékezés. Szonett)*. A vers tehát Fáy Dávid Alajos nevére való reflexióval kezdõdik: a Fáy nemzetségbõl származott, a Dávid nevet kapta, s egy szentre emlékezve Alajos néven hagyta el a világot. Erénye, amely munkájában érvényesült, halálával csak megdicsõült. Az Úrban bízva annak parancsolatját hitte s követte útján, s más törvénytõl nem félt.

A portugál nyelvű tisztelgõ versek sorát a maragõni tartomány egyik páterének, Theodorus da Cruznak versikéje zárja, aki versében azt a csillagot idézi meg, melyet a három királyok láttak (Jézus születését mutatta), s amelyre Fáy is rátalált halálában. Címe: *Ao Illustre P. David Fay, falecido na oitava rio dos s. s. Reys Decima (A hírneves Fáy Dávid atyának, ki elhunyt a Szent Királyok nyolcadik folyójánál)*. A rímes idõmértékes rövid versben (da Cruz már nem szonettet ír) a költõ azt fogalmazza meg, hogy Fáy elhagyta hazáját, s elhatározását követve missziós munkával szolgálta az Urat. Élete végén a Szent Királyokkal érkezett õ is Betlehembe (látni Jézust), a csillag vezette õt is, s a Királyokkal vissza is tért hazájába.

Eckart szerint e hat, portugál nyelvű versekhez s babérkoszorús költõikhez csatlakozik hetedikként az alsó-rajnai provinciabeli Laurentius Kaulen költeménye, aki a síriratok stílusában, azaz lapidáris (mérték nélküli próza, amelyet rövid sorokba tördel) stílusban<sup>35</sup> írt latin nyelvű költeményt (Atque est P. Laurentius Kaulen, e Provincia ad Rhenum inferiorem, qui pro suo in defunctum affectu, sepulcro. Aloysiano, aequae ac Davidico stylo, quem lapidarem appellamus inscribit Epitaphium, quod subjungo numeris omnibus absolutum), amelynek címe nevének (*Laurentius*) anagrammája: *Laurus in te* (vagyis: *A babér – a gyõzelem – benned [van]*). A szép ellentétekre épülõ síriratban búcsúzik a szerzõ az utazótól, aki immár mozdulatlan. Az Úr színe elõtt állt mindig, s most is ott áll. Az álm és a halál (*Hypnos és Tanatos*) antik toposzát barokkosan használva azt írja, hogy a Halált nem látta, mert aludt, amikor meghalt, ezért nem is halt meg igazán, csak *alszik az Úrban*, akinek mindig virrasztott. Nem is mert a virrasztóhoz a Halál közel menni, hiszen hitével kétszer elkergette. Távozásával a test és a lélek is megszabadult börtönétõl, így gyõzött s vele együtt a Hit is. Ezzel búcsúzik: *Vale (Ég veled!)*.

\*

Stílusos végszó, hiszen itt véget ér Eckart emlékirata is. Fáy Dávidra, a magyar dél-amerikai misszionáriusra emlékezett, ki nem tért vissza sem élve, sem holtában hazájába, hiszen – mint annyi társa a missziók során – mártírhalált halt.

<sup>35</sup> E stílusról lásd SZÖRÉNYI László, *Tarnóczi István Szent István-életrajza, a „lapidáris stílus” remekműve = Uő, Philologica Hungarolatina*, Bp., Kortárs, 2002, 101–110. Szörényi itt utal Thesauró könyvére. Lásd Emanuelle THESAURIO, *Il canocchiale Aristotelico...*, in Torino, M. DC. LXX. *Prole dell’ Argutezza verbale et lapidaria*, 9–11; valamint: *Tratto delle Inscrittioni argute. Capitolo XIII*, 595–610.

BALOGH PIROSKA

*A nyelvkérdés és a latin újságírás paradoxonai  
a 18. század végén<sup>1</sup>*

„Gyakran bizonygatják, hogy a koraújkor időszaka a nemzeti anyanyelvek ’megerősödésének’, ’felemelkedésének’ és ’diadalának’ időszaka, egyfelől a kozmopolita latin, másfelől a helyi dialektusok kárára. Amennyiben valóban ez történt, a jelenség fontos volt az új ’nyelvi közösségek’ és esetleg új, régiókon átmutató vagy régiók feletti törekvések létrejöttében. 1750-re az európai nyelvi rendszer nagymértékben különbözött a középkori rendszertől, melyet az élő, nem klasszikus latin és a helyi dialektusok uraltak, utóbbiakat inkább beszélték, semmint írták. Mégis, ez az állítás, hogy az európai anyanyelvek ’felemelkedtek’, meglehetősen elnagyolt.”<sup>2</sup> Peter Burke 2004-ben megjelent, *Languages and Communities in Early Modern Europe* című kötetében állítja ezt. Úgy véli, a korábbiaknál átfogóbb és differenciáltabb modelleket kellene használni a 17–18. századot érintő kultúrtörténeti kutatásokban nyelvhasználat és társadalmi identitástudat kapcsán. Kísérletet is tesz ilyen modellek felvázolására, többek között éppen a latin nyelv európai kulturális és szociológiai státuszát illetően. Burke szerint a latin a 18. századi Európában nem „nyelv nyelvközösség nélkül” („a language without a speech community”), hanem „nyelvközösséget kereső nyelv” („a language in search of community”). A latin nyelv lehetséges használói, azaz célközösségei a 18. században elsősorban „a katolikus egyház és a tudós hálózatok, *Republic of Letters*” („the Catholic Church and the Republic of Letters”), azaz a katolikus egyházi személyek, a tudósok, professzorok és diákjaik köre, továbbá „jogászok, hivatalnokok, diplomaták és utazók” („lawyers, officials, diplomats and travellers”).<sup>3</sup> Burke monográfiája meggyőzően mutatja be Európa vonatkozásában azt a folyamatot, melynek során a fenti nyelvhasználói közösségekben egyre erősebbé válik az anyanyelvek („vernaculars”) konkurenciája a latinnal szemben. Ennek elsődleges okaként azt jelöli meg, hogy a latin a fenti nyelvi-szociális közösségek számára egy virtuális, nemzetközi közösségi identitás megteremtése céljából tűnt hasznosnak: „A posztklasszikus latin, ahogyan az anyanyelvek is, mutatja azt, hogy egy nyelv használata csoportképző hatású. Jelen esetben az emberek, akiket e nyelv közösséggé tömörített, ’eszmei’ vagy ’virtuális közösséget’ alkottak, mely

<sup>1</sup> A tanulmány szerzőjét a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatói Ösztöndíja támogatta.

<sup>2</sup> Peter BURKE, *Languages and Communities in Early Modern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, 61.

<sup>3</sup> *Uo.*, 44.

közösség hatókörét tekintve nemzetközi volt.”<sup>4</sup> Igen termékeny lehet Burke javaslata szerint a latin nyelv 18. századi használatát közösségi identitáselemként, vagy ahogyan Françoise Waquet javasolja, szimbólumként<sup>5</sup> értelmezni. Ugyanakkor úgy vélem, ez az identitásképző funkció nem feltétlenül „nemzetközi hatókörű” („international in scope”). Illetve szimbólumként sem kizárólag egy „hegemón kulturális modell” („hegemonic cultural model”) megjelenítésére, valamint az ezzel való leszámolásra volt alkalmas a kortársak számára.<sup>6</sup> Ezekkel a felvetésekkel egyetértek tehát, de úgy gondolom, célzott rész kutatások eredményei révén e modellek cizelláltabbá és lokális folyamatok szintjén is használhatóbbá válnának.<sup>7</sup> A 18. századi magyarországi latin nyelvű újságírás történetének ilyen szempontú áttekintése például számos tanulsággal szolgálhat itt.

A magyarországi újságírás 18. századi történetében különleges szerep jut a latin nyelvű kiadványoknak. Az első hosszabb életű kísérlet magyarországi hírlap létrehozására a latin nyelvű *Mercurius Hungaricus / Mercurius Veridicus ex Hungaria* volt, mely 1705 és 1710 között jelent meg többé-kevésbé rendszeresen.<sup>8</sup> Feladata az volt, hogy Rákóczi Ferenc, az ekkor zajló magyar szabadságharc élén álló fejedelem diplomáciai céljait szolgálja. Az első szám valószínűleg magyarul jelent meg, a megcélzott olvasói kör ugyanis főként magyarországi közönség volt, a hírlap feladata pedig, hogy ellensúlyozza a szabadságharc hazai résztvevői számára a *Wienerisches Diarium*<sup>9</sup> egyoldalú tájékoztatását. A latin nyelvre való gyors áttérésnek kettős motivációja volt. Egyrészt a latin nyelv a Magyar Királyság törvényeinek és közéletének nyelve volt, azaz a Magyar Királyság függetlenségének történeti hagyományát jelképezte, így alkalmas volt egy függetlenségi küzdelem reprezentálására, illetve jó közvetítőnyelvnek tűnt a magyarországi, anyanyelvüket tekintve nem egynemű nemesi rétegek irányába is. Mindemellett ekkor még annyira elterjedt a latin nyelv Európában, hogy a külföldi királyi udvarok tájékoztatására, befolyásolására is alkalmasnak látszott egy latin nyelvű kiadvány.<sup>10</sup>

<sup>4</sup> *Uo.*, 44.

<sup>5</sup> Françoise WAQUET, *Latin or the Empire of a Sign*, London, New York, Verso, 2001.

<sup>6</sup> *Uo.*, 273.

<sup>7</sup> Magyarországi vonatkozásban ilyen rész kutatás eredményeit publikálta az alábbi kötet: *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bp., Argumentum, 2005. Tanulmányos ebből a szempontból a latin lengyelországi használata is, melyre vonatkozóan Jerzy Axer publikált a Waquet-kötet által részint már figyelembe vett kutatásokat. Többek között: Jerzy AXER, *Latin in Poland an East-Central Europe: Continuity and Discontinuity*, *European Review*, 2 (1994), 305–309.

<sup>8</sup> A *Mercurius* valamennyi fennmaradt számának fotói, illetve a keletkezésére vonatkozó tanulmányok, információk megtalálhatók az OSZK alábbi weboldalán: *Mercurius Veridicus ex Hungaria*, <http://epa.oszk.hu/00900/00904/mv.html>, letöltve 2014. 07. 07.

<sup>9</sup> Az 1703-ban induló, Bécsben kiadott folyóirat korabeli lapszámai az Österreichische Nationalbibliothek honlapján megtekinthetők: *Wiener Zeitung*, <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?apm=0&caid=wrz>, letöltve 2014. 07. 07.

<sup>10</sup> A *Mercurius Veridicus* jelenleg ismert példányai magyar közgyűjtemények mellett megtalálhatók Berlinben, a Preussisches Geheimes Staaadstarchivban, valamint Párizsban, az Archives du Ministère des Affaires



Az időrendben következő magyarországi latin újság, a tudós Bél Mátyás által 1721 és 1722 között kiadott *Nova Posoniensia*.<sup>11</sup> Már címével is utal arra, hogy az európai latin újságírás hagyományához, azon belül is a lipcsei *Acta eruditorum* képviselte tudós hagyományhoz kíván kapcsolódni. Latin nyelvűségét tehát egyrészt az indokolta, hogy az európai tudomány *lingva francája* ekkortájt még elsősorban a latin volt.<sup>12</sup> az *Acta eruditorum* lipcsei kiadói is egyértelműen azt nevezték meg 1700 táján folyóiratuk latin nyelve mellett szóló fő indokként, miszerint a latin „a tudomány birodalmának köznyelve”.<sup>13</sup> A *Nova Posoniensia* nemcsak a külföldi tudományos élet felé, hanem ellenkező irányban is médium volt: a pozsonyi diákok felé közvetítette a nagyvilág és szűkebb hazájuk híreit.<sup>14</sup> Latinul, mivel a pozsonyi líceumban az oktatás nyelve latin volt, mivel itt igen nagy számban tanultak német, magyar és szlovák anyanyelvű magyarországi diákok is. Harmadrészt a szakirodalom szerint a *Nova Posoniensia* kiadásához kapcsolódó anyaggyűjtés szerves része volt Bél Mátyás országismereti kutatási projektjének.<sup>15</sup> Ez a projekt Magyarország és a magyarországi lakosság egészének leírására irányult, megvalósításában a latin nyelv szerepe felértékelődött, mivel olyan nyelv volt, mely képes volt összekapcsolni, közösséggként megszólítani a Magyarország területén élő, különböző anyanyelvű népcsoportokat. Ezzel a latin nyelv hallgatólagosan egyfajta területi közösségen alapuló nemzettudat, az úgynevezett Hungarus-tudat<sup>16</sup> reprezentálójává vált a zurnalisztikában.

Étrangères-ben: Preussisches Geheimes Staatsarchiv R. XI. 279. Fasc. 11., Fol. 65–70.; Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Correspondance politique: Hongrie. Tome 14, Fol. 113–114. A részletes példányinformációk: [http://epa.oszk.hu/00900/00904/shell/bckgr/pld/hun/copy\\_hun.htm#\\_edn11](http://epa.oszk.hu/00900/00904/shell/bckgr/pld/hun/copy_hun.htm#_edn11), letöltve 2014.07. 07. Tudunk egy sikertelen kísérletről az orosz cári udvarba történő eljuttatásáról is: HANGODI Ágnes, *A Vendomosti és a Mercurius Veridicus*, Magyar Könyvszemle, 112 (1996), 1, 105–106.

<sup>11</sup> A *Nova Posoniensia* részletes bemutatását lásd DEZSÉNYI Béla, *Die Anfänge des Zeitungswesens und des Zeitungslensens in Ungarn. Nova Posoniensia 1721–1722*, Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungariae, 13 (1971), 55–81.

<sup>12</sup> Pascale CASANOVA, *The World Republic of Letters*, Harvard, Harvard University Press, 2004, 45–57.

<sup>13</sup> Részletesen bemutatja ennek körülményeit a *The choice of the latin language* című fejezetet: August Hubert LAEVEN, *The Acta eruditorum under the Editorship of Otto Mencke*, Amsterdam, APA–Holland University Press, 1990, 51–53.

<sup>14</sup> FEHÉR Katalin, *Iskolai újságolvasás Magyarországon a 18. században*, Magyar Könyvszemle, 120 (2004), 2, 132–133.

<sup>15</sup> Matthias Bél statisztikai kutatásának eredményeit *Notitia Hungariae novae historico geographica*, Tomus 1–5. (Viennae 1735–1742) című kötetei foglalják össze. Bemutatását lásd I. Soós István, *Die „Notitia” von Matthias Bel un das Bild des neuen Ungarns, mit besonderer Berücksichtigung der Komitate von West-Ungarn (Ödenburg, Eisenburg, Sala) = Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 2003 – International Historico-Cultural Symposium Mogersdorf 2003 in Murska Sobota 1. bis 4. Juli 2003 – July 1 to 4, 2003. Neuzeitliche Reisekultur im pannonischen Raum bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*, hrsg. Franz ROZMAN, Maribor, 2005, 47–68; TÓTH Gergely, *Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” című művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése*, PhD disszertáció, ELTE BTK, 2007, 55–62.

<sup>16</sup> A Hungarus-tudat történetéhez lásd TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Bp., Akadémiai, 1969.



1. kép.  
Az *Ephemerides Vindobonenses*  
címlapja

A következő latin nyelvű folyóirat kiadója, úgy tűnik az oktatás latin nyelve miatt választotta a latint. Mivel Mária Terézia 1777-es *Ratio Educationis* című oktatásügyi rendelete előírta az újságolvasás alkalmazását az oktatásban, kézenfekvőnek tűnik, hogy az 1776-ban induló, Bécsben, Keresztury József által kiadott *Ephemerides Vindobonenses* ehhez kapcsoljuk.<sup>17</sup> Ezt számos érv támaszthatja alá: az előfizetési felhívás kiemeli, hogy a tanuló ifjúság számára hasznos olvasmányt kíván nyújtani az újság; heti két alkalommal jelent meg, ahányszor a *Ratio Educationis* kötelezővé teszi a hírlapolvasást a gimnáziumok hallgatói részére; szövege két rovatból áll: a *Res politicae* bécsi és birodalmi híreket közölt, míg a *Res litterae* könyvismertetések és tanügyi híreket.

Ugyanakkor a szerkesztő arra is céloz, más okai is vannak a latin nyelvűségnek. Egyrészt az újságot művelt embereknek szánja, tudománynépszerűsítő intencióval:

<sup>17</sup> A folyóiratot bemutatja: KÓKAY György, *Az Ephemerides Vindobonenses, 1776–1785*, Bp., 1958.

„Mi, akik az *Ephemeridest* írjuk [...] nem a köznépnek szóló, hanem részben politikai, részben tudós újságot kezdtünk írni.”<sup>18</sup> Ami a politikai profilról, a szerkesztő nemcsak a magyarok, hanem általában a Habsburg Birodalomban élők számára adja ki folyóiratát, főként a horvátok, szlavóniaiak, dalmáciaiak, erdélyiek számára. Külön kiemeli a lengyeleket, mint potenciális olvasókat – a történeti kutatások is igazolják, hogy a lengyel kultúrában ekkortájt valóban jelentős a latin nyelv szerepe.<sup>19</sup> A háttérben ott áll tehát egy olyan közönségkép, mely közösségként kezel egy bizonyos területen, mégpedig a Habsburg Birodalmon belül élőket, anyanyelvüktől függetlenül. Kifejező, hogy a folyóirat címlapján a lapemléma középpontjában a császári sas és a Habsburg-Lotharingiai címer ábrázolatát, mellette a szárnyas-kaszás Kronosszal/Szturnusszal, illetve a hírvivők istenével, Mercuriusszal. Az *Ephemerides Vindobonenses* tehát a latin nyelv médiuma révén egyfajta birodalmi közönségtudat reprezentálója kívánt lenni.

Érdeemes megfigyelni a hangsúlyokat is: a magyarok mellett előtérbe kerülnek a horvát olvasók,<sup>20</sup> mint akik számára a latin nyelv éppúgy történeti hagyományt jelentett, ahogyan a magyarok és más magyarországiak számára, akikkel a latin segítségével kommunikáltak a politikai intézményrendszer különböző szintjein. Ugyanakkor ez a hasonlóság előre vetíti azt a konfliktust is, mely a magyar nyelvet erősítő törekvések miatt már az 1790–1792-es országgyűlésen nyilvánvalóvá vált.<sup>21</sup> Csak említés erejéig esik szó a német anyanyelvűekről, aminek valószínűleg a német nyelvű lapok amúgy is nagy száma a magyarázata.<sup>22</sup>

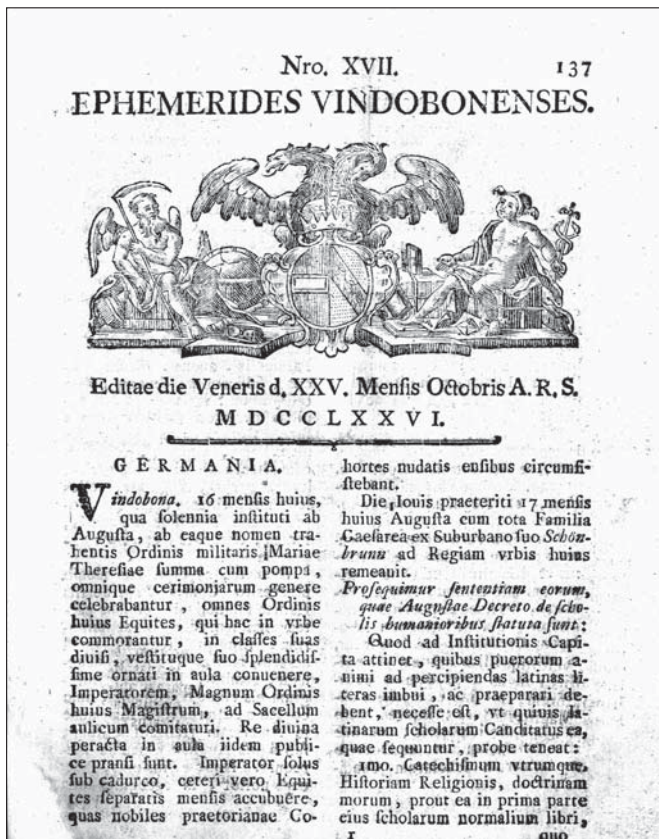
<sup>18</sup> *Ephemerides Vindobonenses*, 1777. 04. 25., 166.

<sup>19</sup> A magyar és a lengyel neolatin hagyományok összefüggését részletesen bemutatja: Jerzy AXER, *Central-Eastern Europe = A Companion to the Classical Tradition*, ed. by C. W. KALLENDORE, Wiley-Blackwell, 2006, 132–155.

<sup>20</sup> Hogy ez mennyire jól célzott közönségválasztás volt, jelzi, hogy a mai horvát szakirodalom is foglalkozik Kereszturyval és lapjával. A *Croatiae Auctores Latini* Sime Juric által összeállított bibliográfiájában 'Keresztury, Josip' néven szerepel Keresztury, és az *Ephemerides Vindobonenses* teljes egészében a horvát neolatin irodalom részének nyilvánítatik (CroALA, available at <http://www.ffzg.unizg.hr/klafil/croala/cgi-bin/getobject.pl?c.2:1715:juric>; letöltve 2014. 07. 07.). Lásd még: M. KORADE, *Obrana hrvatstva u djelima Josipa Keresturija = Dani Hvarskog kazališta : hrvatsko kajkavsko pjesništvo do preporoda*, ed. by N. BATUŠIĆ, Split, 1993, 154–163.

<sup>21</sup> Skerlecz Miklós e tárgyban született röpiratáról lásd H. BALÁZS Éva, *Hungary and the Habsburgs, 1765–1800: an Experiment in Enlightened Absolutism*, Bp., Central European University Press, 1997, 316–318. A horvát országgyűlési követek véleményéről és feliratairól ez ügyben lásd MIKÓ Imre, *A magyar államn nyelv kérdése a magyar országgyűlés előtt 1790–1825*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1943, 9–12.

<sup>22</sup> Ugyanakkor voltak annak hagyományai, hogy a latin nyelv médiumként szolgált a német és magyar kultúra között, vö. KNAPP Éva–TÜSKÉS Gábor, *Deutsch-ungarische Verbindungen auf dem Gebiet der lateinischen Literatur im 17. Jahrhundert = Acta conventus neo-latini Budapestiensis. Proceedings of the Thirteenth International Congress of Neo-Latin Studies*, Bp., 6–12 August 2006, ed. by R. SCHNUR and J. P. BAREA, Arizona, ACMRS, 2010, 775–787.



2. kép  
Az *Ephemerides*  
*Budenses* címlapja

Az eddigiekből kitűnik, hogy a latin nyelvű újságírás alapvetően öt intenció mentén, ötfajta közönséget megcélózva működött a 18. századi Magyarországon. A latin nyelv egyrészt az iskolai képzést szolgáló közvetítőnyelv volt. Sokat elárulnak a latin nyelvű újságírás oktatásbeli funkciójáról azok az 1779–1780-ban keletkezett kéziratok, melyek a budai egyetem által kiadott, *Ephemerides Budenses* munkacímű, diákoknak szánt latin újságra vonatkozó tervezeteket, javaslatokat tartalmazzák.<sup>23</sup> A legérdekesebb közülük Makó Pál javaslata,<sup>24</sup> mely egyértelművé teszi, hogy ennek a szaklapnak nem politikai, hanem tudományos, és pedig bibliografikus jellegűnek kell lennie. Az egyetemi lapalapítás nem járt sikerrel. Az 1780-as, 1790-es években már a német nyelv tűnik

<sup>23</sup> Ezek a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára A szekciójában maradtak fenn, részletes bemutatásukat lásd F. CSANAK Dóra, *A Ratio Educationis és az iskolai újságok*, Magyar Könyvszemle, 91(1975), 3–4, 243–261.

<sup>24</sup> Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, A 39, Acta generalia 1779/5150. Részleteit közli F. CSANAK, *i. m.*, 247–249.



alkalmasabbnak ezen célok megvalósítására: Kovachich Márton György *Merkur von Ungarnja*<sup>25</sup> és Schedius Lajos János *Literarischer Anzeigerje*<sup>26</sup> ezt támasztja alá. Érdekes lehet ebből a szempontból az 1793 és 1803 között, Selmecbányán kiadott *Novi Ecclesiastico-Scholastici Annales Evangelicorum August. et Helvet. Confessionis in Austriaca Monarchia* című folyóirat is.<sup>27</sup> Szerkesztője, a Jénában egyetemet végzett Ambrózy Sámuel lelkész ügyesen ötvözte az oktatásügyi célkitűzést az egyházi célközönséggel, mindezt pedig az *Ephemerides Vindobonenses* példája mentén haladva birodalmi horizontra helyezte. Jól mutatja ez a példa, hogy a latin nyelv egyházi célközönsége elsősorban, de nem kizárólag a katolikus egyház: beletekintve a magyarországi evangélikus egyház korszakra vonatkozó iratanyagába,<sup>28</sup> itt is jól látható a latin nyelv iránti preferencia. A Habsburg Birodalom, és azon belül a Magyar Királyság esetében az evangélikus egyház tagságának anyanyelvi sokszínűsége (magyar, német, szlovák) indokolhatja, hogy a protestantizmusra jellemző anyanyelv-kultusz itt kevésbé érvényesül.

Mindemellett a latin nyelvnek, mint „a tudomány birodalma köznyelvének” újságírásban való használata hosszú időn keresztül bekapcsolódási lehetőséget adott a nemzetközi tudományos diskurzusokba. Hogy ez utóbbi még a század második felében is működőképes alternatívának tűnt, jól mutatja Hell Miksa 1757 és 1792 között évente megjelenő csillagászati folyóirata, az *Ephemerides Astronomicae ad Meridianum Vindobonensem*.<sup>29</sup> Ám ez a példa azt is jelzi, hogy a tudományos intenciójú latin újságírás ekkor már nem kifejezetten zsurnaliszta, tudományt népszerűsítő tevékenység, hanem egyre inkább a szaktudományos folyóiratok körére korlátozódik: célközönsége egy-egy, speciális képzettségű, szaktudománnyal foglalkozó réteg.

A latin nyelv használata politikai intenciókhoz is kapcsolódik. Míg a kulturális funkciójú lapok esetében a tudományközvetítés egymásra épülő formái (oktatási és szaktudományos) vették igénybe a latint, mint egyfajta „prestige language”-t,<sup>30</sup> addig a politikai célzatú latin újságírás intenciói különböznek egymástól, sőt akár ellent is mondanak egymásnak. Hiszen a latin egyrészt a független magyar államiság, az alkot-

<sup>25</sup> *Merkur von Ungarn, oder Literaturzeitung des Königreichs Ungarn* (1786–1787), Kovachichról részletesen: V. WINDISCH Éva, *Kovachich Márton György, a forráskutató*, s. a. r. GLATZ Ferenc, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1998.

<sup>26</sup> *Literarischer Anzeiger für Ungern* (1798–1799).

<sup>27</sup> Ambrózy Sámuel latin folyóiratáról lásd KÓKAY György, *Az első magyarországi egyházi folyóirat történetéhez*, Magyar Könyvszemle, 113(1997), 1, 95–97.

<sup>28</sup> Tanulmányos e szempontból az Evangélikus Országos Levéltár *Archivum Generalis Ecclesiae* iratanyagának nyelvi megoszlása.

<sup>29</sup> Agustín UDÍAS, *Searching the Heavens and the Earth: the History of Jesuit Observatories*, Dordrecht, Springer, 2003, 27. Hell tudománypolitikai céljairól lásd KONTLER László, *Politicians, Patriot and Plotters: Unlikely Debates Occasioned by Maximilian Hell's Venus Transit Expedition of 1769*, The Journal of Astronomical Data, 19(2013), 83–93.

<sup>30</sup> A „prestige language” minősítés jól alkalmazható a latin ezen funkcióira, vö. Henry KAHANE, *A Typology of the Prestige Language*, Language, 62(1986), 495–508.

mányos önállóság jelképévé vált, ezért alkalmas volt arra, hogy a Habsburg uralkodótól való távolságtartást, esetleg függetlenségi törekvést fejezzen ki. Ez az intenció működik akkor, mikor II. József 1784-es német nyelvrendeletére a magyar megyék tiltakozásaikban többségében nem a magyar, hanem a latin államnyelv mellett érvelnek.<sup>31</sup> Ugyanakkor az *Ephemerides Vindobonenses* példája azt mutatja, hogy a latin nyelv ugyancsak ideális médiumnak látszott azon, elsősorban a Habsburg udvarhoz köthető törekvések számára, melyek a soknyelvű, sokfajta identitású lakost összefogó Habsburg Birodalom egészét szerették volna egy politikai-kulturális alapú, birodalmi közösségtudat révén reprezentálni. Ám az 1790-es években a rendi politikázás egyre inkább azt célozza, hogy immár a magyar váljon Magyarország hivatalos nyelvén. Az udvari politikában pedig, ahogyan azt II. József említett nyelvrendelete jelzi, az 1780-as évektől megjelennek a német nyelv általánossá tételét, egyszersmind a birodalom nyelvi egységesítését célzó törekvések.<sup>32</sup> Ennek tükrében az, hogy 1790–1793 között megjelenő *Ephemerides Budenses* című folyóirat a latin nyelvet választja, saját korában immár kuriózumnak, szinte anakronizmusnak tekinthető.<sup>33</sup> Tanulságos lehet tehát annak vizsgálata, milyen okok indokolhatják az utolsó jelentős magyarországi latin újság nem magától értetődő nyelv választását.

Az *Ephemerides Budenses* cím néhány évvel korábban felmerült az egyetem által a hazai tudósoknak és diákoknak kiadandó, tudományos és oktatási célokat szolgáló folyóirat címeként. Továbbá az *Ephemerides* mind címével, mind latin nyelvűségével, mind pedig rovatbeosztásával (*Politica, Litteraria*) erősen emlékeztet a bécsi *Ephemerides Vindobonenses*-re. Ezt erősíti az is, hogy a politikai rovatban gyakorta közöl bécsi híreket, illetve a kulturális rovatban sokszor feltűnnek oktatásügyi hírek. A tipográfiai hasonlóságot erősíti az A/5-ös lapformátum és a díszes lapemléma alkalmazása is. A folyóirat imázsa arra utal tehát, hogy már meglévő, hivatalosan, az udvar részéről is támogatott, elismert hagyomány folytatójaként lép fel.

Ugyanakkor a folyóirat indulása és színhelye egybeesik az 1790–1792-es országgyűlés indulásával és helyszínével, mely országgyűlésen a magyar rendek célja kifejezetten a magyar alkotmányos önállóság megszilárdítása, kiterjesztése volt. Erről az országgyűlésről az *Ephemerides* folyamatosan és részletesen tudósított, mégpedig elsősorban a megyei-nemesi célokra és intenciókra összpontosítva. Vizuálisan igen kifejező a már említett lapemléma is, mely tipográfiai szempontból hasonló ugyan az *Ephemerides Vindobonenses* emblémájához, tartalmi szempontból viszont egyáltalán nem.

<sup>31</sup> Ezt részletes levéltári kutatások alapján igazolja: SOÓS ISTVÁN, *II. József német nyelvrendelete és a hivatalos Magyarország = Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BIRÓ Ferenc, Bp., Argumentum, 2005, 261–301.

<sup>32</sup> A folyamatot összefoglalóan bemutató tanulmány: I. MIKÓ, *i. m.* Az egységes német birodalmi nyelvelvel kapcsolatos koncepciókról az 1790-es években lásd *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*, szerk. SZEKFÜ Gyula, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1926, 64–65.

<sup>33</sup> *Ephemerides Budenses*, 1790–1793. Szerkesztői: TERTINA Mihály (1790), SPIELENBERG Pál (1790–1793). Az első évfolyam olvasható az OSZK weboldalán, <http://epa.oszk.hu/html/vgi/boritolapuj.phtml?id=01024>, letöltve 2014. 07. 07.



Az embléma peremén feltűnő számos címer közül a legnagyobb a középpontban álló magyar címer, kiemelt helyre került a horvát címer is. Az embléma centrumában pedig a budai királyi vár látható: a 15. században Mátyás király által épített reneszánsz palota maradványa talán a legimpozánsabb építészeti szimbóluma ekkor a hajdani önálló magyar államiság hagyományának.

Az is feltűnő továbbá, hogy míg az *Ephemerides Vindobonenses* kifejezetten híd szerepet szánt a latin nyelvnek, mely összekötné a Habsburg Birodalom, és ezen belül a Magyar Királyság területén élő, különféle nyelveket beszélő lakosokat, az *Ephemerides Budenses*-ben egészen más nyelvi preferencia látszik kibontakozni. Ha a folyóiratban megjelent híreket, illetve az itt recenzeált könyveket ebből a szempontból megvizsgáljuk, egy határozott, magyar nyelvet előtérbe állító nyelvművelői program körvonalait fedezhetjük fel. Ezt a programot jól summázza az *Ephemerides* appendixeként megjelenő, *Monita de Lingua et theatro hungarico stabiliendo* címen ismertté váló programnyilatkozat,<sup>34</sup> melynek szerzője az akkori szerkesztő, Spielenberg Pál. A program rögzíti, hogy a magyar nyelv fejlesztése a magyarországi tudományos fejlődésnek, a nemzeti létnek, a művészeteknek, az iparnak és a kereskedelem virágzásának létfeltétele. Ezt követi egy nyelvművelő projekt lépéseinek megfogalmazása. Az első lépés a magyarországi soknyelvűség felszámolása. A szerző szerint a nem magyar ajkú falvakban, városokban magyarul tudó dajkákra, szolgálókra, szolgálókra kell bízni közhatalmúlag a kisgyermekeket, így ezek a kölcsönös kommunikáció révén megtanulnak magyarul, különösen, ha ezt megfelelő helybéli iskolák létrehozásával is segítik. A következő lépés a magyar nyelv hivatalos nyelvvé tétele, elsősorban a közéletben. Azaz: a magyar nyelv használatának bevezetése a megye- és országgyűlésen, az adminisztrációban és az igazságszolgáltatásban. Végül kulturális téren is megerősítendő a magyar nyelv pozíciója. Ennek eszközei: színházak építése magyar nyelven játszó társulatok számára, nyelvművelő társaságok létrehozása.

A program deklarációját követi a felmerülő nehézségek áttekintése is. Egyrészt a szerző leszögezi, hogy mindez legalább 5–10 esztendő munkája, eredményét majd az utódok fogják élvezni. Másrészt pedig felveti az irat a nem magyar nyelvű magyarországiak lehetséges válaszreakcióit is. Spielenberg feltételezi, hogy a horvát–szlávón nemzettudat alapvetően a jogi kiváltságokon nyugszik, Erdély tekintetében pedig csak a nemesi társadalmi rétegek nyelvi identifikációjával számol, így ezt az akadályt a valóságnál sokkal kisebbnek látta.

Az itt kifejtett program meghatározó az *Ephemerides* tematikai összeállításában.<sup>35</sup> Feltűnő, hogy a folyóirat milyen nagy arányban közöl a magyar nyelv fejlesztésével kapcsot-

<sup>34</sup> *Ephemerides Budenses* (továbbiakban: EB) 1792. 10. 29. *Appendix*. Nem véletlen, hogy 1837-ben ezt a programot lefordítják magyarra: radikális kiállása a magyar nyelv mellett ekkor talált igazán visszhangra (a fordítás: *Honművész*, 1837. 12. 22.).

<sup>35</sup> Ennek részletes, idézetekkel alátámasztott bemutatását lásd BALOGH Piroska, SZILÁGYI Márton, „...quibus Linguae Hungaricae propagatio cordi est”: *Az Ephemerides Budenses a magyar nyelvhasználat kérdéseiről = Tanulmányok a magyar nyelv ügyének...*, i. m., 23–69.

latos híreket, recenziókat, melyek nyolc nagyobb tematikai csoportba rendezhetők: 1. a magyar nyelv helyzetét és a nyelvművelés ügyét áttekintően, általánosan tárgyaló megnyilatkozások; 2. a magyar nyelvű szépirodalom helyzetével, fejlesztésével foglalkozó írások; 3. a magyar nyelv és a tudományok kapcsolatára reflektáló közlemények; 4. ezek gyakorlati vonatkozásait (tudós társaság létrehozása, sajtó szerepe) tagláló írások; 5. az oktatási rendszer nyelvével kapcsolatos híradások; 6. a magyar nyelvű színjátszás fejlesztésére vonatkozó publikációk; 7. a magyar nyelv hivatalos köznyelvvé választását tagláló közlemények; 8. a magyar nyelv a hétköznapi használatával, illetve használhatóságával a társalgási nyelv és a vallási nyelvhasználat vonatkozásában foglalkozó írások.

Mindezek alapján megkerülhetetlen a kérdés, hogy miért választja az *Ephemerides Budenses* egy láthatóan radikális magyar nyelvi program számára a latin nyelvet közvetítőként. Egy lehetséges választ már említettem, hogy tudniillik a kulturális imázs és a latin nyelv segítségével mintegy el akarja fedni, tompítani a program radikalitását, elsősorban a cenzúra irányába. De ad-e közvetlen választ erre a kérdésre valamilyen szerkesztő?

A folyóirat indulásakor az első szerkesztő, Tertina Mihály<sup>36</sup> nem reflektál erre a problémára. Annál többször kitér rá a folyóiratot néhány hónap után átvevő, és annak megszűnéséig szerkesztő Spielenberg Pál. Kénytelen is kitérni erre, mert már a kortársak számára sem volt magától értetődő a folyóirat nyelvválasztása, amit olvasói levelek és megjegyzések is mutatnak.<sup>37</sup> Spielenberg válaszai<sup>38</sup> két fő argumentumra épültek. Egyrészt a szerkesztő szerint a latin nyelvű újságírásnak évszázados hagyománya van, amelyet már egyedül ez a hetilap képvisel Európa-szerte. Másrészt mivel a közélet nyelve Magyarországon nyolc évszázada a latin, Spielenberg úgy véli, ezért ezen a nyelven lehet leghatásosabban a közügyeket ismertetni, hogy a hírek eljussanak mindenkinek, akit érdekel. Ehhez kapcsolódik, hogy azokban a szerkesztői megjegyzésekben,<sup>39</sup> melyekben Spielenberg az előfizetői létszám folyamatos csökkenésére reflektál, többször megfogalmazódik az a kissé paradox kívánság: bárcsak az előfizetők csökkenésének kiváltó oka a magyar nyelv iránti fokozódó érdeklődés lenne. Az *Ephemerides* egyébként a magyar nyelvű hetilapokról, folyóiratokról kifejezetten pozitív recenziókat közölt,<sup>40</sup> ebből is látszik, hogy saját magát nem a magyar nyelvű hírlapirodalom konkurensként határozta meg. E megnyilatkozások, valamint a közlemények típusa és jellege alapján feltételezhető, hogy a szerkesztők *Ephemerides* latin nyelvű szövegével háromféle magyarországi közönséget céloztak meg: az újságolvasással még csupán is-

<sup>36</sup> Tertina Mihály szerkesztői gyakorlatának részletes bemutatását lásd TÓTH Sándor Attila, *Tertina Mihály, a lapszerkesztő és a latin poeta*, Baja, Eötvös József Főiskolai Kiadó, 2011.

<sup>37</sup> Két példa: EB 1791. 04. 05., 224–226.; EB 1791. 03. 08., 162.

<sup>38</sup> EB 1791. 03. 08., 162.; EB 1791. 12. 20., 384.; EB 1791. 06. 07. *Nuncium 1*; továbbá EB 1791. 11. 08., 287.

<sup>39</sup> EB 1791. 12. 20., 384.; EB 1793. 02. 05., 119–120.

<sup>40</sup> Például *Erdélyi Magyar Hírvivő*: EB 1790. 04. 16., 40.; *Hadi és Más Nevezetes Történetek*: EB 1790. 12. 03.; *Mindenes Gyűjtemény*: EB 1791. 12. 06., 352.

merkedő, anyanyelvi hovatartozását tekintve vegyes diákságot, a nem magyar nyelven olvasó, Hungarus-tudatú polgárságot, valamint a latint preferáló, de az újságolvasástól némileg idegenkedő nemesi rétegeket. E megszólítás eszköze a latin nyelv, melynek médiumát felhasználva a folyóirat fokozatosan, nem direkt eszközök segítségével népszerűsíti e közönség körében részint az újságolvasást, részint a magyar nyelv használatát, felmutatva (latinul) annak értékeit és lehetőségeit. Azaz a latin nyelv csak átmenetileg működik médiumként a magyarországi soknyelvű publikum irányába, a célja az, hogy előkészítse a terepet a magyar publicisztikának, és szélesítse a magyar nyelvet megismerők és preferálók táborát.

Zárásként érdemes kitérni egy olyan vonatkozásra, melyre nem a folyóirat szövege, hanem a szerkesztő, Spielenberg Pál levelezésének és hagyatékának vizsgálata derített fényt.<sup>41</sup> Spielenberg Pál kapcsolati hálója azért érdekes, mert több egykorú magyar nyelvű folyóirat szerkesztője is feltűnik itt, illetve mert erősen kötődik a háttérben egy sajátos szabadkőműves szerveződéshez. A magyarországi szabadkőművesség egyik meghatározó szervezete a Draskovich-obszervancia.<sup>42</sup> Az obszervancia pesti páholyának, a *Magnanimitas*nak volt tagja Spielenberg is. Ez a szabadkőműves szervezet független volt a berlini anyapáholyának alárendelt osztrák páholszervezettől, önálló alkotmánnyal rendelkezett, hivatalos nyelve a latin volt. Ennek oka elsősorban az, hogy a szerveződés horvát területről indult ki, azaz a horvát és magyar anyanyelvű tagok között eleve jól működő médium lehetett a latin nyelv. Másfelől a latin nyelv használata jelezte az osztrák és német nyelvű páholyoktól való függetlenséget, ugyanakkor nemzetközi szinten is működőképesnek bizonyult. A szervezet alkotmánya nyomatékosan felszólítja a tagokat kulturális tevékenységre. Joggal feltételezhető, hogy nem véletlen, hogy az 1780-as és '90-es évek számos magyar nyelvű folyóiratának szerkesztői (Kazinczy Ferenc – *Orpheus*, Batsányi János – *Kassai Magyar Múzeum*), éppúgy tagja e szervezetnek, mint Spielenberg, illetve több német folyóirat szerkesztője (például Schedius Lajos János, Kovachich Márton György). Feltűnő az is, hogy ezen orgánumok támogatják egymást: Spielenberg neve felbukkant a *Magyar Museum* lapjain, az *Ephemerides*-re az *Orpheus* is hivatkozott, illetve az *Ephemerides*-ben részletes és igen pozitív méltatás jelent meg mindkét magyar folyóiratról.<sup>43</sup> Nem is szólva azokról a dicsőítő hangú recenziókról, vagyis inkább laudációkról, melyek Kazinczy nyomtatásban tett kisebb-na-

<sup>41</sup> E kutatás eredményeinek részletes összefoglalását, a kéziratok hagyaték egy részének szövegközlését lásd BALOGH Piroska, *Mozaikok egy hajdanvolt szerkesztő arcképéhez – Spielenberg Pál = Kolligátum. Tanulmányok a 70 éves Bíró Ferenc tiszteletére*, szerk. SZILÁGYI Márton, DEVESCOVI Balázs, VADERNA Gábor, Bp., 2007, 15–44.

<sup>42</sup> A Draskovich obszervancia bemutatását lásd H. BALÁZS, *i. m.*, 72, 138, 270, 305; ABAFI Lajos, *Geschichte der Freimaurerei in Österreich-Ungarn*, 3., Bp., 1893, 367–390; Will READ, *The Draskovic observance. Eighteenth Century Freemasonry in Croatia*, Oxford, 1978.

<sup>43</sup> EB 1790. 05. 11., Appendix, 125–127; EB 1792. 12. 20., 614.

gyobb megnyilvánulásait következetesen nyomon kísérik ugyanitt.<sup>44</sup> Úgy tűnik, e folyóiratok implicit politikai programja is számos ponton egybevág, ilyen például a középkori magyar államszervezetben is meglévő nádori tisztség és szerep sajátos újraértelmezése, mely mind az *Ephemerides*, mind pedig az *Orpheus* lapjain fontos téma.<sup>45</sup> Megjegyzendő az is, hogy az *Ephemerides*-ben a horvát vonatkozások, az ezekről a területekről szóló híradások igen hangsúlyosak, elképzelhető, hogy ezen információk mögött az ugyancsak horvát területről kiinduló Draskovich-obszervancia szabadkőműves kapcsolatrendszere működik. Megkockáztatható a hipotézis, hogy az *Ephemerides* latin nyelvre eső választása nem, vagy nem kizárólag a szerkesztők döntése, hanem egy, a Draskovich-obszervancia által képviselt kulturális koncepció részeként is értelmezhető.

A magyarországi latin nyelvű újságírás most áttekintett, 18. századi története tehát részint alátámasztja, részint kiegészíti P. Burke és F. Waquet modelljét, miszerint a latin nyelv a 18. századi Európában „a language in search of community”, azaz nyelvközösséget kereső nyelv, mely közösségi identitáselemként, közösségi szimbólumként is működik. Milyen kiegészítésekkel szolgált erre nézve a jelen vizsgálat?

Egyrészt kitűnt, hogy a latin nyelv két legfőbb nyelvhasználói közösségeként megjelölt csoporton belül komoly változások zajlanak le a korszakban. Ámbár a katolikus egyház Burke által is jelölt hegemoniája a latin nyelvhasználatban kétségtelen, sokatmondó, hogy az egyetlen latin nyelvű, egyházi kötődésű újság a korabeli Magyarországon az evangélikus egyházhoz kapcsolódik, azaz a protestantizmus vizsgálata sem elvetendő ebből a szempontból. Ami pedig a „the Republic of Letters” tudós közösségét illeti, a latin nyelv használata az újságírás tanúsága szerint is intenzív, ugyanakkor egyre inkább visszaszorul ebben a körben. Ennek egyik lehetséges okára is rávilágít a latin zsurnalisztika vizsgálata: a 18. század végére kialakul az európai kultúrában a szaktudományok rendszere, mely egyszersmind egyre élesebben elkülönül a nem szakmai közönséget célzó, és a nyilvánosságot egyre erőteljesebben uraló tudománynépszerűsítéstől. Ez utóbbi, olvasásszociológiai szempontból teljesen indokoltan, anyanyelven történik, a latin pedig visszaszorul a szaktudományok belterjes világába. A folyamat következő lépése a 19. században az lesz, amikor a szaktudományoknak mintegy igazolniuk kell társadalmi hasznosságukat, ezért igyekeznek egyre erőteljesebben kapcsolódni a népszerűsítő törekvésekhez, azaz megindul a szaktudományok anyanyelvi modelljeinek kialakulása is, természetesen a latin nyelvhasználat rovására. Harmadrészt a latin zsurnalisztika vizsgálata arra is rámutatott, hogy a latin nyelv kormányzati hivatalokban és a jogszolgáltatásban való használata nem csupán a történeti hagyomány továbbélésének tudható be, különösen a soknyelvű és soknemzetiségű

<sup>44</sup> Részletes laudáció Kazinczy pályájáról EB 1791. 01. 28., 68; további recenziók: 1792. 12. 20., 614; 1791. 01. 28., 66; 1791. 01. 28., 67; 1790. 07. 27., 318; 1791. 02. 01., 76; 1791. 01. 28., 65–66; 1791. 02. 01., 75–76; 1791. 08. 23., 121.

<sup>45</sup> Erről részletesen lásd BALOGH, *Mozzsaikok...*, 26–29; BALOGH Pirooska, „*Orpheus sive Philosophia*” *Kazinczy folyóirata Bacon felől olvasva*, *Sic Itur Ad Astra*, 61(2009), 173–188.

Habsburg Birodalomban. A 18. században a latin nyelv hivatali és politikai intenciójú használata gyakran kapcsolódott formálódó és egymással versengő társadalmi csoportok önidentifikációjához. Itt olyan csoportok identitásában is szimbolikus szerepet töltött be a latin, melyek nem feltétlenül írhatóak le úgy, mint „’imagined community’ that was international in scope”,<sup>46</sup> vagyis „virtuális csoportok, nemzetközi irányultsággal”. Magyarországon ugyanis szimbolikus szerepet kapott a latin nyelvhasználat mind a nemesi-rendi közösségtudatban, mind a nem magyar anyanyelvű polgárság Hungarus-identitásában, mind egyfajta Habsburg birodalmi közösségtudat kiépítésében, mind pedig olyan kisebb közösségekben, mint a szabadkőműves Draskovich-obszervancia. Bár ez utóbbi nemzetközi beágyazottságú szervezet volt, a latin használata itt épp a különállást és az önállóságot volt hivatott alátámasztani. Ugyanakkor az *Ephemerides Budenses* példája arra is rávilágított, hogy a 18. század végére a közösségi identitástudatok e formái háttérbe szorulnak a megjelenő etnikai alapú nemzettudattal szemben, ami az anyanyelv dominánssá válását is eredményezi a latin nyelvhasználat rovására. A latin nyelv visszaszorulásának folyamata tehát nem a nyelvhasználói közösségeken belüli térvesztést jelenti, hanem a nyelvhasználói közösségek összetételének és önideológiájának átalakulásának következménye.

---

<sup>46</sup> Lásd a 4. jegyzetet.

*A késő sztoa filozófiájának elemei Rajcsányi György  
Laurus tuta című lelkiségi művében<sup>1</sup>*

Rajcsányi György (1670–1734) jezsuita tanár, morálfilozófus, egyházi író munkásságának egy szeletét, Petrarca *De remediis utriusque fortunae* c. művének nagyszombati kiadásait korábban Lengyel Réka, Máté Ágnes és jómagam is vizsgáltuk, azonban a Rajcsányi nevéhez köthető egyéb, vallásos témájú művek feltárása még nem kezdődött meg.<sup>2</sup> Ezek ismerete elengedhetetlen ahhoz, hogy pontosabb képet kapjunk a nagyszombati jezsuita kollégium tanárának műveltségéről és lelkiségéről.

Rajcsányi György a szintén jezsuita író, Rajcsányi János (1669–1733) öccse. 1687-ben lépett be a jezsuita rendbe, tanulmányait Bécsben és Grazban végezte. Állomás helyei voltak Nagyszombat, Sopron, Róma, Sárospatak, Kassa és Kolozsvár.<sup>3</sup> Nevéhez az alábbi szövegkiadások, művek köthetők:<sup>4</sup>

*Harmonia philosophica cantus laetiores tristioribus, et tristiores laetioribus attemperans, sive principia quaedam verae ac genuinae philosophiae, animum humanum regulantia, ne vel prosperis evanescat, vel adversis frangatur, ex libris duobus Francisci Petrarcae de remediis utriusque fortunae desumpta, Tyrnaviae, Typis Academicis, 1706 – RMK II. 2269.*

*Ars recte philosophandi seu vitam ex praescripto rationis moderandi desumpta potissimum ex dialogis Francisci Petrarcae de remediis utriusque fortunae, Tyrnaviae, Typis Academicis, 1707 – RMK II. 2298.*

<sup>1</sup> A tanulmány szerzőjét a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatói Ösztöndíja támogatja.

<sup>2</sup> LENGYEL Réka, *Petrarca De remediis utriusque fortunae-jának recepciója a 16–18. századi magyarországi irodalomban = Prózai kegyességi műfajok a kora újkorban: Prédikáció, meditáció és imádság*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013 (Studia Litteraria, LII), 58–66; MÁTÉ Ágnes, *Francesco Petrarca De remediis utriusque Fortunae című művének 18. századi magyar változatai = Varietas gentium, communis latinitas. A XIII. Neolatin Világkongresszus (2006) szegedi előadásai*, szerk. SZÖRÉNYI László, LÁZÁR István Dávid, Szeged, JATE Press, 2008, 59–68; CSILLA BÍRÓ, *La Fortuna dei gesuiti di Tirnavia. Le edizioni del libro De remediis utriusque Fortunae a Tirnavia = Petrarca a jedność kultury europejskiej – Petrarca e l'unità della cultura europea. Materiały międzynarodowego zjazdu – Acti del Convegno Internazionale Warszawa, 27–29 V 2004. Pod. red. – a cura di Monica FEBBO, Piotr SALWA, Warszawa, 2005, 477–484.*

<sup>3</sup> TAMÁS Zsuzsanna, *Rajcsányi György = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon IX.*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2009, 352–353; SZINNYEI József, *Raicani György = Uő, Magyar trók élete és munkái XI.*, Bp., 1906, 434–435.

<sup>4</sup> Ezeket felül más nyomtatványok összeállításában, kiadásában is részt vett, ezeket a jelen tanulmány nem közli.



*Laurus tuta a fulmine seu consignatio sui in providentiam Dei*, Tyrnaviae, Typis Collegii Academici Soc. Jesu, 1707 – RMK II. 2299; második kiadása: 1765.

*Somnium philosophi repraesentans Tabulam Cebetis philosophi Platonici et Enchiridion Epiceteti philosophi Stoici ... praeside reverendo patre Georgio Raicsani e Societate Jesu*, Tyrnaviae, Typis Academicis [1707] – RMK II. 2300 és RMK II. 2300a.

*Bellum contra hostes capitales animae*, Tyrnaviae, Typis Academicis, 1718; 1720; 1725; 1807.

*Conclusiones scientiae practicae, quas tam in rebus prosperis, quam adversis recta dictat ratio*, Tyrnaviae, Typ. Gall., 1718.

Ehelyütt Rajcsányi *Laurus tuta a fulmine* című értekezését szeretném bemutatni, mivel az eddigi irodalomtörténeti és rendtörténeti kutatások figyelmen kívül hagyták.

Az Európa-szerte megjelenő, elsősorban Justus Lipsius munkásságával fémjelzett újsztoikus irányzat a sztoikus etika tételeit elevenítette fel.<sup>5</sup> Magyarországon az 1590-es évektől beszélhetünk újsztoikus filozófiáról, egymástól függetlenül, az élet különböző területein: az irodalomban, a vallásban és a politikában. A sztoikus gondolatok népszerűsége azzal magyarázható, hogy a jól használható tanokat különböző társadalmi rétegek, illetve felekezetek könnyedén a saját elveikhez igazíthatták.<sup>6</sup> Turóczi-Trostler József *Keresztény Seneca* című tanulmányában „magyar sztoikus nyárutónak” nevezi azt a körülbelül a 18. század első harmadára tehető időszakot, amikor a nagyszombati egyetem környezetében működő jezsuiták egy kisebb csoportja sztoikus szellemű műveket alkotott.<sup>7</sup> Ide kapcsolódik Rajcsányi György tanító jellegű prózai műve, a *Laurus tuta*, amely 1707-ben és 1765-ben jelent meg Nagyszombatban.

Az értekezés a hegyen álló babérfa-metaforára épül: Rajcsányi a mű bevezetésében röviden vázolja, hogy milyen is a villámcsapásoktól óvó babérfa. A hegy, amelyen nőtt, Jézus hegyi beszédének a helyszíne, azaz mindaz a tudás, amelyre a „Coelestis Philosophiae Magister” tanította a tanítványait. Maga a babérfa pedig a hívő ember saját akaratóból történő önátadása az isteni gondviselésnek. A bevezetést követő fejezetekben Rajcsányi a metafora három elemét alulról fölfelé haladva mutatja be az értekezés három fejezetében. Az első fejezet a babérfa gyökeréről, azaz az isteni gondviselésbe vetett hit alapjairól értekezik. Itt Rajcsányi Isten teremtményein keresztül mutatja be a Teremtő Isten gondviselő szeretetét. Az isteni gondviselés dogmája Isten terve-

<sup>5</sup> TURÓCZI-TROSTLER József, *Keresztény Seneca. Fejezetek a kései humanizmus európai és magyarországi történetéből*, Bp., 1937, 15–18; JAN PAPPY, *Neosztoicizmus és humanizmus. Új Seneca-olvasatok Lipsius Manuductio ad Stoicam Philosophiam című művében*, Világosság, 2006/11–12, 23–42.

<sup>6</sup> KLANICZAY TIBOR, *A magyar későreneszánsz problémái (Stoicizmus és manierizmus)* = Uő, *Reneszánsz és barokk*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 303–339; ÁCS PÁL, *A késő reneszánsz meglazult pillérei: a sztoicizmus és a manierizmus az irodalomban* = Mátyás király öröksége. *Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2008. március 28–2008. július 27., szerk. MIKÓ ÁRPÁD és VERŐ MÁRIA, Bp., MNG, 2008, 36–50.

<sup>7</sup> TURÓCZI-TROSTLER József, *i. m.*, 22–33.

ző akaratát jelenti, amellyel Isten a teremtményeit az Isten által kitűzött célok felé irányítja.<sup>8</sup> Minden teremtményére kiterjedő gondviselése Isten szuverenitásának következménye, s két alapvető aspektusa van: a teremtmények megtartása és kormányzása; célja Isten dicsősége. A gondviselés az a tevékenység, amely során Isten közvetlenül vagy közvetett módon beavatkozik teremtményei életébe. Ennek a gyakorlatban számtalan formája lehet. Az isteni gondviselésbe vetett hitnek ellentmond minden olyan fogalom, amely a 'véletlen', 'szerencse', 'sors' kifejezésekkel állítható párhuzamba. Rajcsányi szerint egyenesen istenkáromlás, ha egy keresztény ilyenfajta kifejezéseket használ. A keresztények tudják, hogy nincsenek véletlenek, minden a világon Isten terve szerint történik, egyedül a bűn az, amelyet nem Isten akaratával követünk el, azt csupán megengedi. Azok a dolgok, amiket mi, halandók a saját életünkben csapásoknak fogunk fel, nem kárunkra vannak, hanem Isten általuk is a javunkat akarja szolgálni. Mindebből az következik, hogy az embernek úgy kell élnie, hogy a saját akaratát illetően mindenben Isten akaratához igazodjon.

A *Laurus tuta* második fejezete a babérfa lombjait, azaz az isteni bölcsesség, mindenhatóság és jóság fogalmát tárgyalja<sup>9</sup> számos bibliai példa felhasználásával. Rajcsányi különösen nagy hangsúlyt fektet erre a bekezdésre, hiszen ezen isteni tulajdonságok értelmezése nélkül magát a gondviselés tanát sem tudná megvilágítani. Az isteni bölcsesség az a csalhatatlan tudás, amellyel Isten az egész teremtett világot kormányozza mindöröktől fogva. Isten bölcsességével pontosan tudja, hogy mi válik az adott ember hasznára és üdvösségére. Mindenhatóságánál fogva mindazt, amit hasznosnak és üdvösnek gondol, meg is tudja valósítani. Cselekvése mindig jóságából és szeretetéből fakad.

A harmadik fejezet a babérfa körül cikázó, ám benne kárt tenni nem tudó villámokat, azaz az embereket sújtó csapásokat mutatja be. Három fajtájuk különböztethető meg: a szárazvillámok (*fulmina sicca*) az ember természetes adottságainak hiányát, a vagyion és a tisztsegek hiányát jelképezik. Ezek a legtöbb halandó számára negatívumként értelmezett hiányosságok Isten akaratából vannak jelen az életünkben, céljuk pedig az, hogy a javunkat szolgálják. A téma kifejtéséhez Rajcsányi Epiktétosz *Kézikönyvecskéjének* 17. diatribéjét használja fel: a jól ismert „az élet színház” metafora értelmezése szerint az élet maga a színdarab, az emberek a színészek, a rendező Isten. Továbbgondolva Epiktétosz sorait, Rajcsányi arra int, hogy nem azé a nagyobb dicsőség, aki előkelőbb szerepet kapott, hanem azé, aki élethűbben tudja eljátszani. Így hát fogadjuk el azt a szerepet, amelyet a rendező oszt ránk, játsszuk el hitelesen, és ne lázadozzunk ellene. Az Isten feladata, hogy kiválassza a szerepünket, a miénk csak annyi, hogy jól játsszunk.

<sup>8</sup> Wilhelm BREUNING, *Gondviselés = A katolikus dogmatika lexikona*, szerk. Wolfgang BEINERT, ford. GÁSPÁR Csaba László et al., Bp., Vigilia, 2004, 194–195.

<sup>9</sup> Wilhelm BREUNING, *Isteni tulajdonságok = A katolikus dogmatika lexikona, i. m.*, 299–302.

A sorscsapások következő halmaza az esőzéssel együtt jelentkező villámok (*fulmina humida*), vagyis az embert megtámadó betegségek. Ne lázadozzunk a minket gyötrő betegségek ellen, hiszen az Isten pontosan tudja, mi válik a hasznunkra. Ha úgy látja majd, hogy az egészség van a hasznunkra, mindenhatóságánál fogva azonnal meg fog szabadítani a betegségünktől. Betegen óvakodjunk a babonához köthető gyógymódoktól és az istenkáromlástól. Ebben a részben visszatér Epiktétosz továbbgondolt színház-metáforája: ha a rendező egy beteg szerepét osztotta rád, játszd el jól, úgy, hogy örömet szerezzen a nézőknek, azaz az angyaloknak és más égi lényeknek, akik különös módon gyönyörködnek a betegségek és fájdalmak során tanúsított türelemben. A tüzes villámok (*fulmina ignea*) pedig az éhínség, járványok, háborúk, földrengések, árvizek, azaz összefoglalva a humanitárius és a természeti katasztrófák különböző fajtái. Az isteni gondviselés ugyanúgy érvényesül a történelemben, mint az egyének életében.

Honnan származott Rajcsányi György ötlete, a babérfa-metáfora? Idősebb Plinius *Természetrész*ének 15. könyvében foglalkozik a fafajták közül a babérral, a 37–40. fejezetekben. A babérfa a babérfélék családjába tartozó kistermetű örökzöld fa, két jellegzetes fajtája van, a delphoi és a ciprusi, melyek levélmérete és színe különböző. A fa biológiai leírása után használati köre és a babérral kapcsolatos hiedelmek következnek. Közismert, hogy a diadalmenetek alkalmával a hadvezérek babérkoszorút viseltek a győzelemmel elért halhatatlanság jeleként. Plinius említi, hogy a babér díszítette házba nem csap a villám. Suetonius Tiberius-életrajzában szintén kiemeli a fa óvó jellegét: „Tiberius [...] az istenek tiszteletével, a vallással nem sokat törődött; erősen vonzódott ugyanis a csillagászatához, és az volt a meggyőződése, hogy minden a végzet akaratából történik. A mennydörgéstől mégis nagyon félt; mihelyt az ég beborult, fejére tett egy babérkoszorút; babérfába állítólag sohasem üt a mennykő.”<sup>10</sup> A keresztény szimbolikában a babér a mártíromságot és a halhatatlanságot jelképezi.<sup>11</sup>

A babérfa és a babérkoszorú az emblémairodalom ábrázolásaiban is felbukkan: Johannes Camerarius 1590-ben megjelent emblémagyűjteményében hegyre ültetett, magányos babérfácskát ábrázol felette cikázó villámokkal az érintetlen, tiszta erény jelképeként.<sup>12</sup> Bár Rajcsányi értekezésének egyik kiadásához sem tartozik illusztráció, előszavában annyira szemléletesen mutatja be a hegyen álló babérfát, hogy feltételezhetjük, talán egy kép, akár egy embléma adhatta számára az ötletet a műve alapjául szolgáló babérfa-metáforához.

<sup>10</sup> Gaius SUETONIUS Tranquillus, *A Caesarok élete*, ford. Kis Ferencné, Bp., Magyar Helikon, 1962, (Bibliotheca Classica), *Tiberius*, c. 69.

<sup>11</sup> *Szimbólumtár: Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*, szerk. PÁL József és ÚJVÁRI Edit, Bp., Balassi, 2005, 67.

<sup>12</sup> Arthur HENKEL–Albrecht SCHÖNE, *Emblematata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Stuttgart, Metzler, 1967, 204.

Rajcsányi György értekezésében a sztoikus elveket, a keresztény tanokat és a gyakorlati élet problémáit kívánta összeegyeztetni Seneca *De providentia*, azaz *A gondviselésről* című dialógusa és Epiktétosz *Kézikönyvecskéje* alapján. Mellettük egyházatyáktól származó forrásokat is felhasznált, sztoikus forrásaival ellentétben azonban ezek nem az egész mű gondolatmenetéhez kapcsolódnak, hanem egy-egy kijelentés illusztrációjára, megerősítésére szolgálnak csupán.<sup>13</sup> Seneca művében azt az ellentétet próbálja feloldani, amely a sztoikusok gondviselés-tana és a mindennapos élet tényei között tátong: ha van gondviselés, azaz semmi sem történik a világon véletlenül, hogyan lehetséges az, hogy a jók olykor többet szenvednek itt a földön, mint a rosszak. Seneca szerint ez azért van, mert az istenség a sorscsapásokon keresztül tanítja a jókat, az általa legjobban szeretett embereket az erények gyakorlására. A *De providentiából* mindössze az első hat fejezet maradt fenn, a dialógus vége elveszett. Az első fejezet természeti jelenségek felsorolásával illusztrálja, hogy a világon semmi sem a véletlenek eredménye. Ezután Seneca rátér arra, hogy a derék emberek hasonlóak az istenekhez, s akár jó, akár rossz történik velük, derekuk maradnak. A sorscsapások próbatételek, melyek során kiderül, hogy valójában mekkora az ember lelki ereje. A sztoikus bölcslet számára Marcus Portius Cato Minor, közismert nevén az uticai Cato testesíti meg, az ő életvitelén keresztül mutatja be a bölcs emberek világhoz való hozzáállását.

Rajcsányi György bevallottan követi Seneca filozófiai írását, hivatkozik is a *De providentia* első fejezetére, ahol az istenség által teremtett természeti jelenségeket sorolja fel. A *De providentia* mellett Seneca másik dialógusából, a *De vita beatából* is idéz, az itt elhangzó „Deum sequere!” parancs műve több pontján is megjelenik. Másik sztoikus forrása Epiktétosz *Kézikönyvecskéje*, amelyből több helyen is idéz. Az i. sz. 50 és 138 között élt Epiktétosz rabszolgaként került Rómába. Felszabadulása után az épeiroszi Nikopoliszban alapított iskolát, általános megbecsülésnek örvendett. Fennmaradt rövid diatribéivel a gyakorlati etika kérdéseit járta körül. Számos, a *De providentia* témáival rokon gondolatát Rajcsányi is felhasználta. A fentebb felsorolt, Rajcsányihoz köthető nagyszombati nyomtatványok között szerepel a *Somnium philosophi repraesentans Tabulam Cebetis [...] et Enchiridion Epicteti*, amelynek második fele Epiktétosz *Kézikönyvecskéjének* latin nyelvű kiadását tartalmazza. A Rajcsányi által megjelentetett nyomtatvány bizonyítja, hogy mennyire fontosak lehettek a nagyszombati jezsuita környezetben a sztoikus tanok, s szerzőnk alaposan ismerte őket.

Rajcsányi művének sztoikus alapjait az alábbi kijelentésekkel foglalhatjuk össze: Isten, aki az egész világot teremtette, igazgatja azt, így semmi sem történhet véletlenül. Amit mi, emberek bajnak, rossz dolgoknak, csapásoknak mondunk, azok valójában hasznosak – ezek mind az Isten akaratából és bölcsességéből történnek. Céljuk, hogy ezek által formálódjunk, bűnbánatot tartsunk. Mivel minden a világon Isten akaratából, illetve beleegyezésével történik, akkor járunk el a leghelyesebben, ha akaratunkat

<sup>13</sup> Idézi például Augustinus *De civitate Dei* és *Enarratio in psalmos*, Boethius *De consolatione philosophiae*, valamint Dionysius Areopagites *De divinis nominibus* c. műveit.

az ő akaratához igazítjuk. A gondolat párhuzamba állítható Epiktétosz 13. diatribéjével, amelyet idéz is Rajcsányi.<sup>14</sup> Ne kérjük, hogy a saját akaratunk szerint alakuljanak a dolgok, hanem alkalmazkodjunk az eseményekhez. Akaratunk szabályozásához Rajcsányi három módszert ajánl: először is ne ellenkezzünk Isten akaratával, ez ugyanis hiábavaló és ostoba dolog. Másodjára: soha semmilyen eseményt ne tulajdonítsunk a véletlennek vagy a szerencsének. Harmadszor: semmilyen eseményt ne magyarázzunk az emberi hanyagsággal vagy rosszakarattal, hiszen minden az Istentől származik, kivéve a bűnt.

Rajcsányi hosszan fejtegeti a dolgok viszonylagosságát: nem lehetünk a saját ügyünkben igazságos döntőbírók, hiszen ami egyvalakinek jó, az másnak a kárára van. Például a hajós számára fontos a szél, sokan azonban a szélcsendet kedvelik. A földművelő az esőt, a vándor a derült eget szereti. Az árus a rossz termést, a szegény bőségeset. A zsoldos háborúra vágyik, a polgár békére. Mindennek csak az Isten szabhat határt, aki isteni bölcsességénél fogva az egész univerzumban mindent a legmegfelelőbbben rendezett el.

Vizsgáljuk meg, melyek azok a gondolati elemek, amelyekkel Rajcsányi krisztianizálja és a jezsuita lelkiség számára elfogadhatóvá teszi az értekezésében felhasznált sztoikus tanokat. A jezsuita lelkiségi művek között nem Rajcsányi György az egyetlen, amely sztoikus gondolatokat épít be keresztény tanokról szóló fejtegetésébe. A *Laurus tuta* bemutatása során nem tekinthetünk el az Antwerpenben és Brüsszelben tevékenykedő jezsuita, Alphons Antonio de Sarasa (1618–1667) lelkiségi művének vizsgálatától. Írása, az *Ars semper gaudendi*<sup>15</sup> nagy népszerűségnek örvendett, számos alkalommal kiadták, s 1676-ban Nagyszombatban is megjelent.<sup>16</sup> Bár a *Laurus tuta* több ponton eltérést mutat az *Ars semper gaudendi*hez képest mind anyagának elrendezésében, mind témáinak hangsúlyozásában, jól látható, hogy Rajcsányi alaposan ismerte, s számos idézetet, szövegrészletet innen vett át, Sarasára történő hivatkozás nélkül. Míg Sarasa nagyobb hangsúlyt fektet a történelemteológiára, azaz Isten tevékenységére a történelemben, az egyes népekhez köthető történelmi eseményekben, Rajcsányi inkább az egyének életében vizsgálja Isten gondviselését. Példái, illusztrációi, keresztény és sztoikus forrásai, különösen az Epiktétosz-idézetek Sarasánál is megtalálhatóak, méghozzá ugyanabban a formában.<sup>17</sup> A sztoikus isteni gondviselés elméletét azzal a megszorítással alkalmazza, hogy minden Istentől származik, kivéve a bűnt: mivel a bűn az Istentől

<sup>14</sup> „Ex Epicteto monuimus, ut, ne postules ea, quae fiunt, arbitrato tuo fieri, sed si sapias, ita fieri quaeque velis, ut fiunt: probe sciens, omnia regi a sapientissimo.” *Laurus tuta*, c. II., 1, 69.

<sup>15</sup> Első kiadása: *Ars semper gaudendi demonstrata ex sola consideratione divinae providentiae et per adventuales conciones exposita ab Alfonso Antonio de Sarasa Societatis Iesu*, Antverpiae, apud Iacobum Meursium, 1664.

<sup>16</sup> *Ars semper gaudendi, ad veram animi quietem, ex divinae providentiae consideratione comparandam...*, Tyrnaviae, Typis Academicis, per Matthaem Rietmiller, 1676. – RMK II. 1385.

<sup>17</sup> Ezen párhuzamok módszeres bemutatására a tanulmány terjedelmi korlátai miatt ehelyütt nem vállalkozhatom.

való elfordulás, így az nem eredhet Istentől, ő mindössze megengedi a bűnt, s szabad akaratunkra bízva, hogy elkövetjük-e. A sztoikus gondviselés-tan szerint a rossz dolgok azért történnek az emberekkel, hogy általuk jobbá, nemesebbé váljanak – a gondviselés keresztény továbbgondolása szerint a rossz események az embereket jellemformálásukon túl, az üdvösségre vezethetik.

Érdeemes megfigyelni, hogy Rajcsányi György mennyire módszeresen igazítja hozzá értekezésében a sztoikus elveket Loyolai Szent Ignác *Lelkigyakorlatainak* vezérelveivel. Ignác első vezérelve szerint az ember arra lett teremtvé, hogy az Istent dicsérje, tisztelje és szolgáljon neki, és ezáltal a saját lelkét üdvözítse.<sup>18</sup> Ezt a gondolatot fűzi tovább a második alapvetés, amely szerint minden teremtmény az emberért lett teremtvé, hogy segítse őt az Isten dicsőítésében és az üdvösség elnyerésében.<sup>19</sup> A harmadik pont szerint az embernek annyira kell felhasználnia a többi teremtményt, amennyire célja, azaz Isten dicsőítése és az üdvösség elérésében segítik.<sup>20</sup> Szent Ignác fundamentumainak negyedik és ötödik pontja az úgynevezett indifferencia fogalmát vázolja: szükséges, hogy indifferenssé tegyük magunkat minden teremtménnyel szemben. Valamint legyünk annyira közömbösek, hogy ne akarjunk magunknak inkább egészséget, mint betegséget, inkább gazdagságot, mint szegénységet, inkább tiszteletet, mint gyalázatot, inkább hosszú életet, mint rövidet, csak azt akarjuk, ami legjobban elvezet az üdvösséghez.<sup>21</sup>

Hogyan magyarázhatnánk meg a mai laikus ember számára is érhetően a Szent Ignác-i indifferenciát, amely az egész jezsuita rend szellemiségét meghatározza, ha nem egy jelenkori prédikációvázlat segítségével hívásával, amely a népszerű 20. századi jezsuita szerzetes, lelki vezető és pszichoterapeuta Anthony de Mello értelmezésén alapszik: „Szent Ignác beszél arról, hogy Istennek mi a szándéka mindazzal, amit nekünk teremtett a földön. Az a szándéka, hogy segítsen, tehát a segítségünkre kell fordítani. De hogy képesek legyünk megfontolni azt, hogy mi fog segíteni bennünket Isten felé, vagy hogy mi hátráltat, ahhoz mérlegelő érzékenységre van szükségünk; ezt nevezi Szent Ignác *indifferenciának*. Tehát nem közönyösség, hanem az a képesség, hogy érzékenyen fölmérjük a dolgokat, és függetlenek legyünk tőlük.”<sup>22</sup> Az indifferencia fogalma rokonságot mutat a sztoikus etika apathia fogalmával, a szenvedélymentességgel, ami a sztoikus bölcs legfontosabb ismérve. A heves, akár pozitív, akár negatív érzelmek távol állnak tőle, bár nem érzéketlen ezekkel szemben. Jellemét a szentelenség irányába igyekszik formálni. Jellemzője a jóakarát, öröm, óvatosság, jót akar embertársainak, örül az erényes tetteknek.

<sup>18</sup> LOYOLAI SZENT IGNÁC, *Lelekgyakorlatok*, Kecskemét, Korda, 2006, 72.

<sup>19</sup> *Uo.*, 73.

<sup>20</sup> *Uo.*

<sup>21</sup> *Uo.*, 73–74.

<sup>22</sup> [http://vaczjenosj.blog.hu/2012/09/08/abraham\\_673#more4726975](http://vaczjenosj.blog.hu/2012/09/08/abraham_673#more4726975) (2014. 05. 11.).



Rajcsányi György jezsuita tanárként művét olyan közönségnek szánhatta, melynek tagjai még nem voltak tisztában az isteni gondviselés jellemzőivel: erre utal a mű jól érthető, világos stílusa, az átlátható mondatszerkezetek, az idézetek rendszeres, dőlt betűvel való kiemelése, általában a szerzőre történő hivatkozással együtt. Latinságával a klasszikus latin nyelv szabályait és szókészletét követi. Magának az értekezésnek a szerkezete is jól átlátható, résztémáit egy-egy új fejezettel, illetve paragrafussal jelöli. Az érthetőség kedvéért gyakoriak az ismétlések, és rendszeresek az összefoglalók, konklúziók. Bár az isteni gondviselés tanáról való elmélkedés a teológia tudományterületéhez tartozik, Rajcsányi forráshasználatán túl szóhasználatával is műve filozofikus jellegét s így a sztoicizmussal való kapcsolatát kívánja hangsúlyozni. Visszatérő kifejezései: Jézust gyakran a „Coelestis Philosophiae Magister” vagy „Coelestis Magister” megnevezéssel illeti; értekezésének tárgyát, az isteni gondviselés dogmáját sok helyen általánosítva csak „Philosophia Christianá”-nak hívja; az egyházatyák megnevezése „Philosophiae sanctioris Magister” és „sacer Philosophus”; az olvasóhoz történő kiszólások pedig általában „o, Christiane Philosophe” megszólítással kezdődnek.

Végiggondolva Rajcsányi tanításait az isteni gondviselésről, megállapíthatjuk, hogy a jezsuita lelkiségben elfogadott tanokat fejti ki – nem célja, hogy ezekhez új gondolatokkal járuljon, a hangsúly nála a közérthetőségen és a tanító jellegen van. Minként sztoikus elődje, Epiktétosz, olyan gyakorlati stratégiát kínál az olvasónak, amely a mindennapi életvezetésben felhasználható. Mivel művét nem kifejezetten képzett teológusoknak, hanem feltehetően iskolai tanítványainak a lelki épülésére szánta, érdemes a ma emberének is így olvasni.

SZABÓ ÁDÁM

*A felvilágosodás előzményei Magyarországon*  
*Barkóczy Ferenc kulturális programja*

Dolgozatom egy olyan személyről szól, aki a 18. századi magyarországi kultúra történetének meglehetősen különleges alakja. Különleges, mert egyszerre tekinthető a korszak tipikus képviselőjének és kivételnek; tevékenységében egyszerre lelhetőek fel a konzervativizmus jelei és olyan előremutató tendenciák, melyeket csak a későbbi évtizedek fognak beteljesíteni. Barkóczy Ferenc, a jeles egri püspök és esztergomi prímás főpapi évei alatt jelentős eredményeket tudott felmutatni a magyar kultúra fejlesztése terén. Tevékenységével a kutatás meglehetősen alaposan foglalkozott; én most csak arra teszek kísérletet, hogy bemutassam, mely területeken, milyen mértékben tekinthető Barkóczy kultúr pártoló munkássága a következő korszakra jellemző tendenciák, tehát a felvilágosodás előfutárának. Lényegében a neves egyháztörténésznek, Bitskey Istvánnak azt a megállapítását próbálom Barkóczyra vonatkoztatva alaposabban megvizsgálni, amely szerint a korszaknak a Habsburg Birodalomban tevékenykedő főpapjai elsősorban a működési területük viszonyaitól függően foglaltak állást a Bécsben patronált jozefinista-reformkatolikus, illetve a Rómára támaszkodó konzervatívabb, pápai irányultságú politikai magatartásformák közötti konfliktusban.<sup>1</sup> Mindezt a rendelkezésre álló források alapján nemcsak a politika, hanem a kultúraszervezés, illetve az ennek tágabb körébe sorolható egyéb tevékenységek (papképzés, oktatás stb.) tükrében is érdemes szemlélni.

A téma már azért is méltó a figyelemre, mert a felvilágosodás eszméinek a 18. századi kibontakozása – mint ismeretes – meglehetősen nehéz helyzetbe hozta a katolikus klérust: a kritikus, hagyományokat és tekintélyt megkérdőjelező vagy vallási toleranciát és szabadságot hirdető gondolatok bizonytalanná tették az egyház hatalmát még a katolikus többségű országokban is.<sup>2</sup> Magyarország helyzete annyival komplikáltabb volt, hogy a török uralom és a Rákóczi-szabadságharc alatt súlyos károk érték az egyházszerkezetet, ráadásul nagy súlyt képviseltek a különböző protestáns felekezetek is. Ellenük a püspöki kar támaszra lelt a katolicizmust pártoló Habsburg-házban, annak abszolutisztikus kormányzata viszont (amely végül a jozefi-

<sup>1</sup> BITSKEY István, *Hungariából Rómába: A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996, 135–136.

<sup>2</sup> Lásd például: GÁRDONYI Máté, *Bevezetés a katolikus egyház történetébe*, Bp., Jel, 2009, 267–273; HERMANN Egyed, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*, München, Aurora Könyvek, 1973, 293–367; BITSKEY, *i. m.*, 84–92, 127–136.

nizmusba torkollott) egyrészt Rómával, másrészt a magyar rendekkel került szembe. Mivel a főpapok jelentős része előkelő származású volt, ráadásul számosan folytattak közülük római tanulmányokat, ezért politikai álláspontjuk és tevékenységük megítélése különösen komplex feladat.

Közéjük tartozott Barkóczy Ferenc is: családja éppen az ő születése előtt nyert grófi címet, őt magát pedig már gyerekkorától papnak szánták, és ennek megfelelően tanították. Kassa és Nagyszombat után tanulmányait a római Collegium Germanicum-Hungaricumban folytathatta. A stúdiumok mellett (néha helyett) figyelmét elsősorban a barokk Róma csodálatos épületei és egyéb művészeti alkotásai kötötték le, így a tudomány mellett a barokk kultúra és pompa iránti vonzódást is hazahozta Itáliából. Karrierje azután tovább folytatódott itthon, sorra nyerte el a különböző egyházi tisztségeket: kanonok, ungvári főesperes, szepesi prépost és címzetes tanagrai püspök lett; mindezekon túl az egri püspök (Erdődy Gábor) egyik legfontosabb segítőtársává vált, aki hamarosan az utódjának tekintette őt. Senkit sem lepett hát meg, mikor 1745-ben Barkóczy foglalta el a megüresedett széket.

1745–1761-ig terjedő püspöksége kétségkívül pályafutásának legfontosabb szakasza: döntően járult hozzá ahhoz, hogy a székváros a közel egy évszázadon át tartó török megszállás után visszakapja régi fényét, mind anyagi, mind szellemi tekintetben.<sup>3</sup> Az általa építtetett templomok és egyéb épületek, amelyek külföldi – elsősorban olasz – mesterek keze munkáját dicsérték, egyrészt tükrözik a püspök vonzódását a barokk pompa, fényűzés és grandiozitás iránt, másrészt azonban a korszak legmodernebb képzőművészeti stílusirányzatait honosították meg Egerben. Barkóczy építkezései végül maradandóan megváltoztatták a város arculatát (bár erre részben éppen Barkóczy utódja, Eszterházy Károly cáfolt rá, mikor a szintén általa épített, a források egybehangzó állítása szerint rendkívül impozáns Fuorcontrasti-kastélyt saját puritán elveiből kifolyólag szó szerint földig romboltatta).<sup>4</sup>

A dolgozat tárgyának szempontjából azonban jóval fontosabbak azon intézkedései, melyekkel a szellemi életet kívánta fellendíteni. Ezzel volt kapcsolatos az a nézet is, miszerint – korát megelőzve – a felvilágosodás eszméit próbálta volna meghonosítani az ország kultúrájában. Ez a mára már megcáfolt vélemény elsősorban magyar nyelvpártoló tevékenységére vonatkozott; Kazinczy nyilatkozta róla a következőket: „ő szerette

<sup>3</sup> Barkóczy életéről és működéséről általában lásd: BITSKEY István, *Püspökök, írók, könyvtárok*, Eger, Heves Múzeumi Szervezet, 1997 (Studia Agriensia 16), 51–57; Uő, *Barkóczy Ferenc, az irodalmi mecénás = Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974, 336–338; MESZLÉNYI Antal, *A magyar hercegprímások arcképsorozata*, Bp., Szent István Társulat 1970, 99–121.

<sup>4</sup> Nemcsak az épület pompás mivolta, hanem az itt folyó „laza erkölcsű” életvitel is sokakat zavart Barkóczy püspöksége alatt, bár ebben is inkább az Itáliában látott főúri-főpapi magatartásformák követését, mintsem a püspök egyéni hajlamát kell látnunk. (vö. SUGÁR István, *Az egri püspökök története*, Bp., Szent István Társulat, 415; SZELESTEI N. László, *Barkóczy Ferenc érsek névnapja 1763-ban*, Magyar Sion, 43(2007), 116–117.

a nemzetet, s már akkor is szerette annak nyelvét, noha pap volt, mikor mások aludták a veszedelmes álmot.”<sup>5</sup> Barkóczy valóban pártfogolt magyar nyelven író költőket, írókat és fordítókat, ennek oka azonban nem egyezett meg a nyelvújítókat motiváló tényezőkkel, sokkal inkább vallásosságára, illetve magyar rendi öntudatára vezethető vissza. Hogy a korszakban kibontakozó eszmékhez hogyan viszonyult, arról csak akkor kaphatunk teljes képet, ha magyar nyelvi programján kívül más kulturális tevékenységeit is számba vesszük, amelyek viszont már latin nyelvű irodalmi művekhez és egyéb dokumentumokhoz kötődnek. Itt nem Barkóczy irodalmi műveire kell gondolnunk, hiszen ő maga nem volt író vagy költő, legfeljebb hivatalos dokumentumokat készített, illetve beszédek tartott. Gondolkodására természetesen ezekből is lehet következtetni, de ugyanilyen fontos forrásnak számítanak a kultúrával kapcsolatos egyéb intézkedései, különösen oktatási tervei, programja, illetve könyvkiadói, mecénási tevékenysége.

Célszerű az oktatással kezdeni: az egri papnevelés a püspöksége idején ugyanis határozott reformokra szorult. Bár az egyházmegye főpásztora az egyik leggazdagabb volt az országban,<sup>6</sup> a korábbi évtizedek megpróbáltatásai erősen kihatottak a papképzés helyzetére. Az ideiglenes székhelyen, Kassán (a tridenti zsinat határozatainak megfelelően) működött ugyan egy szeminárium, de ennek munkája sokáig akadozott, az Eger visszafoglalása után, 1709-ben létrehozott, Telekesy István püspök nevéhez köthető intézmény pedig rendkívül alacsony színvonalat volt csak képes biztosítani.<sup>7</sup> Barkóczy éppen ezért nagy energiával látott neki a helyzet megoldásának, mégpedig a bécsi teológiai kar 1752-es reformtervezetét követve, s új rendszere 1754-re kész is lett. Intézkedéseiben a bécsi módszerek figyelembe vétele mellett XIV. Benedek pápa elveit is felfedezhetjük, aki próbálta a korabeli előremutató gondolatokat az egyházba integrálni, különösen ami a lelkipásztorkodás hatékonyabbá tételét illeti. Barkóczyt részben az egyházfő szellemisége vezérelhette, mikor beosztottjai számára hangsúlyozta a példamutató életvitel, illetve a nép igényeinek való megfelelés jelentőségét,<sup>8</sup> de végső soron a gyakorlati ésszerűség követelményeinek engedelmesskedett. Például a jezsuiták helyett az egyházmegyei papokra bízta az oktatást (hiszen a helyi igényekkel a leginkább ők voltak tisztában, és a tanítás révén a saját ismereteik is fejlődtek). A tanterv kialakításánál szintén a lelkipásztorkodásban hasznosítható tényezőkre fordította a figyelmet: parancsba adta például az egyházi szónoklattan alapos tanítását, s hogy a felesleges szörszálhasogatások helyett a katolikus dogmák magyarázatára és védelmére kell helyezni a hangsúlyt, valamint a szentírás-magyarázatban is a nép előtt tartandó

<sup>5</sup> BITSKEY, *Püspökök, trók, könyvtárak*, 80.

<sup>6</sup> HERMANN, *i. m.*, 303–305.

<sup>7</sup> Az egri papképzés Barkóczy előtti helyzetére vonatkozóan lásd BOZSIK Pál: *Az egri papnevelés története a XVIII. században 1780-ig*. Eger, Érseki Lyceumi Könyvnyomda, 1910, 14–92.

<sup>8</sup> Ugyanezen tényezőkre hívta fel a figyelmet érseki beiktató beszéde is: BARKÓCZY Ferenc: *Sermo Celsissimi ac Reverendissimi Domini S. R. I. Principis Francisci e Comitibus Barkoczy de Szala...*, Bécs, Trattner, 1761. Vö. XIV. BENEDEK *Ubi primum* c. enciklikájával (Róma, 1740, Benedicti PP. XIV Bullarium, t. 1, 4–8).

prédikációk tartalmát kell elsődleges szempontnak tekinteni. Az egyháztörténeti oktatást is bevezette (legalábbis a zsinati határozatok tanításának szintjén), illetve megkövetelte az egyházi és a világi jog alapszintű ismeretét. Külön hangsúlyozta, hogy a tanároknak az elméleti ismeretekből gyakorlati következtetéseket kell levonniuk, s arra törekedniük, hogy a hallgatók – úgymond – ne csak tanuljanak, hanem okuljanak is.<sup>9</sup> Mindezen intézkedések között számos újszerű, a kor igényeit messzemenően figyelembe vevő szempontot találunk. Érdemes összehasonlítani a váradi püspök, Patachich Ádám 1769-ben készült oktatási reformtervezetével, amely még tizenöt évvel Barkóczy után is hasonló problémákra hívta fel a figyelmet, különösen ami a retorikát, az egyháztörténelmet és a jogi ismereteket illeti.<sup>10</sup>

Mindezen lépésekben a felvilágosodás bizonyos módszereinek jól felfogott gyakorlati érdekből történő alkalmazását láthatjuk, amelyeket Barkóczy főpásztori elkötelezettségéből kifolyólag választott ki, függetlenül azok forrásától. Ötleteinek eredményességét az is bizonyítja, hogy primásként kísérletet tett tantervének elfogadtatására az összes magyar egyházmegyében – mint a fenti, váradi példából is láthatjuk, sikertelenül.<sup>11</sup> Nagyobb problémák akadtak azonban az országos oktatási reformtervezettel, amelyet Mária Terézia megbízásából dolgozott ki 1763-ban, mint az oktatási ügyek országos főbiztosa. Ennek részletes elemzésére nem térhetek rá, csupán annyit kell mindenképpen megemlíteni, hogy itt is felbukkan több új, előremutató gondolat: például Barkóczy növelni akarta a természettudományos képzés súlyát, kiemelte a magyar és a német nyelv, de különösen a matematika tanításának fontosságát a népiskolákban.

Pozitív ötletei mellett azonban olyan terveket is belefoglalt a dokumentumba, amelyek cseppet sem álltak összhangban a kibontakozó eszmékkel. Legjellegzetesebb példaként talán a tolerancia gondolatát említhetjük, ami később II. József jól ismert rendeletét is eredményezte. Hogy Barkóczy hogyan viszonyult az egyenlőség gondolatához, azt jól jelzi, hogy az ő nevéhez köthető a protestantizmus „csendes temetésének” nevezett eljárás tervszerű kidolgozása, amelynek lényege abból állt, hogy teljességgel meg kell akadályozni az „eretnekek” külföldi tanulmányait, itthon pedig a katolikus egyház ellenőrzése alá vetni az összes iskolájukat, ami a protestáns értelmiség fokozatos és erőszakos elszorításához vezetett volna – saját, katolikus főpapi pozíciójából nézve persze ez a radikális intézkedés teljesen logikusan adódott.<sup>12</sup> De ugyan-

<sup>9</sup> Barkóczy intézkedéseire vonatkozóan lásd Egri Érseki Levéltár: *Consistorium protocollum* (1754. okt. 5.); BOZSIK, *i. m.*, 93–116; BITSKEY, *Barkóczy Ferenc*, 338–339.

<sup>10</sup> TÓTH Tamás, *Patachich Ádám papnevelési reformtervezete*, *Vigilia*, 71(2006), 2–6.

<sup>11</sup> MESZLÉNYI, *i. m.*, 114.

<sup>12</sup> Barkóczy „intoleranciája” más formában is kifejeződésre jutott: igyekezett akadályozni az egyházmegyében élő nem-katolikus felekezetek vallásgyakorlását, templomépítését is, sőt, bizonyos egyházi épületeiket egyszerűen lefoglalta a saját gyülekezete számára. A témára vonatkozóan lásd SUGÁR, *i. m.*, 410–411; BUCSAY Mihály, *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Bp., Gondolat, 1985, 147–148; SZATMÁRI Emília, *A magyar protestantizmus helyzete a 18. században, tekintettel a Patay család egyházi szerepére*, Sárospataki Füzetek, 2009, 4. sz., 103–104.

ilyen negatív hatást váltott ki a cenzúrával kapcsolatos javaslata, ugyanis ezt továbbra is egyházának hatáskörében akarta tudni, amit a királynő az uralkodói jogok csorbításaként értékelt, mivel egyáltalán nem felelt meg az állam feladatairól alkotott korabeli felfogásnak.<sup>13</sup> Barkóczy tervezetét végül nem fogadták el, helyette a jól ismert *Ratio Educationis* lett az országos oktatást átfogóan szabályozó dokumentum.<sup>14</sup> Barkóczy felvilágosodással kapcsolatos hozzáállását az oktatási programja alapján tehát nem lehet sem egyértelműen elfogadónak, sem elítélőnek nevezni. Számos dolgot ellenezett, amelyek a katolikus egyház tekintélyének csorbulásához vezettek volna, más területeken viszont beépített olyan elemeket, amelyek a felvilágosodás vívmányainak tekinthetők. Minden egyéb megfontolás mellett tehát Barkóczyt elsősorban katolikus püspöki mivolta motiválta az oktatáspolitikában.

A teljes kép kedvéért célszerű még megemlíteni, hogy az egri püspök a protestánsok esetében látottakhoz hasonló szigorúsággal lépett fel az egyházmegyében élő (főleg rutén nemzetiségű) görögkatolikusokkal szemben is, akiknek volt már ugyan Munkács székhellyel saját püspökségük, azonban Barkóczynak (elődei nyomán) sikerült teljes fennhatóságot gyakorolnia felettük, lényegében egy „liturgikus helyököké” degradálva püspöktársát. Szándékában ugyanúgy a (latin rítusú) katolikus egyház helyzetének megszilárdítása vezérelte, mint a protestánsok esetén: az ország ezen részén ugyanis a népesség, de különösen a klérus arányában nagyon erősek voltak a görögkeletiek pozíciói, ami a katolicizmus háttérbe szorulásával fenyegetett.<sup>15</sup> Meg kell azonban jegyezni, hogy Barkóczynak a keletiek alávetésére vonatkozó, 1749-ben kidolgozott radikális instrukciója – az uralkodó tiltakozása miatt – sohasem lépett életbe, és főpapsága idején minden fenntartása mellett gondoskodott a görögkatolikus papképzésről is;<sup>16</sup> nem személyes ellenszenvről vagy általános, elvi negatív viszonyulásról volt tehát szó, hanem a helyi körülményekhez való alkalmazkodásról, a célszerűség nevében.

Ha alaposabban megnézzük, ugyanez vonatkoztatható mecénási tevékenységére is, amellyel építkezései mellett a legnagyobb hírnevet szerezte magának.<sup>17</sup> Ez irányú intézkedéseit nagyban elősegítette, hogy 1755-ben nyomdát alapított a püspöki székvarosban, ahol így kedve szerint adathatta ki a neki tetsző műveket. Mint már szóba

<sup>13</sup> Barkóczy tervezetére vonatkozóan lásd MESZLÉNYI, *i. m.*, 114–116; FINÁCZY Ernő, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, Bp., 1899, 276–305.

<sup>14</sup> Magát az elutasítást nyíltan nem mondták ki, Mária Terézia csupán „altatta” az ügyet, mivel az 1764–65-ös diétán számított a primás támogatására – elvárásaiban azonban csalatkozni kellett, mivel Barkóczy nyíltan a rendek oldalára állt vele szemben, vállalva a végleges kegyvesztettséget is.

<sup>15</sup> NYÍRÁN János, VÉGHSEŐ Tamás, *Barkóczy Ferenc egri püspök kiadatlan instrukciója az Egri Egyházmegye területén élő görögkatolikusok számára (1749) – 19. századi kéziratos görögkatolikus szerkönyvek Nyírgyulajból és Fábiánházáról*, Nyíregyháza, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, 2012 (Collectanea Athanasiana, 2/2), 14–17.

<sup>16</sup> SUGÁR, *i. m.*, 411.

<sup>17</sup> Barkóczy irodalmi mecénatúráját részletesen elemzi BITSKEY, *Püspökök, írók, könyvtárak*, 57–80.



került, főleg magyar nyelvpártoló tevékenységét szokták hangsúlyozni, de ha megnézzük a kinyomtatott könyvek nyelvi megoszlását, a relatív többség a latiné, bár a magyar valóban csaknem megegyezik vele. Azonban mindkét nyelven találhatunk olyan műveket, amelyek a korszerű eszméket képviselik.

Érdemes például a tudományos munkákat említeni: a tereziánus politikához való igazodást jelzi a mezőgazdasággal foglalkozó néhány fordítás,<sup>18</sup> míg a korszak egyik „bestsellerének,” a *Les Aventures de Télémaque*-nak fordítása már inkább a rendi érdekeknek ad hangot az uralkodó abszolút hatalmával szemben.<sup>19</sup> A jog és a(z egyház)történelem oktatásban betöltött szerepének növekedését az ide tartozó tankönyvek megjelentetése mutatja, melyeket főleg az egi hallgatóknak szántak.<sup>20</sup> A korban népszerű laicizáló erkölcsan<sup>21</sup> szintén több művel képviseltette magát, akár olyan pogány szerzőkkel is, mint Seneca vagy Cato.<sup>22</sup> Egyéb teológiai és hitvédelmi kiadványok viszont ismét csak a papképzés szintjének emelését célozták. Közülük több még a hagyományos, barokk világkép talaján áll, és a korábbi évtizedekben, évszázadokban elhangzott érveket összegzi.<sup>23</sup> De a Barkóczy szándékainak leginkább megfelelő szellemiséget azok a kiadványok jelenítik meg, amelyek a *Bibliotheca Ambrosiana* és a modenai hercegi könyvtár híres tudósának, Ludovico Antonio Muratorinak a műveit, illetve azok egyes részeit tartalmazzák.<sup>24</sup> Ő volt az a markáns egyéniség, aki rányomta bélyegét a 18. század első felének egyházi gondolkodására, próbálva megtalálni azt a „középutat,” amelyen haladva a katolikus egyház igazodhat a modern kor követelményeire, anélkül, hogy alapelveit feladná. Egy gyakorlatias, józan katolicizmust propagált, amelyhez határozottan ragaszkodott is, noha számos támadás érte.<sup>25</sup> Barkóczy az 1750-es években kezdett el foglalkozni Muratorival, és hamarosan nekilátott művei lefordításának és kiadásának, amely tevékenységet prímásként is folytatta, míg végül az egyházmegye kanonoki könyvtárainak jelentős részében megtalálhatóak lettek ezek a művek. Figyelemre méltó, hogy az eredetileg olasz nyelvű munkákat latinra és magyarra fordította le.

<sup>18</sup> *Ángliai méhes kert*, Eger, 1759; *A barmokról Ausztriában tett rendelések*, Eger, 1760; *Paraszti majorság* (Barkóczy korábbi ösztönzésére), Kassa, 1776.

<sup>19</sup> *Telemachus bújjadosásának története*, Kassa, 1755.

<sup>20</sup> Például: AMBROSOVSZKY Mihály, *Opusculum de Hierarchy ecclesiastica...* Eger, 1756; Uő., *Imago orbis...*, Eger, 1759; HUSZTY István, *Jurisprudentia practica*, Eger, 1758.

<sup>21</sup> BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1994, 29–31.

<sup>22</sup> Például: *A jó erkölcsre oktató Kátónak versei*, Eger, 1756.

<sup>23</sup> Például: Lodovico Vincenzo GOTTI, *Az igaz útnak megválasztása*, Eger, 1757; GUSZTINYI János, *Üdvösség mannája* Eger, 1759.

<sup>24</sup> *De charitate Christiana*, Eger, (Esztergom, 1763); *A keresztény embernek valóságos ábitatosságáról*, Eger, 1763.

<sup>25</sup> Muratoriról lásd például Brendan Maurice DOOLEY, *Italy in the Baroque – Selected readings*, New York, London, Garland Publishing Inc., 1995, 622–628, 678; Mario ROSA, *The Catholic Aufklärung in Italy = A Companion to the Catholic Enlightenment in Europe*, eds. Ulrich L. LEHNER, Michael O’NEILL, Printy, Leiden, Brill, 2010, 218–223; GÁRDONYI, *i. m.*, 274–275.

Ezzel eljutottunk Barkóczy legnagyobb érdeklődést kiváltó tevékenységéhez: a magyar nyelv patronálásához. Már többen kutatták az általa pártfogolt szerzőket (akik közül a legismertebb Orczy Lőrinc volt),<sup>26</sup> az ő kezdeményezésére megjelent önálló műveket és fordításokat, sokan méltatták az ezen a területen elért érdemeit, jelen munka szempontjából mindazonáltal az *okok* a legfontosabbak, amelyek miatt mindezeket cselekedte. Mint már említettem, a kutatás kiderítette, hogy kevésbé van szó itt a felvilágosodás nyelvi programjáról (mint mondjuk a testőrírók vagy Kazinczy esetén), sokkal inkább két másik tényezőről. Az egyik ilyen maga a vallás: „Isten [...] tud és ért mindenféle nyelven, ne szégyelljed azért, ha egyébbel nem, az Istennel magyarul szólni” – írta Dévay András alispán, a püspök egyik nemesi pártfogoltja.<sup>27</sup> A másik tényező a magyar rendi öntudat, amelynek Barkóczy a politikában is elszánt védelmezője volt: a gondolat, miszerint a mi nyelvünk nem lehet alábbvaló más nemzetekénél, készítette őt az Európa más részein kibontakozó anyanyelvű irodalomhoz való felzárkózásra. Persze a motiváló okok különbsége mellett is jogosnak ismerhetjük el Bitskey Istvánnak azt a megállapítását, miszerint „mind a vallási [...], mind a rendi büszkeségtől vezérelt anyanyelvűség [...] végül is a felvilágosodás nyelvi programjába torkollik.”<sup>28</sup>

Mindez tükröződik a megjelent magyar nyelvű kiadványokban is: verseskötetek, regényfordítások fémjelzik Barkóczy tevékenységét; nem elhanyagolhatóak a laicizáló vallásos művek sem. Figyelemre méltó azonban, hogy az anyanyelvű munkák arányának jelentős növekedését tapasztalhatjuk azon könyvek között is, amelyek a papképzésben voltak használatosak, míg Barkóczy előtt az egrinél felszereltebb kassai szeminárium jegyzékében is csupán két magyar nyelvű kötet szerepelt. Hogy mi motiválta a püspököt a papképzés illetően „magyarítására”, arra véleményem szerint nem a korábban említett két okban, de nem is a felvilágosodás eszmerendszerében találjuk meg a választ, hanem egyszerűen főpásztori tapasztalataiban. Ha végigtekintjük a *canonica visitatió*król készült beszámolóit és egyéb püspöki megnyilatkozásait, azt találjuk, hogy Barkóczy nem győz panaszkodni az egyházmegyei klérus műveltség- és tudásbeli hiányosságaira.<sup>29</sup> Sokan még az alapvető katolikus tanításokat sem tudták elmagyarázni a híveiknek, nemhogy magasabb rendű ismeretekkel bírtak volna – és ez természetesen a latin nyelvtudásukra is vonatkozott, de a magyar nyelv tanítására is azért akart nagyobb hangsúlyt fektetni a népiskolákban, mert az ebben megmutatkozó hiányosságok a későbbi tanulmányok során, például az egyházi retorikában is problémákat okoztak. Ahogy az egri szeminárium 1754-es megnyitásakor mondott beszédekben *expressis verbis* el is hangzott: az *ornatus* mellett az iskolareform és a papi műveltség növelésének

<sup>26</sup> Bár 22 évvel a primás halála után adták ki, Orczy az 1787-ben megjelent *Költeményes Holmit* Barkóczy emlékének ajánlotta.

<sup>27</sup> BITSKEY, *Püspökök, írók, könyvtárak*, 79.

<sup>28</sup> *Uo.*, 87.

<sup>29</sup> MESZLÉNYI, *i. m.*, 106.

legfontosabb mozgatórugója a *necessitas* volt.<sup>30</sup> Tehát a papok és papnövédek képzettségét részben a latin tudásuk hiányosságai, részben magyar nyelvi ismereteik szűkössége miatt, tisztán gyakorlati szükségszerűségből kifolyólag is próbálta anyanyelvű kiadványokkal fejleszteni.

Ha tehát összességében nézve áttekintjük Barkóczy munkásságát, azt mondhatjuk, hogy Bitskey korábban ismertetett állítása (a Rómában tanult magyarországi püspökök Róma és Bécs közötti állásfoglalásáról) Barkóczy kulturális tevékenysége esetében is megállja a helyét. Az egri püspök ismerte azokat az irányzatokat, amelyek később a felvilágosodás kibontakozását hozták el, ezekből azonban aktuális céljainak megfelelően válogatott, nem pedig valamiféle kidolgozott elméleti háttér alapján, és szükség esetén konzervatív, sőt idejétmúlt lépésektől sem riadt vissza. A politikában például a hagyományos rendi érdekek védelmezőjének bizonyult, míg az oktatásban az abszolutizmus intézkedéseit követte, teológiailag és a lelkipásztorkodásban a római tendenciákhoz (Muratori és XIV. Benedek pápa szellemiségéhez) igazodott, a protestáns felekezetekkel szemben viszont hajlandó volt radikális, sőt már-már erőszakos módszerekre. Irodalmi mecenatúrájában is egyaránt tekintettel volt a magyar rendi öntudatra, a modern tudományos tendenciákra, az udvar által propagált gondolatokra, és legfőképpen az egyházmegyei klérus szükségleteire. Mindezen tények alapján igen összetett kép rajzolódik ki, ám elmondható, hogy Barkóczy teljes életművét mérlegelve pozitív eredményre jutunk: egy művelt, határozott, a feladatai iránt mélyen elkötelezett főpásztort kell benne látnunk, akinek sok intézkedése, ha közvetve is, de előkészítette a talajt a felvilágosodás magyarországi kibontakozása számára.

<sup>30</sup> Lásd BARKÓCZY Ferenc, *Sermo Excell. Illustr. Ac Revererend. Francisci e comitibus Barkóczy, quem... habuit... MDCCLIV...*, Buda, Landerer, 1754.

BÁTHORY ORSOLYA<sup>1</sup>

*Az irodalmi reprezentáció műfajai*  
*Alkalmi költemények Batthyány József*  
*érsek tiszteletére*

A neolatin alkalmi költészet irodalomtörténetünk egyik kevésbé kutatott területének számít.<sup>2</sup> Az eddigi vizsgálatok főként a humanizmus és a barokk latin nyelvű alkalmi költészetére, és annak a magyar nyelvű irodalomra gyakorolt hatására irányultak. Az ezzel foglalkozó írások általában kiemelték ennek az amúgyis megkérdőjelezhető értékű irodalmi formának a folyamatos esztétikai és tartalmi kiüresedését.<sup>3</sup> Az alkalmi költészet ezen „diszkreditált” volta ellenére sem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy még a 18. század végén, a magyar nyelv ügyének fokozatos előtérbe kerülésével párhuzamosan is tömegével keletkeztek egyházi és világi méltóságokhoz címzett latin nyelvű költemények.<sup>4</sup>

<sup>1</sup> A szerző a MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport munkatársa.

<sup>2</sup> Általában a nemzeti nyelvű alkalmi költészet kutatástörténetéről lásd Knapp Éva összefoglalását: KNAPP Éva, „A Lói Tanács Zabolázója”, I: Berei Farkas András vándorköltő élete és munkássága, 1770–1832, Zebegegy, Borda Antikvárium, 2007, 15–16. – A nevesebb, alkalmi költeményeket is író költők, például Faludi Ferenc, Hannulik János Krizosztom, Németi Pál, Révai Miklós latin nyelvű költészetét taglaló írások zöme az 1930-as és 1940-es években keletkezett. – Makó Pál elégiáinak (köztük az alkalmi költeményeknek) alaposabb vizsgálata napjainkban kezdődött el: TÓTH Sándor Attila, *Makó Pál elégikus Carmenjei* = *Uő, Latin humanitas, neolatin poézis I/1: A jezsuita rend 18. századi költői*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 2010, 54–84; HAJDÚ Vera, *Makó Pál költői mintái és versalkotási módszere az Ad amicum című elégiája alapján*, Egyháztörténeti Szemle, 11(2010)/2, 33–58. – Újabbban – a poétikai, műfaji szempontot is szem előtt tartva – Jelenits István, Szörényi László és Tóth Sándor Attila vizsgálta a hazai irodalom neolatin alkalmi regiszterét. Lásd: SZÖRÉNYI László, *Studia Hungarolatina: Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomról*, Bp., Kortárs, 1999, 97–134; JELENITS István, *A latin nyelvű epigramma tizennyolcadik századbéli piaristák költői gyakorlatában*, ItK, 1969, 176–198; TÓTH Sándor Attila, *A deákos nemesi életforma és a neolatin verskultusz: Percsényi Nagy László Orodias című kötetének kortársaihoz szóló versei*, [Baja], Eötvös József Főiskolai Kiadó, 2007 (Értekezések, Tudományos Dolgozatok, 4); Uő, *Latin humanitas... i. m.* – Az újabb kutatások is inkább a magyar nyelvű alkalmi költészetre irányulnak, egy-egy, alkalmi költemények írásában jeleskedő szerző életművére fókuszálva, azonban megfelelő módszertani fogódzókat nyújthatnak – főleg a funkcionalitás kérdésében – a neolatin okkasionális költészeti kutatásokhoz is. KNAPP, *i. m.* Egy szerző és életművének contextualizáló megközelítésére példa: KESZEG Anna, *Gyöngyösi János: szövegek és kontextusok*, Bp., Ráció, 2007.

<sup>3</sup> Vö. VARJAS Béla, *Alkalmi költészet = A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 305–308; TARNAI Andor, *Deákos rokokó költészet = A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 577.

<sup>4</sup> Fenyő István ugyan a magyar nyelvű alkotásokra utalva nagyon szemléletesen írja, hogy „a XIX. század elején mindent elöntött nálunk az *alkalmi versek* lápvilága”, viszont az általa idézett glossza a latin versekre

Batthyány Józsefhez negyvenévnvi főpapi pályafutása alatt<sup>5</sup> tudomásunk szerint mintegy százhatvan alkalmi alkotást, beszédet, költeményt címeztek.<sup>6</sup> Ezek legfőbb célja Batthyány főpásztori és személyes erényeinek erősen túlzó méltatása volt. A művek apropója az érsek-bíboros születés- és névnapja, egyházi méltóságaiba való beiktatása, egyházmegyes látogatásai voltak. E jeles alkalmak reprezentációjának, szertartásmenetének fontos részét képezték ezek az alkotások, amennyiben nagy részüket nyilvánosan is előadták az ünnepelt és a résztvevők szórakoztatása, gyönyörködtetése végett. A gyönyörködtetés szándékának tudható be, hogy a versek zöme a mesterkedő költészet barokkos gyakorlatát elelveníti fel. Ez utóbbira jellemző a könnyed és virtuóz verselési technika, amely leginkább az időmértékes metrumok és a stilisztikai eszközök bravúros használatában nyilvánul meg. A barokkos reprezentáló modor mellett viszont a tartalom meglehetősen elsikkadt, így leginkább a túlradó semmitmondás jellemzi ezeket a költeményeket.

A versek szerzőségét illetően elmondhatjuk, hogy a versfaragók személye sokszor nem ismert, máskor mindössze csak egy név áll rendelkezésünkre. Számos verset egyenként meg nem nevezett gimnáziumi tanulók, szemináriumi kispapok írtak az iskolákban kiemelt fontosságú poétikai gyakorlat részeként. Az ismeretlen versifikátorok mellett nevesebb szerzők is írtak köszöntő verset Batthyányhoz. Ilyen nevesebb szerző volt Faludi Ferenc, Hannulik János Krizosztom, Grigely József vagy Fába Simon.<sup>7</sup>

is céloz. „[...] az *Annalen der Literatur und Kunst in der oesterreichischen Kaiserthum* című bécsi folyóirat egyik gunyoros glosszája 1809-ből: » ... Carmina occasionalia sind in Ungern das, was die Sonetti bey den Italienern sind. Ihre Zahl ist Legion. Natürlich muss in einem solchen Lande sich jeder für einen Dichter halten, der nur irgend ein Carmen onomasticum zusammen gestümpert ist.«<sup>7</sup> FENYŐ István, *Az irodalom respublikájáért: irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése, 1817–1830*, Bp., Akadémiai, 1976, 186.

<sup>5</sup> Batthyány József (1727–1799): 1759-ben erdélyi püspök, 1760 és 1776 között kalocsai, majd 1776-tól haláláig esztergomi érsek. 1778-ban VI. Pius pápa bíborossá nevezte ki. Pályafutásáról bővebben: CZÉKLI Béla, *Batthyány I. József = Esztergomi érsekek, 1001–2003*, szerk. BEKE Margit, Bp., Szent István Társulat, 347–354.

<sup>6</sup> Az alkotások nagy része megjelent nyomtatásban, de vannak szép számban kéziratosak is. A Batthyánynak címzett költemények legteljesebb köre az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár *Collectanea*-gyűjteményében található. Itt köszönöm meg a Bibliotheca igazgatójának, Czékli Bélának a művek felgyűjtéséhez és autopsziájához nyújtott segítségét.

<sup>7</sup> Faludi Ferenc versének szövegközlését lásd: BÁTHORY Orsolya, *Faludi Ferenc ismeretlen latin nyelvű verse Batthyány József esztergomi érsekhez*, ItK, 2013, 204–205; HANNULIK János Krizosztom, *Ode de serenissimo regio hereditario principe archi-duce Austriae et incl. regni Hung. palatino Alexandro Leopoldo et [...] principe Jos. e comit. de Batthyan [...] grammatophylacii instituti historico-diplomatici quod indefesso conatu Martini Georgii Kovachich Bude XVII. Kal. Dec. a MDCCXCIII. summo omnium bonorum civium gaudio apertum est [...]*, Pestini, Trattner, 1793; Uő, *Ode [...] Principi Iosepho e Comitibus Batthyán Primati regni Hungariae e vivis erepto ad Diem III. Febr. MDCCC*, Pesthini, Trattner, 1800; GRIGELY József, *Ode Honoribus [...] Iosephi [...] de Batthyán [...] dum canonicam parochiarum visitationem ut pastor apostolicus perageret Budae et in regio Archigymnasio tertiam grammatices classem ex doctrina religionis ad examen vocaret, oblata a Iosepho Grigely memoratae classis Professore Anno 1795*, [Buda], [1795]. Fába Simon Batthyány Józsefhez írt költeményét lásd: SIMONIS FABA [...] *Carmina*, edita per Michaelem TERTINA, Cassovia, Landerer, 1799, 144–145.

A Batthyány személye és méltósága köré ily módon szerveződött szövegcsoport alkalmas mintául szolgálhat általában a magyarországi neolatin alkalmi költészetre vonatkozó tanulságok megfogalmazásához. Jelen tanulmányban műfaji szempontból vizsgálom a költeményeket néhány, a 18. században rendelkezésre álló poétika által nyújtott elméleti háttér bevonásával. A kötött *eloquentiát*, vagyis a költészettant tárgyaló összefoglalások közül kétségtelenül Jacob Masen *Palaestrája* volt a legnagyobb hatással a kor poétikai felfogására.<sup>8</sup> A többi, általam átnézett költészettani kompendium szintén Masen szabályrendszerét közvetíti, így Joseph de Jouvancy *Institutiones poeticae* című munkája is, amely viszont az *Institutiones ad eloquentiam ad usum scholarum Hungaricarum* című tankönyvnek szolgált alapjául.<sup>9</sup> A piarista Moesch Lukács *Vita poetica*-jában (Nagyszombat, 1693) szintén találjuk nyomát Masen ismeretének.<sup>10</sup> Moesch dramatizált költészettana, jóllehet a jezsuita kompendiumokhoz képest kisebb hatókörrel rendelkezett, mégis talán ez állt a legközelebb az alkalmi versekben megmutatózó barokk verselési gyakorlathoz.<sup>11</sup>

A Batthyányhoz címzett versek zöme a korabeli poétikák műfajelmélete szerint elégia, pontosabban elégiai vagy elégiás vers (*carmen elegiacum*, magyarul: alagyás vers) azaz disztichonokban írt, lényegében tartalmi megkötés nélküli költemény. Masen poétikai kézikönyvének második részében a *poesis heroica* és *lyrica* előtt foglalkozik a *poesis elegiacával*, mivel – ahogyan fogalmaz – „a műfajok tárgyalását az írásművek alacsonyabb fajtájával kezdi”. Masen kifejti, hogy az elégiás vers témavilága idővel miként változott, amennyiben az eredetileg a gyász és a hálaadás kifejezésére szánt verstípus később – az *epistola* műfaji funkcióját átvéve – dicséretet, feddést, tanácsot, szerelmet, sőt jellemzően epikus témákat: háborúkat és győzelmi felvonulásokat is elbeszélt.<sup>12</sup>

<sup>8</sup> Jacobus MASENIUS, *Palaestra eloquentiae ligatae, I–III*, Coloniae Agrippinae, Demen, 1682–1683. Masen retorikai és poétikai kézikönyvei voltak a kor talán legolvasottabb irodalomelméleti művei, melyek nemcsak megújították a jezsuita iskolai szónoklat- és költészettant, de a felvilágosodás koráig megjelent hasonló tárgyú elméleti munkák is lényegében a *Palaestrának* a – szónoki-költői gyakorlatból elvont – szabályrendszerét vették át. Vö. TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Jacob Masen irodalomelméleti műveinek magyarországi hatástörténetéhez*, ItK, 2004, 139–154, itt: 139. Masen költészettani kompendiumát részletelesen ismerteti: TÓTH Sándor Attila, *Jacobus Masenius poétikája*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 2008.

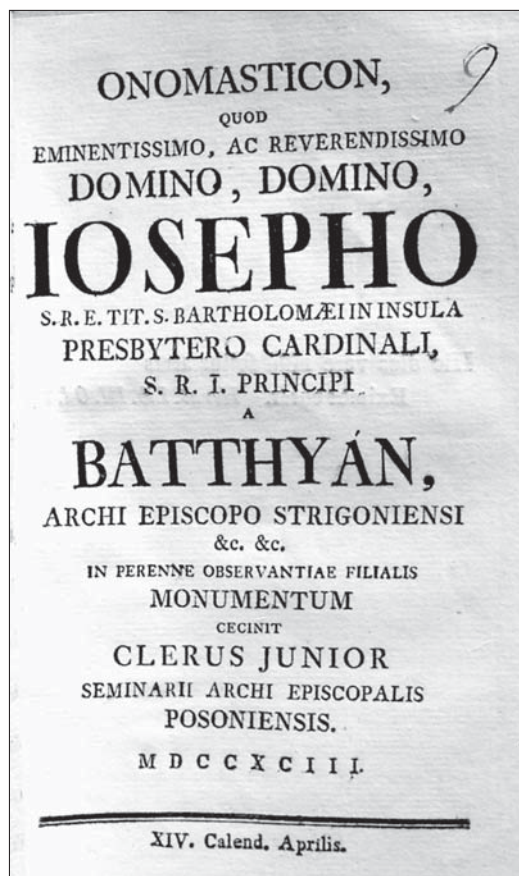
<sup>9</sup> TÜSKÉS, KNAPP, *Jacob Masen...*, i. m., 143–144. – Josephus JUVENCIUS, *Institutiones poeticae ad usum collegiorum Societatis Jesu*, Venetiis, 1718. Jouvancy ezen munkája (amelynek 1720-ból már van hazai – nagyszombati – kiadása) az 1806-os *Ratio Educationis* által ajánlott poétikatankönyv volt. Vö. MÉSZÁROS István, *Az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationis tankönyvei*, MKSz, 1980, 365. – A szerző nevének feltüntetése nélkül megjelent *Institutiones ad eloquentiam, Pars posterior: institutiones poeticas complectens ad usum scholarum Hungaricarum* (Tyrnaviae, Budae, 1787) az ausztriai iskoláknak szánt tankönyv (*Institutiones ad eloquentiam ad usum scholarum Austriacarum*, Bécs, 1778) magyarországi „reprintje”.

<sup>10</sup> TÜSKÉS, KNAPP, *Jacob Masen...*, i. m., 142.

<sup>11</sup> Vö. BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai, 1971 (Irodalomtörténeti Füzetek, 72), 77.

<sup>12</sup> MASENIUS, i. m., II, 3. „Ab infimo scribendi genere, quod Elegiaci est carminis, ordior neglecto Epigrammate. [...] [Elegia] imo postea Epistolarum etiam vice fungi coepit, atque omnem earum complecti varie-





1. kép. A pozsonyi szeminárium névnapi köszöntő elégiájának címlapja 1793-ból

Hasonló értelemben fogalmaz az 1787-es *Institutiones ad eloquentiam* második kötetében, amikor azt írja az elégiáról, hogy „Materia carminis elegiaci olim, ut mox antea dictum, tristes res tantum erant, postea omnis generis argumenta carmine hoc tractata sunt.”<sup>13</sup> A Batthyányhoz intézett disztichonos költemények címében elvétve fordul elő az *elegia* kifejezés, inkább vagy csak a *carmen* szó szerepel, vagy az alkotás megnevezése nélkül Batthyány titulátúrája és az alkalom megjelölése. Néhány esetben a vers címében olyan szó szerepel, amely eredetileg a *carmen* szó mellett álló, a költemény tartalmára utaló és legtöbbször görög eredetű melléknév főnevesült alakja. Ilyen például az *onomasticon*, a névnapi köszöntő, amely a *carmen onomasticum* kifejezésből származik (1. kép).

tatem et materiam nec laudis tantum, reprehensiones, vota, gratulationes, praecepta, amores, sed et bella ac triumphos narrare.”

<sup>13</sup> *Institutiones ad eloquentiam...*, i. m., II, 290.

Az *onomasticon*hoz hasonló barokk alműfajokat Jacob Masen külön fejezetben ismerteti, és Jouvancy, valamint az 1787-es poétikai tankönyv is felsorolja, hozzátéve, hogy ezek nem igazi műfajok, hanem a vers tartalmára utaló állandósult kifejezések.<sup>14</sup> Ezen alkalmi költeménytípusokból néhányat a Batthyányhoz szóló alkotások (és itt most nemcsak az elégiákra, de a lírai versekre is gondolok) között is találunk. Így a fentebb említett *onomasticon* mellett latin *genethliacum*ot (születésnap köszöntő),<sup>15</sup> *syncharisticum* (a hivatalát frissen elnyerő személy köszöntése),<sup>16</sup> *encomium*ot,<sup>17</sup> *carmen sotericum*ot (a felgyógyulásért mondott köszönet),<sup>18</sup> *epicedium*ot (gyászvers),<sup>19</sup> és az azzal rokon *epitaphium*ot is olvashatunk.<sup>20</sup> Emellett a *protrepticum*ra (buzdító ének) is találunk példát, igaz, magyar nyelven.<sup>21</sup> Nem köszöntő vers ugyan, hanem beszéd, de mégis ide kívánkozik az általam máshonnan nem ismert elnevezésű *prozagoreuticon* is, amely szintén a Batthyáynak címzett művek között olvasható.<sup>22</sup>

A líroepikus elégia után a Batthyányhoz szóló költemények másik nagy műfaji csoportját a lírai versek képezik. Jellemzőjük, hogy metrikai szempontból a horatiusi ódák strófáit imitálják, és címükben is gyakran az „ode” elnevezés szerepel. Masen könyvének *poesis lyrica* egységében tárgyalja a lírai verset (*carmen lyricum*), amely a mai

<sup>14</sup> Az alkalmi költeménytípusokat már Scaliger is ismerteti: Julius Caesar SCALIGER, *Poetices libri septem*, [Genf], 1594, 381–425; MASENIUS, *i. m.*, I, 74–82; JUVENCIUS, *i. m.*, 139–147; *Institutiones ad eloquentiam...*, *i. m.*, II, 6–7. Az alműfajok felsorolását lásd még: SZÖRÉNYI László, *Latin költészet 1770 és 1820 között* = Uő, 2. jegyzetben *Studia...*, *i. m.*, 105.

<sup>15</sup> KLOHAMMER Ferenc, *Eminentissimo [...] Iosepho e com. de Battyán [...] natali die in III. Kalendas Februarii incidente nomine Gymnasii Pestiensis Scholarum Piarum*, Pestini, Trattner, 1797. – „Genthliacum [!] sive natalitium, quod in natali infantis die aut etiam recursu ejusdem, quot annis recitari potest [...]” MASEN, *i. m.*, I, 75.

<sup>16</sup> A pozsonyi gimnázium poétikai osztálya által írt köszöntő vers: *Syncharisticum celsissimo [...] Iosepho e comitibus de Batthyán [...] a poesi Poseniensi*, Posenii, Landerer, 1776. – „Syncharisticum sive euphemia [...] est Carmen, quod post delatum honore, aliquem, aut rem praeclare gestam amicis canimus.” MASEN, *i. m.*, I, 76.

<sup>17</sup> HÜROS-ZSUFFAY József, *Encomium: eminentissimo [...] Iosepho e comitibus de Batthyán [...]*, s. l., s. n., [1792]. Az *encomium* a Masen által felsorolt alkalmi műfajok közül a panegyricusnak felel meg. Vö. MASEN, *i. m.*, I, 80.

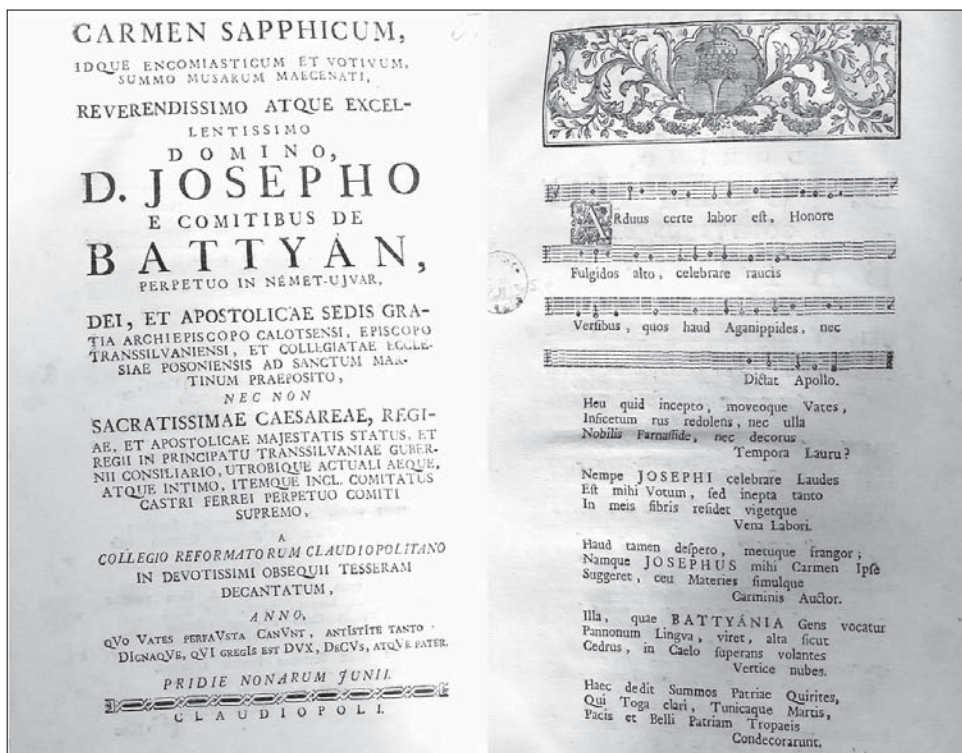
<sup>18</sup> *Carmen sotericum quod, reddita, aucta et confirmata etiam salute tanti principis Gymnasium Reg. Pesthien- se [...], mecoenati iuventutis Hungariae [...] principi, cardinali, patri [...]*, Pesthini, Trattner, 1796.

<sup>19</sup> Uő, *Carmen [...] cardinalis Iosephi comitis a Battyán regni Hungariae primatis anni sacerdotii jubilaeo millesimo octingentesimo primo sacratum sed anno 1799. 23. oct. praemortui posthumis honoribus cum planctu exhibitum*, Wesprimii, Sammer, 1799.

<sup>20</sup> SCHAFFRATH Lipót, *Epitaphium quo eminentissimo principi cardinali archi-episcopo Strigoniensi [...] Iosepho e comitibus Batthyániis [...] L. B. S. C. V. parentavit*, Pesthini, Trattner, 1799. – Az *epitaphium*ot Masen – Scaligerhez hasonlóan – a gyászversek egyéb fajtáival (*epicedium*, *naenia*, *parentalia*, *inferiae*, *monodia*, *threni*) együtt tárgyalja. SCALIGER, *i. m.*, 425–427; MASEN, *i. m.*, I, 81.

<sup>21</sup> NAGY Ferenc, *Protrepticum után való magyar ösztön*, Pozsony, Wéber, 1796.

<sup>22</sup> *Prozagoreuticon sive Salutatio agraturatoria qua excellentissimi Transylvania*, anonim kézirat 1760-ból. (Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Coll. I. 34.12.). A címben lévő megnevezés a görög *prozagoreuó* ’üdvözöl, köszönt’ jelentésű igéből származik, így a *prozagoreuticon* lényegében köszöntő verset jelent.



2. kép. A kolozsvári kollégium üdvözlő költeménye 1760-ból

értelemben vett lírai műnemnek felel meg, viszont Masenius az óda (ode) különféle formáit érti ezalatt.<sup>23</sup> A német jezsuita szerző szerint a lírai költészet a kötött eloquentia sajátos formája, amennyiben az elégia kellemességéhez (*suavitas*), egyfajta heroikus fenség (*maiestas*) társul. A lírai poézis ugyanakkor a legnehezebb formája is a költészetnek, mivel a méltó stílus eltalálása „robustio rem magisque exercitatum manum postulat”.<sup>24</sup> A lírai vers témavilágát ugyanaz a változatosság jellemezheti, mint az elégiáét, viszont a lantos vershez fenségesebb, magasztosabb témák illenek.<sup>25</sup> A Batthyányhoz címzett ódák írói között olyan ismert nevekkal találkozunk, mint a poétikai-rétorikai tankönyv-szerző Grigely József<sup>26</sup> vagy az árkádista Hannulik János Krizosztom.<sup>27</sup>

<sup>23</sup> MASENIUS, *i. m.*, II., 330–332.

<sup>24</sup> *Uo.*, 325.

<sup>25</sup> *Uo.*, 326.

<sup>26</sup> GRIGELY József, *Ode honoribus eminentissimi cardinalis, et principis Iosephi e comitibus de Batthyán archiepiscopi Strigoniensis [...] dum canonicam parochiarum visitationem ut pastor apostolicus perageret Budae et in Regio Archigymnasio tertiam grammatices classen ex doctrina religionis ad examen vocaret*, [s. l.], [s. n.], 1795.

<sup>27</sup> HANNULIK, 7. jegyzetben *Ode de serenissimo...*, *i. m.*

Hannulik a tudományszervezés-történet szempontjából is érdekes költeményét egyfelől Sándor Lipót nádornak, másrészt az érsek-bíboros Batthyány Józsefnek dedikálta. A vers abból az alkalomból íródott, hogy 1793. november 15-én több éves előkészület után Kovachich Márton György megnyitotta tudományos intézetét, az ún. *Grammatophylaciumot*, melynek létrejöttéhez a hercegprímás nyújtott anyagi segítséget.<sup>28</sup>

A lírai költemények között találunk olyan alkotásokat is, amelyek címe a mű versmértékére utal, így például a *saphici* [!] *festivi*<sup>29</sup>. A *Carmen sapphicum*<sup>30</sup> című szintén szapphói strófákban írt dicsőítő és hálaadó vers, amely a kolozsvári református kollégium ajándéka volt Batthyány számára, aki az iskolát mint erdélyi püspöki és kalocsai érsek látogatta meg 1760. június 4-én (2. kép). A címlap és a kotta tanúsága szerint a diákok elénekelték a költeményt. A vers érdekességét az adja, hogy annak dallamát másik három illusztris vendégnek írt alkalmi költeményhez is hozzárendelték. Ugyanezen dallamnak korábbi, ütemhangsúlyosan ritmizált változatát a gyulafehérvári kollégium egyik 1702-ben írt lakodalmi köszöntőjénél találjuk meg.<sup>31</sup>

A *carmen elegiacum* és a *carmen lyricum* után következzen a *carmen heroicum*. A *Palaestra eloquentiae ligatae* második egységében olvashatunk a *carmen heroicum*-ról, ami a műnemi értelemben vett epikával egyenlő, Masent idézve: „Carmen hoc [...] Epicum etiam atque Epopeia dictum est.”<sup>32</sup> A szerző ebben a témaegységben az eposzt állítja az előtérbe, de a műnemhez tartozó más műfajokat, így az eklogát és a szatírárt is említi. A Batthyányhoz írt alkotások között az eklogára találunk példát. Az ekloga definíciója Masennál a következő: „Ecloga est humilium personarum poesis rustica Epico versu exegetice vel dramatice, vel certe mixtum exposita.”<sup>33</sup> A jellemzően a vergiliusi bukolikát imitáló *ecloga* vagy *carmen pastoritium* lehetett az egyik leglátványosabb az alkalmi műfajok közül, amennyiben azt többnyire színpadi körülmények között adták elő. Gyűjtésünkben a kalocsai piarista gimnázium két pásztorjátékát is olvashatjuk. Az 1767-ben előadott *Palilia* című előadásnak a nyomtatott műsorfüzete maradt ránk, amiben a pásztorjáték argumentumát, az egyes idyllionok leírását, valamint a szereposztást találjuk. Az 1773-as *Corydon*-nak viszont a teljes szövege fenn-

<sup>28</sup> A *Grammatophylacium* a Kovachich által tervezett történeti-levéltári intézetnek egyik, könyvtárból és scriptoriumból álló részlege volt, ez Kovachich Bécsi kapu téren lévő lakásában kapott helyet. V. WINDISCH Éva, *Kovachich Márton György és a magyar tudományszervezés első kísérletei*, Századok, 1968, 101, 90–144, itt: 115.

<sup>29</sup> *Hexametri atque saphici festivi [...] Josepho de Batthán [...] occasione archiepiscopalis inaugurationis [...]*, Budae, Landerer, 1760.

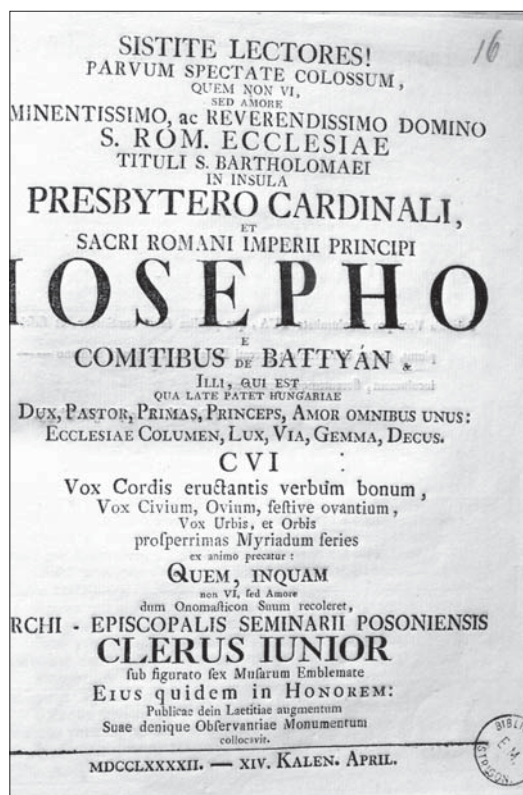
<sup>30</sup> *Carmen Sapphicum, idque encomiasticum et votivum, [...] D. Josepho e comitibus Battyán, [...] a Collegio Reformatorum Claudiopolitano in devotissimi obsequii tesseram decantatum [...]*, Claudiopoli, [s.n.], 1760.

<sup>31</sup> SZABOLCSI Bence, *A magyar zene évszázadai: Tanulmányok a középkortól a XVII. századig*, s. a. r. BÓNIS Ferenc, Bp., Zeneműkiadó, 1959, 352–353.

<sup>32</sup> MASENIUS, *i. m.*, II, 125.

<sup>33</sup> *Uo.*, 146.





3. kép. A *Parvus Colossus* (1792)  
 címlapja

maradt kéziratban.<sup>34</sup> Igaz, nem pásztorjáték, de szintén a színjátszás keretei között előadott költemény-csokor lehetett a pozsonyi szeminárium kispapjai által írt, és 1792-ben Szent József napján bemutatott *Parvus Colossus*<sup>35</sup> (3. kép). Az Apollónhoz és a hat múzsához (Polyhymnia, Calliope, Urania, Clio, Melpomene, Euterpe) címzett versek egy része hexameterben, disztichonban és szapphói strófában íródott, a többi költemény strófaszerkezete viszont egyik antik példát sem követi, hanem a szerzők által kitalált vagy máshonnan átvett, jellemzően mesterkedő versszakban van. Így Calliopé neve alatt egy olyan verset olvasunk, amelynek strófái hét kis aszk-

<sup>34</sup> Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Coll. 78. 3

<sup>35</sup> *Sistite lectores! parvum spectate colossum, [...] Iosepho e comitibus de Battyán, [...] dum onomasticon suum recoleret, archi-episcopalis seminarii Posoniensis clerus iunior sub figurato sex musarum emblemate eius quidem in honorem publicae dein Laetitiae augmentum suae denique observantiae monumentum collocavit MDCCLXXXII. XIV. Kalen. April.*, s. l., s. n., 1792. Vö. *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig*, s. a. r. KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, VARGA Imre, szerk. VARGA Imre, Bp., Argumentum, 1992 (A Magyarországi Iskolai Színjátszás Forrásai és Irodalma), 241, nr. 326.

lepiadészi sorból és egy kilenc szótagú, igen ritkán alkalmazott paroimiákusból állnak.

Calliope  
seu Classis IV. Anni Theologorum.

Quodsi Castalides, si sacra Numina  
Pindi, si citharas, si modulus meos  
Non spernis PIE VIR! si teneras licet  
Musas temnere sit religio TIBI:  
Est, quod me stimulet, quodque det anxiae  
Robur, quo reliquos inter, ad annua  
Festino properem poplite, gaudia,  
Coetu comitata Sororum.

[...]

Uraniát egy hexameter és egy tizenegy szótagú alkaioszi sor párosaiból álló költeménnyel idézték meg.

Urania  
seu Classis II. Anni Theologorum.

Ah PRINCEPS! quid id est? incendor et ipsa repente  
Ut tam festivo vota feram die.  
Me TUA Majestas terret; sed provocat ille,  
Qui de Te spirat large fluens amor.  
Contrahe tantisper radios fulgoris, et Ostri!  
Non possunt tanti lumina Nominis  
Sistinuisse jubar. Quid mirum? Pannonis ora,  
Et qua se late porrigit Imperii  
Majestas, Nomen BATHYÁNI non capit orbis.  
Vincis divorum munere singulos.

[...]

Melpomenéhez a pozsonyi kispapok egy olyan strófát rendeltek, amelynek első öt sora csonka hexametereket tartalmaz, egyenként háromszótagos molossus zárlattal. A hatodik, záró sor ezektől annyiban tér el, hogy „míg azok a hephthémimerésig, tehát a 4. láb első hosszú szótagjáig terjednek, addig az utóbbi vagyis a zárósor viszont csak a penthémimerésig, vagyis a 3. versláb első longumáig terjed”.<sup>36</sup>

<sup>36</sup> A strófa metrikai képletének – általam részben szó szerint idézett – megfejtését hálával köszönöm meg Szepessy Tibor tanár úrnak.



Melpomene  
seu Classis II. Anni Philosophorum.

Sim licet inferior reliquis aetate,  
Nostra tamen chelys, et moduli concordēs  
Queis TIBI vota cano, Superum consensu,  
Ad Tua deproperant Pater Alme! festa.  
O igitur veniam tribuas, vota que  
Auribus excipias benignis!

Vive Deo, patriaeque diu! Parcarum  
Numina longa neant TIBI vitae fila:  
Semper honos nomenque TUUM perduret!  
Finis per Europam volitet JOSEPHI  
Principis, atque Patris Patriae BATHYÁNI,  
Dum rutilus radies in astris.

Ezen metrikai szempontból érdekes költemények után két Batthyányhoz címzett képverset, illetve kronogrammát mutatok be, amelyeket szerzőik ajándékol szántak a hercegprímás számára. Az esztergomi Bibliotheca Collectanea-gyűjteményében található képverseket Kilián István közölte tematikus antológiájában.<sup>37</sup>

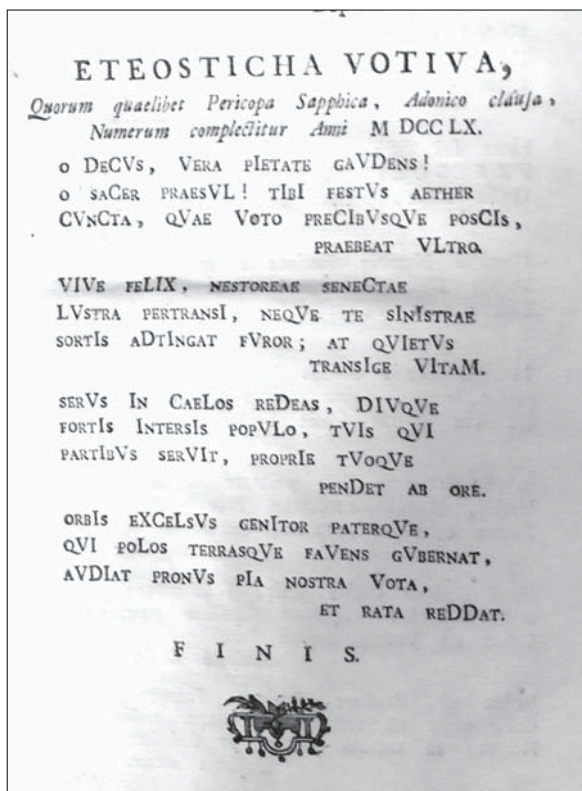
A képversek és kronosztichonok a *technopaegnum*nak nevezett mesterkedő költészeti eljárás körébe tartoznak. A piarista Moesch Lukács már említett *Vita poeticájá-*nak *De lusibus et artificijs poeticis* című fejezetében harminchétféle költői elmejáték-típust említ a képverset az akrosztichonok közé sorolva.<sup>38</sup> A Batthyáynak szóló *eteosticha votiva* (4. kép), vagyis „hálaadó kronosztichok” a már fentebb bemutatott, a kolozsvári református kollégium diákjai által írt szapphikus carmen után állnak, szintén szapphikus versszakban.

A képversek között találunk egy egészen összetett, akrosztichon, mezosztichon és telesztichon kombinációját tartalmazó alkotást, melyet Süllyepüspöki József írt 1764-ben az akkor még kalocsai érsek Batthyáynak.<sup>39</sup> A szerző készített a vers elé egy tetszetős címlapot is, amelyből kiderül hogy a költemény a *Virescens palmaris statua* címet viseli (5. kép). A képen egy pálmafa látható, amely a keresztény szimbolikában általában

<sup>37</sup> KILIÁN István, *A régi magyar képvers*, Bp.–Miskolc, Felsőmagyarország–Magyar Műhely, 1998, 62–65, 72–73, 108–109, 148–149, 182–183.

<sup>38</sup> MOESCH Lukács, *Vita poetica per omnes aetatum gradus deducta [...]*, Tyrnaviae, Friedl, 1693, 115–136.

<sup>39</sup> A vers közlését lásd: KILIÁN, *i. m.*, 148–149.



4. kép. Szapphikus strófákban írt kronosztichonok

az erények, Alciati emblémagyűjteményében a kitartás és az állhatatosság jelképe.<sup>40</sup> Törzsén az apostoli vagy érseki kereszt utalhat Batthyány kalocsai érseki méltóságára vagy általában a magyar anyaszentegyházra. A fa ágairól épület formájú súlyok lógnak ezzel utalva a képversben foglalt „Crescit sub pondere palma” szentenciára. A baloldali súly a kalocsai Nagyboldogasszony főszékesegyház oldalnézeti képe, a jobboldali pedig a hajósi érseki lakot ábrázolja. A szerzőről, Süllyepüspöki Józsefről a nevén kívül szinte semmit sem tudunk, Kilián István szerint tanár, tanító vagy pap lehetett Kisújszálláson.<sup>41</sup> A vers Batthyáynak szóló dedikációja azért érdekes, mert Kisújszállás jellemzően református vallású, ún. redemptus település volt, ahol 1767-ben is mindössze egy-két katolikus család lakott, tehát több mint valószínű, hogy Süllyepüspöki József is református lehetett.<sup>42</sup> Azt, hogy miért a kalocsai érseket választotta mecéná-

<sup>40</sup> *Magyar katolikus lexikon*, főszerk. DIÓS István, szerk. VICZIÁN János, X, Bp., Szent István Társulat, 2005, 474–477; *Szimbólumtár: jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*, szerk. PÁL József, ÚJVÁRI Edit, Bp., Balassi, 1997, 370–371.

<sup>41</sup> KILIÁN, *i. m.*, 306.

<sup>42</sup> Soós Imre, *Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése*, Bp., Szent István Társulat, 1985, 275.



5. kép. Süllyepüspöki József  
képversének címlapja

sul, indokolhatja a vándorköltő Berei Farkas Andrásnak az a megjegyzése, miszerint ő Batthyánytól az egyik verséért, idézem: „mennyi sor, annyi arany” fizetséget kapott.<sup>43</sup>

A Batthyány Józsefhez címzett alkalmi írások között számos hasonlóan érdekes anyaggal találkozhatunk, amelyek közlésére itt nem keríthetek sort, mivel szétfeszíténék jelen tanulmány kereteit. A Batthyány méltóságához, mecénási szerepéhez kapcsolódó költemények vizsgálata reményeink szerint számos, általában a magyarországi neolatin alkalmi költészetre vonatkozó megállapítást tesz majd lehetővé. A most tárgyalt műfajelméleti szempont is csak egy a lehetséges megközelítések közül. A jövőbeli kutatási feladatok között szerepel többek között a versek stilisztikai, tipológiai vizsgálata, történeti és perszonális kapcsolati kontextusba való helyezésük, az érseki reprezentációban való szerepük meghatározása, valamint a hasonló funkciót betöltő köz-költészeti alkotásokkal való esetleges viszonyuk feltárása.

<sup>43</sup> KNAPP, „A Lói tanács...”, i. m., I, 44.

SIMON LAJOS ZOLTÁN

*Tityrus Szombathelyen*

*Antiárkádia Füsi Pius Josephus, Mariae Theresiae filius  
című eklogájában\**

Füsi Pius (1703–1769) domonkos rendi szerzetes-költőről Horányi Elek *Memoria Hungarorum* c. művében a következőket olvashatjuk:

Comaromi MDCCIII Elementis litterarum in patrio solo strenue imbutus praeclari ingenii dedit specimina. Adulescens nuncio misso Helveticae Confessionis cui addictus erat romana sacra, ordinemque Praedicatorum amplexus est. In eo pietate & doctrina cum singulari modestia coniuncta emicavit, variosque luce publica donavit libros...<sup>1</sup>

Azt már nem írja Horányi, hogy Füsi tündöklő tehetsége nemcsak *in patrio solo* bontakozott ki, hanem tanulmányait – még református teológusként – Hollandiában folytatta, ahol rendkívüli képzettségre, egyebek mellett a bibliai héber nyelv elmélyült ismeretére tett szert. Hazatérve a nagy hatású, harcos hitvitázó, Padányi Bíró Márton veszprémi püspök hatására tért át a római katolikus vallásra, majd rövidesen a domonkos rendbe is belépett. Tehetségét és műveltségét kamatoztatva Füsi szerteágazó egyházszerzői és irodalmi tevékenységet fejtett ki. Vasvárott domonkos gimnázium építését kezdeményezte, a vasvári plébániát tizenkét esztendőn át vezette, majd a váci rendház főnöke lett. Keresett hitszónok volt, szentbeszédeinek sajtó alá rendezésében azonban a halál megakadályozta.<sup>2</sup> Művelte a korban olyannyira népszerű hitbuzgalmi ponyva műfaját, gyóntatópapoknak írott kézikönyve pedig – hogy más, hasonlóan gyakorlati célú munkáit ne említsük – nem kevesebb, mint tizenkét kiadást ért meg.<sup>3</sup>

Magyar nyelvű munkássága alapján aligha sorolhatnánk a 18. század irodalmának számottevő alkotói közé. Leginkább a *Disticha Catonis* fordítói között szokták

\* A szerző a tanulmány írása alatt Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban részesült.

<sup>1</sup> *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum, quam excitat* Alexius HORÁNYI. Pars I., Viennae, 1775, 738–739. Maga Füsi a nevént másutt Füssinek, megint másutt Füssynek is írja.

<sup>2</sup> P. FEHÉR Mátyás O. P., *Egy barokk költő verse Vas megyéről 1740-ből*, Vas Szemle, XI, 1944, 3–4, 145. Füsi *Turris robusta atque alta, Erős és magos égig érő torony* (Győr, 1739) c. művéről lásd MACZÁK Ibolya, *Titkos értelmű rózsák: Szövegalkotási kérdések Füsi Pius domonkos szerzetes rózsafüzérről szóló prédikációja kapcsán = A domonkos rend Magyarországon*, szerk. ILLÉS Attila Pál és ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs, Piliscsaba–Bp.–Vasvár, 2007, 286–297.

<sup>3</sup> P. FEHÉR Mátyás O. P., *A hétszázados vasvári Szent Domonkos-rendi kolostor története 1241–1941*, Bp., 1942, 171–176.

számon tartani. *A' jó Erkölcse tanító Kátónak bölts versei* korántsem mondható ügyetlen próbálkozásnak, néhol pedig egészen szellemes megoldásokat is találhatunk a szövegben. Csattanós az I. könyv 2. disztichonjának magyarítása: „Plus vigila semper, nec somno deditus esto: / Nam diuturna quies vitis alimenta ministrat.” Füsinél: „Mindenkor nagy vigyázó légy, / Álomra sok időt ne tégy: / Mert a' hoszszú nyugalom / A' bűnöknek hízdalom.” Hasonlóképpen találóan adja vissza például a II. könyv 12. versének értelmét is: „Quid Deus intendat, noli perquirere forte: / Quid statuet de te, sine te deliberet ipse.” „A' mit Isten akar tenni, / Nem kell azt kérdésre venni: / A' mit rendel te körüled, / El-végezi te kivüled.”<sup>4</sup> Mindemellett igazat adhatunk Toldy Ferencnek, aki a korszak tanító költészetét szemlélve, Felsőbüki Nagy Pál fordítása mellett Füsiét is vizsgálva, megállapítja: „semmi gerjedése a költői reflexiónak”.<sup>5</sup> Még inkább világossá válik ez, ha a költő *Rövid emlékezet* című, „*Vas vármegyében lévő némelly Helységről*” szóló, P. Fehér Mátyás O. P. által a *Vasi Szemlében* közreadott terjedős versezetét olvassuk, melyre valóban ráillenek Kölcsey hírhedt Berzsenyi-recenziójának a niklai váteszt joggal vérig sértő záró mondatai.

Míg azonban ezt az igencsak átlagos magyar nyelvű életművet a szakirodalom legalábbis számon tartja, Füsi latin nyelvű költészete teljességgel feledésbe merült. Márpedig az *Otia poetica* címen 1744-ben, Bécsben megjelentetett gyűjteményes kötetét<sup>6</sup> lapozgatva nyilvánvalóvá válik, hogy latin költeményeit a magyar nyelvűeknél jóval nagyobb ambícióval és műgonddal írta. Míg a század végén „egyre gyakoribb típus az olyan költő, mint a latinról a hazai nyelvre átváltó Révai, Dayka, Baróti Szabó”,<sup>7</sup> úgy tűnik, Füsi Piusnak még a latin jelentette azt a nyelvet, amelyen a gyakorlatias, hitbuzgalmi, erkölcsjavító célokon túlemelkedő költői virtuozitásnak, sőt játékoságnak, mesélő kedvnek, egyszóval az *otium*nak is teret engedhetett. Természetesen e kötet túlnyomó részét is alkalmi költemények teszik ki, ám szerzőjük ötletességére jó példa a Szelestey Boldizsár alispán neve napjára készült, elégikus disztichonokban íródott vers<sup>8</sup> fölütése: Füsi a késő éjszakában éppen másnapi prédikációjára készül, amikor megjelenik lakásán a Múzsza, s fülét meghúзва ösztökéli versírásra (*En subit, atque aures mihi vellicat una Sororum*, 5.), majd amikor a fölháborodott pap-költő majdnem botra kap (*Vix non arripui fustem, stimulatus ab ira*, 7.), hogy a nem kívánatos vendéget kizavarja a házából, szelíden emlékezteti jeles pártfogója neve napjára. Alighanem éppen a klasszikus költészetből jól ismert motívumok invenciózus paró-

<sup>4</sup> *A' jó Erkölcse tanító Kátónak bölts versei Mellyeket Magyar Nyelvre fordított P. Pius FÜSSI Szent Domonkos szerzetéből*, Budán, 1768.

<sup>5</sup> *A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig. Második, javított kiadás egy kötetben*, Pest, 1867, 311.

<sup>6</sup> *Otia poetica P. Pii Füsi*, Anno M. DCC. XLIV, Viennae Austriae.

<sup>7</sup> SZÖRÉNYI László, *Latin költészet 1770 és 1820 között = Studia Hungarolatina. Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomról*, Bp., 1999, 98.

<sup>8</sup> *Otia poetica*, 65.

diája – talán elegendő itt a Vergilius fülét meghúzó Apollót, vagy az Ovidiust dolgozószobájában meglátogató Janus istent említeni<sup>9</sup> – és az antik toposzoknak a hétköznapi életből vett helyzetekkel, valóságelemekkel való szellemes ötvözése emeli Füsi költészetét messze a reprodukív imitáció színvonala fölé.

Az alkalmi költészet adta szűkös keretek meghaladásának igényéről talán éppen ünnepi alkalomra íródott, szorosan egymáshoz kapcsolódó eklogái tanúskodnak a legjobban. A *Josephus, Theresae filius*<sup>10</sup> c. *carmen bucolicum* a majdani II. József születésére íródott *genethliacon*, míg az azt követő *carmen pastoritium*<sup>11</sup> Mária Terézia magyar királlyá való koronázását örökíti meg. A két eklogát nem pusztán a hasonló tárgy teszi egymás tükörképszerű párjává. Míg a *Josephus*ban három férfi szerepel, Damaetas (*sic!*), Menalcas és Tytirus (*sic!*), a Mária Teréziának ajánlottban három nő, Phyllis, Amaryllis és Galatea. Ezáltal az újszülöttet, illetve a királynőt magasztaló, az efféle panegirikus eklogákban elmaradhatatlan pásztori dalverseny jóval dinamikusabbá válik, mint volna a megszokottabb, kétszereplős formában.

Sokkal lényegesebb ennél az elbeszélő technika azonossága. A dicsőítő dalversenyt ugyanis mindkét eklogában hosszú bevezető elbeszélés előzi meg, s ezeknek a pásztorelétekből vett eleven és humoros életképeknek a realizmusa éles ellentétben áll a dalok megszokott és kötelező toposzokból építkező magasztosságával. A *Josephus* c. ekloga összesen 246 sorából a bevezető történet 75 sort foglal el, a *Carmen pastoritium* 276 sorából pedig 53 sort. E bevezető elbeszélések is két részre oszthatóak. A *Josephus* nyitójelenete Damaetas és Menalcas viszálykodását beszéli el (1–30), majd a városból visszatérő Tytirus beavatkozása és beszámolója következik (31–75). A *Carmen pastoritium*ban hasonlóképpen 30 sort tesz ki a nyitókép, amelyben Phyllis a városba küldött, szokatlanul sokáig elmaradó szolgálólányért, Amaryllisért aggódik (1–30), majd Phyllis és a hirtelen hazatérő leány párbeszéde, illetve Amaryllis elbeszélése következik a városról (31–53). Itt azonban az elbeszélés – immár panegirikus hangnemben – folytatódik, hiszen Amaryllis részletesen beszámol a koronázási szertartásról is (54–129).

Éppen ezek a bevezető jelenetek mutatják legjobban, hogy az antik – korántsem csak bukolikus – szövegek megidézése a „*Kontrastimitation*” jegyében történik. E pásztori jelenetekben még nyoma sincsen a letűnt aranykort megidéző nosztalgikus árkádi-ai hangulatnak. Mi sem áll távolabb e szövegektől, mint az érzelmesség korának eszményítő idill-fölfogása, melyet Charles Batteux nagy hatású, s Füsi eklogáival majdhogyanem egy időben íródott műve alapján Révai Miklós oly szépen megfogalmazott:

<sup>9</sup> „cum canerem reges et proelia, Cynthus aurem / vellit et admonuit: 'pastorem, Tityre, pinguis / pascere oportet ovis, deductum dicere carmen.' *Buc.* VI, 3–5. Hanc ego cum sumptis agitarem mente tabellis, / lucidior visa est, quam fuit ante, domus. / Tunc sacer ancipiti mirandus imagine Janus / bina repens oculis obtulit ora meis.” *Fasti* I, 93–96.

<sup>10</sup> *Otia poetica*, 30–38.

<sup>11</sup> *Otia poetica*, 38–46.



A Pásztor élet, tulajdonúl szóllván, képe a' világ arany idejének, tsak anynyira terjeszkedik, a' menynyit képezhettek és eszökkal fel érhettek az első együgyű emberek. [...] Született hazája a' szabadságnak, az ártatlan gyönyörködésnek, a' tsendes békességnek, és más olyyan javaknak, melylyekre az ember magát fölindulva érzi, mihelyest indulatossági tsak egy nehány szem pillantásig való nyúgodalmat engednek, hogy meg esmérhesse magát.<sup>12</sup>

Mindjárt a *Josephus* fölütése világossá teszi, hogy a történet nem a mitikus Árkádiában, hanem Vas vármegyében, méghozzá Vasvár közvetlen közelében játszódik:

Est Castrum, a Ferro cui nomen, famaue totam  
Per terram est illis celebris: nam Regia quondam  
Urbs erat, atque suum Comitatus nunc quoque ab illa  
Ferro-Castrensis nomen tenet. Ac nemus illi  
Jungitur, & fluviis, & glande ac gramine foetum. (1–5. sor)

Közvetlenül ezután viszont Füsi Vergilius legidillibb nyitóképét idézi meg – a szoros szövegszerű allúziók kétséget sem hagynak afelől, hogy tudatos költői játékról van szó. A VII. ekloga fölütésében Vergilius olyan metaforikus tájat jelenít meg, amely az egymást kizáró valóságselemek egymáshoz rendelése által térben és időben egyaránt elhelyezhetetlenné válik: amikor Meliboeus elkóborolt kecskáját indul keresni, egy tölgyfa tövében, a Mantua közelében csörgedező Mincius partján pillantja meg a pásztori költészetet megalapító félisteni Daphnist, két árkádiai pásztor társaságában:

Forte sub arguta consederat ilice Daphnis,  
compulerantque greges Corydon et Thyrsis in unum,  
Thyrsis ovis, Corydon distentas lacte capellas,  
ambo florentes aetatibus, Arcades ambo,  
et cantare pares et respondere parati. (1–5. sor)

A tér és idő törvényszerűségeinek fölfüggesztése által lesz Árkádia – Bruno Snell találó kifejezésével – „*geistige Landschaft*”, „szellemi tájkép”, ahol tárgyiasság és személyesség, külső és benső világ egymásba olvad.<sup>13</sup> Az epifániaszerű találkozást a Daphnis

<sup>12</sup> *A' pásztor költésről való oktatás = Faludi Ferentz költeményes maradványai. Egybe szedte 's elő beszédekkel, jegyzésekkel, és szükséges oktatásokkal közre bocsátotta a' magyar költeményes gyűjtemény öregbedésére: RÉVAI Miklós, Győrött, 1786, 137.*

<sup>13</sup> „Sein Arkadien ist nicht nur ein Zwischenland zwischen Mythos und Wirklichkeit, sondern auch ein Zwischenland zwischen den Zeiten, ein jenseitiges Diesseits, das Land der Seele, die sich nach ihrer fernen Heimat zurücksehnt.“ *Die Entdeckung einer geistigen Landschaft = Die Entdeckung des Geistes: Studien zur Entdeckung des europäischen Denkens bei den Griechen*, Göttingen, 1975, 35. „Mit der lyrischen Auf-

jelenlétében lezajló pásztori dalverseny követi, amely Corydon győzelmével és költővé avatásával zárul: *Ex illo Corydon Corydon est tempore nobis* (70. sor). Füsi, úgy tűnik, elegánsan helyezi át ezt az árkádiai jelenetet a vasi tájba:

Forte huc Damaetas convenerat, atque Menalcas,  
 Ille agnos centum, pingues totidem iste capellas  
 Ad sata depellens: cantuque, & viribus ambo  
 Concertare pares. (6–9. sor)

Gyorsan kiviláglik azonban, hogy e varázslatos hangulatú jelenetet a költő csak azért idézte föl, hogy rögtön ellentétébe fordítsa: szó sincsen itt epifániáról, sem pedig dalversenyről, sokkal inkább vasi kisbirtokosok szemmel láthatólag régóta tartó pereskedéséről: Damaetas, mihelyt Menalcast megpillantja, dühöngve vonja kérdőre, hogy merészel az ő birtokán legeltetni, amikor királyi birtoklevelekkel tudja igazolni, hogy ez a föld ősapáitól fogva családja tulajdonában volt. A birtoklevelek természetesen egy öreg tölgyfa kérgébe vannak belevésve (*veteris descripta in cortice fagi*, 14. sor), számos királyi névvel ellátva (*multorum nomina Regum*, 15. sor). Ezáltal Füsi ismét a bukolikus motívumkincs egy állandó elemét forgatja ki, hiszen a fába vésett írás mindig költői szövegeket, gyakorta pedig isteni jóvendöléseket hordoz.<sup>14</sup> De nem éri be ennyivel, hanem egyszersmind Vergilius III. eklogájának híres rejtvényét is parodizálja (*Dic, quibus in terris inscripti nomina regum / flores nascantur*, 106–107. sor). Menalcas nem retten meg sem a fába vésett birtoklevéltől, sem attól a fenyegetéstől, hogy Damaetas megismerteti hátával a botját; fölháborodva arra hivatkozik, hogy ő ezt a birtokot pénzen vásárolta:

Damaetas ergo Menalcam  
 Ut vidit, subito magnam commotus in iram  
 Sic ad eum fatur: Qua tu audes talia fronte,  
 Ut mea cum gregibus sic rura invadere tentes?  
 Quippe a primaevo rura haec tamquam mea servo  
 Tempore: nam veteris descripta in cortice fagi,  
 Si lubet, ostendam multorum nomina Regum,  
 Haec qui rura meis proavis, abavisque dedere.  
 Hoc igitur de rure absis, secus hunc tua fustem

hebung von Raum und Zeit, oder genauer: der Verinnerlichung von Raum und Zeit hängt etwas anderes zusammen: innen und außen, subjektiv und objektiv sind in der lyrischen Poesie nicht geschieden.” Viktor PÖSCHL, *Die Hirtendichtung Vergils*, Heidelberg, 1964, 90.

<sup>14</sup> A fába vésett írás utóéletéről lásd korábbi tanulmányunkat: *Iubila pastorum: Calpurnius Siculus és a reneszánsz pásztori költészet* = ΓENEΣΙΑ: *Tanulmányok Bollók János emlékére*, szerk. HORVÁTH László, LACZKÓ Krisztina, MAYER Gyula, TAKÁCS László, Bp., 2004, 651–667.

Tergora gustabunt. Iratus & ipse Menalcas,  
 Sic ait: O quam magna tuae est audacia linguae,  
 Id jactare tuum, quod abhinc ego tempore multo  
 Aere emptum teneo. Jam nunc me cogis & et ipse  
 Credere, quae Lycidas retulit mihi saepe querendo,  
 Quod tu illi injuste tuleras; sed ego mihi talem  
 Numquam me patiar, non tu mea rura tenebis. (9–24. sor)

A jelenet komikus hatását tovább fokozzák a klasszikus epikus költészetből átvett, fenséges hangulatú fordulatok: *nomen tenet*,<sup>15</sup> *magnam commotus in iram*,<sup>16</sup> *sic ad eum fatur*,<sup>17</sup> *invadere tentes*,<sup>18</sup> *primaevio*,<sup>19</sup> *proavis abavisque*,<sup>20</sup> *tergora*.<sup>21</sup>

Az áldatlan perpatvarnak a Szombathelyről hazatérő Tytirus vet véget egy hasonlóképpen az *Aeneis*t idéző megszólítással: *O Socii, Socii! Vanas componite lites!* (31. sor).<sup>22</sup> Tytirus elbeszélése megintcsak egy régi bukolikus toposz visszájára fordításán alapul. A pásztorok ugyanis Theokritosz szerelmes *kyklópsától*, Polyphamostól fogva a szeretett leányt annak ígéretével próbálják magukhoz csábítani, hogy mellettük semmiben sem fog hiányt szenvedni, hiszen a nyáj télen-nyáron elegendő tejet és sajtot biztosít. Fölbukkan ez a motívum a Theokritoszt imitáló Vergilius II. eclogájában, Calpurnius Siculus pedig újabbal bővíti: a szép Crocale kezéért Idasszal, a juhászbojtárral egy kertészfiú, Astacus kel versenyre, különleges, általa nemesített gyümölcsökkel kecsgetve a leányt.<sup>23</sup> Fűsinél ez is fordítva van: Galathea gondoskodik Tytirusról, bőven ellátva őt sajtjal, vajjal, tejjel, a pásztorlegény pedig azért megy be Szombathelyre, hogy hálája jeléül hajtút vásároljon neki ajándékba. A városban azután magával sodorja az ünneplő tömeg, egyenesen a József születése alkalmából celebrált hálaadó misére:

Est Galathea mihi, quae (quamvis Mopsus & Aegon  
 Invidet) in multis se munificam mihi semper

<sup>15</sup> VERGILIUS, *Aeneis*, V, 121; VI, 235; OVIDIUS, *Metamorphoses*, X, 502.

<sup>16</sup> LUCANUS, *Bellum civile*, III, 133–134.

<sup>17</sup> VERGILIUS, *Aeneis*, V, 547; VI, 1; VIII, 115; X, 621; LUCANUS, *Bellum civile*, II, 284; II, 648; III, 97.

<sup>18</sup> VERGILIUS, *Aeneis*, III, 382; IX, 185–187.

<sup>19</sup> VERGILIUS, *Aeneis*, VII, 162; X, 345; LUCANUS, *Bellum civile*, VI, 562.

<sup>20</sup> VERGILIUS, *Aeneis*, XII, 225.

<sup>21</sup> VERGILIUS, *Aeneis*, I, 211; IX, 764; OVIDIUS, *Metamorphoses*, XIII, 347.

<sup>22</sup> VERGILIUS, *Aeneis*, I, 198; II, 387; III, 560.

<sup>23</sup> „Despectus tibi sum nec quaeris qui sim, Alexi, / quam dives pecoris, nivei quam lactis abundans, / mille meae Siculis errant in montibus agnae; / lac mihi non aestate novom, nec frigore deficit.” Vergilius, *Buc.* II, 19–22. „Qui numerare velit quam multa sub arbore nostra / poma legam, tenues citius numerabit harenas. / Semper holus metimus, nec bruma nec impedit aestas, / si venias, Crocale, totus tibi serviet hortus.” Calpurnius Siculus, *Buc.* II, 72–75.

Exhibet: illa etenim, si caseus atque butyrum,  
 Vel lac, seu quidquam desit mihi, cuncta ministrat.  
 Crinalemque empturus acum pro munere tanto  
 Ocyus intro Urbem, cujus Sabaria nomen.  
 Hic ego laetitia perfusum ingente videbam  
 Omnem urbis populum, denseque acurrere in arcem  
 Dum strepitu magno campanae quaeque sonabant.  
 Ipse ego laetanti me misceo turbae, & et in Aedem  
 Numinis ingressus, grandem cum plebe catervam  
 Magnatum video vestis splendore nitentem.  
 Tympanaque & citharae resonant, cantusque suaves  
 Temppla replent tanta dulcedine, ut Orphea adesse  
 Crediderim. (40–54. sor)

Jegyezzük meg itt: e jelenet hatásosságát mutatja, hogy harminc esztendővel később utánzóra talált a szombathelyi gimnázium retorikatanára, a ferences Angster Jeromos (1739–1781) személyében, aki *Drama officioso-bucolicum* c., háromszor tíz eklogából álló, monumentális iskoladramájában, amelyet Zichy Ferenc győri püspök látogatása alkalmából elő is adtak, – nyilván költőelődje iránt való hódolatból – szinte szó szerint veszi át Füsi hexametereit:

Est Galathea mihi, quae (quamvis Milcon & Alcon  
 Invidet) in multis mihi se commonstrat amicam,  
 Et fidam semper; si caseus atque butyrum,  
 Vel lac, seu quidquam desit mihi, cuncta ministrat.  
 Crinales empturus acus pro munere tanto,  
 Urbem, sole novo, subeo. (II, 4, 8–13.)<sup>24</sup>

A jelenet két, Calpurniustól származó, de a műfaj hosszú és áttekinthetetlenül szövevényes történetében vándormotívummá lett kép ötvözésén alapul. Calpurnius IV. eklogájának hősei nyomorúságos életkörülményeik miatt kénytelenek fölthagyni a költészettel. Disznóknak való áztatott makkon és mályvalevélen sínylődnek, Corydon pedig arra biztatja öccsét, hogy a haszontalan pánsípot törje össze, és menjen inkább a városba tejet árulni.<sup>25</sup> Ez a kép a mecénás nélkül tengődő költő nyomorának metaforájaként lépten-nyomon fölbukkan a neolatin bukolikában, így a *Christianus Marónak* nevezett Baptista Mantuanusnál (1448–1516) is, akinek *Adulescentia* c.

<sup>24</sup> *Drama officioso-bucolicum...*, P. Hieronymus ANGSTER, Sopronii, MDCCLXXV.

<sup>25</sup> „dicentem, Corydon, te non semel ista notavi: / „frange, puer, calamos et inanes desere Musas; / i, potius glandes rubicundaque collige corna, / duc ad mulctra greges et lac venale per urbem / non tacitus porta.” IV, 22–26.

eklogáskönyve egészen a 18. század végéig iskolai olvasmánynak számított.<sup>26</sup> Szintúgy vándormotívummá lett a nagyvárosba látogató pásztor története. Calpurnius VII. eklogájának hőse, Corydon Rómába eljutva húsz napig időzik a városban, majd az aklok közé visszatérve a Nero építtette *amphitheatrum* lélegzetelállító látványosságairól ad részletes beszámolót a hűledező Lycotasnak. A városban bókászó, az új uralkodó nevéhez fűződő létesítményeket naiv áhítattal megcsodáló rusztikus figura humoros rajza, Hegyi György Statius hasonló tárgyú verseire alkalmazott pontos megfogalmazását kölcsönvéve, „*az önellenőrzés alól magát kivonó bámulat*”<sup>27</sup> elbeszélői modalitása nem tévesztett hatást, Calpurnius eklogája hosszú évszázadokon át az indirekt panegirikus mintapéldájaként szolgált. A Mátyás könyvtáráról is magasztaló költeményt író Naldo Naldi (1408–1472) VI. eklogájának *Alphaeus*a a Mediciek Firenzéjének építészeti csodáiról számol be szakszerűen az ámuldozó pásztoroknak, Bernardino Baldi Iléo nevezetű hőse pedig egyenesen az urbinói herceg gazdag könyvtáráról (*l’immensa copia de’ dotti libri*) lelkendezik az aklok közé visszatérve.<sup>28</sup> A motívum szívós továbbélését mutatja, hogy még a sziléziai barokk bukolikában is fölbukkan: egy Sigmund von Birken (1626–1681), Georg Philipp Harsdörfer (1607–1658) és Johann Klaj (1616–1656) által közösen megjelentetett költemény vándorútról hazatérő pásztora Nürnberg városának tornyaira és a *herrlich erbauten Rathausra* emlékezik vissza nosztalgiával.<sup>29</sup> Ez a calpurniusi jelenet azután annak a Baptista Mantuanusnak a hatására bővül a hétköznapi életből vett realista elemekkel, aki Vergiliusszal szemben a korabeli vidéki élet valósághű ábrázolására törekedett. Eklogáiban az észak-itáliai pásztorok és földművesek szalmába bújva vészelik át a téli hideget, elkeseredetten küzdenek a megáradó Pó vizével, ebédre kását főznek, kockáznak és adósságokba verik magukat, az ókori Phyllisekre és Amarylisekre kevéssé emlékeztető marokszedő lányoknak udvarolnak. A pufók és félszemű Galla lakodalmát sem pásztorsípok kísérik, hanem otromba dudaszó, a szerelmesen andalgó Menalcas beleesik a farkasverembe, a falusiak pedig azért imádkoznak Szűz Máriához, hogy földjeikről pusztítsa ki a vakondokat.<sup>30</sup> Nyilvánvalónak tűnik, hogy Füsü ennek a mantuanusi, realista műfajfölfogásnak a folytatója. Érdeemes megjegyezni, hogy az *Adulescentia* elsősorban a protestáns országokban volt népszerű és talált követőkre, ezért ha másutt nem is, Hollandiában biztosan megismerkedett vele.

<sup>26</sup> Baptista Mantuanus VI, 157: „cum lac vociferans ibam venale per urbem”.

<sup>27</sup> HEGYI György, *Statius, a költő, akit Apollo és Domitianus ihletett* = Publius Papinius STATIUS, *Erdők*, latinul és magyarul, ford. MURAKÖZY Gyula, Bp., 1979, 47.

<sup>28</sup> Részletesen lásd korábbi tanulmányunkat: SIMON Lajos Zoltán, *Sacra Calpurni vestigia: Calpurnio Siculo e i nuovi percorsi della bucolica umanistica nel secondo Quattrocento*, Studi Umanistici Piceni XXVII, 2007, 157–176.

<sup>29</sup> *Pegnesisches Schäfergedicht 1644–1645*, hrsg. von Klaus GARBER, Tübingen, 1966.

<sup>30</sup> Mantuanus eklogáinak modern kiadása: *Adulescentia: The Eclogues of Mantuan*, trans. and ed. Lee PIEPHO, New York, 1989.

Ha most már a dalversenyt vesszük szemügyre, a három pásztor váltakozó éneke öt nagy egységre oszlik, s a József név héber jelentéséből (*jsh* gyök: 'hozzáad', 'gyarapít') kiindulva a növekedés képeiből építkezik (*Est JOSEPH accrescens, noster quoque crescat Joseph*, 105. sor). Szépen megmutatkozik ez a *carmen amoebeum* első egységében, amely növekvő számú sorokból áll, s mind fenségesebb hangon szólal meg: Damaetas hét (102–109), Menalcas nyolc (110–117), Tytirus kilenc (118–126) sorban magasztalja az újszülöttet, s míg Damaetas és Menalcas az ókori bukolikából származó hasonlatokat mozgósít, Tytirus magát a bibliai Józsefet idézi föl:

Dam. Candida faecundis ut in altum lilia in hortis  
Et cedri virides surgunt in montibus altis,  
Crescat in immensum JOSEPHUS noster & olli  
Augeat Astripotens fortunam, regnaque et annos. (106–109. sor)

Tyt. Quam bene temporibus priscis bonus ille JOSEPHUS  
Aegypto datus est! Aegyptus, regnaque multa  
Pressa fame interitum fuerant passura, sed ille  
Se cunctis Patrem praebens satiaverat omnes.  
Et nobis bene JOSEPHUM tribuere benigna  
Numina: post steriles, quos multos vidimus annos  
Tempora portabit secum meliora JOSEPHUS. (118–124. sor)

A dalverseny monotonááját Füsi megint csak szerencsésen oldja föl az ekloga vége felé egy hosszabb, és a pásztori életképre visszautaló elbeszélő egység beiktatásával. A dalverseny öt nagy egysége nagyjából arányos, mindegyik huszonkét–huszonöt sor terjedelmű. Ezt az arányosságot azonban a negyedik egységben, amelyben a három pásztor a műfaji előírásoknak megfelelően ajándékot kínál föl az újszülöttnak, megtöri Tytirus kirívóan hosszú, harminckét soros éneke (189–221) – szemben Damaetas kilenc- (174–182) és Menalcas hatsoros (183–188) strófájával. Ez az elbeszélés egyben a nyitóképben fölvezetett alaphelyzetet is megvilágítja, mintegy utólagosan értelmezi. Tytirus volt az, aki a marakodó kisbirtokosok békítőjeként lépett föl, ő gyalogolt be Szombathelyre, hogy a róla gondoskodó leánynak csekély ajándékot, egy hajtút vásároljon, ő vett részt áhítattal a hálaadó misén, ő hozta meg a jó hírt a pásztorok világába. A dalversenyben ő az, aki vallásos áhítattal az újszülött trónörökösöt a bibliai Józseffel társítja. Az ekloga elején ősi birtokjogára hivatkozó Damaetas egy kiváló tejhozamú fiatal tehenet ajánl föl, amely két borjat szoptat, de emellett napjában háromszor is meg lehet fejni. Pörös társa, Menalcas pedig két hófehér báránnyal szándékozik kedveskedni. Tytirusról azonban kiderül, hogy minden vagyonát elveszítette koldusbotra jutott (így válik világossá, miért Galathea látja el ennivalóval), ajándékba csak azt a fülemülét adhatja, amelyet nemrég fogott el, és amelyet testvére gyermekének szánt; a fülemüle éneke megnyugtatja majd a csecsemőt, ha üvöltésével az egész palotát betölti



(*Placabit Puerum, si fors vagitibus aedem / Implebit*, 208–209. sor), de vigaszt nyújt az államügyek gondjai között a királynőnek is:

De grege ego infelix nil nunc promittere possum,  
 Ante aliquot messes poteram: nam plurima quondam  
 Arva, nemusque amplum possedi: tunc mihi pingues  
 Errabant vitulae per pascua: tunc ego saepe  
 Millenas etiam ducebam ad prata capellas;  
 Tempus et infelix nunc linquere cuncta coegit.  
 Sic igitur quamvis, pro munere quod dare possem,  
 De grege nil mihi sit: tamen est philomela suavis.  
 Hanc ego dum vigilans pendentem in fronte virenti  
 Fundere dulce nimis modulamen saepe notavi,  
 Viscum sub foliis, ubi consedis solebat,  
 Apposui, & capta est, occulta nescia fraudis.  
 Thyrsis ibi frater meus affuit, hancque volucrem  
 A me speravit, proli laturus eandem,  
 Ut tempus cum illa ludendo fallere possit.  
 At dixi: THERESAE quia fama est crescere ventrem,  
 Hanc volucrem Soboles, quam THERESA gignet, habebit. (189–206. sor)

Ha voltak is valós személyek, akik Damaetas, Menalcas és Tytirus alakját ihlették, e „bukolikus álarcok” – túlságosan általános voltuk miatt – nyilván az eklogák megjelenésének idején is csak Füsi közvetlen környezete számára voltak – ha máshogy nem, a szerző személyes közlése alapján – megfigyelhetők.

Az allegorizálás tehát, ha egyáltalán fölmerülhet, az eklogában aligha játszik figyelembe vehető szerepet, s ezért némileg elnagyoltnak érezzük Csetri Lajos rövid jellemzését a 18. század magyarországi latin eklogaköltészetéről: „...a magyar 18. század második felében elég nagyszámú, vergiliusi típusú allegorizáló alkalmi idill született a római katolikus egyház papjainak és szerzeteseinek tollán, mely az egyház »pásztorainak« örömeit, aggodalmait, új egyházfedelmek beiktatásának »alkalmát« volt hivatva megénekelni. (Ilyen műveket alkotó költők közül csak két nevet említek: Füsi Pius, Szabó András.)”<sup>31</sup> Ha csak a már említett Angster Jeromos barokkosan burjánzó képekkel zsúfolt „drámáját”, vagy Agyich István erőteljesen klasszicizáló eklogáit<sup>32</sup> vesszük is figyelembe, úgy tűnik, a 18. századi latin nyelvű pásztori költészet jóval sok-

<sup>31</sup> *Faludi Ferenc: VI. ekloga = Amathus, Válogatott tanulmányok 1–2*, Bp., 2007, 2, 19.

<sup>32</sup> Agyich költészetéről lásd SZÖRÉNYI László, *i. m.*, 105–106., T. PAPP Zsófia, *Agyich István kanonok élete és versei (könyvtári adatok alapján) = A Koller József emlékkonferencia (Pécs, 2002. október 24–25.) válogatott előadásai*, szerk. FONT Márta és VARGHA Dezső, Pécs, 2003 (Tanulmányok Pécs történetéből, 13), 201–245.

színűbb és változatosabb annál, mint azt a kutatás eddig föltételezte. Leegyszerűsítő P. Fehér Máttyás O. P. olvasata is, mely szerint az ekloga „a kis II. József születését ünnepli meg és tele van ujjongással, hogy a királyi család nem marad utód nélkül”.<sup>33</sup>

Mint láttuk, Füsi a mantuanusi „realista” műfajfölfogást adaptálva a korabeli vasi kisbirtokosság jellegzetes alakjait rajzolja meg kitűnő humorral, a vergiliusi modell pedig csak paródia tárgyaként van jelen. A dicsőítő dalokhoz keretül szolgáló realista zsánerkép, mint a költő más eklogáiban is, messze túlnő eredeti funkcióján. A *Josephus* valódi főhőse sem a trónörökös, hanem az egykor tehetős, de az eklogában elhallgatott okokból hirtelen elszegényedett, emelkedett lelkületét azonban a szerencse forgandósága közepette, nyomorogva is megőrizni képes Tytirus, akinek nyomorúsága borongós hátteret ad az alkalom szülte dalversenynek.

---

<sup>33</sup> P. FEHÉR, *i. m.*, 174.

BÁTORI ANNA

*A tudás hálózatai*  
*Rotarides Mihály és Wallaszky Pál:*  
*egy kapcsolat olvasatai*

Az elgondolás, miszerint Wallaszky Pál historia litterariaja, a *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria*<sup>1</sup> Rotarides Mihály életművének kiteljesítésére lett volna hivatott,<sup>2</sup> egy folyamatos és egységes irodalomtörténet előfeltételezésén alapul.<sup>3</sup> A Wallaszky és Rotarides kapcsolatát magától értetődőnek tekintő szerzők nem csupán abban értenek egyet, hogy Wallaszky Rotaridestől kölcsönözze munkája elméleti kereteit, hanem abban is, hogy Wallaszky mind Rotarides *Historiae hungaricae literariae antiqui medii atque recentioris aevi lineamenta* című nyomtatott művét,<sup>4</sup> mind a halála után nem sokkal a wittenbergi magyar könyvtár tulajdonába jutott<sup>5</sup> kéziratait is forrásként és az anyaggyűjtésben kiindulási alapként használta. Azonban nem csupán az elgondolás bizonyítása vagy cáfolása nem történt meg, hanem ennek még csak igényét sem igen fogalmazta meg senki, olyannyira magától értetődőnek tűnt, hogy a nagy alkotók egymást követik, és egymás munkáit építik tovább.

A vélekedés alátámasztása így egy olyan életrajzi elbeszéléssel helyettesítődik, amelyben a lehetőségek sorának feltalálása rendszerint nagyobb szerephez jut, mint a filológiai érvelés. Wallaszky 1767-ben iratkozott be a lipcsei egyetemre, ahol „tanította őt Bél András Károly, aki későbbi munkásságának legfőbb iránytszabója lett”<sup>6</sup> – tudatja velünk Kenyeres Imre, mégpedig Zsilinszky Mihály Wallaszky-kismonográfiájára hivatkozva. Zsilinszky többet is elárul erről a kapcsolatról: „különösen Bél érdeklődött az ifjú magyar tudós tanulmányai iránt, kit az egyetem gazdag gyűjteményeibe, könyvtáraiba vezetett. A kölcsönös vonzódásnak és bizalomnak alapját Bél Mátyás képezte, kiben amaz atyját, emez pedig a nemzet nagy tudósát tisztelte. Wallaszky annyira bá-

<sup>1</sup> WALLASZKY Pál, *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiis Regni ad nostra usque tempora delineatus*, Buda, Typis Univ., 1808. Első kiadás: 1785.

<sup>2</sup> „1785-ben [jelent meg] a *Conspectus*, mint a Bél-Rotarides képviselte irány rendszeres és teljesetadó terméke.” KENYERES Imre, *A magyar irodalomtörténetírás fejlődése a XVIII. században*, [Bp.], [Mérnökök Nyomdája], 1934, 52.

<sup>3</sup> MARGÓCSY István, *Variánsok lehetséges és létező összefoglaló magyar irodalomtörténetekről*, *Alföld*, 2012/3, 74–84.

<sup>4</sup> [MICHAEL ROTARIDES], *Historiae hungaricae literariae antiqui medii atque recentioris aevi lineamenta*, Altonaviae et Servestae, 1745.

<sup>5</sup> PÁLFY Miklós, *Katalog der Handschriftensammlung der Hallenser Ungarischen Bibliothek*, Halle, Niemeyer, 1965, 11–12.

<sup>6</sup> KENYERES, *i. m.*, 50.

multa műveit, hogy egyenesen ennek lehet tulajdonítani, miszerint éppen a magyar irodalom múltjának felderítésére szánta el magát.<sup>7</sup> Lehetséges tehát, hogy Bél András Károly figyelemmel kísérte Wallaszky tanulmányait, így az is elképzelhető, hogy korábbi pártfogoltja, Rotarides<sup>8</sup> hagyatékához is ő irányította. Wallaszky ugyanis – legalábbis Farkas Gyula szerint – „mindenütt igyekezett anyagot gyűjteni műve számára, a legerősebb indítékot mégis Wittenbergában nyerte, ahol nemcsak a Cassai-féle magyar könyvtár, hanem Rotarides hagyatéka is várta. Talán itt határozta el, hogy befejezi Rotarides félbehagyott életművét és megírja a magyar historia litteraria-t.”<sup>9</sup> Kenyeres Imre úgy tudja, Wallaszky kifejezetten „Rotarides kéziratának áttanulmányozására” utazott Wittenbergbe, s „mintaképe”, Rotarides „minden iratát jól ismeri”.<sup>10</sup>

Az elgondolás tehát a következő tények között teremt oksági kapcsolatot: Wallaszky a pozsonyi evangélikus líceum tanulója volt, amelyet korábban Bél Mátyás igazgatott; Wallaszky a lipcsei egyetemre iratkozott be; Bél Mátyás fia a lipcsei egyetem tanára volt; Bél András Károly patronálta Rotaridest; Wallaszky megfordult a wittenbergi magyar könyvtárban, ahol látott Rotarides-kéziratokat. – Ezek azok a „tények”, amelyeket a Wallaszky-életrajzok alapja, a Horvát István által készített és a Tudományos Gyűjtemény 1817-es számában megjelent biográfia,<sup>11</sup> és még inkább az annak forrásaként tekinthető Horvátnak elküldött autobiográfia<sup>12</sup> is említ. – Horvát ugyanis legnagyobbbrészt pontosan fordítja magyarra a Wallaszkytól neki elküldött életrajzot, némely ponton azonban kiegészíti azt.

A Wallaszky-önéletrajz így például nem utal Bél András Károly pártfogoló tevékenységére, csupán megemlíti őt – igaz, elsőként – lipcsei tanárai között: „doctores eius fuere in Philosophicis Carolus Andr[ea]s Belius Consiliarius Electoralis Aulicus Magni Nostri Matthiae Belii filius.”<sup>13</sup> Hogy Bél milyen kapcsolatban volt Wallaszkyval, arra a művek is csak lazán engednek következtetni. A *Conspectus*ban egyáltalán nem szerepel Bél András Károly neve, az 1769-ben megjelent *Tentamen historiae litterarum sub rege gloriosissimo Matthia Corvino de Hunyad in Hungaria* című historia litterariában pedig csupán egyszer, amikor a szerző megemlíti, hogy egy bizonyos könyvet Bél András

<sup>7</sup> ZSILINSZKY Mihály, *Wallaszky Pál evang. lelkesz élete 1742–1824*, Bp., Hornyánszky Viktor, 1910, 7.

<sup>8</sup> FARKAS Gyula, *A magyar szellem felszabadulása: Irodalomtörténetírásunk fejlődésrajza*, [Bp.], Stádium, 1943, 89.

<sup>9</sup> FARKAS, *i. m.*, 90–91.

<sup>10</sup> KENYERES, *i. m.*, 51, 52.

<sup>11</sup> HORVÁT István, *Wallaszky Pál élete*, Tudományos Gyűjtemény, 1817/10, 109–117.

<sup>12</sup> *Biographia Paulli Wallaszky* = Wallaszky Pál Horvát Istvánhoz, 1817, OSZK Kt., Levelestár. – Bartholomaeides László Wallaszky-életrajza ennél lényegesen kevesebb adatot tartalmaz: BARTHOLOMAEIDES László, *Incliti superioris Ungariae comitatus Gömöriensis notitia historico-geographico statistica*, Leutschoviae, Mayer, 1806–1808, 434–435.

<sup>13</sup> *Biographia Paulli Wallaszky*, *i. m.*

Károly jóvoltából használhatott a lipcsei egyetemi könyvtárban.<sup>14</sup> Az egyetemi könyvtár élén ugyanis 1758-tól egészen haláláig Bél András Károly állt.<sup>15</sup> – Csakhogy a *Tentamen*ben azonban Wallaszky legalább három alkalommal megemlíti Bél lipcsei ellenfelét és vitapartnerét,<sup>16</sup> Johann Gottlob Böhmét is.

A wittenbergi látogatás célját sem árulja el az önéletrajz: „Anno 1768. mense Martio, tacentibus Scholis, duplicem fecit excursionem [...]” – kezdi. Ezt követően az első utazást ismerteti, amelynek célpontja Halle volt. Wallaszky itt nagyhirű teológusokkal és magyar tudósokkal találkozott, megtekintette a Francke által alapított árvaházat és a nyomdát is. Ennyit találunk az autobiográfiájában. Horvát István ezt így lélektelennek érezhette, így kipótolta a tényeket Wallaszky utazásának mozgatórugóit illetően: „Felmelegülve lévén a’ Betsülettől és a’ Haza szeretettől, nem akart készületlen elő állani, hanem [...] által ment a’ Hálaí Fő Oskolába.” Valamint eggyel több programpontról van tudomása, hiszen azt is tudatja, hogy Wallaszky itt „használta a’ Fő Oskola Könyves Gyűjteményeit”.<sup>17</sup> A másik útról így ír az önéletrajz: „Peregrinatio altera fuit in Wittenbergam et Berolinum. Ibi iucundum fuit et utile evoluere Bibliothecam Pannonum, imprimis vero Collectionem Documentorum amplam, ad Historiam Hungariae Civilem, Ecclesiasticam et Litterariam Spectantium, ab optimo nostro Michaele Rotarides ibidem depositoryum.”<sup>18</sup> A wittenbergi látogatás tehát egy nagyobb utazás részeként jelenik meg az életrajzban. Értelmezésre szoruló a „duplex excursio” kifejezés, talán arra utal, hogy Wallaszky Halléból visszatért Lipcsébe, és onnan indult újra útnak Wittenbergbe, majd Berlinbe. Wittenbergben tehát tanulmányozta a Magyar Könyvtár (érdekes, hogy ezt „Bibliotheca Pannonum”-nak, és nem „Hungarorum”-nak mondja), azon belül is elsősorban Rotarides jegyzeteit, amelyek részben a hazai historia litterariára, részben azonban a világi és egyházi történetírásra vonatkoztak. Továbbá itt, majd később Berlinben is híres tudósokkal került kapcsolatba. Az, hogy ezt „itt kevesebb országunkat illető kintsekre találván” tette, csak Horvát István kiegészítése.

Érdemes figyelmet fordítani a wittenbergi látogatás időbeli körülményeire is. Wallaszky ugyanis – önéletrajza szerint – nem több hónapos utazást tett, hanem az 1768-as iskolai szünetet („tacentibus Scholis”) használta fel arra, hogy odahagyja Lipcsét. A lipcsei egyetemen pedig a húsvét utáni ötödik vasárnaptól számítva kezdődött el a tanév, és hivatalosan csupán az előtte lévő két hét volt oktatásmentes időszak.<sup>19</sup> 1768-

<sup>14</sup> WALLASZKY Pál, *Tentamen historiae litterarum sub rege gloriosissimo Matthia Corvino de Hunyad in Hungaria*, Lipsiae, Sommer, 1769, 96–97.

<sup>15</sup> Gerhard LOH, *Geschichte der Universitätsbibliothek Leipzig von 1543 bis 1832: Ein Abriss*, Leipzig, Bibliographisches Institut, 1987, 38. – Bél halála is a könyvtárhoz köthető: nem tudván ugyanis elszámolni a könyvtár kiadásait, eljárás indult ellene, melyben bevallotta, hogy megkárosította a könyvtárat, kárpótlásul pedig magánkönyvtárát ajánlotta fel. Azonban még a vizsgálat lefolyása előtt véget vetett életének.

<sup>16</sup> Markus HUTTNER, *Geschichte als akademische Disziplin*, Leipzig, Evang. Verlagsanstalt, 2007, 304.

<sup>17</sup> HORVÁT, *i. m.*, 113.

<sup>18</sup> *Biographia Paulli Wallaszky, i. m.*

<sup>19</sup> HUTTNER, *i. m.*, 187.

ban tehát május 8-án kezdődött az új nyári szemeszter. Wallaszky, mint mondja, márciusban indult útnak, tehát összesen körülbelül hat-hét hete volt utazásra. Ez idő alatt azonban 360 vagy 425 kilométert kellett megtennie, attól függően, hogy megszakította-e útját Halle után, hogy visszatérjen Lipcsébe. Csak az utazással így legalább négy vagy hat napja mehetett el. A maradék néhány hét állt tehát rendelkezésére mindarra, hogy három városban tudósokkal találkozzon, közintézményeket látogasson, és közgyűjteményekben kutakodjon. Ennyi idő alatt ugyan beletekinthetett az igen gazdag anyagú<sup>20</sup> wittenbergi Rotarides-hagyatékba, és akár jegyzeteket is készíthetett, módszeres tanulmányozásra vagy bizonyos kéziratok teljes lemásolására azonban aligha volt ideje. – Ahogyan az is feltételezhető, hogy ha valóban Rotarides Mihály kéziratok munkáinak átvizsgálása, lemásolása lett volna nyári utazása célja, akkor egyenesen és kizárólag Wittenbergbe ment volna. Az út jellege azonban sokkal inkább egy – az anyaggyűjtést sem kizáró – kulturális zárandoklatot sejtet, ahogyan Wallaszky 1769 őszén Lipcséből hazafelé is útba ejtette a jénai egyetemet, majd a Pozsonyig az útvonalon fekvő városokat.<sup>21</sup>

Wallaszky munkáinak hivatkozásai és felhasznált irodalma sem támasztja alá, hogy tudatosan gyűjtött volna anyagot Wittenbergben egy majdani historia litterariához. Az 1769-ben megjelent *Tentamen*ben, amelyhez 1768 tavaszán valószínűleg még jegyzeteket készített, nem hivatkozik Rotarides-kéziratokra, csupán a nyomtatott *Lineamentára*, habár arra meglehetősen gyakran. Ugyanez mondható el a *Conspectusszal* kapcsolatban is: Wallaszky csupán a magyar vonatkozású historia litterariákat felsoroló *Prolegomena* fejezetben említi Rotarides egy kéziratát, az *Auctorum et scriptorum Hungariae praecipuorum catalogus alphabeticus* címűt. Nem világos, hogy Kenyeres Imre mely írásokra gondolhattott, amikor azt írta, Wallaszky Rotaridestől „számos oly iratra hivatkozik, amiről mi semmit sem tudunk”, valamint hogy Rotarides „minden iratát jól ismeri.”<sup>22</sup> Wallaszky egyébként a kézirat ismertetését követően csupán kétszer említi a *Conspectusban* a *Catalogust*, egy szintén a *Prolegomenában* ismertetett Burius-kézirat kapcsán, amelyet ő maga csupán hallomásból ismer, illetve később Sylvester Jánosról szólva.<sup>23</sup> – Meglehet tehát, hogy megfordult a kezében a *Catalogus*, habár az sem zárható ki, hogy valaki mástól vette át az ismeretekkel együtt a hivatkozást is.

Ugyanígy az is lehetséges, hogy hivatkozás nélkül használta fel a *Catalogus* anyagát. Azonban még ebben az esetben sem volt rá feltétlenül szüksége, hogy Wittenbergben jegyzeteket készítsen majdani munkájához, vagy esetleg a pihenés óráit is félretéve lemásolja az egész *Auctorum et scriptorum Hungariae praecipuorum catalogus alphabeticus* kéziratot. A *Catalogus* ugyanis – amely egyébként valamikor 1787 után eltűnt a wittenber-

<sup>20</sup> Bőségéről lásd PÁLFY, *i. m.*

<sup>21</sup> *Biographia Paulli Wallaszky, i. m.*

<sup>22</sup> KENYERES, *i. m.*, 51.

<sup>23</sup> WALLASZKY, *Conspectus...*, *i. m.*, 38., 148.



gi, majd hallei Magyar Könyvtárból<sup>24</sup> – mások is lemásolták, mégpedig jóval azelőtt, hogy Wallaszky Lipcsébe érkezett volna. A Wittenbergben tanult Hrabovszky György 1787-es másolatán<sup>25</sup> kívül található ugyanis egy kéziratpéldány a nyitrai egyházmegyei könyvtárban, és egy a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában is. A nyitrai másolat 1764-ben készült, negyedréte alakú, terjedelme 126 oldal. Mellette található ugyanazon kéztől másolva Johannes Rezik *Gymnaziológiájának* (vagy *Gimnaziológiájának*) egy változata 264 oldalon.<sup>26</sup> A pozsonyi példány „Johannes Geitz” másolata, 1759-ből, nyolcadréte alak, 172 oldal, és kolligátumot alkot a szintén Geitz által és Wittenbergben másolt, de 1757-ből származó 246 lapos *Gymnaziológiával*.<sup>27</sup> Ez utóbbi kéziratváltozat közvetlen eredetije Rotarides Mihály 1746-os *Gymnaziologia*-másolata,<sup>28</sup> mely 1813-ban még a wittenbergi Magyar Könyvtárban volt, azt követően azonban elveszett.<sup>29</sup> Elképzelhető, hogy a nyitrai kézirat is az 1746-os kéziratváltozat alapján készült, azaz mindkét esetben ugyanazt a két Rotarides-kéziratot másolták le és kötötték egybe. – Az sem kizárt azonban, hogy a nyitrai kézirat a pozsonyi másolata.

Wallaszky tehát (amennyiben felhasználta Rotarides *Catalogusát*) akár másolatban is találkozhatott a kézirattal, s nem lehetetlen, hogy éppen egy a *Gymnaziológiával* kolligátumot alkotó példányt ismert. Az ugyanis bizonyos, hogy a *Gymnaziológiát* felhasználta a *Conspectus* írásakor, mivel mintegy tíz alkalommal erre hivatkozva közöl adatokat

<sup>24</sup> PÁLFY, *i. m.*, 15. – Rotarides Drezdába került kézirathagyatékát 1755-ben vásárolta meg a wittenbergi Magyar Könyvtár. Amikor a wittenbergi egyetemet 1829-ben összevonták a hallei egyetemmel, a könyvtár jelentős része Halléba került. Innen 1921-ben vitte el Gragger Róbert az állomány nagyobb részét a berlini egyetem Finnugor Intézetébe, egy kilencvenkilenc évre szóló kölcsönszerződéssel (PÁLFY, *i. m.*, 11–12; ASZTALOS Miklós, *A wittenbergi egyetemi könyvtár Wittenbergben maradt részének régi magyar könyvtárlománya = Magyar protestáns egyháztörténelmi adattár*, XII, szerk. ZSINKA Ferenc, Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1928, 123–185, 123).

<sup>25</sup> A kézirat jelenleg Sopronban található (KOVÁCS József László, *Additamenta et supplementa: Hrabovszky György gyűjtése Rotarides Mihály írói jegyzékéhez = Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, TÜSKÉS Gábor, Bp., Universitas, 2006, 153–161).

<sup>26</sup> VÁGNER József, *A nyitrai egyházmegyei könyvtár kézíratai és régi nyomtatványai*, Nyitra, Schempek, 1886, 72–73. – Sign. 116. jelzeten említi: Erika BRITAŇOVÁ, *Rotaridesova súvaha dejín uhorskej vzdelačnosti = Pannonia docta: Učená Panónia*, szerk. Gizela GÁFRIKOVÁ, Veda, 2003, 167–177, 175.; valamint: TÜSKÉS Gábor, *Zur Geschichte der Historia litteraria Ungarns = Realität als Herausforderung: Literatur in ihren konkreten historischen Kontexten*, szerk. Ralf BOGDER, Ralf Georg CZAPLA, Robert SEIDEL, Christian ZIMMERMANN, de Gruyter, 2011, 307–318, 315.

<sup>27</sup> Ez a katalógus szerint a B 62092 jelzeten található (<http://oldbooks.savba.sk/wwwroot/>). – A kéziratot Tarnai Andor *Micae micarum Burianarum* címen említi, és a következőket mondja róla: „A kötet nagy részét Rotarides Burius János *Micae*-jéből készített másolatai és kivonatai foglalják el. Ezeket az író a Pozsonyban őrzött eredeti kéziratból készítette. A kötet különösen értékes része Magyarország és Erdély íróinak lexikonszerű feldolgozása és a Czvittingerhez írott kiegészítések.” (T[arnai] A[ndor], *Tarnai Andor tanulmányútja a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban*, ItK, 1961/1, 123).

<sup>28</sup> KORDOVÁN László, *A Rezik–Matthaeides-féle Gimnaziologia kézíratai*, Bp., Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1988, 44.

<sup>29</sup> PÁLFY, *i. m.*, 124.

az iskolákat bemutató alfejezetekben. Tény, hogy a munkát számos helyről ismerhette, és akár önállóan is találkozhatott vele. Az evangélikus iskolákat előszámláló Rezik–Matthaeides-féle *Gymnazziologia* ugyanis olyan befejezetlen, ezáltal tovább másolva folyamatosan bővített vállalkozás volt, amelynek példányai ma csaknem minden közgyűjteményben megtalálhatóak.<sup>30</sup> A pozsonyi kéziratpéldány azonban, amely a trencsényi származású, később lelkészként működő Geitz János<sup>31</sup> kezétől származik, akár megbízásra is készülhetett a pozsonyi evangélikus líceum számára, így nem lehetetlen, hogy a kézirat már 1759 után, mikor Geitz hazatért wittenbergi egyetemi tanulmányaiból, Pozsonyban volt. Ebben az esetben Wallaszkynak 1757 és 1761, illetve a Sembery családnál való nevelősködés után 1763 és 1767 között bőven nyílhatott alkalma tanulmányozni azt. Egészen biztosan ismertet ugyanis olyan kéziratot, Serpilius Vilmos Czvittinger-kiegészítését, amelyről tudja, hogy az Pozsonyban található az evangélikusoknál.

Tehát még ha ismerte is Wallaszky Rotarides *Catalogus*át, nem kellett azt feltétlenül az 1768 tavaszán a Wittenbergben tett rövid látogatás során tanulmányoznia. A kézirat maga, csakúgy, mint a wittenbergi út, azonban eltereli a figyelmet Rotarides nyomtatott munkájáról, a *Lineamentáról*. Ennek ugyanis valóban fontos szerepe volt a *Conspectus* létrejöttében. Wallaszky ráadásul tudatosan is kiemeli a munkát a többi historia litteraria közül: a *Prolegomena* fejezetben ugyanis, amelyben a hazai vonatkozású historia litteraria tárgykörében használható munkákról kapunk egy terjedelmes listát, a *Lineamenta* a legbővebben ismertetett mű, azaz Wallaszky csaknem kétszer annyi helyet szentel neki, mint bármely másik munkának. Rotarides jelenléte azonban nem merül ki a *Lineamenta* pusztá ismertetésében. A számba vehető historia litterariák bemutatásakor ugyanis Wallaszky számos esetben Rotarides szavaival jellemzi a műveket. Erre maga hívja fel a figyelmet: „Sequentium quator Scriptorum, Rotaridesii potius, viri doctissimi verbis, quam meis (adeo iudicium eius mihi satisfecit) recensionem exhibeo.”<sup>32</sup> A négy író Jóny János, Huszty András, Tolvay Imre és Fischer Dániel. A *Lineamentából* származik továbbá Czvittinger Dávid *Specimenjének* kritikus hangvételű bírálata is. Nem Wallaszky volt azonban az egyetlen, aki úgy vélte, Rotarides szavai Czvittingerről újrafelhasználásra érdemesek: Horányi Elek is őt idézi a *Memoria* „Zvittinger”-szócikkének lábjegyzetében, habár Wallaszkynál jóval terjedelmesebben.<sup>33</sup> De Rotaridestől veszi át Wallaszky Spangár András *Bibliotheca Hungaricájának* ismertetését is – melyet

<sup>30</sup> KORDOVÁN, *i. m.*, tizennégy kéziratot ismertet, a nyitairól azonban nem tud.

<sup>31</sup> Geitz János 1765. május 10-én iratkozik be a wittenbergi egyetemre (TAR Attila, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon: 1694–1789*, Bp., ELTE Egyetemi Levéltár, 2004, 325). – 1796-ban dobronyai lelkészként tesz bejegyzést Karló György Album amicorumába (IAA, 3361, [http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry\\_id=3361](http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=3361) – hozzáférés: 2015. 05. 12.).

<sup>32</sup> WALLASZKY, *Conspectus...*, *i. m.*, 6.

<sup>33</sup> Vö. WALLASZKY, *Conspectus...*, *i. m.*, 4; HORÁNYI Elek, *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*, III, Posonii, Loewe, 1777, 636–642; ROTARIDES, *i. m.*, 52, 62–67.

ennek megfelelően ő is az 1738-as *Magyar krónika* függelékével azonosított,<sup>34</sup> valamint Desericzky Ince *Pro cultu litterarum in Hungaria* című művének bírálatát. Tulajdonképpen még a *Lineamenta* ismertetése is a *Lineamentából* származik: a Nova Acta Eruditorum Lipsiensis Rotarides-recenzióját ugyanis Wallaszky csak hivatkozza, de nem ebből dolgozik, hanem helyette a *Lineamentából* idéz,<sup>35</sup> amikor bemutatja a *Prolegomena* (azaz a *Lineamenta*) után megírni tervezett könyvek tartalmát. – Horányi Elek ezzel szemben szinte teljes egészében átvette a lipcsei újság recenzióját a *Memoria Rotarides*-szócikkében.<sup>36</sup> – De két kézirat megítélésénél is Rotarides *Lineamentája* szolgál mintául Wallaszky számára: Martin Schmeizel egy munkája<sup>37</sup> és Rezik János *Gymnaziológiája* esetében.<sup>38</sup> Az 1745, tehát a *Lineamenta* megjelenése előtt keletkezett összesen húsz nyomtatott és nyolc kéziratos munka közül tíz esetében Rotarides e műve a közvetlen forrás.

Wallaszky munkamódszerében nincs semmi meglepő: már Czvittinger is hasonlóképpen dolgozott. Hiszen – ahogyan Tarnai Andor találóan megfogalmazta – „a lexikont lexikonból írták, írják ma is.”<sup>39</sup> Nem mellékes azonban, hogy milyen források azok, amelyek újrafelhasználásra kerülnek. Rotaridest illetően azt mondhatjuk, nincs nyoma annak, hogy Wallaszky a *Cataloguson* kívül ismerte volna más kéziratos munkáit is. És míg a *Catalogus* használatának is csupán elenyésző nyomai vannak, addig a *Prolegomena* fejezet alapjait egy az egyben Rotarides nyomtatott munkája jelenti. Farkas Gyula találóan jegyzi meg, hogy az 1780-as években „Wallaszky nem szorult többé önálló anyaggyűjtésre (amire Jolsván sem volt módja): gazdagon meríthetett másodkézből”.<sup>40</sup> Ebben az időben ugyanis már bőségesen a rendelkezésre álltak a nyomtatott munkák. Nem feltétlenül biztos, hogy ezek könnyebben elérhetőek voltak, tény azonban, hogy Wallaszky a későbbi fejezetek esetében is előszeretettel, azaz nagy arányban használja fel például Horányi *Memoriájának* szócikkeit, vagy Benkő József *Transsilvániáját*. Saját jelen kora kapcsán pedig Kovachich Márton György *Mercur von Ungarnját* kivonatolja – ez szintén szerepel a *Prolegomenában* felsorolt historia litterariák között, de

<sup>34</sup> Vö. WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 13–14; ROTARIDES, i. m., 83–84. – Knapp Éva említi, hogy az 1738-as *Magyar krónika* címlapján még szerepelt a *Magyarok bibliotékája* rész cím, a könyvbe azonban ez a rész már nem került bele (KNAPP ÉVA, *Spangár András és a Magyarok bibliotékája: Fejezet a 18. századi historia literaria történetéből*, ItK, 2013/3, 247–280, 267–268.) Talán ez okozhatta Rotarides félreértését, s ezért nem érzí találnak a *Magyarok bibliotékája* címet.

<sup>35</sup> Vö. WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 17–21; ROTARIDES, i. m., 18–20.

<sup>36</sup> *Historiae Hungaricae Litterariae antiqui [...]*, Nova Acta Eruditorum Lipsiensis, 1746/8, 469–472. – HORÁNYI, *Memoria Hungarorum*, III, Posonii, Loewe, 1777, 186–191.

<sup>37</sup> Wallaszky (*Conspectus...*, i. m., 39) nem ismerteti a mű címét csupán tartalmát. VERÓK Attila, „*Es blickt die halbe Welt auf deinen Lebens-Lauff, / Und nimmt, was Du schreibst, mit grosser Ebrfurcht auf*”: Martin Schmeizel (1679–1747) élete és munkássága, PhD-értekezés, kézirat, Szeged, 2008. bibliográfiája alapján nem azonosítható.

<sup>38</sup> Vö. WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 39–40; ROTARIDES, i. m., 193.

<sup>39</sup> TARNAI Andor, *Egy magyarországi tudós külföldön (Czvittinger és a Specimen)* = Uő, *Tanulmányok a magyarországi historia literaria történetéből*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Universitas, 2004, 88–115, 102.

<sup>40</sup> FARKAS, i. m., 91.

ugyanígy szerepel a *Nova memoria* előszavában is, ahol Horányi az újabb historia litteraria-irodalmat ismerteti.<sup>41</sup>

A magyarországi historia litteraria hagyományát tehát tekinthetjük úgy, mint jelentős alkotók sorát – s láthatóan nem teljesen alaptalanul, hiszen Wallaszky valóban elismerően nyilatkozott Rotaridesről. Tekinthetjük azonban úgy is, mint az írott dolgokról való tudás továbbadását, s ebből a szempontból nem az egyes tudáselemek, hanem az azokat közvetítő csatornák válnak érdekessé. Nagyon sok közlés (és nem tapasztalat) alapú tudás található ugyanis a *Conspectus*ban. Wallaszky a *Prolegomena*ban, amelyről gondolhatnánk, hogy az általa ismert és használhatónak tartott 18. századi historia litterariákat számlálja elő, számos olyan nyomtatott és kéziratos művet említ, amelyeket ő maga sosem látott, csak olvasott róluk: ilyen Szörényi Sándor *Pannonia docta* című kéziratos munkája; Martin Schmeizel kézirata; a Burius-kézirat; Kerceslich *Collectio scriptorum* kézirata, melyet Horányi *Memoriájából* ismer; Daróczi György *Ortus et progressus academici collegii societatis Jesu Claudiopolitani* című nyomtatott műve és Klein Sámuel Stöckel Lénárdról szóló könyve – összesen tehát hat cím. Ezzel szemben a *Lineamenta* uralja a fejezet egytizedét. A csak címről ismert források (közlés alapú tudás) tehát elválnak a valóban használt forrásoktól (tapasztalat alapú tudás), és a használt források közül is kiemelkedik a gyakran használt források csoportja, amelyeket a nyomtatott és könnyen hozzáférhető művek alkotnak. E gyakran használt források biztosítanak hozzáférést az ismert, de nem használt forrásokhoz. Rotarides *Lineamentája* mindenképpen ilyen gyakran használt forrás, de ilyen lehetett a kéziratosságban a *Gymnaziológia* is. Ha mindezt egy tudományometriai, hálózat-alapú modellben akarnánk ábrázolni, a *Lineamenta* hálózati csomópontként működne.

Amennyiben tehát a magyarországi historia litteraria történetét a tudást közvetítő rendszerek történeteként tekintjük, s arra a kérdésre keressük a választ, milyen közvetlen forrásokat használt fel Wallaszky ténylegesen historia litterariája megalkotásához, azt kell megállapítanunk, hogy Rotarides befejezetlen írói lexikonának, az ahhoz való hozzáférést illetően pedig Wittenbergnek csupán kicsiny szerep tulajdonítható. Sokkal fontosabb ebből a szempontból a *Lineamenta* maga, hiszen az valóban számos, Wallaszky *Conspectusa* által is továbbörökített információ forrásának tekinthető.

<sup>41</sup> HORÁNYI Elek, *Nova memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*, Pestini, Trattner, I, 1792, XIX.

*Sinai Miklós klasszika-filológusi működése*

Sinai Miklós harmincévnyi debreceni professzorsága (1760–1790) a klasszika-filológia szempontjából a legtermékenyebb időszaknak tűnik a Debreceni Református Kollégium történetében, ilyen irányú tevékenysége országosan is kiemelkedő.<sup>1</sup> Felkészültsége korának európai színvonalán állott; tanulmányait 1746–1755 között Debrecenben végezte, majd 1756–1759 között a bécsi, oxfordi, groningeni és franeckeri egyetemeket látogatta. Professzorként előadásain nemcsak *grammaticae*, hanem *aesthetice* is igyekezett magyarázni az auctorokat, meghaladva azt a korabeli gyakorlatot, mely a latin nyelvet és az auctorokat csupán az oktatás eszközének tekintette, nem pedig a kutatás tárgyának.

Ritoók Zsigmond a magyar klasszika-filológia történetét tárgyalva megállapítja: „voltak, ha nem is sokan, jól képzett filológusok, mint a Göttingenben Heynénél tanult Schedius Lajos és Budai Ézsaiás, de egyikből sem lett a modern klasszika-filológia megalapítója, mert erre nem volt társadalmi igény. Tőlük is csak nyelvtanítást, szövegek iskolai magyarázatos kiadását, tankönyveket vártak”.<sup>2</sup> Úgy vélem, a névsort ki lehet egészíteni Budai Ézsaiás tanszéki elődének és mesterének, Sinai Miklósnak a nevével, rámutatva, hogy Budai filológusi ténykedése nem volt előzmények nélküli, sőt, azzal még csak nem is tűnt ki a többiek közül.<sup>3</sup> Véleményem szerint Sinai máig ható háttérbe szorítása döntően kortársainak, a korabeli egyházpolitikai küzdelmeknek köszönhető, s rehabilitálására azóta sem került sor. Abban, hogy ezen a téren Budai Ézsaiás Sinaival szemben kitüntetett helyet kapott, nem kis szerepe van Borszák István 1955-ben megjelent „Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei” című kötetének. Itt szeretnék kitérni arra a téves, de sokszor hangoztatott nézetre,

<sup>1</sup> Lásd RÉVÉSZ Imre, *Sinai Miklós magyar történetbúvár emlékezete I–II, Századok*, 1868, 217–226, 296–309; RÉVÉSZ Imre, *Sinai Miklós és kora: Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez*, Bp., Akadémiai, 1959.

<sup>2</sup> RITOÓK Zsigmond, *Az ókortudomány fogalmának változásai = Bevezetés az ókortudományba I*. Debrecen, KLTE BTK Klasszika-filológiai Tanszék, 1998, 25.

<sup>3</sup> Maróthi György, Piskárkosi Szilágyi Sámuel, Szathmári Paksi István, Sinai Miklós kiadói tevékenysége nyomán a 18. század végéig megjelentek Debrecenben Cicero egyes episztolái és orációi, Phaedrus, Aesopus művei, Ovidius *Metamorphosese* és *Tristiája*, Vergilius *Aeneise* és *Georgicája*, valamint *Eclogái*, Cato disztichonjai, Terentius komédiái, Columella *De re rusticája*, Eutropius breviáriuma, Lucianus *Dialogusai*, Cebe tabulái, Paeanius Eutropius-metaphrasisa, Iszokratész Parainesis, Homérosz *Íliásza* és *Odüsszeiája*, Xenophón *Memorabiliája*, Liviustól szemelvények, valamint ifj. Plinius *Levelei*.

mely szerint Borzsák és Ritoók között nézetkülönbség lenne a modern magyar klasszika-filológia kezdeteit illetően. Borzsák szintén kezdeti próbálkozásnak tartja Budai munkásságát, ő is Ponori Thewrewk Emil és Ábel Jenő nevéhez köti a magyar ókortudomány megalapozását.<sup>4</sup> Ezzel együtt is kiemeli a 18. századi debreceni, és tegyük hozzá: sárospataki, klasszikus képzés európai színvonalát, az abban résztvevő, európai élvonalhoz tartozó tanárok felkészültségét. Sinai méltatására egy helyütt tér ki: „persze nem minden debreceni szövegkiadó dolgozott olyan hozzáértéssel, nem végzett mindegyikük olyan mélyreható szöveg-összehasonlító tanulmányokat, mint Sinai, azért általában mind meghaladta az egyszerű szöveglenyomatás színvonalát, sőt akárhány ilyen iskolai kiadás nemzetközi viszonylatban is megütötte a mértéket”.<sup>5</sup> Ugyanakkor nem kap elég hangsúlyt az a tény, hogy Budai Ézsaiás Sinai-tanítvány volt, klasszikus-filológusi munkássága jórészt Sinai kiadásaira és előadásaira épült, mint auktorkiadó sem tudott Sinaitól elszakadni, még ha utóbbinak kéziratok munkáira, azok felhasználására sehol nem utal is.

Sinai kiadta Cicero válogatott leveleit (1767) és válogatott beszédeit (1767),<sup>6</sup> Justinus *Historiáját* (1769), Eutropius breviáriumát Paeanius görög nyelvű *metaphrasisával* (átírásával) együtt (1777). A kiadások szövegét az elérhető legjobb, korszerű külföldi edíciók nyomán rendezte sajtó alá, J. G. Schröder s mások, Christoph Cellarius, Abraham Gronovius s újból Cellarius kiadványait követve. A szövegeket saját előszavával és gondos jegyzetekkel látta el. Utóbbiaknál vagy az alapul vett kiadás jegyzeteit ültette át (például Cicero leveleinek holland nyelvű jegyzeteit magyar nyelvre fordítva), vagy saját jegyzeteket készítve, mint a Justinus-kiadásnál, melyhez történetkritikai magyarázatokat csatolt. A részben Maróthi György nyomán megjelentetett Paeanius-szöveget *Index Graecusszal* egészítette ki, mivel, mint írta, görög szótár nem állt az ifjúság rendelkezésére s a Cellarius-kiadás *Indexét* rövidnek, hiányosnak tartotta. Sinairól az irodalomtörténet-írás részben hamis képet hagyományozott, amennyiben az olvasható róla, hogy Cellariust egészében elvetette, helyette Offerhaust követte minden tekintetben, kinek művei „Cellariushoz képest azonban bizonyos visszalépést, hátrálást jelentenek, amint Sinai egész tanári, papi működése bővelkedik reakciós vonásokban”.<sup>7</sup> Révész Imre egyenesen így ír: „Offerhaus történet szemléletét ugyanaz a református hitvallású ortodoxia, ugyanaz az egyházi dogmatizmus határozza meg, ami a Sinaiét. Történetképét a hagyományos bibliai keretbe helyezi el, a biblia egész történeti anyagát teljesen azonos hitelűnek tartja azzal, amit a későbbi tudományos kutatás és kritika tárt fel.”<sup>8</sup> Mindez azonban nem felel meg a valóságnak, hiszen nemhogy Sinai, de még Budai Ézsaiás is Cellariust követte,

<sup>4</sup> BORZSÁK István, *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*, Bp., Akadémiai, 1955, 159.

<sup>5</sup> BORZSÁK, *Uo.*, 76.

<sup>6</sup> Ezt Budai bővített kiadásban 1796-ban ismét megjelentette.

<sup>7</sup> TÓTH Béla, *A debreceni kollégium tankönyvei a 18. században*, *Studia Litteraria* 20 (1982), 59–80.

<sup>8</sup> RÉVÉSZ Imre, *Sinai Miklós és kora...*, *i. m.*, 62.



Sinai szövegkiadásain keresztül. Sinai tudományosságának korszerűségét és európai-ságát többek között már említett négy éves külföldi peregrinációja biztosította, mely négy évből egyet az oxfordi Bodleyana könyvei között töltött szorgalmas munkával, amiről hagyatéka tanúskodik.

Kevésbé köztudott, hogy Sinainak számos auktorkiadása maradt kéziratban. Ezek között a legterjedelmesebb, és úgy tűnik, a legszínvonalasabb a *Cogitationes in Minucii Felicis Octavium*,<sup>9</sup> melynek interpretálásakor a szövegkiadó Balduin 1560-as edícióját vette figyelembe. A mű latin szövege és magyar fordítása a közelmúltban jelent meg nyomtatásban.<sup>10</sup> Fehér Bence így írt a kiadványról: „Tudománytörténetileg a bevezető jogos büszkeséggel hívja fel a figyelmet, hogy klasszika-filológus (modern értelemben!) munkájáról van szó egy olyan korból, amikor hazánkban még voltaképp nem volt tudományos filológia, s külföldön is csak a legkiválóbb kortársaival vethető egybe. Ez persze azt jelenti – a filológia már csak ilyen állatfaj –, hogy szinte az összes bölcsészettudomány kincseit ismeri és használja, és aki ezek bármelyikének XVIII. századi művelése után érdeklődik, nem mulaszthatja el, hogy csemegézzon a kötetből. Külön pedagógia-történeti értéket ad ennek, hogy egyértelműen valódi oktatási anyagról van szó, amely tényleges használatban volt, és így közvetlen élményünk lehet arról, hogyan tanították-tanulták elődeink kétszázötven éve szakmánkat. (Tegyük hozzá, hogy az oktatás hangsúlyai azóta annyira átalakultak, hogy Minucius Felixhez hasonlóan alapos modern oktatóanyagot aligha találunk, pedig semmiképp sem érdemtelen szerző ő sem.)”<sup>11</sup>

Sinaitól ránk maradt Terentius *Andriájának* magyarázata is,<sup>12</sup> továbbá a *De re rustica* Collumellától, melyet Johann Matthias Gesner követve kommentált.<sup>13</sup> Borzsák István a következőképpen méltatta a göttingeni Gesner, a klasszikus tanulmányok megreformálója munkásságát: „nem elégedett meg a túlzásokba tévedt verbális filológiával, a szórszálhasogató, terméketlen grammatizálással, hanem a klasszikus – elsősorban görög – írók gondolatvilágába, az antik világ szellemébe akart mélyedni. A nyelvi tudást természetesen nem tekintette elhanyagolhatónak (ez görög és latin olvasókönyveiből is kiderül) de ugyanolyan fontosnak tartotta az ókorra vonatkozó tárgyi-tartalmi tudást is. A lélekölő memorizálás helyébe a klasszikusok szellemi tartalmára való koncentráció kövételét állította. A remekírók emberformáló és jellemnevelő hatásán kívül ő hangsúlyozta először formai-esztétikai képzőerejük jelentőségét. A humanista utánzáson túlmenően azonban inkább az esztétikai ízlést és a szellemi öntevékenységet akarta

<sup>9</sup> Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának Kézirattára, jelzete: R 509/8

<sup>10</sup> SINAI Miklós, *Cogitationes in M. Minucii Felicis Octavium – Elmélkedések M. Minucius Felix Octaviusához, I–II*, ford. NÉMETH Béla Elek, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2008.

<sup>11</sup> FEHÉR Bence, *Egy egészen különös szövegkiadás – kétszázegynéhány év késéssel*, Orpheus Noster, A Károli Gáspár Református Egyetem történeti és filológiai folyóirata, III/2 (2011), 79–81.

<sup>12</sup> Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának Kézirattára: R 509/10.

<sup>13</sup> Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának Kézirattára: R 509/11.

tanítványaiban kifejleszteni.”<sup>14</sup> Sinai munkáiban ugyanezzel a törekvéssel találkozunk, jól példázzák ezt további kéziratban maradt előadásai, kommentárjai: *Praelectiók* Cornelius Nepos Atticus- és Cato-életrajzához,<sup>15</sup> melyekben több alkalommal utal Ernesti lipcsei kiadására; Paeanius *Eutropius-metaphrasisának* kéziratosa kommentárja,<sup>16</sup> valamint Cicero *Pro Milone* című beszédének interpretációja.<sup>17</sup>

Sinai az ókortudomány számos területén tevékenykedett, már csak reánk maradt kéziratái tanúsága szerint is: kivonatolta Hérodotoszt, jegyzeteket készített Homéroszhoz, tanított *Historia Sacra*t a zsidók történelméről és *Historia Universalis*t Krisztus születésétől. Cicero válogatott leveleinek kiadásakor Schröder edíciója mellett Ernesti 1737-es lipcsei kiadását és Lambinus humanista Cicero-életrajzát is felhasználta. Cicero válogatott beszédeinek kiadásakor szintén Cellariust és Ernestit vette alapul, továbbá Verburgius 1724-es amsterdami kiadását, de mindezeket javítgatta és bővítette is. 1769-es Justinus-kiadásakor a Graevius–Fischer-féle 1757-es lipcsei edíció szövegét követte.

A ma élő negatív Sinai-képen nehéz változtatni hagyatékának ismerete és feldolgozása, illetve nyilvánossá tétele nélkül. Révész Imre *Sinai Miklós és kora* című munkájában így fogalmaz: „Véleményem szerint [...] a Sinai-kéziratanyag [...] tüzetesen átvizsgálendő. Nemcsak azért, mert ebből lehetne a részletekbe menően megrajzolni Sinai tudósi, főképpen tanári arcképét és még számos jellegzetes egyénítő vonással kitölteni azt a vázlatot, amelyet én róla ebben a tekintetben adni próbáltam. Hanem még inkább azért, mert okmányokról és egyéb kéziratosa kútfőkről vett tengernyi másolatai közül valószínűleg kerülhetnek elő olyanok is, amelyeknek eredetijeik mind e napig kiadatlanok.”<sup>18</sup>

Az elmúlt évtized kutatásainak, vonatkozó tanulmányainak, forrásközléseinek, a kéziratban maradt munkák felmérésének köszönhetően a Sinai-életmű egyre teljesebben áll előttünk. Hagyatékának feldolgozása ott tart, hogy a Debrecenben lévő levéltári anyagról részletes, darabszintű leírás készült, ami magában foglalja forrásgyűjteményeinek analitikus feldolgozását és jegyzékelését is.<sup>19</sup> A Sinai-féle kéziratosa hagyaték a professzor halála után szétszóródott, egy részét Debrecenben sikerült összegyűjteni (s részben a levéltárban, részben a kollégiumi könyvtárban elhelyezni), az anyag egy jó részét pedig egy Nagy Gábor nevű, Debrecenből Budára került ügyvéd, Csokonai és Kazinczy barátja és levelezőtársa mentette meg. Csokonai Széchenyi Ferenchez írott

<sup>14</sup> BORZSÁK, *i. m.*, 31.

<sup>15</sup> Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának Kézirattára: R 509/12.

<sup>16</sup> Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának Kézirattára: R 509/13.

<sup>17</sup> Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának Kézirattára: R 509/14.

<sup>18</sup> RÉVÉSZ Imre, *Sinai Miklós és kora...*, *i. m.* 314.

<sup>19</sup> A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában a Sinai-hagyaték 28 kötetből, egy dossziéból és egy dobozból áll. A kötetek többsége több száz oldalas fóliáns. Számos költői, verses szöveget is tartalmaznak a kéziratosa, nagy számban neolatin költőktől és természetesen magyar szerzőktől.

levele mintegy húsz, Nagy Gábor birtokában lévő fóliánsról szól,<sup>20</sup> melyek ma az OSZK kéziratárában vannak részben Nagy Gábor, részben Széchenyi Ferenc gyűjteményeként besorolva. Ennek az anyagnak a feltárása során eddig tizenhat olyan fóliánst sikerült azonosítanom, amely kizárólag Sinai hagyatékához tartozott, illetve amelyeket ő állított össze; tizenöt kötetnek Sinai is és Nagy Gábor is possesszora volt; huszonhét kötet kizárólag Nagy Gábor hagyatékához sorolható. További részletes vizsgálat kell ahhoz, hogy a Sinai-hagyaték biztonsággal rekonstruálható legyen. Elképzelhető továbbá, hogy más gyűjteményekben is bukkannak fel Sinai-anyagok; van néhány dokumentum az Egyetemi Könyvtárban és a Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtárában is. Csak ezek után következhet egy repertórium megjelentetése a teljes kéziratot Sinai-anyagról. Addig maradnak a rész-publikációk, melyek kicsiny száma arról tanúskodik, hogy a szakma érdeklődését nem igazán sikerült felkelteni a hagyaték iránt, még a beletekintésig sem.

---

<sup>20</sup> GÉRESI Kálmán, *Sinai Miklós gyűjteményéről*, Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1877, 118–123.

*Hogyan biliárdozott latinul egy brémai utazó 1841-ben  
a tihanyi bencés páterekkel?*

Az észak-német hanzavárosban, Brémában született 1808-ban és ott is nevelkedett Johann Georg Kohl (meghalt 1878-ban), korának egyik legnevezetesebb utazója és egyik legtöbbet publikáló útirajz írója, aki utazott, hogy publikálhasson, publikált, hogy megélhessen, azaz megvalósította a ‘szabadúszó’ írói egzisztenciát. Apja halálával, s vele a szülői ház támogatásának megszűntével Kohl megszakította jogi tanulmányait, házi nevelősködött a Baltikumban, majd Szentpétervárott.<sup>1</sup>

Első nagy utazását Oroszországban tette, majd 1841-ben – ahogyan ő nevezte – az ‘osztrák államokat’ járta végig, közéjük tartozott Magyarország is. Úti élményeiről öt kötetben számolt be, melyekből kettő, a harmadik és a negyedik, Magyarországról szól.<sup>2</sup> Magyarországi itineráriuma a következő volt: Bécsújhelyen konflist bérelt, Nagycenken a Széchenyi kastélyban, majd Eszterházában vendégeskedett, kocsin folytatta útját Csornán át Győrbe, onnan látogatott el a Szent Márton hegyi apátságba (a későbbi Pannonhalmára), ezután Győrben hajóra szállt, hosszú pest-budai tartózkodás után a Dunán az utolsó magyarországi településig, Orsováig hajózott, majd újból szekéren folytatta útját, délen a Bánáton át Temesvár, Szeged, Kecskemét következett, Pestet érintve Székesfehérvárról és Veszprémről számol be részletesen. Balatonfüredről ment Tihanyba, majd a Balaton-felvidéken át, Tapolcát érintve (itt meglátogatta Kisfaludy Sándort) Szentgotthárdnál hagyta el az országot. Erdély tehát, néhány románoktól lakott kisebb településtől eltekintve, a Felvidék pedig teljes egészében kimaradt az útitervből.

Kohl, bár ambicionálta, hogy szavakat, kifejezéseket megtanuljon magyarul, informátorait, ha csak lehetett, a hazai németek közül válogatta, a magyarokkal többnyire csak a latin nyelv segítségével tudta megértetni magát, de németül beszélő informátorai is gyakran vegyítettek latin fordulatokat szavaikba, melyek jellemzőnek talált fordulatait és terminusait Kohl többször idézi. Ez megfelel Kohl az előszóban kifejtett,

<sup>1</sup> Életrajzi adatairól és tevékenységéről lásd a róla szóló modern (és egyetlen) monográfiát: Thomas ELSMANN, *Johann Georg Kohl. Ein Leben zwischen der Alten und Neuen Welt*, Bremen, Schünemann, 2010.

<sup>2</sup> Johann Georg KOHL, *Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten*, I–V, Leipzig – Dresden, Arnold, 1842. A magyarországi kötetek fordítását lásd: Johann Georg KOHL, *Utazás Ausztria országain keresztül – Magyarországi utazás*, a művet fordította, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta VIZKELETY András, Bp., Argumentum, 2015. A következőkben az idézeteket magyarul közlöm, de hivatkozok a német eredeti kötet- és lapszámára.

hűségre törekvő írói szándékának: „A következőknek egyetlen célja, hogy egy ilyen utazásról a lehető legpontosabban, leghűbben legvalószerűbben beszámoljak [...] Amit másoktól hallottam, azt igyekeztem ugyanúgy elmondani, ahogyan azt velem közölték. Ezért törekedtem arra, hogy ezeket a közlő személy nyelvén rögzítsem, kifejezéseiket lehetőleg hűen visszaadjam.” (I. VIII. 1.) Kohl persze a Melanchthon, a *praceptor Germaniae* által bevezetett német református iskolarendszernek köszönhetően kitűnően tudott latinul, mégis, – vagy éppen ezért – sokszor elcsodálkozott, hogy Magyarországon milyen sokan, és hogyan beszélnek latinul.

Magyarország soknyelvűsége és a nyelveknek dialógusban való keveredése először Győrben tűnik fel Kohlnak: „Tisztelt kísérőm egyike volt azon magyar tanult férfiaknak, akik minden más nyelvnél szívesebben beszélnek latinul. Általában németül kezdte el, de aztán áttért a latinra, ami számára alkalmasabbnak tűnt a beszélgetésre, mint akármelyik más nyelv. Azt mondta, sok művelt ember van Magyarországon, akik nagyon nehezen válnak meg a latintól, bár a latint most általában megvetik. Ő maga is, mint magyar hazafi, természetesen ellene van a latinnak, de nem tud felhagyni vele, ha a szíve szerint akar beszélni. Mások túlzásba viszik ennek a nyelvnek az üldözését: *et illis nunc pudor est loqui latine, et volunt, ut canes nocturni vigilantes hungarice canant* [...] A magyar nemesek mind beszélnek latinul. A szlovákok azonban még jobb, ügyesebb ’lateinerek’ mint a magyarok.” (III. 84–85.) Kohl informátora még azt is megjegyezte, hogy ez csak a férfiakra jellemző, ő maga egyetlen pozsonyi hölgygel találkozott, aki jól beszélt a latin nyelvet. Kohlnak, ennek az északnémet lutheránusnak, persze nagyon feltűnt a magyar klérus gazdagsága, amiben győri hitsorsosa is megerősítette, mikor a *Sacer Mons Pannoniae* szerzetesei kerültek szóba: *Omnia rerum abundantiae fruuntur, exempli gratia vini boni, equorum optimorum, et totius vitae apparatus ditissimi* (III. 86.).

Kohl győri beszélgető partnere nyilvánvalóan idősebb úr lehetett, és arra gondolhatnánk, hogy ez a generáció ragaszkodik annyira a latinhoz. Pesten azonban a dunaparti uszodában két tizenkét-tizenhárom éves fiúcskával akadt össze: „Egy művelt pesti német úrnak voltak a gyermekei. Úgy találtam, hogy az idősebbik ugyanolyan folyékonyan beszél latinul, szlovákul és magyarul, ahogyan németül. A latint, mondta, hét éves korában kezdte el tanulni, és itt senki sem csodálkozik azon, hogy tizenhárom éves korában már folyékonyan beszél a nyelvet. Be kell vallanom, hogy nem vehettem fel vele a versenyt. Szlovákul a szlovákoktól tanult, ahová tíz éves korában iskolába adta az apja.” (III. 346.) Latinnal vegyített németet használt az a pesti gyógyszerész is, aki az 1838-as nagy árvízről mesélt Kohlnak (III. 394.)

Különösen a magyar klérus tagjai preferálták a latin nyelvet. Már a csornai prépostságon nehezen fogja fel Kohl, hogy mit jelent a *locus credibilis* és berzenkedik, hogy a levéltárat csak engedéllyel lehet megtekinteni. A szegedi ferenceseknél különösnek találja, hogy az őt fogadó páter őt mint *vir clarissimust et doctissimust, qui peregrinationem eruditam per Hungariam facit* szavakkal mutatja be a priornak. (IV. 348.)

Veszprémben hosszabban értekeznek az ottani piaristák latinsága kapcsán a magyarországi latinságról: „A városban a piaristákat ajánlották nekem, akiknek Veszprémben nagy kollégiumuk és szemináriumuk van. Egy alacsonyabb rangú szolga fogadott, és mivel nem juthattam azonnal egy piarista, nevezetesen a rektor elé, ott maradt velem az előszobában. Latinul beszélgettem velem, és így újra megállapíthattam, hogy ez a latinság szó szerinti fordítása a magyaroknak vagy a magyarországi németnek. Első kérdése ez volt: *Cum qua occasione advenit?* Tudni kell, hogy a latinul beszélő magyarok mindig az egyes szám harmadik személyt használják, amivel a *Dominatio vestra* (uraságod) megszólítást helyettesítik. De van, hogy a *Dominatio vestra*t is hozzáteszik, például: *Qua occasione Dominatio vestra advenit?* Az ’alkalom’ szó alatt az osztrák németiségben az alkalmatosságot is értik, amivel utazik az ember. Ezt szó szerint *occasione*-vel fordítják le latinra. *Num propriam occasionem accepisti?* – kérdezte latin beszélgetőtársam. *Ita, propriam occasionem accepi* – hangzott a válaszom.<sup>3</sup> Remekül megértettük egymást, de Nyugat-Európa egyetlen latinul tudó polgára sem értette volna, hogy mit jelent a kérdés, és az én válaszom.

*Nun dignabitur ecclesiam nostram inspicere?* (Méltóztatik a templomunkat megtekinteni?) Így is kérdezik: *Num dignatus est, ibi fuisse?* (Méltóztatik, ott lenni?) Közben előfordul egy-egy magyar töltelék szó is, mint például ’tessék’, amit a német beszéd közben is mindig használnak. A magyarországi latin nyelv számtalan kifejezése csak latinizált magyar szó, ugyanúgy, mint a mi középkori latinságunkban is. Így például a magyar magas udvari hivatalnokok latin neve a magyar ismerete nélkül érthetetlen lenne, például: *Agosonum Regalium Magister* (főudvarnok), *Pincenarum Regalium Magister* (főpohárnok), *Banus Croatiae* (horvát bán) stb.” (IV. 427–428.)

Amikor Győrben meglátogatta a Megyeházát, majd amikor Pesten el is ment egy megyegyűlésre, hosszasan foglalkozik Kohl a magyar közigazgatásban és törvényhozásban használatos latin terminusokkal. Megmagyarázza olvasóinak, mit jelent és mi a funkciója egy *comes*-nek, *vicecomes*-nek, kik a *judices nobilium* és a *jurassores*, miért nevezik a királyt *neocoronata sacratissima Majestas*-nak. (III. 297–298.)

A magyarországi latin irodalomból két helyen idéz Kohl. Egyszer a bánáti termékeny mezőgazdaságot jellemezve: „A magyar írók ezt a vidéket magyar Egyiptomnak [nevezik], mely *ubertate locorum, coelique benignitate nulli terrarum secunda*.” (IV. 228.) A mondás valószínűleg Istvánffy Miklósnak a *Historiarum libri XVII*-ben (Köln 1724) Csanád megyéről mondott dicséretére (185. l.) vezethető vissza (*ubertate loci ... coelique benignitate nulli terrarum secunda*). Másodszor a kecskeméti fogadóban, ahol megszállt, hallotta a következő anekdotát: „...egy tudós férfiről, aki egy magyar nemes embert részesített kioktatásban, aki egy pompás házat építtetett magának, amely során parasztjait kegyetlenül megdolgoztatta. Amikor az épület elkészült, egy feliratot is óhajtott rá és egy tudós embert hívott meg, akinek sikeres latin disztichonjairól

<sup>3</sup> A beszélgetés utolsóán idézett része: „Saját járművet fogadott?” – „Igen, saját járművet fogadtam.”



már hallott, és egy megfelelő feliratot rendelt nála a háza számára. A tudós meg is ígérte, hogy másnapra elkészíti azt. Másnap azonban eltűnt, az épület kapuján azonban a következő, fekete szénrel írott sorokat lehetett látni:

Congeries lapidum, multis congesta rapinis,  
Corruet et raptas alter habebit opes.

Azt mesélték nekem, hogy ez a mondás a múlt század közepén készült, és máris beteljesedett. A nemes ember meghalt, családja is kihalt, birtoka a királyra szállt.” (IV. 397–398.)

Az anekdota és a vers ismert. A *Honművész* 1833. ápr. 21-i számában *Magyar hevenyész költész* címmel jelent meg az általam ismert legkorábbi variáns, amely szerint „Grassalkovich herceg birtokainak egyikén [Gödöllőn] pompás épületet csináltatván, azt innepies vendégséggel nyitá meg, melyre számtalan vendég s Henkay [a ‘hevenyész költész’] is megjelent. A herceg jól ismervén ezen költésznek jelesebb költeményeit, felszólítá őt, készítenie ez épületre valamely illő felírást. Henkay ezen felszólításra azonnal e disztichonnal felelt.” A folytatásnak több változata van. A *Honművész* cikke szerint Grassalkovich ekkor titokban úgy intézkedett, hogy a vacsorán a kiszolgáló pincérek felejtsek ki sorban a középütt elhelyezkedett Henkayt, mire ő a következő sorokat rög-tönözte:

Esuriunt mediū, primi saturantur et imi,  
Errant qui dicunt ‘medium tenuere beati’

Odrobenyák Nepomuki János gödöllői helytörténész a verset Hangay hatvani kapucinusnak tulajdonította.<sup>4</sup> Mikor ezért Grassalkovich megharagudott, Hangay így módosította a verspárt:

Congeries lapidum, multo congesta labore,  
Nec ruet, nec istas alter habebit opes.

Piarista szóhagyomány szerint a „hevenyész költész” Hangai Zakariás piarista volt (1708–1766), de a vers más körülmények között keletkezett.

Már közeledik az ősz, amikor Kohl Tihanyba ér. A félsziget megtekintése után, írja, „még időben visszaértem, hogy a szerzetesekkel egy parti *ludus tudicularis*t lejátszunk a diné előtt. Megkérdeztem őket, miért nevezik ezt a játékot *tudicularis*nak. *Quia tunditur* – válaszolták. Közben merő udvariasságból *doctissim*enek és *clarissim*enek neveztek [...] A biliárdjáték áldásos kultúrája már egész Európát Oroszorszáig és messze

<sup>4</sup> ODRÓBENYÁK Nepomuki János, *Gödöllő hajdan és most*, Bp., Hunyadi Mátyás Intézet, 1875, 62.

Ázsiáig összeköti és csaknem minden ember, férfiak, de nők is értik a megfelelő szak kifejezéseket (*kicks*, *carambolage* stb.). Azok azonban kevesen lehetnek, akik ebben a játékban a magyarok által kitalált latin terminusokat is ismerik, melyeket játék közben Tihanyban megtanultam, és mint kuriozitásokat az alábbiakban közlöm.<sup>5</sup>

A golyók neve *globi*, a középső a *flavus*, a többi *caeruleus* és *ruber*.  
*Ubi globus Dominationis?* (Hol van Uraságod golyója?)  
*Ibi! Incipiamus!* (Itt van, kezdjük!)  
 (Hibáztam egyet.) *Fallit! Fallit!*  
*Nunc flavus recte ad manus michi est!* (Most a sárga jól kézre esik nekem!)  
 (Jó lökésem volt.) *Bene, bene! Nunc Hannibal ante portam!* (Jól van, jól van!  
 Most itt a baj!)  
*Dignetur Doublé!* (Méltóztassék dublét csinálni!)  
*Fallit! Kicks! O, si homo nunquam falletur, esset invincibilis!*  
*Reverende Pater! Nunc tota positio difficilis est. Nil video! Nisi caeruleum et rubrum*  
*percutare velles!* (Tisztelendő Uram! Most nehéz a helyzet. Nem látok sem-  
 mi lehetőséget, hacsak nem a kéket a pirossal ütköztetnéd!)  
*Ab! ab! Subtiliter volui et nil habeo!* (Ó jaj, finoman akartam és nem lett  
 belőle semmi!)  
*Bene! bene! Nunc si adhuc illum feceris. Fecisti! Finis ludi!* (Vége a partinak!)  
 Ebédhez szólítottak minket.” (IV. 459–461.)

<sup>5</sup> Némelyik latin mondást Kohl németre fordítja, ezeket magyarul adom vissza.





# Abstracts

László Havas

## Neo-Latin Studies in Hungary: Results, Shortcomings, Perspectives

The late Professor Havas, who passed away shortly after the conference, gave his paper as an introductory lecture at the first Neo-Latin conference held at Szeged University. He was one of the founders and for ten years president of “*Hungaria Latina*”, the Hungarian Association for Neo-Latin Studies. In his paper, he first briefly summarizes the role of Latin language in Hungarian literature and the influence of European Latin culture on Hungarian political and religious writings. Professor Havas claims that in Hungary medieval Latin literary works must be considered as organic parts of Neo-Latin literature as well. In the second part of his paper he presents the most important institutions, departments and research centers for (Hungarian) Neo-Latin studies and the most recent publications and series of this field.

Ágnes Ritoók Szalay

## Das Werk von Jacobus Publicius über die Kriege des König Matthias und János Vitéz im Umfeld der Universitas Histropolitana

Jacobus Publicius „Florentinus” wurde durch seine, die Grundlagen der Schriftkunst lehrenden, praktischen Handbücher bekannt. Für die Verbreitung dieser sorgten italienische Druckereien am Ende des 15. Jh. P. O. Kristeller erkannte aber, dass andere Werke des Verfassers in deutschen Handschriftensammlungen aufbewahrt worden sind. Agostino Sottili stellte klar (1985), dass Publicius eigentlich ein Spanier gewesen sei, der seine in Italien erhaltene humanistische Bildung an den Universitäten in Germania lehrte. Seine Laufbahn ähnelt der von Peter Luders. Wenn nicht schon früher, so begegneten sie sich spätestens in Preßburg: beide wurden durch die Nachricht von der neugegründeten Universität angezogen. Publicius dürfte wohl, damals und dort sein heute nicht mehr erhaltenes geschichtliches Werk über König Matthias und den Graner Erzbischof geschrieben haben: Seine Feder war durch den Willen sich selbst zu empfehlen geführt.

Péter Ekler

## Augustinus Moravus Olomucensis: Catalogus episcoporum Olomucensium

Augustinus Moravus Olomucensis (Augustin Olomoucký, Augustinus Käsenbrot, 1467–1513) served in the court of the Hungarian and Czech King Vladislas II (1456–1516) from 1497, and was also a member of Conrad Celtis’s sodalitas. The international conference to commemorate the 500th anniversary of the death of Augustinus Moravus Olomucensis (Budapest, 2013) raised a number of important questions requiring further study. Among them there is the analysis of the dedication letter of the *Catalogus episcoporum Olomucensium*. The *Catalogus* (1511) is Augustinus Moravus’ historical work including a list and biographies of the bishops of Olomouc. In my paper, I intend to draw attention to the “genesis” of the *Catalogus*, and to analyze the letter of dedication addressed to Szaniszló (Stanislaus) Thurzó, as well as Thurzó’s reply to Augustinus.

Orsolya Bobay

## Il riflesso della conquista ottomana nel commentario di Ioachim Vadianus su Pomponio Mela

Nell’articolo prendo in esame un tema particolare del commentario, le varie riflessioni in merito agli eventi dell’espansione turca. Nel commentario ho identificato quattro punti di vista (la distruzione dell’eredità del mondo antico, le azioni spietate dei turchi, la descrizione degli eventi storici, la possibilità della lotta fortunata contro i Turchi). Nella seconda parte del commentario mi occupo dei rapporti intertestuali tra il commentario e l’opera posteriore di Vadianus (*Epitome trium terrae partium*), traendo come conclusione l’ampliamento dei temi del commentario.

**András Szabó**  
**A Quasi-Historiographer – The Incomplete Historical Work of Imre Forgách**  
**about the 1588 Siege of Szikszó**

A manuscript by Imre Forgách is kept in the Hungarian National Library. The siege discussed in it belongs to the greater combats of the pre-15 Years War period: circa 11.000 Turkish soldiers were defeated by 2500 Hungarian, German and Burgundian soldiers led by Zsigmond Rákóczi, captain of Eger. Imre Forgách belonged to the Hungarian aristocracy and he was the brother of Ferenc Forgách, the famous historiographer who was an active representative of the „*respublica litteraria*”-correspondence of the age. The manuscript was copied by one of the author’s scribes, but the text was revised and corrected by he himself. We own only the introductory part of the manuscript, the description of the siege itself is not known. We know of one of the letters of Imre Forgách that he wrote similar summaries about the history of further sieges, but – unfortunately – they are lost.

**Gábor Nagy**  
**„num Historia ... sit ... interpolata et corrupta?” About Two Places in the First Edition**  
**of Miklós Istvánffy’s *Historiae***

Miklós Istvánffy, the most influential author of early modern Latin-language historiography in Hungary has been dead for 400 years, but his *Historiae* has never been published in Hungary or in German-speaking territories for 250 years. By ignoring his life and historical work, we voluntarily renounce the knowledge that this Catholic humanist aristocrat, who lived in a country with no university and held public office for half a century, wanted to communicate about 16th-century Protestant Hungary. In my paper I discuss two places in the text to which no autograph can be attached. In the first case, linguistic analysis implies an extension (and the source of the first part of this place in the text is most probably Tamás Balásffy, bishop of Bosnia). In the second case, we know the source (Hans Bock), but we do not know whether anyone has changed the text, *num Historia sit interpolata*.

**Zoltán Csehy**  
**Contributo all’interpretazione degli epittafi storici di Miklós Istvánffy**

Nicolaus Istvánffy, poeta e storiografo (*Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXVII.*) ungherese studiò a Padova e compose una sola raccolta poetica latina di 68 carmi (in prevalenza epittafi) su modello „padovano“. In breve, possiamo affermare che Istvánffy fu un poeta che costruì consapevolmente il suo programma: quando trattava gli eventi storici dell’Ungheria tentò di adeguarsi formalmente alle convenzioni stilistiche e poetiche della sua epoca. Scelse in modo accurato i suoi riferimenti intertestuali, e sempre teneva presente la possibilità di una fusione che, in caso fortunato, può rievocare intere sovrastrutture di significati secondari. Creò un ambiente intertestuale adeguato al tema trattato, e incrociò molto bene i diversi generi letterari: trattando oggetti eroici fu capace di ottenere l’illusione epica anche entro i limiti ristretti dell’epigramma, mentre ricorrendo ai toni familiari evocò il tono intimo della poesia bucolica. Allo stesso tempo era anche in grado di sintonizzare il registro eroico e quello intimo quando voleva rappresentare i momenti della vita privata e quelli della vita pubblica. E’ questa capacità flessibile che lo rende un poeta significativo anche nel campo di un genere poetico fortemente occasionale e apparentemente periferico.

**Gábor Petneházi**  
**A Less Heroic Gesture? Finger Gesture by Miklós Zrínyi, the Hero of Szigetvár (1566)**

The Croatian Ban and Hungarian nobleman Miklós Zrínyi/Nikola Zrinski (1508–1566), who defended the fortress of Sziget against the Ottoman army led by Suleyman the Magnificent until a last desperate sortie in which the whole garrison perished, is a national hero both in Croatia and Hungary. In the *Historia Sighetii of Samuel Budina* (first ed. 1568) Zrínyi, shortly before his death exhorts his soldiers with these words: “Break out of here soldiers, let us show our middle finger to the enemy and die valiantly.” At the time, showing the middle finger had the same meaning as nowadays, at least in Latin. But how was the



sentence translated into other languages, in which Budina's *Historia* was published (Italian and German)? Was it translated at all? Did it appear in Budina's Croatian source, Ferenc Crnko's *Povijest Segeta grada*? What are the chances that this episode actually happened? And finally: was it really a less heroic gesture or could it have a reasonable purpose and a mythical meaning, too?

**Róbert Szvorényi**

**Die Vorworte der Sigmund Báthory gewidmeten historischen Werke**

Im vorliegenden Aufsatz werden die Vorreden der dem Fürsten von Siebenbürgen, Sigmund Báthory gewidmeten historischen Werke unter die Lupe genommen. Aus diesen Vorworten und Widmungen zeichnet sich einerseits die Auffassung der Autoren über Geschichte und Geschichtsschreibung ab, andererseits wird ersichtlich, was sie für den Fürsten über den Sinn ihrer Arbeiten festhalten wollten. Auf diese Weise lässt sich, an einen Adressaten gerichtet, eine von mehreren Autoren stammende, zusammengesetzte *ars historica* am Ende des 16. Jahrhunderts, in der Zeit des Späthumanismus nachzeichnen.

**Zsolt Szebelédi**

**Mögliche Quellen eines Sprichwortes in Epistola von Szerémi**

In dem Werk *Epistola de perditione regni Hungarorum*, das von György Szerémi im 16. Jahrhundert zu Papier gebracht wurde und das Ereignisse in Ungarn zwischen 1456–1543 bearbeitet, kommen zahlreiche lateinische und ungarische Volksausdrücke und Sprichwörter vor. In meiner Studie unternahm ich den Versuch, die möglichen Quellen eines in dem Text vorkommenden obszönen lateinischen Sprichwortes (*Sub molli pastori lupus lanam cacat*) zu bestimmen. Der erforschte Phraseologismus ist in verschiedenen Varianten in zwei populären zeitgenössischen Werken zu finden (Dialog von Salomon und Markalf und *Parabola* von Alanus ab Insulis). Obwohl die beiden oben genannten Werke in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts allgemein bekannt waren, scheint es näherliegend, dass Szerémi das Sprichwort auf Latein nur gehört hatte, und daraufhin in seinen Text einbaute. Die Verbreitung des Sprichwortes in ungarischer Sprache, ist nicht den bis zum 19. Jahrhundert unbekanntem Memoiren von Szerémi zu verdanken, sondern dem Dialog von Salomon und Markalf, der ab der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts von Zeit zu Zeit in ungarischen Übersetzungen erschien.

**Éva Gyulai**

**Turcissare – Antonius Verantius' Image of Turks**

Antonius Verantius inscribed his name upon the pages of sixteenth-century diplomacy with his two missions as chief negotiator in Constantinople, therefore he is regarded as a real expert of the Turkish issue. During his first mission 1552–1557, Verantius did not look at the Ottoman Empire and the Turks as a man of letters of Humanism but as a diplomat of the monarch, therefore his correspondence consists of official reports with hardly any references to Turkish life. During the long voyage via Istanbul on the Danube, through Balkan regions under Ottoman rule, Verantius' experiences can be summarised in two words: barbarism and perplexity, and later as a diplomat, he was of the opinion that the Hungarian King could only trust his weapons in achieving his objectives because any other methods were futile against the Turks. In 1567–1568, he led his second delegation to the Sublime Porte and acquired new impressions about Ottoman political culture, but he did not change his opinion about the Turks. He continued to think that their basic characteristic was perfidy and they arranged everything deceitfully.

**György Palotás**

**Against a Sixteenth-Century ‚Annales of Volusius’: The Way Not to Write History**

Valentinus Polidamus wrote the historical work *De origine ac rebus gestis Hungarorum liber primus*, which appeared in print at Hieronymus Vietor's press in Cracow in 1536. It seems that the prose was not quite perfect. The Dalmatian humanist, Michael Verancius (1514?–1571) severely criticized Polidamus and his book in his ironic elegy titled *In Valentinum Polydamum, historiae Hungaricae scriptorem ineptissimum*. He compared the

## ABSTRACTS

German writer's talent to the genius of Volusius mentioned by Catullus and his facility to that of Choerilus. Although Verancius intended to respond to this worthless historical work in a literary manner – assigning a major role to the Muses and their negative judgement – the elegy is nevertheless of particular value in allowing us an insight into how Dalmatian humanists viewed the book in question. This is why Michael Verancius' satirical elegy has a special place in sixteenth-century Neo-Latin poetry in Hungary.

**András Péter Szabó**  
**Istvánffy der Zips? Historisches Werk von Johannes Jantschius**  
**(Bellum Hungaro-Turcicum)**

Johannes Jantschius (1540/1545–1600), evangelischer Pfarrer in Zipser Neudorf (Spišská Nová Ves), und Senior der sogenannten 24 königlichen Märkte in der Zips, verfasste am Ende des 16. Jahrhunderts unter dem Titel *Bellum Hungaro-Turcicum* eine lateinische Chronik über die ersten Jahre des langen Türkenkriegs (1593–1598), die nur handschriftlich, in das Senioratsprotokoll eingefügt, überliefert wurde. In der klassischen Monografie von Emma Bartoniek über die frühneuzeitliche Historiografie Ungarns wird das Werk als ein schönes Beispiel der humanistisch geprägten Geschichtsschreibung erwähnt. Aus unserer Untersuchung geht dagegen hervor, dass es sich hier um eine bloße Kompilation in Deutschland erschienen lateinischen Chroniken handelt. Als Hauptquellen dienten Jantschius (neben einigen Autoren der Türkenliteratur) die in Leipzig gedruckten zeitgeschichtlichen Werke des evangelischen David Chytraeus und die gleichzeitigen katholischen Zusammenfassungen von Michael von Isselt.

**Györgyi Domokos**  
**Poet, Orator and Historian. János Zsámboky and the Ars Historica**

János Zsámboky is a humanist writer who discussed his methodology of historiography in his commendation to Bonfini's *Rerum Ungaricarum Decades*, which is based on an Italian humanist viewpoint. The basis of his methodological approach is Francesco Robortello's Aristotelian and Ciceronian work *De historica facultate dispositio*. Zsámboky defines the role of the historian in relation to Aristotle's *Poetics* and Cicero's works on rhetoric, comparing it to that of the poet and the orator. According to Zsámboky, the art of writing history is by far superior to eloquence and even transcends philosophy.

**Edina Zsupán**  
**Funktionswechsel historischer Quellen in Gelegenheitsschriften. Johann Schwartzkopfs**  
**Bibliotheksbeschreibung über die Bibliothek von August dem Jüngeren, Herzog von**  
**Braunschweig-Lüneburg-Wolfenbüttel**

Der Aufsatz versucht – aufgrund einer Quelle, die im 17. Jh. in Deutschland entstand und sich auf die Bibliotheca Corvina bezieht – die Frage zu beantworten, in welchem Maß die einzelnen Erwähnungen über die Corvinische Bibliothek als authentische, wahrhaftige Quellen zur wahren Geschichte derselben Bibliothek betrachtet werden dürfen.

Die aus der vorliegenden Analyse zu ziehende Schlussfolgerung ist, dass diese Erwähnungen nie unabhängig von dem Text, in welchem sie vorkommen, interpretiert werden dürfen: Die Gattung und die Intentionen des Haupttextes bestimmen nämlich die Verwendungsweise der „Quelle“ und der darin enthaltenen Information weitgehend. Dementsprechend sollen die frühneuzeitlichen und neuzeitlichen Quellenschriften über die Bibliothek Corvina mit der größten Umsicht behandelt werden.

Im vorliegenden Fall ist nachzuweisen, dass die Bibliotheksbeschreibung des Wolfenbütteler Kanzlers Johannes Schwartzkopf (1596–1658) über die Wolfenbütteler herzogliche Bibliothek (1649) eigentlich eine Gelegenheitsschrift und zwar ein mit Bibliothekslob legiertes Herrscherlob ist, in dem der Bibliotheksgründer, Herzog August (1579–1666) verherrlicht wird, und in dem – folglich – die Erwähnung seiner Corvina im Wesentlichen den Gattungsanforderungen entsprechend der Verherrlichung dient. Vor diesem Hintergrund werden auch die inhaltlichen Widersprüche der „Quelle“ erklärbar.

**Levente Pap**  
**Leonard Losteiner and his “Chronologia”**

Most of the historical works of the Franciscan monk, Leonard Losteiner have survived in the form of manuscripts. The most important among them is probably the *Chronologia*, in which he presents the history of Transylvania and the Csík (Ciuc) region, as well as the history of the Franciscan order in Transylvania. It is dated to 1777 and the manuscript can be found in the library of the Franciscan monastery in Csíksomlyó (Sumuleu Ciuc) under catalogue number VI.7./5254. Though Losteiner's work is used as reference in several historical (local history, church history and history of drama) and ethnographic works, the vast manuscript (1086 pages) is not a widely known piece. Based on its brief and concise presentation we may get an insight into the tradition of the Franciscan historiography in Transylvania, into the author's concept of writing history, his sources, topics, aims, and last but not least, its language.

**Gergely Tóth**  
**Matthias Bél, the Historian**

Matthias Bél (1684–1749), the famous Hungarian scholar carried out historical research throughout his life. As a „Hungarus” scholar, he started his career with a history of the Hungarian language and continued with the origin and ancient history of Hungarian people. He reckoned that in Western Europe neither the Hungarians nor their language was known and Hungarian people were not respected, either. Therefore, as it was customary at the time, he demonstrated close „kinship” between the Hungarian and Hebrew languages as well as between Hungarians and ancient Scythians and Huns. In his giant country description, the *Notitia*, he was more focused on the history of contemporary Hungary, using various means: the *Notitia* abounds in histories of castles, cities and families as well as in archontologies (archbishop, bishop and Lord Lieutenant archontology), all of which demonstrates his extensive knowledge of church history and antiquarianism as well as his sense of source criticism. Towards the end of his life he put great emphasis on publishing sources as proven by his collection of sources, *Adparatus*, as well as his participation in Schwandtner's *Scriptores rerum Hungaricarum*. To this latter, he contributed with three essays in which he vehemently criticised Hungarian historiography and drafted a plan for its thorough reform. His life demonstrates the coexistence of a „Hungarus” intelligentsia (which was multinational, educated, and always ready to protect the country from attacks coming from abroad, yet keen on improving its scientific standards) and of a „Hungarus” period in Hungarian historiography, the representatives of which stood for the same goals.

**László Szörényi**  
**Rivendicazione delle lettere, coltivate in Ungheria – il pamphletto scritto dal storico scolio  
ungherese Josephus Innocentius Dezericius**

Il professore scolio Dezericius (1702–1763) fu inviato dal suo ordine a Roma nella qualità dell'assistente del consiglio governativo, diretto dal generale degli scolopi, nell'anno 1742. Subito ha iniziato non solo i lavori appartenenti al suo posto amministrativo, ma ha fatto delle ricerche anche negli archivi, soprattutto nell'archivio della Biblioteca Apostolica. Fortunatamente ha trovato e dopo ha anche pubblicato il testo antichissimo relativo alla Magna Ungheria, cioè la patria originale degli ungheresi. Questo lavoro fu la cosiddetta „lettera del frate Riccardo”, che conteneva la descrizione del viaggio del frate domenicano Giuliano, organizzato dal re Béla IV alcuni anni prima dell'invasione mongola. A base di questo testo e a quella di altri documenti Dezericius ha compilato in cinque volumi la sua opera grandiosa, pubblicata in Ungheria *De Initiis ac Maioribus Hungrarorum commentaria...* (1768–1771). Nella sua Rivendicazione Dezericius dimostra l'esistenza e la qualità della cultura latina, esistente da secoli in Ungheria, ma negata da alcuni critici anonimi membri dell'Accademia dell'Arcadia. Questo libro fra l'altro contiene anche una storia delle lettere ungheresi in luce che si basa sull'opera famosa del primo storico delle lettere del nostro paese, cioè il protestante Dávid Czwittinger (1711). Il tono della polemia è molto ironico e mordente. Naturalmente usa tanti motivi presi o dal tesoro ciceroniano o quello degli umanisti.

**Sándor Máté Tóth**

**Die Herrscher, die Feldherren, die Schlachten**

**Historische Themen in der neulateinischen Poesie im 18. Jahrhundert in Ungarn**

Im 18. Jahrhundert können wir viele historische Themen in der neulateinischen Dichtung in Ungarn finden. Diese Werke enthalten im Allgemeinen nicht nur einen poetischen Text, sondern auch viele lange Fußnoten, in denen wir mehrere historische Quelle finden können. In diesem Werk möchte ich einige Fußnoten aus diesen Texten (wie zum Beispiel: *Taurunum* von Georgius Pray, *Carmen epicum* von Michael Tertina oder eine Elegiensammlung von Joachim Hödl) beschreiben und dadurch die Vielfaltigkeit der Themen (wie zum Beispiel die österreichisch-türkischen Kriege im 18. Jahrhundert, die Zurückeroberung von Belgrad im Jahre 1789, Kaiser Joseph II., Kaiser Leopold II., Prinz Eugen von Savoyen, Feldmarschall Gideon Laudon, usw.) darstellen.

**Attila Restás**

**Kleinere Werke von Ladislaus Bartolomeides**

Das Hauptwerk von Ladislaus Bartholomaeides (1754–1825), einem evangelischen Pastor aus Ober-Ungarn, ist seine umfangreiche Monographie über die Geschpanschaft Gömör, (*Inchyti superioris Hungariae comitatus Gömörensis notitia historico-geographico-statistica*). Daneben hat er noch mehrere kleinere Werke auf Deutsch, Latein und Tschechisch geschrieben. Ich werde in meiner Studie diese kleineren lateinischen Werke vorstellen. Unter diesen befinden sich wirtschaftliche Flugblätter, Beschreibung der Staatsmerkwürdigkeiten sowie historische und sprachwissenschaftliche Dissertationen. Die letzteren beinhalten auf vier Sprachen (Ungarisch, Deutsch, Lateinisch, Slowakisch) Hinweise für die Geschpanschaft Gömör, was ein gutes Zeichen für das Multikulturalismus der Region. Die Verwendung des Lateins in den Werken lässt sich damit rechtfertigen, dass die lateinische Sprache – allein in Ungarn – als lebende Sprache eine Vermittler-Rolle in multikulturellen Ober-Ungarn übernommen hat. Hoch anzurechnen dem Autor, dass er die Entstehung des nationalen Bewusstseins der verschiedenen ethnischen Gruppen bemerkt hat. Dies zeigt sich darin, dass er im Text die „Magyari“ und die „Hungari“ unterscheidet. Die Werke können als historische Quellen für die Mais-, Kartoffel- (Erdapfel-) und Tabakanbau angesehen werden.

**Sándor Attila Tóth**

**Gedenkschrift über in Südamerika tätigen Missionar Alajos Dávid Fáy**

Die dem Leben des in Südamerika tätigen Missionar Alajos Dávid Fáy gewidmete Gedenkschrift ist mit dem Jesuitenkreuz gekennzeichnet. Dieser Titel ist doppeldeutig: einerseits bezieht er sich auf ein in die Höhe gehaltenes, glorreiches Kreuz, andererseits auf das Kreuz, das Jesus auf dem Rücken trug, also auf die Leidensgeschichte.

Mit diesem Titel wollte ich auf die Doppeldeutigkeit des Elogiums hinweisen, das die Ordensbrüder über Alajos Dávid Fáy verfassten: Die im 18. Jh. noch glorreiche Mission in Südamerika und die darauffolgende Leidensgeschichte. Der Titel dieser Abhandlung lautet: *Elogium posthumum P. Davidis Alojsii Fáy e Societatis Jesu (In carcere Arcis S. Juliani ad ostia Taji 12-ma Januar 1767. defuncti, variis epitaphiis illustratum)*. Der Titel zeugt vom Genre (*Elogium*) und außerdem davon, dass Fáy in der Festung von Sankt Julian starb. Die Verfasser fügten auch die Epitaphie über ihn bei. Es stellt sich die Frage: Was ist das Genre des Werkes über Fáy? Neuzeitliche Legende, Denkschrift, Lob- oder Totenschrift (*Elogium*)? Die in der Literatur bewanderten, gebildeten Verfasser verwenden sie alle.

**Piroska Balogh**

**The Language Question and the Paradoxes of Latin Journalism  
in Eighteenth-Century Hungary**

My analysis of Latin-language journalism has indicated that in the eighteenth century the official and political use of Latin was often linked to the self-identification of emerging and competing social groups. In Hungary, the use of the Latin language acquired a symbolic role in noble/feudal community identity,

in the Hungarus identity of the non-Hungarian-speaking bourgeoisie, in the creation of a Habsburg imperial sense of community, as well as in other, smaller communities, such as the Masonic Draskovich observance. However, the example of the Latin journal *Ephemerides Budenses* (1790–1793) also demonstrates that at the end of the eighteenth century, such forms of community identity were becoming increasingly marginalized in contrast to the emerging ethnicity-based national consciousness, which at the same time called for the dominance of native languages at the expense of Latin.

**Csilla Bíró**

**Elements of Late Stoic Philosophy in György Rajcsányi's Spiritual Work *Laurus Tuta***

The spiritual work of György Rajcsányi (1670–1734), the Jesuit teacher and moral philosopher of the Jesuit College of Nagyszombat (today Trnava, Slovakia), titled the *Laurus tuta a fulmine seu consignatio sui in providentiam Dei, ex principiis philosophiae sanctioris potissimum desumpta* (Nagyszombat 1707 and 1765) pertains to Baroque Neostoic philosophy. The beginning of the eighteenth century, the so called “Indian Summer of Hungarian Stoicism” is defined by the publication of several stoical-minded works by a small group of Jesuits (János Rajcsányi, Gábor Kapi, Gergely Berzeviczi, Gergely Hidi, György Rajcsányi) acting in collaboration with the University of Nagyszombat.

György Rajcsányi professedly follows the philosophical writing of Seneca, he even refers to the first chapter of *De providentia* where it talks about the natural phenomena created by God. He also cites another work of Seneca, the *De vita beata*, and the command found in this, namely *Deum sequere!*, appears several times throughout the dissertation. The other stoic source he uses is Epictetus' *Handbook*, which he cites quite often, too. Among the sources of the *Laurus tuta* there is the spiritual work of the Jesuit Alphons Antonio de Sarasa (1618–1667), who worked in Antwerp and Brussels. His writing, the *Ars semper gaudendi*, was highly popular and was published several times, including one publication in Nagyszombat in 1676.

**Ádám Szabó**

**The Latin Antecedents of the Enlightenment: The Cultural Program of Bishop Ferenc Barkóczy**

Ferenc Barkóczy, bishop of Eger (1745–1761) is one of the most remarkable figures in eighteenth-century Hungarian culture. As a bishop, he led the restauration of the administration of the Catholic Church in the diocese after the Ottoman wars: he improved the education of priests and had several churches and ecclesiastical buildings built. As archbishop of Esztergom (1761–1765), he developed the first comprehensive, nationwide educational plan. But he is better known as a great patron of arts: he supported the literary attempts of several clerical and secular authors, the most famous of whom being baron Lőrinc Orczy. Barkóczy was especially noted as a prominent patron of Hungarian literature, even Kazinczy mentioned him with great respect. Nevertheless, his patronage and cultural activity covered a much wider territory. To analyze this comprehensive activity an examination of the Latin works related to him is also required. In my research, I try to present his cultural program with the help of his own works (these were mostly official documents) and the writings dedicated to him. The aim of his cultural program was to improve the erudition of Catholic priests and to a lesser extent that of the secular brethren in Hungary, as well as to enrich Hungarian culture. Ultimately, his goals resonated with those of the Enlightenment and the language reform movement, so he can be regarded as an organic (although less known) precursor of these.

**Orsolya Báthory**

**Genres of Literary Representation: Occasional Poems to Archbishop József Batthyány**

Applied literature, specifically Neo-Latin applied poetry is a rarely examined field of Hungarian literary history. The studies on this subject have emphasized how this genre, whose literary value is at least questionable, continuously lost its aesthetic value and meaning. However, we cannot ignore that even at the end of the eighteenth century, when Hungarian language started to gain more ground, Latin poems

## ABSTRACTS

addressed to clerical and secular notables were still written in great numbers. Almost 160 special works of art, poems and speeches were addressed to the Archbishop of Esztergom, József Batthyány during his 40-year service as high priest. The majority of these works were printed, but many have remained in manuscript form. In this paper, I examine the poems as a genre and discuss its theoretical background with the help of selected eighteenth-century poetics.

**Lajos Zoltán Simon**

### **Tityrus in Szombathely. Gegen-Arkadien in der Ekloge „Josephus, Mariae Theresiae filius” des Pius Füsi**

Das Nachleben des Dominikanermönches und Dichters Pius Füsi (1703–1765) gestaltete sich merkwürdig: Während seine glaubenseifrigen, aber ohne literarischen Anspruch verfassten ungarischen Werke in der Literaturgeschichte in Evidenz gehalten werden, sind seine viel bedeutenderen lateinischen Gedichte völlig in Vergessenheit geraten. Im vorliegenden Aufsatz wird die Struktur, sowie die Erzähl- und Allusionstechnik seiner Ekloge Josephus, Mariae Theresiae filius untersucht. Aus den Analysen geht klar hervor, dass Füsi nicht nur aus den verschiedenen Schichten der bukolischen Tradition von Vergil und Calpurnius bis hin zu Baptista Mantuanus geschöpft hat, sondern diesen Motivschatz geistreich gemischt und zur mal humorvollen, mal wehmütigen Darstellung des zeitgenössischen ungarischen ländlichen Lebens eingesetzt hat, wobei er die engen Rahmen sowohl der reproduktiven Imitation, als auch der herrscherlobenden Gelegenheitsdichtung weit übertrat.

**Anna Bátor**

### **Mihály Rotarides and Pál Wallaszky: Interpretations of a Relationship**

Here we attempt to analyze the philological relationship between Mihály Rotarides and Pál Wallaszky. According to Wallaszky's biographer, this connection was a result of his visit, during his Grand Tour, to Wittenberg, Berlin, and Halle in 1768: as in Halle, Wallaszky had the opportunity to make a copy of Rotarides' manuscripts. Nevertheless there is no clear-cut evidence that Wallaszky has ever used these notes. But even if he did, this was not necessarily a consequence of his visit to Halle as a copy of these manuscripts had already been available in Pozsony at the time of his studies there. On the contrary, we draw attention to the role of Rotarides' printed work, which was frequently cited by Wallaszky in his *historia litteraria* and through which the knowledge of eighteenth-century *historia litteraria* could be mediated in Wallaszky's *Conspectus*.

**István Szabadi**

### **Miklós Sinai as Classical Philologist**

The lifework of Miklós Sinai (1730–1808), professor of classical philology in Debrecen, is outstanding, even on a national level. He tried to give more than a mere grammatical analysis of classical authors, and emphasized the aesthetics of the works as well. He wanted to develop – beyond humanist imitation – an aesthetic sense and intellectual independence in his pupils. He was instrumental in the publication of several ancient texts and a lot of previously unpublished works. Yet he is barely known among scholars, which is partly due to his mostly unexplored legacy of manuscripts. When trying to find the reasons for Sinai's marginalization, evident even today, one should look at the political struggles within the church at the time – and he has not been rehabilitated. Without getting to know and exploring his legacy, and without making it available to the public, it is difficult to change this negative image of him. Thanks to the research conducted, the studies written, the sources published and the manuscripts assessed in the past decade, the Sinai oeuvre appears to be more and more complete. A detailed, per-item description of the materials located in Debrecen has also been made.



## ABSTRACTS

**András Vizkelely**

**Wie spielte ein Bremer Reiseschriftsteller mit den Mönchen der Benediktinerabtei  
in Tihany lateinisch Billiarde**

Der Beitrag referiert stellenweise ausführlich über den in Ungarn des frühen 19. Jahrhunderts alltäglichen mündlichen Gebrauch der lateinischen Sprache. Der in Bremen gebürtige Johann Georg Kohl machte sich 1841 auf den Weg nach Ungarn. Er bereiste das Land in west-östlicher Richtung zuerst auf der Donau mit einem Dampfer, dann zurück in umgekehrter Richtung auf dem Landweg, und berichtete 1842 in zwei Bänden über seine Erfahrungen. Mit seinen Reisepartnern und einheimischen Gesprächspartnern sprach er, falls sie nicht deutsch konnten, lateinisch. Er wunderte sich oft, wie selbst 8-10 jährige Kinder sich fließend lateinisch unterhalten können, aber auch, dass deutschstämmige Ungarn oft zum Latein überwechselten. Er stellt fest, dass dieses in Ungarn auf mündlicher Ebene benutzte Latein, solche Termini und Wendungen verwendet, die einem Ausländer, der zwar auch lateinisch kann, nicht leicht zu verstehen sind. „Sie denken ungarisch, und sprechen lateinisch“, betont er. Die lateinischen Fachtermini, die die Benediktiner in Tihany beim Billiardspiel benutzen, gibt Kohl in extenso wieder.

## A kötet szerzői

Balogh Piroska	ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, XVIII–XIX. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Báthori Anna	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, XIX. Századi Osztály
Báthory Orsolya	MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
Bíró Csilla	OSZK, Régi Nyomtatványok Tára
Bobay Orsolya	ELTE BTK Nyelvtudományi Iskola Ókortudományi Program
Csehly Zoltán	Comenius Egyetem Filozófiai Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék (Pozsony)
Domokos Gyöngyi	Pécsi Tudományegyetem
Ekler Péter	OSZK, Régi Nyomtatványok Tára
Gyulai Éva	ME BTK Történettudományi Intézet
Havas László	DE BTK Klasszika-filológiai Tanszék
Nagy Gábor	ME BTK Történettudományi Intézet
Palotás György	SZTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola Neolatin Irodalom Alprogram
Pap Levente	Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Humántudományok Tanszék (Csíkszereda)
Petneházi Gábor	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, Reneszánsz Osztály
Restás Attila	József Attila Gimnázium, Szakképző Iskola és Kollégium (Ózd)
Ritoókné Szalay Ágnes	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, Reneszánsz Osztály
Simon Lajos Zoltán	ELTE BTK XVIII–XIX. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Szabadi István	Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár
Szabó Ádám	SZTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola Neolatin Irodalom Alprogram
Szabó András	KRE BTK Magyar Nyelv-, Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
Szabó András Péter	MTA BTK Történettudományi Intézet
Szebelédi Zsolt	MTA–ELTE–PPKE Ókortudományi Kutatócsoport
Szörényi László	MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, Reneszánsz Osztály
Szvorényi Róbert	OSZK, Régi Nyomtatványok Tára
Tóth Gergely	MTA BTK Történettudományi Intézet
Tóth Sándor Attila	Eötvös József Főiskola, Neveléstudományi Kar
Tóth Sándor Máté	SZTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola Neolatin Irodalom Alprogram
Vizkelety András	MTA–OSZK
Zsupán Edina	OSZK Kézirattár

## Névmutató

- Abafi Lajos 217  
Ábel Jenő 13, 140, 268  
Ábrahám 158  
Accorsi, Maria Luisa 171  
Ács Pál 104, 131, 173, 221  
Acsády Ignác 112  
Adam, Hans 107  
Adamik Tamás 80, 113  
Aesopus 267  
Agathias 159  
Ágoston, Szent 16, 84, 224  
Agyich István 257  
Aíax 63  
Ajkay Alinka 40  
Akhilleusz 62, 63  
Akuszilaosz 115  
Aladár, Attila fia 155  
Alajos, Szent 203, 204  
Alanus ab Insulis 86–88  
Albert, V., bajor herceg 104  
Albrecht, Michael 63  
Alciato (Alciati) Andrea 246  
Ali török tisz 63  
Alsted, Johann Heinrich 45  
Alvinczy József 188  
Ambrosovszky Mihály 233  
Ambrózy Sámuel 213  
Ammianus Marcellinus 159, 160  
Andrássy Lipót 184, 185  
Angster Jeromos 254, 257  
Ankwicz-Kleehoven, Hans 32–34  
Anonymus 151, 179  
Antiochus 174  
Apellész 118  
Apolló 117, 243, 250, 255  
Apollóniosz Rhodiosz 136  
Apollóniosz, Týanai 17, 24  
Apponyi Sándor 76, 125, 126  
Arisztobulosz 116  
Arisztotelész 12, 73, 83, 106, 113, 130, 131, 134,  
135, 137, 176, 206  
Asinius Pollio, Caius 142  
Assemani, Giuseppe Luigi 171  
Asztalos Miklós 263  
Atticus, Titus Pomponius 270  
Attila 115, 142, 144, 151, 155, 160, 175  
Aubert, Hippolyte 44  
August von Braunschweig-Lüneburg-Wolfenbüttel  
138–140, 145–148  
August von Braunschweig-Lüneburg-Wolfenbüttel,  
ifj. 138  
Augustinus Moravus Olomucensis 25–31  
Augustus, Caius Iulius Caesar Octavianus 38, 133  
Ausonius, Decimus Magnus 63, 65  
Aventinus, Johannes 164  
Axer, Jerzy 16, 208, 211  
Babinger, Franz 98  
Bacon, Francis 218  
Bajzai Rita 40  
Bajza József 69  
Bak János 151  
Bakócz Tamás 173  
Bakos Gábor 180  
Balásfi Tamás 49, 50  
Balassi Bálint 49, 177  
Balázs Mihály 18, 40, 182  
Baldi, Bernardino 255  
Balduin, Franciscus 269  
Baletka, Tomáš 26  
Bali Voyvoda 92  
Balogh Piroska 176, 207, 215, 217, 218  
Bán Imre 238  
Banfi, Florio 103  
Bangha Béla 195, 198  
Barabás Samu 70  
Bárány Attila 166  
Baranyai Decsi János 71, 74, 78–82, 129  
Barbaro, Ermolao 62  
Bárdi Nándor 153  
Barea, Joaquín Pascual 211  
Barkóczy Ferenc 171, 228–235  
Barlay Ö. Szabolcs 58  
Baron, Frank E. 19, 20  
Baronio, Cesare 151  
Baróti Szabó Dávid 249  
Bártfai Szabó László 66  
Bartholomaeides család 178  
Bartholomaeides János 184  
Bartholomaeides, Joannes Ladislaus 120, 121, 178  
Bartholomaeides, Ladislaus 178–186, 260  
Bartholomaeides Sámuel 184  
Bartók István 14

NÉVMUTATÓ

- Bartonick Emma 44, 46, 66, 78, 93, 119, 122, 124, 128, 129, 162, 166  
 Bartsay Ábrahám 151  
 Bartzay 197  
 Barycz, Henryk 109–111  
 Barzizza, Guiniforte 21  
 Báthori András 61  
 Báthory András 77  
 Báthory Gábor 51  
 Báthory István 74–76  
 Báthory Orsolya 236–247  
 Báthory Zsigmond 51, 74–82, 127  
 Bátor Anna 259–266  
 Batsányi János 217  
 Batthyány József 236–242, 244–247  
 Batušić, Nikola 211  
 Bauch, Gustav 25  
 Batteux, Charles 250  
 Bayle, Pierre 109, 110, 163, 164  
 Beatrix, Aragóniai, magyar királyné 48, 138, 147  
 Bebek család 180  
 Beinert, Wolfgang 222  
 Beke Margit 237  
 Békés Enikő 8, 31, 156  
 Bél András Károly 259–261  
 Bél Mátyás 16, 53, 55, 140, 157–167, 183, 184, 209, 259, 260  
 Béla, III., magyar király 151, 179  
 Béla, IV., magyar király 180  
 Béli István 86  
 Bembo, Pietro 58, 61, 65, 111, 112, 116  
 Benary, Walter 86  
 Bene Sándor 40, 67, 69, 130  
 Benedek, XIV. 230, 235  
 Benedek Fidél 149  
 Benci Bernadett 162  
 Benkő Elek 153  
 Benkő József 265  
 Berei Farkas András 236, 247  
 Berényi-Révész Mária 184  
 Bergé, Pierre 97, 98  
 Beriszló család 92  
 Beriszló Péter 91, 92  
 Bertalot, Ludwig 17, 21, 24  
 Berzsényi Dániel 249  
 Besolt, Melchior 104  
 Bessarion, Basilius 29  
 Bethlen Farkas 77, 78  
 Bethlen Gábor 56, 97  
 Bèze, Théodore de 40, 44  
 Bircher, Martin 148  
 Birken, Sigmund von 255  
 Bíró Csilla 220  
 Bíró Ferenc 176, 208, 214, 217, 233  
 Bíró György 199  
 Bitskey István 170, 171, 228–232, 234, 235  
 Blotius, Hugo 60, 106  
 Bobay Orsolya 25, 32  
 Bocatius János (Hans Bock) 51, 53–55  
 Bocskai István 51, 53–56  
 Boethius, Anicius Manlius Severinus 224  
 Bogder, Ralf 263  
 Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic 30, 31  
 Boineburg, Johann Christian Freiherrn von 139, 148  
 Bollók János 252  
 Bolonyai Gábor 140  
 Boner, Seweryn 110  
 Bonerus, Franciscus 111, 112  
 Bonfini, Antonio 11, 35, 48, 54, 130, 133, 134, 144, 146, 147, 155, 163–166, 173  
 Bongars, Jacques de 67, 151  
 Bónis Ferenc 242  
 Bónis György 77  
 Bonorand, Conradin 27  
 Boronkai Iván 19  
 Boros Fortunát 149  
 Boros István 195  
 Borzsák István 16, 66, 73, 133, 183, 267–270  
 Bóta Károly 58, 61  
 Bozsik Pál 230, 231  
 Böhme, Johann Gottlob 261  
 Brandenburgi György 138  
 Brassicanus, Johann Alexander 142–145, 147, 148  
 Breisach, Ernst 109  
 Brenner, Martinus 34  
 Bretz Annamária 178  
 Breuning, Wilhelm 222  
 Breznyik János 121  
 Brizzi, Gian Paolo 171  
 Brodarics István 111  
 Brtaňová, Erika 263  
 Bruckner Győző 121, 122  
 Bruni, Leonardo 133, 144  
 Brunori, Lia 138  
 Bucsay Mihály 231  
 Buchanan, George 126  
 Buchholzer, Abraham 127  
 Buck, August 63  
 Budai Ézsaiás 267, 268  
 Budina, Samuel 66–72  
 Burckhard, Jacob 138  
 Burius János 262, 263, 266

NÉVMUTATÓ

- Burke, Peter 163, 164, 207, 208, 218  
 Busbecq, Ogier Ghiselin de 95, 102, 104  
 Bürger, Thomas 148
- Callimachus Experiens (Filippo Buonaccorsi) 62  
 Calpurnius Siculus 252–255  
 Camerarius, Johannes 223  
 Campen, Joannes van 110  
 Canova, Antonio 191  
 Carillo, Alfonso 127  
 Carli, Augusto 168  
 Carpentieri, Chiara M. 71, 72  
 Carrara, Ubertino 188  
 Carvalho, Joachim de 206  
 Casanova, Pascale 209  
 Castiglione, Baldassare 58, 65  
 Catilina, Lucius Sergius 143  
 Cato Maior, Marcus Porcius 60, 88, 233, 248, 267, 270  
 Cato Minor, Marcus Porcius 224  
 Catullus, Caius Valerius 57, 59, 65, 109, 117  
 Cebes 267  
 Ceccherelli, Andrea 67  
 Cecchetti, Raimondo 175  
 Ceglédi János 41  
 Cellarius, Christoph 162, 268, 270  
 Chmiel, Adam 112  
 Chytraeus, David 126, 127  
 Cibrádi Mihály 41  
 Cicero, Marcus Tullius 10–12, 16, 20, 22, 23, 79, 80, 109, 113, 118, 130–134, 136, 137, 143, 172, 173, 175, 196, 267, 268, 270  
 Claudianus, Claudius 196  
 Closius, Samuel 139  
 Clüver, Philipp 159, 160  
 Coburg, Josias 188, 190  
 Colucci, Angelo 133  
 Columella, Lucius Junius Moderatus 267, 269  
 Conring, Hermann 138, 139, 145, 148  
 Cornelius Nepos 270  
 Cornides Dániel 167  
 Cortesius, Alexander 138, 192  
 Corvin János 138  
 Costa, Gustavo 169  
 Cotta, Giovanni 58, 65  
 Criegher, Giovanni 71  
 Crivelli, Ignazio 174, 175  
 Crivelli, Leodrisio 34  
 Črnko, Ferenac 69  
 Cruz, Theodor da 206  
 Curtius Rufus, Quintus 81
- Cuspinianus, Johannes 26, 28, 29, 32, 33  
 Cytowska, Maria 109–111  
 Czaplá, Ralf Georg 25, 30, 263  
 Czeglédy Anita 183  
 Czékli Béla 237  
 Czibak Imre 111  
 Czibula Katalin 169, 170  
 Czoch Gábor 95  
 Czvittinger Dávid 263–265  
 Csáky István 77  
 Csapodi Csaba 17, 138  
 Csapodi-Gárdonyi Klára 17  
 Csehy Zoltán 57–59, 64  
 Cseles Márton 171  
 Csepregi Zoltán 120, 123  
 Csetri Lajos 177, 257  
 Csillaghy András 168  
 Csokonai Vitéz Mihály 168–170, 190, 270  
 Csörsz Rumen István 178, 263
- Daneloni, Alessandro 138, 140  
 Dániel próféta 45  
 Darholz Kristóf 122  
 Daróczi György 266  
 Dávid király 82, 85, 126  
 Dayka Gábor 249  
 De Bry, Theodorus 127  
 Decembrio, Angelo 140  
 Demeter Júlia 169, 170  
 Déri Balázs 157, 162  
 Dernschwam, Hans 98, 99  
 Descartes, René 175, 176  
 Dévay András 234  
 Devescovi Balázs 176, 217  
 Dezsényi Béla 209  
 Dezsericzky József Ince 12, 167, 168, 171–177, 265  
 Dézsi Lajos 162  
 Diogenész Laertiosz 68  
 Dionysius Aeropagites 224  
 Diós István 202, 203, 246  
 Dobó István 49, 62  
 Dobozy Lajos 190  
 Domitianus, Titus Flavius 255  
 Domokos Gyöngyi 130–137  
 Domokos Johanna 169  
 Dooley, Brendan Maurice 233  
 Draskovich, Georgius 91  
 Draskovich János 173, 217, 218  
 Du Gad 203  
 Dudith András 173  
 Dufour, Alain 44

NÉVMUTATÓ

- Dugonics András 182  
 Duns Scotus, John 176  
 Dvornikovics Miklós 173  
 Dziaduski, Jan 110  
 Dzuiba, Agnieszka 115
- Eberbach, Peter 27, 28  
 Eck, Valentin 114  
 Eckart, Anzelm 195–197, 200–206  
 Eckhardt Sándor 177  
 Éder Zoltán 168  
 Egbert von Lüttich 85  
 Egenolf, Christian 114  
 Eggenberger Ferdinánd 91  
 Einhard 164  
 Ekler Péter 25–31, 141  
 Eleazar 174  
 Elsmann, Thomas 272  
 Endes Miklós 150  
 Engel Pál 189  
 Ens, Caspar 125  
 Enyingi Török Ferenc 63  
 Eperjessy Kálmán 144  
 Epiktétosz 221–225, 227  
 Erasmus, Rotterdami 31, 46, 68, 110, 115  
 Erdélyi László 85  
 Erdődy Gábor 229  
 Erdődy Péter 61, 62  
 Ernesti, Johann August 270  
 Erős Vilmos 166  
 Estreicher, Karol 74, 110–112  
 Eszterházy Károly 171, 229  
 Eubel, Konrad 26  
 Eumenész 141  
 Eurialus 23  
 Euterpé 243  
 Eutropius, Flavius 267, 268, 270
- F. Csanak Dóra 212  
 Fába Simon 237  
 Fabiny Tibor 127  
 Fabri, Thomas 120  
 Facciolati, Jacopo 173  
 Faludi Ferenc 85, 168, 169, 236, 237, 251, 257  
 Farbaký Péter 138  
 Farkas Gyula 260, 265  
 Fasching Ferenc 151  
 Fazekas Mihály 190  
 Fáy Antal 199  
 Fáy Dávid Alajos 189, 195–206  
 Fáy Gábor 199
- Fáy István 197  
 Fazakas Gergely Tamás 220  
 Febbo, Monica 220  
 Federico da Montefeltro 18  
 Fehér Bence 269  
 Fehér Katalin 209  
 Fejes János 184  
 Fekete János 61  
 Felsőbüki Nagy Pál 249  
 Fenyő István 236, 237  
 Ferdinánd, I., nápolyi király 34  
 Ferdinánd, I. (Habsburg), német-római császár 66, 91, 94, 100, 101, 104, 110, 111  
 Ferdinánd, II. (Habsburg), német-római császár 139, 145, 146  
 Ferenc, I. (Habsburg), magyar király 193  
 Ferenczi Zoltán 89  
 Ferreira, Paolo 205  
 Ficino, Marsilio 138  
 Filiczki János 173  
 Filipec János 27  
 Finácz Ernő 232  
 Fischer Dániel 264  
 Fischer, Johann F. 270  
 Flaminio, Marco Antonio 58–60, 65  
 Flood, John L. 110  
 Florus, Publius Annaeus 11, 151  
 Fodor Henrik 48  
 Fögel József 54  
 Font Márta 257  
 Font Zsuzsa 182  
 Fonzio, Bartolomeo 138, 140–143, 147  
 Forgách Ferenc 40, 44, 45, 47, 66, 72, 173  
 Forgách Imre 40, 41, 43–47, 66  
 Forgách Mihály 40  
 Forgách Simon 47  
 Formisano, Luciano 169  
 Forstreuter, Kurt 75  
 Fortis, Alberto 98  
 Földvály Miklós 162  
 Francke, August Hermann 261  
 Frangepán Beatrix 138  
 Frangepán Ferenc 173  
 Frank, Isnard W. 19  
 Frank, Kaspar 127  
 Frankovics György 68  
 Fráter György 173  
 Frigyes, III., német-római császár 11, 19, 37  
 Frölich Dávid 161  
 Füsü (Füssi) Pius 248–258  
 Füssel, Stephan 19



NÉVMUTATÓ

- Gabelmann, Nikolaus 127  
 Gábor Csilla 18  
 Gadamer, Hans-Georg 13  
 Gáfriková, Gizela 263  
 Gaguin, Robert 17, 22  
 Galand-Hallyn, Perrine 33  
 Galavics Géza 59  
 Galilei, Galileo 170  
 Garaczi Imre 169  
 Garber, Klaus 255  
 Gárdonyi Albert 162  
 Gárdonyi Máté 228, 233  
 Gáspár Csaba László 222  
 Gassendi, Pierre 175, 176  
 Gaza, Theodorus 83  
 Gázi Huszrev 92  
 Gázi Mehmed (Mihalbegovics) 92  
 Gedik Ahmed pasa 34  
 Geitz János 263, 264  
 Geláz (Gelasius), I. (Szent) 85  
 Genton, Hervé 44  
 Gesner, Johann Matthias 269  
 Giorgetti Vichi, Anna Maria 175  
 Giovio, Paolo 94, 96, 147  
 Glatz Ferenc 213  
 Góg 113, 115  
 Goldoni, Carlo 168  
 Góliát 82  
 Goltz, Joachim 123, 124  
 Górki, Łukasz 110  
 Gosky, Martin 147  
 Gotti, Lodovico Vicenzo 233  
 Göllner, Carl 70  
 Gőzsy Zoltán 165  
 Graevius, Johann Georg 270  
 Grafton, Anthony 114  
 Gragger Róbert 263  
 Grassalkovich Antal 172, 275  
 Grigely József 196, 237, 241  
 Gronovius, Abraham 268  
 Grotius, Hugo 11  
 Grynaeus, Johann Jacob 79  
 Guarino Veronese 18, 20  
 Guitman Barnabás 120  
 Gundelfingen, Heinrich 19, 20  
 Gundermann, Tobias 95  
 Gunst Péter 166  
 Gusztinyi János 233  
 Guttwirt, Melchior 156  
 Gyöngyösi István 180  
 Gyöngyösi János 236  
 György, I. (Podjebrád) 17  
 György József 149  
 Gyula, II. 83, 115  
 Gyulai Éva 91, 95, 107–108, 184  
 H. Balázs Éva 211, 217  
 Habsburg-ház 188  
 Hadik András 188  
 Hajdu Péter 196  
 Hajdú Vera 236  
 Haller Antal 149  
 Hangai (Hangay) Zakariás 275  
 Hangodi Ágnes 209  
 Hannibál 133, 276  
 Hannulik János Krizosztom 236, 237, 241, 242  
 Hansiz, Marcus 188  
 Happel, Eberhard Werner 101  
 Hargittay Emil 40  
 Harrach János Ernő 174  
 Harsdörfer, Georg Philipp 255  
 Hausner Gábor 130  
 Havas László 8, 9, 25, 151  
 Hegedüs Béla 178, 263  
 Hegedüs István 140  
 Hegedüs József 167  
 Hegyi György 255  
 Heidegger, Martin 13  
 Heidenstein, Reinold 74–76  
 Heilmann-Seelbach, Sabine 18  
 Heinemann, Otto von 138  
 Heinrich von Liechtenstein von Nikolsburg 104  
 Heitzmann, Christian 146  
 Hejnic, Josef 25  
 Hekataiosz 115  
 Helander, Hans 48  
 Hell Miksa 213  
 Heltai Gáspár 88–90  
 Henckel, Lazarus 76  
 Hende Fanni 71  
 Henelius, Nikolaus 161  
 Hensch, Georg 120  
 Henkel, Arthur 223  
 Henricpetrus, Sebastian 67  
 Henricus Germanus 20, 23  
 Heraclides 173  
 Hering, Michael 95  
 Herkules 28, 110, 115, 142, 152  
 Hermann Egyed 228, 230  
 Hermenegild, Szent 202  
 Hérodotosz 270  
 Hertel, Matthaeus 121

NÉVMUTATÓ

- Hesner János 59  
 Hess András 144  
 Hessius, Heinricus 148  
 Hevenes Gábor 166  
 Heyne, Christian Gottlob 267  
 Hierat, Antonius 48–50, 56  
 Hieronymus Philovallensis *lásd* Vietor, Hieronymus  
 Hilberg, Isidorus 24  
 Hillbrandt, Laurentius 124  
 Hledíková, Zdeňka 26  
 Hlobil, Ivo 25  
 Hoffmayer Henrik 199  
 Holik Flóris 57, 61  
 Holl Béla 170  
 Holtzmann (Xylander), Stephan 119, 123–125, 129  
 Holub József 49, 57  
 Hóman Bálint 166  
 Homérosz 116, 136, 267, 270  
 Hopp Lajos 169  
 Horányi Mátyás 169  
 Horányi Elek 185, 248, 264–266  
 Horatius Flaccus, Quintus 18, 22, 23, 104, 105, 109, 113, 114, 116–118, 131  
 Horvát István 260, 261  
 Horváth Gergely 95  
 Horváth János 13, 112  
 Horváth János putnoki kapitány 46  
 Horváth László 183, 252  
 Horváth Mihály 165  
 Hödl Joachim 190, 193  
 Hrabovszky György 263  
 Hradzky József 120, 122, 123, 129  
 Hrdina, Karel 25  
 Hugó (Capet), francia király 45  
 Huntpichler, Leonhard 19  
 Hunyadi Ferenc 82  
 Hunyadi János 36, 37, 173, 189, 191, 192  
 Hunyadiak 64  
 Húros-Zsuffay József 240  
 Huszty András 264  
 Huszty István 233  
 Huttner, Markus 261  
 Hürrem (Haszeki) szultána 93  
 Hylbrand, Lorenz 123
- Ignác, Loyolai Szent 200, 205, 226  
 Ijsewijn, Jozef 13  
 Ila Bálint 178, 179  
 Illés Attila Pál 248  
 Illia András 151, 152  
 Imre Mihály 220
- Ince, VIII. 30  
 Inchofer Menyhért 165–167  
 Ipolyi Arnold 85  
 Isselt, Michael von 126–128  
 István, Szent 9, 10, 12, 15, 206  
 Istvánffy család 57  
 Istvánffy (Isthvánffy) Miklós 47–51, 53–65, 119, 125, 129, 173, 274  
 Iszokratész 135, 267  
 Iulius Caesar, Caius 29, 31, 75, 81, 112, 141, 160  
 Iuvenalis, Decimus Iunius 46, 68, 105  
 Iványi Béla 54  
 Izabella (Jagelló) magyar királyné 94, 146  
 Izidor, Sevillai Szent 131, 132, 136
- Jacobinus, Joannes 74, 77, 78  
 Jacobus Piso 31  
 Jaennich, Peter 140  
 Jáfet 113, 115, 158  
 Jaklovszky Dénes 154  
 Jankovics József 41, 66, 115, 130, 168, 173  
 Jankovits László 31, 132  
 János, I. (Szapolyai), magyar király 53, 54, 66, 84, 92–94, 96, 111–113, 115, 116, 118, 146  
 János, II., magyar király 66, 94, 96, 146  
 János István 183  
 Jantschius, Johannes 119–129  
 Janus 59, 60, 250  
 Janus Pannonius 10, 11, 13, 15, 16, 20, 46, 59, 60, 65, 142, 156, 173  
 Jarck, Horst-Rüdiger 145  
 Javor, Martin 188  
 Jelenits István 176, 236  
 Jeromos, Szent 22, 24, 173  
 Jóannész, II. (Szép), bizánci császár 38  
 Johann von Maltitz 109  
 Johannes, a teucrok királya 17  
 Jóny János 264  
 Jordanes 159, 160  
 Jouvancy, Joseph de 201, 238, 240  
 József, Jákob fia 256  
 József, Szent 243  
 József, II. (Habsburg) magyar király 170, 173, 180, 189–194, 198, 213, 231, 248, 250, 251, 253, 256–258  
 Juglar, Aloysius 196  
 Juhász László 13, 16, 54, 57, 85, 140, 144  
 Juhász Vince 171  
 Julius pápa *lásd* Gyula, II.  
 Julow Viktor 170  
 Jupiter 143

NÉVMUTATÓ

- Justinus, Marcus Junianus 268, 270  
 Juszuf Mutaher 97
- Kahane, Henry 213  
 Kaiserer, Jakob 95, 96, 101  
 Káldi György 173  
 Kallendorf, Craig W. 211  
 Kalliopé 243, 244  
 Kant, Immanuel 12  
 Kapisztrán János 36, 37  
 Kapitánffy István 114  
 Kaprinai István 154  
 Karló György 264  
 Karlovics János 92  
 Karnarutić, Brne 69  
 Karner Egyed 12  
 Károly, I. (Nagy), frank király 23, 164  
 Károly, VI., német-római császár 145, 174, 188  
 Károly Róbert, magyar király 55  
 Károlyi Gáspár 45  
 Karsay Orsolya 140  
 Kasza Péter 8  
 Katona István 12, 128, 154, 167  
 Katte, Maria von 146  
 Kaulen, Laurentius 206  
 Kayling József 195–200  
 Kazinczy Ferenc 170, 217, 218, 229, 234, 270  
 Kecskeméti Gábor 15, 181, 186, 265  
 Kellemesi János 173  
 Kenyeres Imre 259, 260, 262  
 Kerceslich Ádám Boldizsár 266  
 Keresztury József 210, 211  
 Keserű Bálint 59, 182  
 Keserű Gizella 182  
 Kessler, Eckhard 115, 184  
 Keszeg Anna 236  
 Kilián István 169, 243, 245, 246  
 Kincses Katalin Mária 162  
 Király Erzsébet 131, 137  
 Kirkbride, Robert 18  
 Kis Ferencné 223  
 Kisfaludy Sándor 249, 272  
 Kiss Dániel 21  
 Kiss Farkas Gábor 18, 25  
 Kiss László 181  
 Kittonich János 173  
 Klaj, Johann 255  
 Klaniczay Tibor 13, 15, 19, 41, 59, 93, 115, 130,  
 168, 169, 221, 236  
 Klatt, Detloff 127  
 Klecker, Elisabeth 145
- Klein, Johann Samuel 120, 121, 266  
 Klesch, Daniel 122, 123  
 Klió 117, 243  
 Klohammer Ferenc 240  
 Knapp Éva 185, 186, 211, 236, 238, 247, 265  
 Knopf Lajos 105  
 Koffler 203  
 Kohl, Johann Georg 272–276  
 Kókay György 192, 210, 213  
 Kollár Ádám Ferenc 49, 167  
 Koller József 98, 257  
 Komlóssy Gyöngyi 158  
 Koncz József 83  
 Kontler László 213  
 Korade, Mijo 211  
 Korányi András 127  
 Kordován László 263, 264  
 Korzeniowski, Józef 113  
 Kosáry Domokos 125, 126, 166, 170, 178  
 Koteniusz, Andrzej 140  
 Kovachich Márton György 92, 213, 217, 237, 242,  
 265  
 Kovács Eszter 25  
 Kovács József László 263  
 Kovács Kálmán 67  
 Kovács Pál 85  
 Kovács Zsolt 127  
 Kovács Romano Zsuzsanna 59  
 Köcher, Adolf 145  
 Kölcsey Ferenc 249  
 Köpeczi Béla 169  
 Körner, Theodor 67  
 Kószeghy Péter 40, 79, 173, 220  
 Kövendi Dénes 115  
 Krähling Edit 183  
 Kratülosz 131  
 Kraus, Johann 121  
 Krenzheim, Leonhard 126  
 Kristeller, Paul Oskar 17, 21  
 Kristó Gyula 189  
 Kriston Pál 130  
 Kubinyi András 189  
 Kuiper, G. C. 184  
 Kulcsár Margit 89  
 Kulcsár Péter 8, 16, 32, 48, 66, 82, 115, 128, 130–  
 133, 137, 144, 163–165  
 Kulin Ferenc 171  
 Kumaniecki, Kazimierz F. 79  
 Kunits Ferenc 152  
 Kutassy János 173  
 Kuzmík, Jozef 120

NÉVMUTATÓ

- Kühlmann, Wilhelm 40, 67  
 Küküllel János 152
- Laakso, Johanna 169  
 Laczkó Krisztina 183, 252  
 Laeven, August Hubert 209  
 Lahm, Sebastian Ambrosius 44, 121, 122  
 Lajos, I. (Jámbor), frank király 23  
 Lajos, II., magyar király 36, 84, 143  
 Lajos, I. (Nagy), magyar király 55  
 Lakatos István 154  
 Lalla Mehmed nagyvezír 51, 54  
 Lambecius, Petrus 49  
 Lambin, Denis (Lambinus, Dionysius) 270  
 Landerer János Mihály 98  
 Langland, William 87  
 Láni (Lányi) Pál 183, 184  
 Łaski, Hieronymus 110, 111  
 Łaski, Jan 110  
 László, I. (Szent) 11, 110  
 László, V., magyar király 11  
 Laudon, Gideon 188, 190–193  
 Lauer, Reinhard 67  
 Laval, Pierre de 22  
 Laval család 23  
 Lázár István Dávid 158, 220  
 Lazius, Wolfgang 162  
 Lech 111  
 Lehner, Ulrich L. 233  
 Leibnitz, Gottfried Wilhelm 170  
 Lengyel Dénes 85  
 Lengyel Réka 8, 220  
 Laysy, Polycarp 41  
 Lhotsky, Alphons 20  
 Ligeti Dávid Ádám 183  
 Lipót, I. (Habsburg), német-római császár 188  
 Lipót, II. (Habsburg), német-római császár 193  
 Lipsius, Justus 145, 148, 221  
 Lisznyai Kovács Pál 151, 152  
 Liszthi (Liszthius) János 60  
 Livius, Titus 81, 112, 116, 133, 164, 174, 267  
 Loh, Gerhard 261  
 Lonitzer, Philipp 126, 127  
 Lonovics József 176, 177  
 Lorck, Melchior 94–96, 100, 101, 106, 107  
 Losonczy Bánffy Farkas 78  
 Losonczy Bánffy Ferenc 78  
 Loseiner Leonárd 149–151, 153–156  
 Lőkös István 91  
 Löwenklau, Hans 103, 104, 126, 127  
 Lubomirski, Sebastian 128
- Lucanus, Marcus Annaeus 253  
 Luckscheiter, Roman 67  
 Lucretia 23  
 Luder, Peter 18–23  
 Lukács evangélista 105, 106, 202  
 Lukianosz 114, 130–132, 137, 267  
 Lutter Éva 73  
 Lux Etelka 79
- M. Nagy Ilona 186  
 Machiavelli, Niccolò 73, 131, 133  
 Maczák Ibolya 188, 248  
 Madas Edit 11, 59  
 Mader, Joachim 144  
 Maes, Yanick 33  
 Maffei, Raffaele 177  
 Magóg 113, 126  
 Mai, Angelo 176  
 Majer Fidél 66  
 Makó Pál 212, 236  
 Malato, Enrico 169  
 Malchus török tiszt 62  
 Malovecká, Milota 125  
 Mansfeld, Karl von 127  
 Mantova, Giovannino da 132  
 Mantskovit Bálint 41  
 Mantuano, Giovanni Battista 65, 254, 255, 258  
 Manuel, I. (Nagy), bizánci császár 38  
 Marcellus, Jacobus Antonius 11  
 Marchthaler, Veit 74, 76, 77  
 Marczali Henrik 190  
 Margócsy István 176, 259  
 Mária Krisztierna (Habsburg) főhercegnő 77  
 Mária Terézia (Habsburg) magyar királynő 172, 177, 180, 188, 190, 210, 231, 232, 248, 250, 257  
 Máriási András 122  
 Markalf 85–89  
 Marnavić, Ivan Tomko 91  
 Maróthi György 267, 268  
 Mars 57, 62  
 Marsigli, Luigi Ferdinando 162  
 Martialis, Marcus Valerius 46, 65, 68  
 Martínek, Jan 25, 30  
 Martínková, Dana 30  
 Marullus, Michael Tarchaniota 61  
 Masen, Jacob 238, 240–242  
 Máté Ágnes 220  
 Matthaeides Sámuel 263, 264

NÉVMUTATÓ

- Mátyás, Hunyadi, magyar király 11, 17, 19, 22, 44, 49, 50, 105, 106, 126, 138, 140–147, 173, 192, 215, 221, 255, 260, 261
- Mátyás Flórián 152
- Mayer Gyula 15, 20, 46, 183, 252
- McManamon, John 63
- Mediciek 255
- Mehmed, II., oszmán szultán 35
- Mela, Pomponius 32–38
- Melanchthon, Philipp 45, 121, 273
- Melczér Mihály 199
- Meldenius, Rupertus 16
- Mello, Anthony de 226
- Melpomené 243–245
- Memi török katona 62
- Menandrosz 196
- Mencke, Otto 209
- Mencsik Ferdinánd 60
- Mercurius 211
- Mészáros István 88, 114, 198, 238
- Meszlényi Antal 229, 231, 232, 234
- Metastasio, Pietro 168, 170
- Meursius, Iacobus 225
- Michael de Stenis 61
- Miklós, V. 141
- Miklós Péter 184
- Mikó Árpád 59, 142, 221
- Mikó Imre 97, 211, 214
- Miksa, I. (Habsburg), német-római császár 33, 34, 37, 54
- Miksa, II. (Habsburg), német-római császár 66, 67, 91, 103, 108, 130
- Milde, Wolfgang 138, 146
- Miller, Peter N. 161
- Milo, Titus Annius 270
- Milocco, Aloysius 98
- Míniatensis, Laurentius 126
- Minucius Felix, Marcus 269
- Moesch Lukács 173, 238, 245
- Mohamed próféta 93
- Molindes, Franz 189
- Moller, Georg 123
- Molnár Imre 68
- Monau, Jakob 121
- Monok István 170
- Moravcsik Edit 19
- Moretus, Ioannes 145
- Mortzfeld, Peter 148
- Mózes 176
- Muckenhaupt Erzsébet 149, 150
- Muraközy Gyula 109, 255
- Muratori, Ludovico Antonio 168, 233, 235
- Mussato, Albertino 62, 132
- Müller, Henring 139
- Münnich Sándor 121
- Münzer, Hieronymus 23
- Nadányi János 11, 163, 167
- Nagy Ferenc 240
- Nagy Gábor ügyvéd 270, 271
- Nagy Gábor 48, 125
- Nagy Iván 98
- Nagyváthy Ferenc 61
- Naldi, Naldo 60, 62, 140, 141, 255
- Napóleon, Bonaparte 191
- Navagero, Andrea 58–60, 65
- Nemerékényi Előd 59
- Németh András 142
- Németh Béla Elek 269
- Németh S. Katalin 66, 76
- Németi Pál 236
- Nero Claudius Caesar 255
- Nesztór 60
- Nicasius Ellebodus (Casletanus) 59
- Nicollier, Beatrice 44
- Nikokratész 142
- Nyíran János 232
- O. Nagy Gábor 85, 88
- Octavianus *lásd* Augustus
- Odroy János 275
- Offerhaus, Leonard 268
- Oláh Miklós 46, 144, 173
- O'Neill, Michael 233
- Orbán Balázs 156
- Orczy Lőrinc 234
- Orlovszky Géza 29
- Orpheusz 136
- Ortelius, Hieronymus 125
- Ortutay Gyula 156
- Otrokocsi Főris Ferenc 159, 160, 163, 167
- Otwinowska, Barbara 114
- Ovidius Naso, Publius 18, 155, 156, 176, 183, 250, 253, 267
- Ördög család 178
- Ötvös Péter 182
- Pajorin Klára 31, 140
- Pál, Szent 15, 37, 201
- P. Fehér Mátyás 248, 249, 258
- Padányi Bíró Márton 248
- Pacanius 267, 268, 270

NÉVMUTATÓ

- Pál József 223, 246  
 Paládi-Kovács Attila 178, 179  
 Palaiologosz-ház 37  
 Paleotti, Camillo 29  
 Pálffy Géza 46  
 Pálffy János 177  
 Pálffy Miklós 47  
 Pálffy Miklós 259, 262, 263  
 Palotás György 109, 112  
 Pap Levente 149–156  
 Papy, Jan 33, 221  
 Parlagi Jeremiás 40  
 Parschitius Kristóf 167  
 Patachich Ádám 231  
 Patay család 231  
 Pázmány Péter 40, 173, 198  
 Pearsall, Derek 87  
 Peiszisztratosz 141, 142  
 Perecsényi Nagy László 236  
 Perényi Erzsébet 41  
 Perhát pasa 101  
 Perjés Géza 130  
 Persius Flaccus, Aulus 68, 105  
 Péter, Szent 201  
 Péterffy Márton 151  
 Petneházi Gábor 66–73  
 Petrarca, Francesco 21, 23, 24, 133, 172, 220  
 Petrovich, Michael Boro 91  
 Petrù, Eduard 25  
 Peucer, Caspar 45  
 Phaedrus 267  
 Piccolomini, Enea Silvio 22, 34, 62  
 Piepho, Lee 255  
 Pigafetta, Marc’Antonio 102, 103  
 Pilcius, Caspar 121  
 Piña, Joannes de 205  
 Pintér Márta Zsuzsanna 169, 243  
 Pirnát Antal 44, 116, 135  
 Pius, II. *lásd* Piccolomini, Enea Silvio  
 Pius, VI. 237  
 Plantin, Christoph 115  
 Platón 10, 115, 131, 137, 138  
 Plinius Secundus, Caius, id. 35, 196, 223  
 Plinius Secundus Caius, ifj. 267  
 Pócs Dániel 138  
 Poggio Bracciolini 29  
 Polidamus, Valentinus 109–113, 115–118  
 Polühümnia 117, 243  
 Polükratész 14  
 Pombal márkí 195  
 Ponorí Thewrewk Emil 268  
 Pontano, Giovanni 61, 65, 195  
 Pozsgai Péter 95  
 Pöschl, Viktor 252  
 Praxitelész 175  
 Pray György 12, 154, 167, 172, 190, 191, 193  
 Priszkosz rhétor 160  
 Pryscianus Lydus 138  
 Prónay nemzetség 120  
 Prónay Gábor 184  
 Ptolemaiosz Philadelphosz, II. 141, 142, 152  
 Publicius, Jacobus 17, 18, 21–24  
 Pukánszky Kádár Jolán 170  
 Purkircher György 60  
 Quintilianus, Marcus Fabius 113, 133, 140  
 Radaschin (Radošin) Anna 121  
 Radaschin (Radošin) Mihály 120  
 Radéczy István 58, 59  
 Radul, Michne 77  
 Rady, Matin 151  
 Rajcsányi György 220–227  
 Rajcsányi János 220  
 Rákóczi Ferenc, II. 10, 156, 169, 170, 184, 208, 228  
 Rákóczi György 97  
 Rákóczi Zsigmond 41, 46, 47  
 Ransano, Pietro 130  
 Rantzau, Heinrich 161  
 Rassem, Mohammed 161  
 Ratdolt, Erhard 17  
 Ratković, Milan 69  
 Read, Will 217  
 Réaumur, René Antoine Ferchault de 186  
 Redern, Melchior von 127  
 Rees, Valery 142  
 Regino 164  
 Regiomontanus, Johannes 138  
 Reinalter, Helmut 19  
 Remus, Georgius 140, 147  
 René, Anjou, I. 22  
 Restás Attila 178, 183, 186  
 Reusner, Nikolaus 125–126  
 Révai Miklós 85, 236, 249–251  
 Révai Péter 173  
 Révay Ferenc 130  
 Reveslatus, Franciscus 116  
 Révész Imre 267, 268, 270  
 Rezik János 263–265  
 Ribeiro, Emmanuel Franciscus 204, 205  
 Ricardus, Pater 171  
 Richter, Gregor 45



NÉVMUTATÓ

- Rico, Francisco 21  
 Rimóczi Gáborné Hamar Márta 181  
 Ritoók Zsigmond 144, 267, 268  
 Ritoókné Szalay Ágnes 17, 58, 66, 93  
 Robortello, Francesco 115, 116, 118, 130, 131, 134, 135  
 Rogerius mester 151  
 Rohonyi György 182  
 Romano, Orazio 62  
 Romhányi Beatrix 15  
 Romsics Ignác 154  
 Rosa, Mario 233  
 Rosinus, Johannes 162  
 Rossi, Vittorio 23  
 Rotarides Mihály 259–266  
 Rothkegel, Martin 25, 28–31  
 Rozgonyi József 12, 13  
 Rozman, Franz 209  
 Rudolf, II., német-római császár 50, 139, 145, 146  
 Rumeu de Armas, Antonio 71  
 Rummy, Karl Georg 140  
 Ruzicska Pál 168  
 Rúzsás Lajos 67
- Sackinski, Ivan Kukuljević 91  
 Saktorová, Helena 25, 31  
 Salamon király 85–89  
 Salamon magyar király 110  
 Sallai Éva 171  
 Sallustius Crispus, Caius 74, 79, 81, 83, 112, 116  
 Salutati, Coluccio 144  
 Salvianus Massiliensis 142  
 Salwa, Piotr 220  
 Sambucus, Johannes *lásd* Zsámboky János  
 Sándor, Nagy 18, 116, 118, 160  
 Sándor, VI. 30, 31  
 Sándor Lipót, Habsburg-Lotaringiai 237, 242  
 Sannazaro, Jacopo 58  
 Sarasa, Alphons Antonio de 225  
 Sarbak Gábor 15, 25  
 Sárközy Péter 168, 169, 171  
 Sartorius nyitrai plébános 177  
 Saurau, Michael von 103  
 Savoyai Jenő 188, 191, 193  
 Scaliger, Julius Caesar 63, 240  
 Schaffrath Lipót 240  
 Schalbacher, Joseph 95  
 Schalk, Fritz 21  
 Schard, Simon 67  
 Schedel, Hartmann 19, 20, 23  
 Schedius Lajos 184, 213, 217, 267
- Schmeizel, Martin 265, 266  
 Schmitz-Kallenberg, Ludwig 26  
 Schnur, Rhoda 211  
 Schödel, Martin 167  
 Schöne, Albrecht 223  
 Schönemann, Karl Philipp Christoph von 138, 139, 148  
 Schönwisner István 162  
 Schröder, Johann Gaspar 268, 270  
 Schum, Wilhelm 22  
 Schwandtner, Johann Georg 152, 163  
 Schwartz Márton 200  
 Schwartzkopf, Johann 138, 139, 145–148  
 Scipio Africanus Maior, Publius Cornelius 29, 31  
 Scudieri, Magnolia 138  
 Sebastian Ambrosius 44  
 Sebők Marcell 44, 121, 122, 125  
 Secchi Tarugi, Luisa 59  
 Seidel, Robert 67, 263  
 Sém 158  
 Sembery család 264  
 Seneca Annaeus, Lucius, ifj. 18, 221, 224, 233  
 Serpilius Vilmos 264  
 Serra, Johannes 21  
 Serres, Michel 14  
 Sigonius, Carolus 162  
 Sík Sándor 202  
 Simon Attila 157  
 Simon Lajos Zoltán 248, 258  
 Sinai Miklós 267–271  
 Singrenius, Johannes 25, 26  
 Skerlecz Miklós 211  
 Skoblič, Marko 101  
 Škoviera, Daniel 40  
 Ślaski, Jan 67  
 Snell, Bruno 251  
 Soltész Zoltánné 144  
 Sommer János 173  
 Somogyi Ambrus 78  
 Soós István 157, 178, 209, 214, 246  
 Sottili, Agostino 21–23  
 Spalart, Robert von 95, 96, 101  
 Spangár András 264, 265  
 Spekner Enikő 138  
 Speroni, Sperone 115, 130  
 Spielenberg Pál 176, 214–217  
 Stäcker, Thomas 148  
 Stagl, Justin 161  
 Stainhofer, Caspar 67, 70  
 Starck Andor 51  
 Statileo János 91, 92, 112

NÉVMUTATÓ

- Statileo Margit 91  
 Statileo Miklós 91  
 Statius, Publius Papinius 255  
 Stern, Henrik 139, 147  
 Stern, Johan 139, 147  
 Stöckel Lénárd 266  
 Stöger, Johann Nepomuk 152  
 Stromp László 120, 121  
 Strozzi, Ercole 61  
 Strozzi, Tito Vespasiano 60, 65  
 Sturmman család 184  
 Suchodolski, Witold 113  
 Suetonius, Tranquillus 223  
 Sugár István 229, 231, 232  
 Süllyepüspöki József 246, 247  
 Sylvester János 262  
 Synesius Platonicus Cyreneus 138
- Szabadi István 183, 267–271  
 Szabados György 160, 164, 166  
 Szabó Ádám 228–235  
 Szabó András költő 257  
 Szabó András 40, 41, 45, 66, 67, 79, 127  
 Szabó András Péter 45, 119–129  
 Szabó Flóris 195, 198  
 Szabó Károly 83  
 Szabolcsi Bence 242  
 Szádeczky Lajos 85  
 Szalay László 91  
 Szalkai László 88  
 Szamosközy István 129  
 Szapphó 140  
 Száraz Orsolya 220  
 Szarka László 181  
 Szathmári Paksi István 267  
 Szatmári Emília 231  
 Szatmári Király család 184  
 Szatmári Király Miklós 184  
 Szaturnusz 211  
 Szauder József 168, 169, 229  
 Szebelédi Zsolt 84  
 Széchenyi Ferenc 270, 271  
 Széchi György 55  
 Szegedy-Maszák Mihály 15  
 Székely Mózes 77  
 Szekeres Csilla 186  
 Szekfü Gyula 214  
 Szelepcsényi György 198  
 Szelest, Hanna 63  
 Szelestei N. László 157, 159, 188, 229  
 Szelestey Boldizsár 249
- Szelim, I., oszmán szultán 36  
 Szelim, II., oszmán szulán 103  
 Szemerkenyi Ágnes 86  
 Szentiványi Márton 182  
 Szentjóni Szabó László 190  
 Szepessy Tibor 244  
 Szerémi György 84–90, 112  
 Szilacsek Pál 152  
 Szilágyi István 169  
 Szilágyi Márton 176, 215, 217  
 Szilágyi Sámuel, (Piskárosi) 267  
 Szilágyi Sándor 51  
 Szinnyei József 109, 110, 120, 198, 220  
 Szirmay Antal 182  
 Szittyai Dénes 197, 198, 202–205  
 Szlávik Mátyás 120  
 Szluha János 200  
 Szokolí Miklós 127  
 Szokollu Mehmet 103  
 Szokoly Miklós 173  
 Szókratész 131, 144  
 Szolón 115  
 Szondi Pál 171  
 Szontágh család 184  
 Szovák Kornél 15  
 Szőke Kornélia 129  
 Szörényi László 15, 16, 156, 158, 167–177, 182, 188, 190–193, 206, 220, 236, 240, 249, 257  
 Szörényi Sándor 266  
 Sztrabón 35, 152  
 Szulejmán, I., oszmán szultán 53, 54, 63, 67, 70, 73, 94, 96, 101, 107, 108, 146  
 Szvorényi Róbert 74–83  
 Szydłowiecki, Krzysztof 110  
 Szymański, Mikołaj 68
- T. Papp Zsófia 257  
 Tacitus, Publius Cornelius 48, 81, 133, 160  
 Takács László 252  
 Takács Levente 186  
 Tamás, Aquinói Szent 105, 106, 172, 176  
 Tamás Zsuzsanna 220  
 Tar Attila 264  
 Tar Ibolya 63  
 Tardy Lajos 98  
 Tarnai Andor 157, 167, 177, 178, 209, 229, 236, 263, 265  
 Tarnóczi István 206  
 Tas z Boskovic 26, 27  
 Téglásy Imre 57, 58  
 Tegye Imre 31, 186

NÉVMUTATÓ

- Telamón 62, 63  
 Telekesy István 230  
 Temesvári Pelbárt 11  
 Tengnagel, Frans 49  
 Terentius Afer, Publius 18, 22, 267, 269  
 Tertina Mihály 187, 188, 191–193, 214, 216, 237  
 Teszelszky, Kees 51  
 Theokritosz 253  
 Theophrasztosz 138  
 Thesauro, Emanuelle 206  
 Teuffenbach Kristóf 106  
 Thököly Imre 98  
 Thököly Sebestyén 128  
 Thuasne, Louis 17  
 Thuküdidész 112  
 Thuróczi Benedek 49, 50  
 Thuróczy János 159, 163, 166, 173  
 Thurzó család 31, 41  
 Thurzó Ferenc 31  
 Thurzó György 41, 47, 50  
 Thurzó János 31  
 Thurzó Szaniszló 25–31  
 Thurzó Zsigmond 31  
 Thury György 62, 63  
 Thury János 173  
 Tiberius Caesar Augustus 133, 162, 223  
 Tibortz páter 199  
 Timon Sámuel 163, 167, 182, 183  
 Tinódi Lantos Sebestyén 86, 132  
 Tirünthiosz 63  
 Toldalagi Mihály 97  
 Toldy Ferenc 12, 66, 74, 249  
 Tollhopf, Johannes 138  
 Tolvay Imre 264  
 Tomicki, Piotr 110, 112  
 Tomka Szászky János 167  
 Tomori Pál 173  
 Torma Károly 98  
 Torquatus, Antonius 126  
 Torrentinus, Laurentius 115  
 Tóth Béla 268  
 Tóth Gergely 157–160, 162–167, 183, 209  
 Tóth István György 182  
 Tóth László 168  
 Tóth Sándor Attila 187–193, 195, 196, 198, 216, 236, 238  
 Tóth Sándor Máté 187, 188, 190, 191, 193  
 Tóth Sándor László 126  
 Tóth Tamás 231  
 Tóth Zoltán 95  
 Townson, Robert 184  
 Török László 15, 46  
 Töttösy, Beatrice 168  
 Traianus Augustus, Nerva 115  
 Trattner, Joannes Thomas 120, 125, 128  
 Trencsényi-Waldapfel Imre 110, 111  
 Treutler, Hieronymus 127  
 Trinkaus, Charles 141  
 Truhlár, Antonín 25  
 Tubero, Quintus Aelius 173  
 Turóczy-Trostler József 221  
 Tuynman, P. 184  
 Tüskés Gábor 15, 40, 67, 163, 178, 185, 186, 211, 238, 263  
 Udias, Agustin 213  
 Ujváry Zoltán 178, 179  
 Újvári Edit 223, 246  
 Ulászló, II., magyar király 25, 36, 44, 48  
 Ulloa, Alfonso 71, 72  
 Ulm, Hans Ludwig von 49  
 Uránia 243, 244  
 Uviking 173  
 V. Windisch Éva 213, 242  
 Vaculínova, Marta 25, 30  
 Vadász Géza 156  
 Vaderna Gábor 176, 217  
 Vadianus, Joachimus 26, 27, 29, 30, 32–38  
 Vágner József 263  
 Valentínis, Andrzej 110  
 Valentiny Antal 77  
 Valerius Maximus 18  
 Vályi Nagy Ferenc 188  
 Van Gulik, Willem 26  
 Váradi Péter 86  
 Várady Imre 168, 170  
 Várady L. Árpád 177  
 Varga Imre 243  
 Varga Szabolcs 165  
 Varga Teréz 186  
 Vargha Dezső 257  
 Varjas Béla 236  
 Varro, Marcus Terentius 132  
 Vásáry István 171  
 Vasta, Nicoletta 168  
 Vazul, Nagy Szent 22, 144  
 Végh András 138  
 Véghseő Tamás 232  
 Vekerdi József 126  
 Verancsics család 92  
 Verancsics Antal 48, 91–96, 98–108, 112, 133

NÉVMUTATÓ

- Verancsics Faustus 92, 103, 104  
 Verancsics Mihály 93, 98, 109, 112–118  
 Verbaal, Wim 33  
 Verburg, Isaac 270  
 Vergilius Maro, Publius 19, 20, 22, 48, 116, 136, 141, 183, 186, 242, 250–253, 255, 257, 258, 267  
 Verino, Ugolino 62–65  
 Verók Attila 265  
 Verő Mária 221  
 Vértesi Lázár 165  
 Vesta 143  
 Veszprémy László 151  
 Viczián János 246  
 Victor, Hieronymus 25, 26  
 Vilmos, Türoszi 85  
 Viperano, Antonio 115, 118  
 Visch, Carolus de 86  
 Visi József 196  
 Viskolcz Noémi 106  
 Vitéz János 17, 19, 20, 22, 24  
 Vitéz Mihály 77  
 Vitruvius Pollio, Marcus 35  
 Vitry, Philippe de 23  
 Vizkelety András 272–276  
 Voigt, Ernst 85  
 Volusius Saturninus, Quintus 109, 117  
 Vrančić, Franjo 91
- Waczulik Margit 67  
 Wagner, Karl 125, 127, 128  
 Wallaszky Pál 56, 185, 259–266  
 Wanger, Harald 104  
 Waquet, Françoise 208, 218  
 Wattenbach, Wilhelm 19, 20  
 Wechsel, Andreas 67, 102, 104  
 Welzig, Werner 115  
 Wenzel Gusztáv 31, 84, 85, 91  
 Werbőczy István 94, 111, 173  
 Werthes, Friedrich August 67  
 Wickert, Konrad 103  
 Widmannstetter, Johann Albrecht 104  
 Winckler, Andreas 120
- Winter, Robert 110  
 Wix Györgyné 120, 122  
 Wolfe, John 103  
 Wolff, Christian 170  
 Wolkenstein, Anna 121  
 Woolf, Daniel 162  
 Worstbrock, Franz Josef 25  
 Wörster, Peter 26, 28, 30
- Xenophón 144, 267
- Yates, Francis A. 18
- Zágorhidi Czigány Balázs 248  
 Zamojski, Jan 74  
 Zani, Sofia 67  
 Zay család 106  
 Zay Ferenc 95, 106  
 Zay László 106  
 Zay Miklós 106  
 Zechius 111  
 Zeisinigius, Paulus 148  
 Zempel, Joannes 172  
 Žerotín család 41  
 Zetzner, Lazarus 111  
 Zichy Ferenc 254  
 Zimmermann, Christian 263  
 Zimmermann, Hans 70  
 Zimolo, Giulio C. 34  
 Zombori István 157  
 Zoványi Jenő 44  
 Zrínyi György 62, 69  
 Zrínyi Miklós hadvezér 40, 47, 63, 66–70, 72, 73  
 Zrínyi Miklós költő 40, 47, 116, 192  
 Zvara Edina 170  
 Zwinger, Theodor 161  
 Zsámboky János 10, 57, 130–137, 147, 173  
 Zsigmond, Tirol, osztrák herceg 19, 22  
 Zsigmond, I., Jagelló, lengyel király 32  
 Zsigmond, III., lengyel király 74, 124, 126, 127  
 Zsigmond, Luxemburgi, magyar király 55, 122  
 Zsilinszky Mihály 259, 260  
 Zsinka Ferenc 263